
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Ukrainian National Academy of Sciences
The Institute of Ukrainian Archaeography Source Studies
named after M. S. Hrushevsky

TEMPERED BY HISTORY

ANNIVERSARY COLLECTION IN HONOUR OF THE PROFESSOR Nadiya Ivanivna MYRONETS

ON THE OCCASION OF HER 80th ANNIVERSARY

Kyiv 2013

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

ЗАГАРТОВАНА ІСТОРІЄЮ

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА
Надії Іванівни МИРОНЕЦЬ
З НАГОДИ 80-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Київ 2013

УДК 930.2: 94(477) Миронець

Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Збірник наук. праць / Упорядн. Піскун Валентина. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. – 376 с.

Збірник статей і матеріалів видано з нагоди 80-ліття від дня народження професора Надії Іванівни Миронець, українського історика, джерелознавця, громадського діяча. До книжки увійшли праці науковців присвячені проблемам археографії, історичного джерелознавства, просопографії, українознавства. Подано також документальні матеріали, які публікуються вперше.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Матеріали подані в авторській редакції.

Tempered by history. Anniversary collection in honor of the professor Nadiya Ivanivna Myronets on the accasion of her 80th anniversary / Edited volume / Compiler Piskun Valentyna. Ukrainian National Academy of Sciences. M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. – K.: Ukrainian National Academy of Sciences. M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, 2013. – 376 p.

Collection of articles and works issued on the occasion of 80th anniversary of the professor Nadiya Ivanivna Myronets, a ukrainian historian, source studies researcher and a public figure. The book includes scientific works dedicated to the problems of the Archeography, historical source studies, prosopography and the Ukrainian studies. Also included novel documentaries.

For scientists, teachers and students, for those wo are interested in the history of Ukraine.

Author's edition

Редакційна колегія:

П. С. СОХАНЬ (голова), В. А. БРЕХУНЕНКО, Д. В. БУРІМ,
І. Б. ГИРИЧ, О. О. МАВРІН (відповідальний секретар),
Ю. А. МИЦИК, О. В. ПАВЛЮЧЕНКО, В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ

Рецензенти:

М. Ф. ДМИТРІЄНКО, доктор історичних наук
(Інститут історії України НАН України)

В. І. НАУЛКО, доктор історичних наук, член.-кор. НАН України
(Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (протокол № 1 від 14.02.2013)

ISBN 978-966-02-6836-4

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013
© Автори статей, 2013





Ідея підготувати збірник на пошану талановитого педагога і вченого Надії Іванівни Миронець народилася у відділі джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Її підхопили й інші науковці – колеги Надії Іванівни по роботі в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Збірник складається зі вступного слова і трьох частин. У вступному слові директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України член-кореспондент НАН України П.С. Сохань та заступник директора О.О. Маврін охарактеризували внесок Н.І. Миронець у розвиток української історичної науки. У першій частині вміщено статті двох учениць і колег Надії Іванівни Миронець по Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Інни Старовойтенко та Ірини Сахно. Вони об'єднані однією метою – розкривають внесок Н.І. Миронець в розвиток української археографії та джерелознавства, акцентують увагу на науковій тематиці, яку досліджує Надія Іванівна та характеризують її як особистість. Другій розділ − праці українських вчених, що стосуються різних ділянок історичної науки, в яких ось уже понад 50 років працює Надія Іванівна. Третій розділ – публікація джерельних матеріалів. В основному, це листування, тобто, те джерело, яке найбільш актуалізувала у своїх дослідженнях Н.І. Миронець.

Висловлюємо щиросердну подяку професорові, доктору Петру Й. Потічному, Департамент Політичних Наук, Макмастерський Університет, Гамільтон, Онтаріо, Канада; Миколі Кулику − головному адміністратору видавництва "Літопис УПА", які надали фінансову підтримку для видання цього збірника .

Від імені усіх колег і друзів бажаємо Надії Іванівні міцного здоров'я, наснаги до подальшої праці в царині української історичної науки.

Валентина Піскун

ЗМІСТ

ЧАСТИНА III
Джерельні матеріали

CONTENTS

PART 3.
Source materials.



ВСТУПНЕ СЛОВО

Віншуючи нашу славну ювілярку, Надію Іванівну Миронець, насамперед відзначаємо, що вона є одним із провідних фахівців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. За понад 20 років існування, робота Інституту наповнювалась змістом працею саме таких дослідників, які всі свої знання, вміння і досвід застосовували з метою пізнання історичних реалій минувшини. Вони заповнювали «білі плями» і різні прогалини історичного знання віднайденими, раніше приховуваними джерелами, оприлюднювали їх та концептуально обгрунтували нове бачення минулого.

Після багаторічної викладацької праці в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка Надія Іванівна на межі тисячоліття пов'язала свою долю з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України й цілком присвятила себе науковій роботі в ньому. Саме тут розкрився незвичайний талант фахівця історика, джерелознавця, літературознавця й культуролога. Ставши у 2001 р. завідувачем відділу джерел з новітньої історії України, вона створила не лише нову атмосферу у колективі відділу, а й загалом вплинула на концпцію дослідницької праці науковців Інституту. Під її керівництвом було успішно виконано такі дослідницькі наукові теми: «Документальні та історіографічні джерела з історії боротьби за суверенітет та незалежність України в ХХ ст."(2004–2007 рр.); "Джерела з історії суспільно-політичного і культурного життя українства (ХХ – початок ХХІ ст.)" (2008–2010 рр.); «Структура джерельної бази дослідження системних змін в українському суспільстві першої половини ХХ століття» (2011–2013 рр).

Н. І. Миронець багато часу та зусиль віддає підготовці та атестації наукових і педагогічних кадрів. Від початку роботи в Інституті вона є членом спеціалізованої вченої ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій. Постійно виступала експертом з підготовлених робіт та офіційним опонентом. Тематичний спектр її фахової оцінки тем досліджень є надзвичайно широким. Так, наприклад, вона була офіційним опонентом кандидатських дисертацій О.В. Оніщенко «Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік»; І. С. Михальського «Джерела з історії політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ століть», докторської дисертації В. М. Піскун «Укра-

їнська політична еміграція 20-х рр. XX ст.» та багатьох інших. Вимогливість до самої себе й до своїх учнів та здобувачів наукових звань та ступенів – головна риса вченої. За час роботи в Інституті під керівництвом Н.І. Миронець захистили кандидатські дисертації: у 2004 р. – *І. М. Старовойтенко* "Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело"; 2006 р. – *І. В. Ткаченко* "Джерела з історії видавничої діяльності М.С.Грушевського в Києві (1907–1914 рр.)"; 2012 р. – *І. О. Сахно* «Листування В.К. Винниченка як джерело для просопографічних досліджень» – усі за спеціальністю історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Її учні продовжують плідно працювати в академічних установах і проводять подальший науковий пошук.

Науковий доробок Н.І. Миронець складає понад 270 наукових та науково-публіцистичних праць. Особистісно-персоналійний підхід є найбільш характерним для дослідницької манери вченого (про це детально зазначалося в статті Я. Калакури «Джерела з інтелектуальної історії України очима сучасниці»[1]), проте одна постать, до вивчення біографії якої долучилася Надія Іванівна, є визначальною у її наукових пошукуваннях. Це постать Олени Теліги. Жінки, котра самоусвідомила себе і свою місію для України в еміграції; жінки, в якій суто жіноче міцно переплелося з громадянським; жінки, яка кохала й була коханою; жінки, яка своєю жертовністю зробила виклик часові – такою вона постала з досліджених документів, поетичної та публіцистичної творчості. І саме такою її представила Н. І. Миронець у своїх працях[2]. Олена Теліга у статті «Якими нас прагнете?» цілком влучно розглянула образ жінки в різних літературах, в тому числі й українській, і з настійливо вимогливим акцентом наголосила, що «в кожній нації жінка є такою, якою її прагне мужчина.

У хаосі жіночих образів нашої літератури, в плутанині перехресних бажань, між прокльонами рабинь і амазонок і захопленням тими й другими, українська жінка все ж таки зуміла створити собі ідеал, найбільш відповідний добі, і простує до нього невпинно. Вона вже не хоче бути ні рабинею, ні «вампом», ні амазонкою. Вона хоче бути Жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчини в боротьбі за життя, а головне – за націю»[3]. Певно, що духовна спорідненість поєднала

---

[1] *Миронець Надія.* Джерела історичної пам'яті. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 9.

[2] *Олена Теліга*. О краю мій... : Твори, документи, біографічний нарис. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999; (*Олена Теліга*. О краю мій… Твори. Документи. Біографічний нарис. / Упорядкування, переднє слово, примітки, біографічний нарис Надії Миронець. 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 496 с.); Миронець Н. На тлі трагічної історії. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 160 с.; *Олена Теліга*. Листи. Спогади [Упорядкув., вступ. ст., археогр. передм., прим., комент.: Н.Миронець]. – К.: Вид-во ім. О Теліги, 2003. - 399 с.

[3] *Теліга О.* Якими нас прагнете? / Теліга Олена. О краю мій…: Твори, документи, біографічний нарис. – С.97.

(навіть на значній часовій відстані) їх обох і дослідницю, й її героїню Олену Телігу. Більше того, Надія Іванівна перейнялася її особистою долею й долучилася до популяризації Олени Теліги, як однієї із жінок-героїнь на тлі карколомного міжвоєнного періоду та під час Другої світової війни в історії України, і в який і сама укорінена, бо народжена весною виснажливого 1933 року.

У 1999 р. вийшло друком перше видання книжки "Олена Теліга: О Краю мій", в якому зібрана, практично, вся творча спадщина цієї героїчної жінки. Книжка користувалася такою популярністю, що витримала вже два видання. Завдяки подвижницькій праці Н. Миронець було опубліковано книжку "Олена Теліга. Листи. Спомини". Надзвичайно цінним в обох виданнях є науковий апарат, де подані практично всі нині відомі факти, що стосуються життя і творчості Олени Теліги, уточнені дати її перебування в Києві довоєнного періоду, навчання у Празі, написання тих чи інших творів, літературно-мистецького та громадсько-політичного спілкувального кола.

Іншою, не менш важливою фігурою історичних пошуків і досліджень став Володимир Винниченко. Надія Іванівна дослідила не лише його політичну діяльність, а що так само важливо − його особистісний портрет, стосунки з дружиною тощо[4].

За роки роботи в Інституті Н. І. Миронець охопила своєю увагою одне із найоригінальніших джерел – епістолярій. Саме листування визначних діячів першої половини ХХ ст. стало об'єктом її досліджень. Найбільш ємким і змістовним виявилося листування Євгена Чикаленка зі своїми респондентами: П. Стебницьким, А. Ніковським, С. Єфремовим, В. Винниченком[5]. Більше того, вивчення й оприлюднення листування стало стало поштовхом для узагальнень і написання теоретичних праць із просопографії[6].

Авторитет Н.І. Миронець поміж колег є беззаперечним. До її думки дослухаються не лише аспіранти та пошукувачі, а також і провідні науковці інституту. Окрім того, Надія Іванівна налагодила контакти та співпрацює з академічними інститутами, навчальними, науковими та архівними установами Києва.

---

[4] *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка із Сергієм Єфремовим (1905–1916) // Український археографічний щорічник : Нова серія : Український археографічний збірник. Т. 18. – К. : Укр. письменник, 2010. – Вип. 15. – С. 498–521; Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К. : Темпора, 2010. – 448 с.) ; Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць : епістолярний діалог (1911 – 1918 роки) / упорядкув., вступ, комент. та прим. Н. Миронець. – Дрогобич : Коло, 2012. – 288 с.

[5] Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки / Упоряд.: Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. Вс.ст. Н.Миронець, І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.; Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд.: Н.Миронець, Ю.Середенко, І.Старовойтенко. Вс.ст.: Ю.Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

[6] *Миронець Н., Старовойтенко І.* Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: довідник.– К.: Либідь,2008.– С.424–431.

За плідну науково-педагогічну роботу професор Н.І. Миронець була удостоєна премії Ліги українських меценатів ім. Дмитра Нитченка за 2004 р. за цикл документальних публікацій про репресованих українських літераторів. Ця премія присуджується письменникам, перекладачам, видавцям, журналістам, рецензентам, бібліотекарям та ін., тобто всім, тим, хто активно пропагує українську книгу, захищає друковане слово. Вона також лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії імені Олени Теліги (2006 р.), нагороджена Почесною Грамотою Міністерства освіти і науки України (2009 р.).

Колеги високо цінують наукову та науково-організаційну діяльність ювілярки – Надії Іванівни Миронець, бажають їй дальшої творчої наснаги, довгих років праці й нових успіхів на користь української історичної науки.

Павло СОХАНЬ
Олександр МАВРІН



Частина 1

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НАДІЇ МИРОНЕЦЬ



Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ)

НАУКОВО-ТВОРЧА ЛАБОРАТОРІЯ НАДІЇ МИРОНЕЦЬ

У безупинних річищах щоденних справ невблаганно спливають наші роки. А коли життя багатогранне, колоритно-змістовне, наповнене улюбленою працею, яка сфокусована майже в кожному дні й життєвій миті та домінує над усіма іншими цінностями і справами, то час взагалі залишається поза всяким виміром і спливає стрімко й непомітно. Таким творчо-невсипучим життям справжньої бджоли-трудівниці ось вже друге десятиріччя працює в нашому Інституті відомий історик і джерелознавець Надія Іванівна Миронець, яка цього року відзначає свій 80-літній ювілей, прийшовши до нього з вагомими набутками та величезним життєвим і науковим досвідом. Вона належить до когорти справжніх науковців: самовідданих, відповідальних, вимогливих, принципових, беззупинно-творчих, покликаних на ниву історичних досліджень самою долею. Ставши на наукову стежку ще в молоді роки, Надія Іванівна не зійшла з неї й до сьогоднішнього дня. Як науковець, вона ніколи не зупинялася на досягнутих результатах, завжди перебувала в розвитку, прагнула до самовдосконалення, ніколи не ігнорувала нових методик своїх колег, успішно апробувала їх і у власних дослідженнях, обов'язково додаючи до них і свої штрихи та узагальнення. Надію Іванівну завжди вабила новизна історичних фактів, їхнє джерелознавче обґрунтування, об'єктивність дослідження, особистісні виміри історичного буття, істина, а не гіпотеза, до якої вона постійно дошукується та добирається наполегливими дослідницькими стежками, часто долаючи на них і невблаганні перешкоди. Безперервний пошук, знахідки унікальних джерел, їх невтомне опрацювання та перевтілення в численні наукові розвідки, публікації, книжкові видання, які користуються популярністю не лише серед науковців, а й пересічних читачів – саме так виглядає багатолітня науково-творча лабораторія Надії Іванівни. Усе в цій лабораторії перебуває в постійному розвитку, безперервній динаміці, всебічному вдосконаленні. Лише незмінною залишається її основна учасниця – Надія Іванівна, зі своєю працелюбністю та працездатністю, самовіддачею, організованістю та любов'ю до справи.

Надія Іванівна прийшла в нашу академічну установу з Національного університету імені Тараса Шевченка восени 2000 р., маючи за плечима багатолітній досвід педагогічно-викладацької праці, організаторський хист та неприховане і нестримне бажання самореалізації на науковій ниві, яке немож-

ливо було цілком втілити в умовах щоденної університетської праці. З приходом в Інститут, наше керівництво довірило досвідченій Надії Іванівні очолити відділ джерел з новітньої історії України, в якому працював гурт науковців, різних за вдачами та науковими уподобаннями. Певно, тоді ніхто з нас й гадки не мав, що у відділі, який нічим особливим не вирізнявся з-поміж інших, сталася знакова подія: доля нарешті прихилилася й до нас, подарувавши нам справжнього наставника. За кілька місяців Надія Іванівна познайомилася з кожним із нас особисто, нашими науково-творчими планами та намірами, і якось непомітно наш строкатий відділ почав складатися у колектив. Вже тієї першої осені керівництва Надії Іванівни нашим відділом була започаткована традиція спільними зусиллями долати працеємкі та термінові завдання, наприклад, колегіально завершувати складання масивних покажчиків до академічних видань, які були на виході, обговорювати дисертаційні роботи, що надходили до відділу для написання зовнішніх відгуків на них, затверджувати й теми дисертаційних досліджень для власних співробітників, обговорювати їхні пробні розділи чи наукові статті. Згодом такі заходи стають традиційними і більшість статей, публікацій, монографій, що виходили у відділі, проходили перші апробації серед своїх і цілком об'єктивно. Щось не пригадується, щоб хтось проявив у ході іноді й бурхливих дискусій якусь суб'єктивність, чи намір комусь перешкодити. На таких засіданнях, як правило, панувала творча атмосфера, бажання підтримати та допомогти одне одного, поділитися досвідом, щоб уникати труднощів на наступних етапах просування проекту чи конкретної праці. Новою ознакою життя відділу стали й спільні відзначення свят та днів народження колег, виходу наукових праць, якими в останнє десятиріччя зарясніли звіти відділу, і які були справжніми подіями в житті кожного автора.

Таким чином, життя в нашому відділі за короткий час помітно змінилося, воно набрало іншого змісту й відтінків. Ми перестали жити й працювати відсторонено один від одного, від наших наукових інтересів, непомітно об'єдналися й ніби познайомилися вдруге, але вже по-справжньому, проявляючи інтерес і до наукових і до особистих обставин життя один одного. Народження й формування нашого колективу, який на сьогодні нараховує 11 науковців, пройшов шлях професійного та кількісного зростання, працює натхненно й продуктивно, безперечно є заслугою Надії Іванівни Миронець. Завдяки її організаторським здібностям, небайдужості до кожного з нас, допомозі, а іноді й прискіпливості, якої бракувало її попередникам, відділ джерел з новітньої історії України нашого Інституту став справжнім потужним колективом, в якому народилися і нові наукові кадри і бездоганні праці, що мають схвальні оцінки від колег.

Зазначені набутки відбулися тому, що Надія Іванівна прийшла до нас не тільки як формальний керівник відділу, як часто буває в таких випадках, а принесла в своїй душі неабияку любов до колективу, який їй довірили, досвід особистого спілкування з людьми, здатність підібрати ключ до кожного науковця, скерувати на вірну стежку тих із нас, хто ще не визначився чи то з

темою, чи з напрямом досліджень, і блукав у своїх намірах, іноді потрапляючи і в глухі кути. Саме для таких невневнених і блукаючих шукачів-науковців Надія Іванівна й стала основною опорою, а її слушна порада справжнім порятунком. Життєва й наукова мудрість та наполегливість Надії Іванівни скерувала не одного з нас на потрібний шлях та затримала в стінах інституту на багато років. Так, саме у ході тривалих розмов, роздумів та міркувань з Надією Іванівною, народилася тема кандидатської дисертації й автора даного нарису "Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело". Після її захисту вийшли в світ історичні та джерелознавчі дослідження, кілька сотень епістолярних джерел. Іноді ловиш себе на думці: а якби обрав іншу тему, якби не було тієї, в якійсь мірі знакової скерованості, з боку Надії Іванівни на епістолярне джерело, то, можливо й не було б того натхнення й любові, з якими нині працюєш, не помічаючи ні часу, ні втоми, бо маєш справу з "людськими" документами, які іноді відкривають більше правди, ніж будь-які інші.

У тісній співпраці молодих науковців з Надією Іванівною народилися й інші важливі дисертаційні дослідження, успішно захищені в нашому Інституті під її висококваліфікованим керівництвом: Ігоря Ткаченка "Джерела з історії видавничої діяльності М. Грушевського в Києві (1907–1914 рр.)", Ірини Сахно "Листування В. К. Винниченка як джерело до просопографічних досліджень". У період праці Надії Іванівни в Інституті успішно захистилася й когорта інших її учнів: Олена Чумаченко, Ірина Тюрменко, Наталя Кузіна, Лілія Гонюкова. Усі, кому щаслива доля подарувала в наукові керівники чи консультанти Надію Іванівну, мають про неї лише найкращі відзиви та найприємніші враження від співпраці. Однозначно вона належить до нестандартних наукових керівників, які все рідше зустрічаються у науковій практиці сьогодення. Вона нероздільно крокує з молодими науковцями на всіх етапах підготовки їхньої праці, не пропускаючи жодних слабких чи недосконалих місць, скеровуючи до відповідної літератури та методологічного інструментарію. У Надії Іванівни вистачає терпіння та снаги перечитувати, іноді й по кілька разів, усі варіанти праць, написані дисертантами, від найсильніших до слабких. Часто керівник, спільно з дисертантом, добирають відповідну структуру праці, неодноразово перекомпоновують написане, радяться з колегами щодо проблемних питань та успішно їх вирішують, найважливіших узагальнень та відкриттів, які приводять у відповідність до основних вимог цього жанру дослідження. Така тривала співпраця, іноді виснажлива для молодого науковця, зумовлена тим, що Надія Іванівна завжди була й залишається прихильником дисертаційних досліджень високого рівня виконання, наповнених науковою новизною та актуальністю. У жодному випадку вона не допускала описовості, компіляцій, плагіату, які завжди категорично відкидала й критикувала, не пропускаючи в жодну із праць, якою керувала. Не стане перебільшенням й твердження, що кожне дисертаційне дослідження своїх учнів Надія Іванівна пропустила через саму себе, свою вимогливість, ерудицію, методологічний досвід, дорогоцінний час, щиро і

глибоко вболіваючи за успіх кожного свого учня та повновартісність його праці.

У нашому згуртованому колективі Надія Іванівна має бездоганну наукову та особисту репутацію, а це, на нашу думку, є одним із найвагоміших та найбагатших набутків прожитих років кожної людини. Від колег, учнів, приятелів про Надію Іванівну чуєш лише вдячні слова. У них відзначається її людяність, товариськість, працелюбність, відповідальність, бажання допомогти ближньому та поділитися з ним власним досвідом, колегіально вирішити будь-яку проблему.

Надії Іванівні притаманні й висока порядність, відповідальність та невсипуче працелюбство. За 12 років її праці в Інституті жодному з нас не довелося спостерігати помітних пауз у науковій біографії дослідниці. Вона − у щоденній праці, безперервній підготовці наукових видань: збірників документів, наукових статтей, біографічних нарисів, епістолярних джерел. У науковому арсеналі Надії Іванівни як аналітичні статті, так і публікації документів, епістолярних джерел, окремих поетичних та художніх творів, спогадів. Надія Іванівна – багатогранний науковець, одночасно студіює кілька жанрів, її вважаємо біографістом, джерелознавцем, епістолологом, літературознавцем. Окремі теоретичні напрацювання дослідниця має і в галузі просопографічних досліджень.

Ще в 1990-ті роки Надія Іванівна акцентувала увагу на ролі особистісного фактору в історичних процесах, а тому почала студіювати джерела особового походження: епістолярій та мемуари, підкреслюючи їхнє непересічне значення як у реконструкціях життєписів відомих особистостей, так і загальноісторичних процесів та подій. Пріоритетним джерелом Надії Іванівни, з яким нерозривно пов’язана її багатолітня праця, став епістолярій відомих українців переломної доби націєтворення та державотворення 1900−1920-х років: В. Винниченка, Є. Чикаленка, П. Стебницького, В. Липинського, Ю. Липи, О. Штуля, Г. Мазуренко, О. Басараб, С. Русової та ін. Надія Іванівна у своїх дослідженнях неодноразово апробувала інформаційний потенціал епістолярного джерела, воокремлюючи його провідні теми, фактичну новизну, неповторність, використовуючи як основу для відтворення певної проблеми, яка багатогранно вимальовувалася саме в інформаційних пластах листування. Серед багатої і різнопланової бібліографії Надії Іванівни зустрічаємо розвідки на кшталт: епістолярій як джерело просопографічної інформації про ту чи іншу історичну особистість (О. Телігу), чи про її самоідентифікацію (В. Винниченка, Є. Чикаленка), або фактичної новизни, невідомих чи маловідомих даних.

Надія Іванівна одна з перших успішно застосувала методику студіювання джерелознавчого потенціалу епістолярного джерела, фокусуючись на його різнопланових особливостях та темах. Вона чітко простежується у ґрунтовних передмовах до корпусних видань епістолярію, підготовлених Надією Іванівно, про які йтиметься далі. Перед подачею джерела дослідниця детально описувала його археографічні особливості, окреслювала чіткі контури змісту, від-

значала основні й найважливіші тематичні пласти, виокремлювала новизну окремої інформації, детально знайомила читачів з авторами листів.

Провідним жанром досліджень Надії Іванівни стали і реконструкції життєписів маловідомих історичних особистостей. Про окремих вона взагалі оприлюднила перші відомості. До когорти українців, відкритих нею, належать Леонід Жебуньов, український неофіт, який перейшов на поле нашого руху з російського середовища і став гарячим патріотом, учасником українського націєтворення початку ХХ ст., талановита, незаслужено забута поетеса Галя Мазуренко, спадщину якої ретельно зібрала Надія Іванівна й опублікувала окремою збіркою "Вибране" (К., 2002). Перші відомості дослідниця оприлюднила й про поетесу Ларису Мурович. Дослідницьку увагу Надії Іванівни магічно притягують "живі" образи української історії, їхні життєві долі, обставини, особисте життя, бо хіба ж за сухими фактами біографій пізнаєш справжню людину? Надія Іванівна завжди хотіла донести до читача не лише перелік певних заслуг тієї чи іншої особистості, який іноді нагадував якийсь формулярний список, а розкрити її людські якості, відобразити найцікавіші моменти життя. Тому її вабить маловідома галузь історично-біографічних досліджень – просопографія. Надія Іванівна виробила її окремі теоретичні підвалини та апробувала у власному дослідницькому арсеналі. В її бібліографії зустрічаємо й статті про таємниці особистого життя та любовних романів В. Винниченка, про романтичні стосунки О. Теліги, згодом дізнаємося про подружні взаємини Є. Маланюка та З. Плітас. Окремі дослідження Надія Іваанівна присвятила й таким відомим українцям, як П. Стебницькому та його публіцистичній спадщині, М. Шаповалові, родині Чикаленків, творчості молодого Павла Тичини, В. Липинського, Ф. Матушевського та ін. Зустрічаємо й розвідки, присвячені реконструкції взаємин відомих сучасників, наприклад, В. Винниченка та Є. Чикаленка, В. Винниченка та С. Єфремова та ін.

До наукових знахідок Надії Іванівни належить виявлення нею оповідання В. Винниченка "Матвій Безодня", яке вважалося безповоротно втраченим. Дослідниця прискіпливим інструментарієм провела його текстологічний аналіз та цілком надрукувала у додатках до корпусного видання листування В. Винниченка з Є. Чикаленком. Вона виявила й невідомі вірші П. Тичини, О. Теліги, розкрила чимало нових фактів і в коментарях до листів.

Із архівних сховищ дослідниця дістала та ввела до наукового обігу кілька сотень епістолярних джерел, серед яких як листи окремих відомих історичних персонажів, так і масиви взаємного епістолярію. Спочатку в поле уваги Надії Іванівни потрапило взаємне листування В. Винниченка з Є. Чикаленком. Найцікавіші листи вибірково друкувалися в газеті "Українське слово", ставши надбанням широкого кола читачів. На початку 2000-х рр. їх повніша композиція побачила світ на сторінках журналу "Пам'ять століть" вже у науковому форматі, з упорядницькими поясненнням та коментарями. Окремі листи з цього ж корпусу були надруковані і на сторінках часопису "Вежа" (Кіровоград).

Працюючи над іншими проектами, цілеспрямована Надія Іванівна виношувала задум максимально виявити листування В. Винниченка і Є. Чикаленка та скомпонувати його в окреме корпусне видання, випустивши у читацький світ у всій кількісній та інформаційній повноті. Ця мрія Надії Іванівни здійснилася лише у 2010 р., втілившись в унікальну книгу "Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки". Але лише ми, колеги, знаємо скільки праці, сумління, сил, витривалості вкладено упорядником в цю симпатичну та змістовну книжку. Лише ми є свідками того, в яких непростих обставинах особистого життя вона народжувалася, скільки проблем доводилося долати одночасно. Попри все, Надія Іванівна продовжувала працювати над упорядкуванням улюбленої праці. Лише вона допомогла їй пережити непоправну особисту втрату, втамовувати нестерпний душевний біль, затягти свіжу рану. Відживити сили знову допомогла праця, в яку цілком занурилася Надія Іванівна: вона не втомлювалася коментувати епістолярні джерела, самотужки звіряти тексти в архівах, тішилася несподіваними знахідками пояснень до загадкових фактів, які іноді складалися в цілі детективні історії.

Найсолодші миті щастя дослідниці приносили саме довготривалі знахідки невідомої інформації, яка часто залягає в глибинних пластах інших джерел і тримає дослідника у постійній напрузі та інтризі: що би то значило, чи як розуміти певний факт, думку, розкрити чийсь загадковий ініціал. Такі моменти ніколи не давали спокою Надії Іванівни, спонукали її до щоденних пошуків, консультацій з колегами з інших наукових установ, чи міст. Як правило, вони закінчувалися перемогою, розкриттям загадкових моментів того чи іншого джерела та моральною втіхою. Певно, не кожен витримає цей складний і часто виснажливий шлях, доводячи справу до кінця, розкриваючи її багатобічно та вийде щасливим із заплутаного лабіринту припущень та гіпотез. Але Надія Іванівна успішно долала усі труднощі, не зупиняючись на пів-дорозі. Бо це в її стилі і дусі науковця, адже завжди у дослідженнях вона трималася принципів послідовності, наполегливості та результативності.

Ми спостерігали скільки зусиль, надій і очікувань витратила Надія Іванівна, щоб зібрати розпорошений корпус епістолярних джерел у цілісність, адже частина їх зберігалась в Україні, а частина перебувала в архівах далекого зарубіжжя. Надія Іванівна не втомлювалася вести листування з Музеєм-архівом ім. Д. Антоновича УВАН у США про висилку їй фотокопій листів. У тривалій напрузі її тримало й очікування копій листів Є. Чикаленка до В. Винниченка, що зберігалися в архіві Колумбійського університету у невпорядкованих теках. Плутались здогадки, думки, інформації, але в міцних обіймах тримало бажання дістати їх і, таким чином, звершити проект, який вже був у більшості своїй скомпонований. Цього разу справдилася проста життєва істина: коли чогось хочеш жагуче й невпинно, то воно обов'язково до тебе прийде. Подолавши безліч перешкод, дорогоцінні копії листів таки дійшли до Надії Іванівни із далекого Нью-Йорка. Яка то була щаслива мить її дослідницького життя! Адже те, до чого прагнув стільки років, про що лише

мріяв та здогадувався, нарешті потрапило до рук і дало Надії Іванівні можливість сформувати цілісність епістолярного спілкування відомих авторів, яка охопила часовий простір у 27 років.

Зазначений корпус взаємного листування за роки його реального існування став улюбленим виданням для багатьох науковців, його джерелознавчий потенціал використовується дослідниками різних галузей, книжка поцінована за високий науковий рівень упорядницького виконання, безліч відкритих фактів, широкі коментарі. Ці характеристики притаманні усім книжковим виданням Надії Іванівни. Вона − прихильник дотримання текстологічної автентичності епістолярного джерела, класичних правил археографічних описів, повноти та вичерпності науково-довідкового апарату, щоб будь-якому її читачеві усе було зрозумілим і об'ємним, а не загадковим чи однобоким. Бо весь сенс науково-дослідницької праці Надії Іванівни полягає саме в цьому.

Надія Іванівна стала натхненником та співупорядником ще двох об'ємних корпусних видань епістолярних джерел, підготовлених у нашому відділі − "Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1902−1922 роки" (2008), "Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908−1921 роки" (2010). Вони виконані в таких же форматах, як і зазначене вище видання, з дотриманням найвищих вимог. На високому фаховому рівні дослідницею підготовлені й листи Ф. Матушевського до Є. Чикаленка за 1917 р., листування Є. Чикаленка з П. Стебницьким за 1917 р., листи В. Липинського та ін.

Найяскравішою сторінкою наукової біографії Надії Іванівни в останнє десятиліття її наукових студій стало дослідження життя і творчості української поетеси-патріотки Олени Теліги. Вона стала улюбленою героїнею численних нарисів Надії Іванівни, газетних публікацій, наукових розвідок, книжкових видань. Саме Надія Іванівна написала наукову біографію цієї видатної жінки, вмонтувавши в неї чимало нової, виправленої та виявленої інформації. Вона стала упорядником двох унікальних документально-художніх збірників, які до сьогодні є джерелом найповнішої інформації про Олену Телігу. У 2004 р. вийшла ошатна книга "Олена Теліга. Листи. Спогади", а у 2006 р. побачило світ друге, виправлене й доповнене видання "О краю мій…". До останнього увійшли поетичні твори, невідомі раніше, документи та біографічний нарис про поетесу. Власне воно й стало першим оригінальним виданням творів О. Теліги в Україні. У нього Надія Іванівна вписала безліч зібраних фактів, чимало нової інформації, ретельно визбираної із раритетних періодичних видань, архівних справ, розповідей очевидців, з якими прихильна доля перетинала стежки Надії Іванівни. Дослідниця прагнула відтворити і світлий образ своєї неповторної героїні, звільнити його від нашарувань міфів, домислів та вигадок, виправити помилки, які часто з'являються в умовах браку інформації або недобросовісності дослідника. З великим завзяттям і любов'ю дослідниця взялася за студіювання достовірних джерел, неодноразово ділилася своїми відкриттями з радіослухачами, читачами періодичних видань, втілювала свої спостереження у численні наукові розвідки: "Друзі Олени та Ми-

хайла Теліг у Подєбрадах”, “Олена Теліга та Олег Штуль: ідейна єдність та духовна близькість”, “Олена Теліга і українська громада Варшави 1930-х років”, “Творчість Олени Теліги і проблеми сучасності”, “Постать Олени Теліги в епістолярному контексті” та ін. Але заповітною мрією Надії Іванівни стало бажання перевидати листи та спогади поетеси, її творчу спадщину, вкраплюючи у них нову інформацію, світлини, біографічні факти, епістолярні джерела, зібравши бібліографію поетеси та праці про неї.

Згодом Надія Іванівна упорядкувала, разом із колегами, ще одне цінне довідкове видання – “Документи про Шовгенових та Теліг у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України”. Дослідниці довелося майже весь зібраний матеріал самотужки звірити, зробити безліч правок й привести у відповідність до вимог, які вона традиційно ставить перед своїми виданнями. У ході наполегливих пошуків Надія Іванівна документально довела час та місце народження Олени Теліги, спростувавши, таким чином, плутанину, яка зустрічалася в літературі різного жанру. Дослідниця не втомлюється відстоювати правдиві факти біографії поетеси, неодноразово публічно оприлюднюючи їх і в пресі, і у виступах на радіоефірах, куди її багаторазово запрошують журналісти як найдосвідченішого знавця творчості О. Теліги.

До яскравих набутків Надії Іванівни відносимо і її причетність до упорядкування й таких документальних видань, як “Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920-рр.)”, “Покликані служити Україні”. Значного резонансу серед читачів набула і тривала публікація Надією Іванівною “Епістолярного діалогу Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць”, розпочата на сторінках журналу “Слово і час” ще в 2007 р. Минулого року частина джерел із цього особистого масиву людських документів увійшла до окремого книжкого видання, яке отримало чимало схвальних відгуків та вдячних слів, адресованих упоряднику.

Викладені факти свідчать, що роки праці Надії Іванівни в Інституті української археографії та джерелознавства стали найпліднішими в її науковій біографії: адже дослідниця випустила десятки наукових розвідок, газетних публікацій, поважні збірники документів та епістолярних джерел. Її багатогранне перо та дослідницька інтуїція на найцікавіші факти та постаті відомі читачам часописів “Літературна Україна”, “Українське слово”, “Жіночий світ”, “Слово і час” та ін.

У дослідницькому арсеналі Надії Іванівни – десятки зредагованих праць, рецензій на наукові видання, які відзначаються фаховістю, зваженістю, науковою толерантністю.

На порозі свого ювілею Надія Іванівна у розмаїтті творчих планів: одночасно готує кілька книжкових видань: 1) корпус листування В. Винниченка та Ю. Тищенка-Сірого, зібраний з архівів України та далекого зарубіжжя, тим же традиційним тернистим шляхом тривалих перемовин та виснажливих очікувань, 2) листування В. Винниченка з М. Грушевським та 3) листування В. Винниченка з М. Шаповалом. Усі три проекти – у стані активного дослід-

ницького упорядкування Надії Іванівни. До жодного з них вона не знижує своїх традиційних вимог: щоденно перебирає строкаті пожовклі аркуші улюбленого епістолярію, тішиться відкриттями, звіряє набрані тексти, допитливим оком досвідченого дослідника розчитує кожне слово в автографах, проникає в кожну деталь строкатого текстологічного полотна. А як часто в ньому трапляються загадкові моменти, нерозбірливі фрази та слова, адже нерідко знаменитості вживали у своїх записах та епістолярних посланнях непрості каліграфічні викрутаси, які нині додають чимало клопоту їх упорядникам. Серед останніх трапляються й такі, яким найпростіше у подібних випадках на місці нерозчитаного слова поставити у квадратних дужках три крапки та додати, що слово написано нерозбірливо. Але цей метод незавершенності ніколи не приймався і не апробувався наполегливою Надією Іванівною, тому в її публікаціях навряд чи зустрінеш подібні пояснення. Це теж характеристика її дослідницького стилю: найповніше розчитання джерела, збереження його автентичності, максимальне пояснення як текстології документа, його особливостей, так і сюжетів, подій та персонажів. Найбільшою інтригою для Надії Іванівни завжди було відкриття маловідомих сюжетів, особистостей, творів, які, як правило вона діставала у ході тривалих пошуків, через глибинне занурення у надра широкого кола джерел. Завдяки такому підходу, корпусні видання джерел, упорядковані Надією Іванівною, або книги за її участю, супроводжує розкішний і дійсно науково-довідковий апарат, неодноразово звірений та перевірений.

У ході своєї літньої подорожі до Канади влітку 2012 р. Надія Іванівна не оминула нагоди попрацювати в Українсько-канадському науково-дослідному центрі (Торонто). Там доля ощасливила дослідницю новою унікальною знахідкою величезного масиву листів (бл. 500 одиниць) українського поета і публіциста Євгена Маланюка до своєї дружини Зої Плітас, які доти нікому не були відомі й жодного разу не друкувалися. Надія Іванівна довго не могла отямитися від тої щасливої миті, знайомої багатьом дослідникам. Вона скопіювала найцікавіші листи із масиву та привезла їх в Україну і вже нині активно готує до першої наукової публікації. Ще перебуваючи в Канаді, Надія Іванівна почала наполегливі переговори із керівництвом науково-дослідного центру про передачу епістолярію до відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, адже найбільше вони потрібні українським дослідникам. Як правило, такі перемовини в нинішніх умовах не віщують бажаного результату, але Надія Іванівна не втомлювалася переконувати канадських колег у потребі передачі епістолярію в Україну і до сьогодні вірить, що її намір таки здійсниться і на батьківщину надійдуть хоча б фотокопії унікального епістолярію для дослідження, як творчості, так і особистості Є. Маланюка, його взаємин із дружиною. Цінною знахідкою в Канаді для Надії Іванівни стали й спогади Миколи Зайцева за 1918 р., які вона у найближчому часі має намір випустити у читацький світ.

Надія Іванівна є натхненницею й багатьох проектів, які виконуються у відділі її колегами і вже втілені у книжкові видання. Чи не найбільше зусиль

вона доклала, аби організувати наш колектив на складання цінного покажчика до змісту перших щоденних українських газет “Громадська думка” та “Рада”, які багаторазово використовувалися як нею самою, так і іншими співробітниками відділу. Надії Іванівні не дає спокою хід подальшої роботи, при кожній слушній нагоді вона цікавиться нашими складнощами, браком працівників, після відходу окремих від бібліографічних описів величезних масивів газетних матеріалів. Надія Іванівна невпинно підштовхує нас до завершення розпочатої справи, бо розуміє, як і кожен із нас, її значення та місце в українській бібліографії та джерелознавстві.

Напередодні ювілею, який припадає на найквітучіший період весни, коли усе навколо нас потопає у розмаїтті весняних барв, вирує у травневому торжестві природи, хочеться побажати Надії Іванівні, щоб її травень-іменинник постійно продукував нові сили, підживлював їх, як і саму природу, додавав творчої наснаги, дарував лише найщасливіші миті науково-творчого та особистого життя. Многая літа Вам, наша дорога Надіє Іванівно, у здоров’ї, праці та щоденному оптимізмі!

Ірина САХНО (Київ)

ВНЕСОК НАДІЇ МИРОНЕЦЬ ДО ПРОСОПОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА МАТЕРІАЛАХ ОПРИЛЮДНЕНОГО ЛИСТУВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА)

Для комплексного аналізу особистості надзвичайно важливою є роль епістолярію. Це унікальний різновид історичного джерела, який дозволяє відтворити маловідомі факти, що можуть змінити усталені історичні концепції. У просопографічному дослідженні незамінною є епістолярна спадщина, бо саме у листах міститься рідкісна інформація про думки, почуття, настрої, побут, родину, стан здоров'я та інші сторони особистого життя. Ці відомості зазвичай рідко відображені в інших видах джерел, таких як офіційні документи, преса, публічні виступи, навіть для мемуарів характерна менша насиченість особистісною інформацією. Особливо важливим є листування при дослідженні історичних персон і подій XIX – XX ст., оскільки саме в цей період листи були найпоширенішим засобом дистанційної комунікації.

Із огляду на це стає очевидним значний внесок Надії Миронець у розвиток історичної науки взагалі і просопографії зокрема. Автором більшості публікацій листування В. Винниченка та ґрунтовних вступних статей до них є Н. Миронець. Постать В. Винниченка належить до найбільш дискусійних в українській історіографії. Ознайомлення з його інформативно цінним листуванням засвідчує, що розуміння політичних кроків В. Винниченка неможливе без відтворення його просопографічного портрета. А останнє, в свою чергу, неможливе без дослідження епістолярної спадщини видатного діяча.

Слід зазначити, що листування В. Винниченка розпорошене по різних архівах і справах, листи часто не датовані, не вказані автори або адресати. Таким чином, упорядкувавши і систематизувавши масиви кореспонденції, Н. Миронець значною мірою полегшила науковий пошук дослідникам. Ґрунтовні коментарі містять важливі уточнення і оригінальну інформацію, яку дослідниця проаналізувала під час роботи над листами.

Першим епістолярієм В. Винниченка, опублікованим у 1994 р. Н. Миронець з Н. Кичигіною, стало листування В. Винниченка з Ю. Тищенком за 1933 р.. На сторінках листів приятелі обговорюють політичну ситуацію в радянській Україні. Володимир Кирилович на той час недооцінював страшні звістки, що надходили з батьківщини. Листи В. Винниченка до Ю. Тищенка за 1919 – 1920 рр., які зберігаються у ЦДАВО України (ф. 3803с, оп.1, спр. 46), опубліковані Н. Миронець в Українському археографічному щорічнику.

Чільне місце в дослідженні епістолярної спадщини В. Винниченка займає його кореспонденція з Євгеном Харлампійовичем Чикаленком. У 1995 р. дослідниця Н. Миронець розпочала публікацію їх листування. У 1995 – 1996 рр. у газеті “Українське слово” вийшли листи за 1902 – квітень 1908 рр. У 1997 р. в “Українському історичному журналі” були опубліковані листи за 1917 р., а в 2001 – 2002 рр. в журналі “Пам’ять століть” – листування за травень 1908 – 1912 рр.. У 1997 р. Н. Миронець у співавторстві з В. Панченком опублікувала в журналі “Вежа” листування за червень 1908 – березень 1908 рр..

У 2010 році Н. Миронець підготувала до друку перше повне окреме видання усього корпусу виявленого в центральних архівах України та УВАН (США) взаємного листування В. Винниченка і Є. Чикаленка. Листи подаються з розгорнутими коментарями і додатками. Уперше у даному виданні опубліковані листи В. Винниченка до Є. Чикаленка за 1913 – 1916 рр., а також листи за 1919 – 1929 рр. у копіях передані з архівів США: 12 листів Є. Чикаленка і 3 – В. Винниченка.

Оригінали листів В. Винниченка зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), основна частина – у фонді № 293 (№73-179), 3 листи – у фонді № 44 (№298-300), 1 – у фонді І (№35429). Листи Є. Чикаленка знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 35), крім двох листів за 1902 р., які зберігаються в справах 26 та 39, та одного листа за 1917 р. (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 3). Еміграційне листування обох діячів – в Архіві УВАН (США) та на його депозиті в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (США).

Даний масив є одним з найтриваліших, найчисельніших і найбільш насиченим тематично й інформативно. У передмові до публікації усіх виявлених кореспонденцій В. Винниченка і Є. Чикаленка Н. Миронець розповіла історію знайомства і приятелювання героїв, виділила п’ять періодів листування, описала місця зберігання кореспонденції, її археографічні особливості, широко прокоментувала листи.

Мало з ким так багато і відверто листувався В. Винниченко, як з Є. Х. Чикаленком. Їх листування тривало впродовж 1902 – 1929 років, знайдено 135 листів В. Винниченка до Є. Чикаленка і 80 листів Є. Чикаленка до В. Винниченка. Ця дружба виглядає, на перший погляд, дивною, зважаючи на різні політичні погляди, різницю у віці (19 років), різне ставлення до суспільної моралі, розбіжності в характері і темпераменті. Звичайно, їх об’єднувала любов до України, прагнення покращити життя людей, обидва щиро і віддано ставилися до справи, що не завжди мало місце в середовищі української інтелігенції.

Особливо цінним для відображення просопографічного портрета письменника є масив листування В. Винниченка з дружиною, Розалією Яківною

Ліфшиць. У кореспонденції інформативно відображені настрої, почуття подружжя, їх погляди на питання моралі, національної самоідентифікації та ін. Масив листування зберігається в ІР НБУВ (ф. 293). Усього в цьому фонді міститься 46 листів і 5 телеграм В. Винниченка та 2 листа Р. Ліфшиць за 1914 – 1917 рр. У ЦДАВО України (ф. 1823, оп. 1, спр. 32 та оп. 2, спр. 4, 9) виявлено 35 кореспонденцій Р. Ліфшиць за 1911 – 1912 рр., 8 листів В. Винниченка та 12 Р. Ліфшиць за 1914 – 1918 рр. Отже, у архівах м. Києва виявлено близько 140 одиниць кореспонденції. Протягом 2007 – 2008 рр. Н. Миронець опублікувала і прокоментувала 127 листів у журналі "Слово і час". У 2010 р. ці ж листи були передруковані в культурологічному альманасі "Хроніка 2000".

У 2010 Н. Миронець опублікувала листування В. Винниченка з С. Єфремовим за 1905 – 1916 рр.. Виявити вдалося лише 16 листів, листи В. Винниченка зберігаються в ІР НБУВ (Ф. 317, 1851 од. зб.), а листи С. Єфремова в ЦДАВО України (ф. 1823, оп.1, спр. 26). Листування проливає світло на стосунки громадсько-політичних діячів і розвіює упередження про погані відносини між ними. У "Щоденниках" С. Єфремова міститься інформація про В. Винниченка, його відносини з С. Єфремовим. Спогади В. Степанківського та П. Зайцева дозволяють відтворити обставини арешту, перебування в одній камері Лук'янівської в'язниці та звільнення В. Винниченка, С. Єфремова та В. Степанківського. Ці події детально проаналізувала Н. Миронець.

Зображення на листівках також є джерелом просопографічної інформації. Наприклад, В. Винниченко, перебуваючи у Лук'янівській в'язниці, намалював на листівці до Євгена Голіцинського себе і своїх співкамерників – С. Єфремова і В. Степанківського. Цей малюнок описала і проаналізувала Н. Миронець. Малюнок і текст листівки відтворюють побут ув'язнених.

Не можна оминути увагою і статтю Н. Миронець, у якій дослідниця використала листування В. Винниченка та інших діячів української революції для відтворення подій доби Центральної Ради.

У документальній розповіді "Таємниці кохання Володимира Винниченка" Н. Миронець на основі листування В. Винниченка з Л. Гольдмерштейн відтворила складні і драматичні обставини народження і загибелі єдиної дитини письменника. З інформації, поданої у розповіді, вимальовуються окремі риси просопографічного портрета В. Винниченка. У листах він висловлював свої погляди на сім'ю, батьківство, стосунки з жінками. Вчинки письменника виявляють потаємні риси його характеру. Матеріалом для написання п'єси "Memento" слугували стосунки В. Винниченка з Л. Гольдмерштейн, що знайшли відображення в їхньому листуванні. Це переконливо довела Н. Миронець, співставивши уривки з листів з текстом п'єси.

Надія Миронець однією з перших серед українських дослідників звернула увагу на актуальність просопографічних досліджень. Для просопографічних досліджень персоналії XIX – XX ст. найбільш важливими є писемні джерела і фото- та кінодокументи. Найбільше просопографічної інформації

міститься в джерелах особового походження, до яких відносять автобіографічні матеріали та мемуари досліджуваної особи або сучасників, листування, особливо приватне, творчість, почерк досліджуваної особи, маргіналії, тобто записи на полях основного тексту.

У родинному і дружньому листуванні часто випливають невідомі з інших джерел факти, кореспонденти невимушено висловлюють свої думки, рідко редагують написане. Н. Миронець у статті "Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації" окреслила інформаційний потенціал листування письменника, описала основні риси характеру В. Винниченка, його настрої і фізичний стан, продемонструвала насиченість його листування просопографічною інформацією і розвинула цю тему у наступних статтях. У працях, присвячених Олені Телізі, дослідниця відтворила портрет поетеси, використовуючи, в тому числі, й епістолярну спадщину.

У 2008 р. вийшов довідник "Спеціальні історичні дисципліни", розділ, присвячений просопографії, підготували Н. Миронець та І. Старовойтенко. У даному розділі розглянуто проблему історіографії просопографії, подано визначення дисципліни і її теоретичні засади.

"Просопографія (від гр. προσωπου – обличчя, особа та γραφω – писати, записувати) за допомогою методів генеалогії, демографії, психології, психографії, ономастики, нумізматики, соціології та інших спеціальних історичних дисциплін досліджує особу в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням. Результатами просопографічного дослідження можуть бути: 1) реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості; 2) створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками; 3) опис способу життя і занять представників певних соціальних станів".

Для різнобічної характеристики особи просопографія досліджує фактори, що вплинули на формування людини (походження, спадковість, родинне і приятельське оточення, виховання, освіта, релігія, мова, менталітет), світоглядні переконання, особливості характеру і темпераменту, зовнішність, манеру одягу та поведінки, біографічні події у громадському та приватному житті та їх взаємозв'язок, фізичний та психічний стан у різні періоди життя. Складовою просопографічного дослідження є аналіз впливу цих факторів на діяльність особистості.

Заслуга Надії Миронець перед історичної наукою не обмежується опублікуванням власних праць і підготовкою до друку листування. Вона спрямувала на подальший розвиток просопографічних досліджень на основі епістолярної спадщини ряд молодих науковців. Серед них І. Старовойтенко, І. Сахно, Л. Мукосеєва і О. Кірієнко. Під керівництвом Н. Миронець були захищені кандидатська дисертація І. Старовойтенко, присвячена дослідженню епістолярної спадщини Є. Чикаленка, в тому числі й просопографічним відомостям, які вона містить, і кандидатська дисертація І. Сахно, присвяче-

на безпосередньо просопографічному дослідженню на основі листування В. Винниченка.

Отже, Надія Іванівна Миронець підготувала до друку і опублікувала масиви взаємного листування В. Винниченка з Ю. Тищенком, Є. Чикаленком, Р. Ліфшиць, С. Єфремовим, проаналізувала листування з П. Стебницьким і Л. Гольдмерштейн. Слід зазначити, що зазначені публікації складають переважну більшість оприлюдненого листування В. Винниченка взагалі. У вступних статтях була підкреслена просопографічна цінність епістолярної спадщини письменника і висвітлені риси його просопографічного портрета. Також, Надія Миронець започаткувала новий напрям в сучасній українській історіографії – просопографічне дослідження особистості, в т. ч. і на основі епістолярних джерел. Дослідниця розробила теоретичні і методологічні засади роботи з листуванням як з просопографічним джерелом, які стали основою для подальших просопографічних досліджень молодими науковцями.


(1879 - 1926)
Держава вища від партій -





Частина 2

ДОСЛІДЖЕННЯ



Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

КОМЕДІЇ АРІСТОФАНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ВУЗЛОВИХ ПРОТИРІЧ У СЕРЕДИНІ V – НА ПОЧАТКУ IV ст. ДО НАШОЇ ЕРИ: ІСТОРІОСОФІЯ ПРОБЛЕМИ

У рік мілленіуму у Кордові в Іспанії був виданий альбом у серії «Найбільші музеї світу» про музеї Нью-Йорка. Вступна стаття, написана авторами альбому, розпочиналась визначенням, за Честертоном, професії археолога, «який весь час, вивчаючи стародавні речі, знаходить, що вони нові», а також надзвичайно влучними словами Аврори Леон про найбільш промовисті для кожної історичної епохи феномени саме її культури. «Для кожного історичного періоду, – цитують автори, – знайдеться дещо, що є відмітною прикметою даної культури. Для архаїчних суспільств це був храм, для греків – театр, для римлян – форум, для середньовіччя – монастир чи замок, для людини Відродження – палац, для романтиків – Природа....»[1].

Як відомо, відмінність між розвинутими народами і такими народами, які розвиваються, полягає якраз у тому, що перші базують своє життя на досвіді стародавніх греків та римлян, а другі – йдуть своїм шляхом. З усіх народів старовинної доби лише греки та римляни відкрили мистецтво жити і творити як спільноти (німецьке gemeinschaft, за висловом видатного німецького вченого Фердінанда Тонніса – В.П.)[2]. Саме звідси, від спільнот, виводиться латинське прислів’я, яке належить Цицерону: Hominis Mens Discendo Alitur et Cogitando (людський розум живиться навчанням і мисленням)[3], оскільки жити як спільноти – це надзвичайно складна наука, яка потребує тривалого навчання, вивчення досвіду попередніх поколінь. Без вивчення цього досвіду на базі науки і створення на його основі відповідних установ неможливо творити навіть менші спільноти, вже не кажучи про державу.

Наприкінці XVIII століття Йоганн Готтфрід Гердер (1744–1803), який, як відомо, залишив творчу та дослідницьку спадщину в п’ятьох галузях знань (теологія, філософія, історіософія, теорія літератури і поезія), принагідно вивчивши і порівнявши історію Україну з історією античної Еллади, сформулював своє прогностичне, засноване на багатьох попередніх історіософських дослідженнях бачення, що Україна стане новою Грецією, а її кордони будуть простягатися до Чорного моря, а звідти на весь світ [4]. Записав він його тоді, коли ще існувала Запорізька Січ, українська державницька справа не сходила ані зі шпальт європейських газет, ані зі сторінок енциклопедій чи наукових досліджень, гетьманат Кирила Разумовського лише п’ять років як був інкорпорований до імперії, і не встиг розчинитися ані соціально, ані ментально[5].

У цій статті автор спробує верифікувати твердження Гердера про майбутню Україну як нову Грецію шляхом дослідження причин і спонук появи в давньогрецькій культурі та літературі такого різновиду драми як комедія та простежити етапи її розвитку шляхом аналізу вузлових аспектів творчості класика давньогрецької комедії, видатного поета Арістофана (445–385 рр. до н.е.). Предмет нашого аналізу у цій статті – танкова (хороводна) комедія, яка вже в середині п'ятого сторіччя стає в опозицію пануючому демократичному уряду Афін.

Як відомо, такий жанр театральних вистав як комедії, які виросли з жартівливих пісень, котрі виконували під час свята Діоніса, став розповсюдженим в Афінах саме завдяки їх авторові Арістофану. У його комедіях висміюються набундючені політики, зацікавлені у війні для посилення свого престижу – демагоги, які обманюють свій народ солодкими словами. Засуджуючи політику війни і протиставляючи їй мир і дружбу між різними народами Греції, Арістофан, який був видатним поетом – патріотом своєї країни, став в останній чверті V і на початку IV століття до нашої ери також і визначним майстром політичної сатири.

Саме тоді в педагогіці, як і філософії часів Арістофана, головне місце посіли софісти, які проповідували відносність всякої моралі, як і всякого пізнання, захоплюючи і приголомшуючи слухачів парадоксами і доказами, що "чорне" є насправді "біле," й навпаки. Софісти розхитували традиційне світосприймання, сіяли скептицизм до старих вірувань, прокладаючи шлях новій раціоналістичній філософії[6]. Новий напрямок мистецтва, уособлений софістами, відображав не лише розклад старого суспільного ладу, але й був породженням несправедливої війни, розпочатої афінськими демагогами.

Саме тут і полягала головна причина того факту, що танкова комедія вже в середині V століття стає в опозицію панівному демократичному урядові Афін, зокрема в опозицію до довголітнього лідера афінської демократії – знаменитого Перікла[7].

Танкова комедія була найбільш близькою для ідейного світу саме селянства, і найбільше надавалася до його світосприймання. Вона залишалась вірною ідеології античного селянства, і взяла на себе захист його інтересів. Тому вона насміхається над вченнями і людьми нової філософії, нової моралі, нового мистецтва, які намагалися об'єднати та звести докупи непоєднане – консервативні аристократичні і модерні демократичні ідеї, подолати провалля між свободою і традицією. Знаходячи, шляхом складання такого неможливого симбіозу вихід із кризи, нові люди створювали для цього поетичні твори, сповнені "крутійства, софізмів, хитромудрощів", які розм'якшували душу читача жалісливими сценами, заплутували його думку у діалектичних протиріччях[8].

На противагу цій новій ідеології танкова комедія одягає в найбільш щиросердні, найбільш поетичні тони лірики, фантастики, казки, споконвічні ідеали вільного землероба, старовинні радості сільського життя, релігію і мораль старої Аттики з танками її богів і демонів, з гучними веселощами її

сільських свят, любовних забав у виноградному саду, біля струмочка, під невгамовний цокіт цикад. Ціла низка карикатурних образів людей нової, об'єднуючої ідеології – низка філософів, поетів, вчених, акторів і т.д. проходить крізь комедію, підпадаючи під глузування і знущання.

Над карикатурним світом художніх ворогів Арістофана підіймається і височить в її епіцентрі фігура поета Евріпіда (485/ 80 – 406 рр. до н.е.). Цей образ супроводжує Арістофана протягом всього його творчого шляху, починаючи з його ранньої комедії "Ахарняни", де Евріпіду відводиться великий епізод. Справжнім героєм комедії Евріпід стає в "Жінках на святі Фесмофорій" (401 р. до нашої ери) і в "Жабах" (405 р до н.е.). Останньою комедією – комедією-критикою завершується цей ідейний двобій між Арістофаном і Евріпідом. Проте, слід зазначити, що було би абсолютно невірним трактувати ці протиріччя, як такі, що спричинені лише художнім антагонізмом.

У п'єсі "Ахарняни" старий селянин і воїн Дікеополь – учасник греко-перських воєн, глузує над так званими "демократичними" виборами, за якими весь час "обирають" тих, хто хитріший і спритніший, а чесних людей, які, на зразок його товариша Марілада, що захищав батьківщину під Марафоном, залишають за бортом і навіть не обирають ані в посли, ані на іншу вигідну посаду. Насправді, у демократичних виборах, стверджує Дікеополь, обирає не народ, а символічні "три зозулі"[9].

Дікеополь запитує Марілада та інших, на його переконання, гідних впливових політичних посад громадян:

"Маріладе, сам скажи:
Ти он посивів, а послом хоч раз бував?...
А ти, Дракіле, ти, Пріниде, й інші з вас
Бували, може, в Персії, в Хаонії?...
Ну от. А Ламах був там. І Кесірій був.
Хоч за борги недавно власні друзі їх
За двері викидали, наче сміття те,
Що то під вечір з хати за поріг летить"[10].

Окрім конфлікту між сільським консерватизмом селян – вчорашніх воїнів, та світоглядом нових людей – демократів, представників так званих "вільних" професій, Арістофан зображає, на відміну від авторів давньогрецьких трагедій, і певні етнічні конфлікти, які існували у давньогрецьких полісах. До Арістофана античні комедіографи нерідко виводили на сцену рабів, але, як правило, у цьому образі не визначалась їхня національність. Лише Арістофан вже у своїй першій комедії "Вавілоняни" наголошує на етнічному конфлікті між вавілонськими рабами і вождем демократичної партії афінян-греків – Клеоном. У цій комедії Арістофан критикує політику афінян, які грабували своїх начебто союзників. Цих "союзників" він показує у вигляді нещасних вавілонських рабів, а вождя демократичної партії Клеона – у вигляді наглядача над рабами[11].

Проте найбільш виразно існуючий у давньогрецьких полісах міжетнічний конфлікт показаний Арістофаном у його більш зрілих комедіях – "Лісістрата" та "Жінки на святі Фесмофорій". Тут антиподом до греків виступають вже не вавілоняни-раби, а скіфи, які виконують іншу соціальну функцію – поліцейських. Саме скіфам, як стражам закону, радник наказує арештувати Лісістрату та її соратниць:

"Ну й справді ж ти мерзотниця! Гей, лучник де?
Схопити і зв'язати ззаду руки їй!....
Та ми перед жінками не поступимось.
Шикуймось в лави, скіфи, й сміло киньмося,
На приступ....
Скрутіть же, скіфи, руки їм за спинами"[12].

Як відомо, із скіфів в Афінах формувалися загони поліцейських, і ця необхідна для держави посада вважалась негідною для вільної людини[13]. Як видно із комедій Арістофана, в офіційній мові стражі закону називались лучниками, а в повсякденному вжитку – скіфами.

У "Лісістраті" жінки перемагають скіфів-поліцейських чотирма загонами озброєних жінок, виступивши проти шикованого у лави загону скіфів. У "Жінках на святі Фесмофорій" скіф-поліцейський говорить ламаною грецькою мовою, не знаючи до пуття ані відмінків, ані родів і така його неграмотна вимова викликає додатковий комічний ефект. У кінцевому підсумку обмежений охоронець порядку, який належить до іншої, аніж греки, національності – скіфів, опиняється пошитим у дурні.

Комедії Арістофана також виразно показують, що афіняни у V–IV ст. до н.е. були добре знайомі з національним обличчям і побутом скіфів.

З його комедій можна зробити висновок, що скіфи-поліцейські носили свою національну зброю, вбирались у власний національний одяг, носили довге волосся (патли), які ховали під скіфським шоломом на зразок ковпака, і проживали усі разом у своїх житлах, що нагадували шатро. Таким чином, вони зберігали певну національну самобутність і своєрідність і за виглядом відрізнялись серед маси вбраних по-грецьки афінських громадян, метеків і рабів[14].

І тут виникає ціла історіософська дилема, що виступала на першому місці у стародавніх вільних греків по відношенню до людей інших націй, зокрема, у нашому випадку, по відношенню до скіфів. Ця дилема постає у питанні – що саме пріоритетно засуджувалось греками у скіфів: чи їхня соціальна функція як поліцейських, що відкрито піддавалася осуду ахарнянами, селянами, жінками та воїнами, на зразок Діоксеполя, як негідна вільної людини, чи все ж таки їхня національна ідентичність, як іншого від греків племені, яке живе за власними законами, інакше одягається та має інші уявлення про співжиття.

На допомогу у вирішенні цієї дилеми приходить сам Арістофан зі своїми комедіями. У більш пізніх комедіях, таких як "Птахи", "Скіфи і таври" та

“Злоненависник” Арістофан подає ширше розуміння скіфів, яке більш багатосторонньо виявляє його ставлення до скіфів. Ця група згадок про скіфів стосується вже не безпосереднього спостереження за повсякденним життям скіфів, а книжних, іноді ідеалізованих уявлень про далекий північний народ. Саме такою є пародія Арістофана у “Птахах”. У “Злоненависнику” Арістофан іде далі і розпусному вихованню дітей в Афінах протиставляє просте і природнє відношення до дітей у скіфів.

Проте найбільш промовисто відповідь на це питання Арістофан дає у “Лісістраті”. Коли радник надає наказ скіфам арештувати бунтуюче жіноцтво на чолі з Лісістратою, остання прикликає на допомогу свої загони, називаючи, насамперед, їхні соціальні професії, які гуртують їх докупи, а не вказуючи на начебто спільну для них грецьку національність.

Лісістрата:

“Сюди, відважні бойові союзниці!
Бублейниці, городниці, перекупки!
Пирожниці, корчмарки і лоточниці!
Тягніть, товчіть їх, всі гуртом їх смикайте.
Без сорому їх лайте, рвіть і дряпайте!

З Акрополя вибігають жінки. Бійка. Вартові відступають”[15].

З цього можна зробити висновок, що на першому місці у ставленні греків до скіфів була все таки їхня соціальна функція, а вже згодом, чи на додачу виступала їхня національна сутність. Причому слід зазначити, що ця домінанта соціального над національним по відношенню до скіфів виразніше виявлялась серед освічених класів грецького суспільства, оскільки освічений афінянин того і більш пізнішого часу додавав до своїх вражень побутового життя детальні етнографічні описи з праць мандрівника Геродота (490 / 480–425 рр. до н.е.), і історика з Кум Ефора (405–330 рр. до н.е). Натомість рядові жителі Аттики уявляли собі скіфів приблизно так, як вони зображались у ранніх комедіях Арістофана: насамперед скіфів, далі поліцейських, і, як наслідок цього симбіозу, малоосвічених і слухняних виконавців наказів того ж радника.

Комедії Арістофана виразно були протиставлені усім бідам і трагедіям Евріпіда, протиставивши світ консервативного грецького села з його жителями, які в часи кризи і війни ставали солдатами, а в часи миру поверталися до мирної сільської праці, світові нових людей – інтелігентів-демократів, які жили за рахунок хвилевого розпалення пристратей виборчої маси і гралися в так звану ними ж придуману “демократію”. Щільно зв’язаний з старим селянським побутом Аттики, Арістофан обурювався тим, що Евріпід не зважає на цей побут, не поважає його[16].

Практично вся зовнішня політика цієї епохи як мирна, так і військова, переслідувала лише одну мету: забезпечити демократії гегемонію в грецьких полісах, послабити в них аристократію і підірвати могутність головного арис-

тократичного центру – Спарти. Проте це виходу з кризи не давало, а, навпаки, її поглиблювало. Це виразно бачить і втілює у своїх комедіях Арістофан.

Найбільш виразно цю кризу і, відповідно, засудження Евріпіда, Арістофан розкриває у пізній комедії "Жаби". Слід особливо зазначити, що поставлена вже в рік свого написання комедія "Жаби" (405 р. до н.е.), у зв'язку з плином Пелопонеської війни, писалася під враженням воєнних та політичних невдач. Саме в ній автор свідомо переходить на шлях літературної критики, залишаючи осторонь попередні методи гострої політичної сатири[17].

Проте зображувана тут Арістофаном боротьба між трагіками Есхілом (525–456 рр. до н.е.) та Евріпідом, безперечно, носить і політичний характер. Арістофан виправдовує тут попередній доволі міцний політичний устрій і засуджує сучасну йому розбагатілу, але досить нетривку демократію з її жалюгідним, на його погляд, раціоналізмом і просвітительством, та з її витонченими, але порожніми, пристрастями та декламацією. Саме у "Жабах" Арістофан найбільш виразно протиставляє монументальному мистецтву Есхіла творчість Евріпіда, з якого Арістофан постійно глузував і в інших своїх комедіях[18].

Устами героїв комедії Арістофан передає своїм симпатикам головну думку: для того, щоб перемогти, потрібно віднайти і витягти з царства Аїда на землю поета, на кшталт афінського реформатора і водночас поета Солона (640 / 635–559 рр. до н.е.), який би зумів у віршованій формі передати всі прагнення народу Аттики, і, водночас, гостро засудити нуворішів і розпалювачів війни та протистояння. Відсутність в Елладі поета, якого тепер не вистачає в Афінах після смерті всіх великих трагіків, позбавляє державу і суспільство найціннішого для них – древньої традиції. Хоча ця частина комедії наповнена жартівливими сценами і ефектами комізму, у діалозі, який відбуває бог Діоніс з Гераклом, перший саме нею пояснює античному герою справжню необхідність мандрівки у царство мертвих:

Діоніс: "Знайти поета хочу справжнього.
Одних нема, а хто живий – погані всі.
Це все лиш пустоцвіти, лиш базікала
Хор ластівок, в мистецтві партачі лише,
Що зникнуть всі після вистави першої
Разом лиш намочивши на трагедію.
Хоч як шукай, нема поета справжнього,
Який заговорив би повним голосом"[19].

Саме тому основна тема комедії її друга частина – поетична суперечка у формі змагання між Есхілом і Евріпідом, які б'ються за першість, прикликавши на допомогу весь свій геній. Евріпід, котрий порівняно недавно прибув у царство мертвих, претендує на трагічний престол, котрий до цього за правом покоління марафонських бійців належав Есхілу.

Верховним суддею змагань призначений богами Діоніс, як бог театру і його засновник. Як відомо, вже в половині VI ст. слово "театр" позначало

місце зібрань громадян у містах Греції, які були присутні на виступах майстрів хорової лірики і на драматичних виставах, котрі відбувались у дні встановлених в 534 р. до н.е. свят "Великих Діонісій" і інших святкувань, пов'язаних з культом Діоніса[20].

Хоча Діоніс на еллінському Олімпі бог порівняно пізній, і дуже рідко згадується у Гомера, у часи великих трагіків і комедіографів він вже надзвичайно впливовий бог і володіє неабиякою силою. Якщо у Гомера від нього йде до людей лише радість, в VII – VI ст. до н.е. культ Діоніса відтіснив більш древні культи Деметри й інших богів, що відповідали за плодючість та хліборобство. Пов'язували це з поступовим переходом аттичного селянства від хліборобства до виноробства, однієї з найважливіших галузей афінського господарства[21].

Недаремно саме Діоніса верховним суддею обирає і Арістофан. Несподівано навіть для Діоніса переможцем дуелі виявляється Есхіл, і саме йому, а не Евріпіду, Діоніс дарує повернення на землю і вічне життя та бере його з собою в Елладу для творення нових віршів, продовжуючи тим самим древню аттичну трагедію та її традиції.

Надзвичайно цікавий епізод, який постає просто перед агоном твору – початком змагання обох поетів, і в котрому змальовуються ті сили, до яких звертаються кожен з трьох головних героїв поезії – верховний суддя змагання бог Діоніс, та обидва дуелянти – Есхіл та Евріпід. Діоніс, як бог, знаючи, що істинна поезія дарована Музами згори, надиктовується ними мимохіть і не терпить так званих "замовних" сюжетів або наперед заданих тем, прикликає на допомогу саме них.

Діоніс: "Щоб мудрим був і справедливим присуд мій
Ви ж Муз прославте співами похвальними!"[22]

Есхіл, який, як і Евріпід, був професійним поетом і жив з свого ремесла тим, що писав на необхідні для давньогрецького тодішнього суспільства теми трагедії на замовлення, звертається за допомогою до Деметри – богині родючості, хліборобства та шлюбу, матері дружини володаря підземного царства Аїда – Персефони. Культ Деметри був ще древніше від культа Діоніса і мав у давнині глибокі складні ритуали, пов'язані саме з долею її доньки Персефони, котра приходила у світ весною та літом і пізньою осінню поверталася до Аїда у підземне царство[23]. У культі Деметри, як і у культі Аполлона у Дельфах, були закладені найдавніші культові обряди, хори і віщування жерців:

Есхіл: "Деметро - мати, що плекала розум мій,
Твоїх містерій бути гідним дай мені!"[24]

Змаганню Есхіла та Евріпіда присвячено великий агон комедії (змагання між дійовими особами, серед яких переможець висловлює те, що згодом проповідує комедія – В.П.). У дуелі обидва поети повністю дотримуються

правил змагання, читаючи свої вірші примхливій публіці з богів та мешканців царства Аїда з дотриманням притаманних кожному з них характерних рис змісту та стилю. Богами розбирається не лише віршувальний стиль обох поетів, але й їхня тематика, предметна наповненість, прологи, музично-лірична сторона їхніх драм, тощо.

Щодо правил і умов змагання у пошуку кращого поета, так необхідного знесиленим війною Афінам, і разом з тим поета, який би реставрував давнє, традиційне та втрачене у тривалих Пелопонеських війнах бачення виходу з кризової ситуації, Діоніс висловлюється у своєму діалозі з колишнім царем мірмідонців, дідом Ахілла та одним з трьох найбільш шанованих судей у царстві Аїда – Еаком. Останній стверджує, що Аїдом постановлено, що виграти двобій серед двох найславетніших поетів має той, хто інших перевищує у техніці віршування (умінні складати композицію твору, групувати персонажі, використовувати поетичний інструментарій, проводити синтез і аналіз певної теми або тем), та у художній методології віршування (наповнення твору тематичним та проблемним змістом, особливості стилю, літературного напряму та художнього методу, принципів змалювання дійсності).

Еак: "Хто інших перевищує умілістю
Той харчування в Пританеї матиме
І трон з Плутоном поруч....
Народ з великим галасом
Став вимагати суду, хто майстерніший....
На терезах мистецтво будуть важити...
Мірила слів, косинці й локті винесуть,
Квадратні форми...
І важелі і клиння. Евріпід казав,
Що по словечку розбере трагедії"[25].

Архаїчній драматургії Есхіла з її урочистими і пишними хоровими піснями Евріпід протиставляє високорозвинуту драматичну техніку та глибину психологічної характеристики образів. Сам спір обох поетів – це спір про кінцеву мету і методи виховання суспільної свідомості. Устами Есхіла і його запитаннями Арістофан став висміювати вічні страждання героїв Евріпіда, їх хитромудрі вчені промови, всілякі театральні машини, які охоче використовув у своїй поезії Евріпід, щоб зробити більший вплив на глядачів[26].

У першій частині змагання особливий інтерес викликають відповіді на питання, що стосуються завдань драматичного мистецтва в цілому. "За щобо ми шанувати повинні поета?" – запитує Есхіл у свого візаві. Евріпід приймає виклик і відповідає на питання:

"За мистецтво й за мудрі поради, за те,
що на кращу ми путь наставляєм,
Батьківщини своєї усіх громадян"[27].

На наступне запитання Есхіла про мету пошани і заохочення для поетів Евріпід перераховує ряд чинників, серед яких у першу чергу називає добрі поради та розумні і повчальні думки, які мають виринати з їхньої творчості, а також про їхнє покликання своїм словом сприяти покращенню світогляду і доданню мудрості громадянам їхньої вітчизни.

З цієї позиції трагедія Есхіла постає як гідна спадкоємиця поетів старовини. Арістофан навіть називає Есхіла справжнім представником покоління марафонських бійців. Есхіл пишається, що трагедією "Семеро в Фівах" він:

"Духом мужнім я пройняту драму створив...
Хто б не бачив її, бойової жаги
І відваги увесь набирався."[28]
Не менш високо оцінює він і наступний свій твір "Перси":
"Ще трагедію "Перси" поставив я вам,
Громадян наставляючи наших,
Перемоги над ворогом завжди жадать, –
Я прекрасний оспівував подвиг!
За Гомером услід став і я малювать,
доброчесні і доблесні вчинки,
Щоб з героями тими зрівнялись вони
звук сурми бойової зачувши"[29].

Тут слід відзначити, що комедія "Жаби" була написана і поставлена Арістофаном за рік до довгоочікуваного всіма еллінами завершення останньої з трьох громадянських Пелопонеських воєн – Декелейської (413–404 рр. до н.е.). Ця війна спричинила остаточний занепад економіки, розорення селян і ремісників, загострення класової боротьби всередині полісів і, як наслідок, взагалі кризу всієї полісної системи у Греції і підкорення останньої Македонією[30].

Вищенаведеними уривками з Есхіла Арістофан пропонує протидіяти його віршами поезії Евріпіда, який своїми софістичними судженнями її лише поглиблює, розхитуючи традиційне світосприймання. З цих уривків ми бачимо, що Есхіл переконаний у потребі виховання громадян у сенсі доблесті і патріотизму. За приклад він бере сина Теламона і Гесіони, кращого стрілка з луку в ахейців під час Троянської війни Тевкра, який напрочуд влучно стріляв зі своєї зброї і весь час вправувався у своєму військовому ремеслі для осягнення такого мистецтва, а також друга Ахілла Патрокла, котрий, аби запобігти імовірній поразці греків у битві, що розгорнулась, зумів ціною своєї загибелі у двобої з Гектором все ж таки відігнати троянців від табору і уникнути більш ніж вірогідної поразки.

Що стосується Евріпіда, останній вважає, що греків необхідно виховувати у сенсі критичного відношення до дійсності. Він заявляє, що його драми викликають у глядачів схильність до вивчення, дослідження життя. Він сміливо ставить перед суспільством питання сучасної етики і моралі, право людини на щастя, нерівноцінне становище жінки у родині. Евріпід

переконаний, що таким шляхом він відкрив доступ на сцену трагедії самого життя:

"Звичайні справи в драму ввів, все,
чим ми живемо й дишем,
Що кожен перевірить міг.
І, все збагнувши, кожен
Міг викрить помилки мої"[31].

Евріпід зображає людей із різноманітних соціальних станів і вважає своєю заслугою введення у трагедію філософських роздумів, ораторських прийомів. Він стверджує:

" А говорили в мене всі – і дівчина, і жінка,
І пан, і раб його, й стара бабуся...."[32]

Есхіл, натомість, виголошує Евріпіду звинувачення в тому, що своїми трагедіями він всіляко сприяв псуванню вдачі та вподобань громадян. Він вимовляє новатору за те, що він:

"Перш за все ти в лахміття царів одягнув,
щоб із вигляду вбогі й нещасні,
тільки жаль викликали вони у людей...
І якого-бо зла не накоїв він нам?
Чи не вивів на сцену він звідниць гидких,
І дівчат, що у храмі родили дітей,
І сестер, що з братами у блуді жили,
І жінок, що життя вже для них – не життя?...
Вже немає кому й смолоскипа нести, –
Всі незграбні тепер і невправні!"[33]

Есхіл ставить Евріпіду у докір ту обставину, що його трагедія припинила бути вчителькою громадянських чеснот і взорувати на обраних, покликаних вчити доблесті і вихованню в дусі героїзму та патріотизму, нести Прометеєвого смолоскипа. Натомість у Евріпіда на сцені фігурують всі. Тут є навіть справжнісінькі царі у вигляді злидарів в одязі з чужого плеча, спотворені та ушкоджені ранами і покалічені герої, старезні дідугани, хвойди, звідниці, політичні нацьковувачі, донощики і т.п.

Комедія "Жаби" стала не лише найбільш зрілим твором видатного комедіографа, але й припадала за часом її створення на найбільш зрілий період його життя та творчості. У час останніх двох років ведення останньої громадянської війни ця комедія, яка була увібрана поетом комедії у шати поетичної дуелі між двома видатними поетами-трагіками, стала справжнім гротеском на протистояння у давньогрецькому суспільстві. Ці протистояння на той час набули повного і завершеного спотворення і відходу від норми усіх існуючих взаємостосунків, уявлень та понять про честь, обов'язок, захист батьківщини, виважену та достойну політику і мораль.

Провалля між демократією і аристократією стало в ту епоху непрохідним. Не менш непрохідним стало інше існуюче провалля між “свободомислячими” і прихильниками традиції. Основний корінь протиріч між Арістофаном і Евріпідом полягав у відчайдушній спробі танкової комедії захистити свій консервативний селянський ідейний світ від натиску нового об'єднуючого, антикризового “демократичного” світогляду, який намагався знайти Панацею у складанні всіх і всього докупи, і виразником котрого у баченні Арістофана був Евріпід.

ПРИМІТКИ:

1. *Майкл Т. Штейн, Алехандро Монтьель*. Музеи Нью-Йорка (Пер. с испанского С. В. Силакова, О. Г. Качковського). – Кордова, 2000. − С. 11.

2. Про творчість Ф.Тонніса див.: *Потульницький В. А.* Теорія української політології. Курс лекцій. – Київ, 1993. − С. 31, 32, 174.

3. Див.: *Корж Н. Г., Луцька Ф.Й.* Із скарбниці античної мудрості. – Київ, 1994. − С.146.

4. *Herders Sämtliche Werke* / Hrsg. von Bernhardt Suphan, Berlin 1878, Band.4, S. 402; Emil Adler. Herder und die deutsche Aufklärung. − Wien, 1968. − P. 339.

5. Див.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII−XX століть. – Київ, 2002. − С. 218–227.

6. *Білецький О.* Неповторний Арістофан. Вступна стаття // Арістофан. Комедії. Переклад із старогрецької. – Харків, 2002. − С. 16.

7. Див.: *Арский Ф.* Перикл. // Жизнь замечательных людей. Серия биографий. – Москва, 1971. – Вып.16 (504). − С. 11, 159.

8. *Білецький О.* Неповторний Арістофан. − С.16.

9. Стародавня Греція. Книга для читання / За редакцією С. Л. Утченка і Д. П. Каллістова. − С.118.

10. *Арістофан*. Комедії. Переклад із старогрецької. – Харків, 2002. − С. 49.

11. Стародавня Греція... − С. 114, 116.

12. *Арістофан*. Комедії... − С. 335−336.

13. *Скжинская М.В*. Скифы в греческой комедии // Історія і культура античності. Треті наукові читання пам'яті професора С. Я. Лур'є / Львівський державний університет ім. Ів. Франка. – Львів, 1990. − С. 14.

14. Там само. − С.15.

15. *Арістофан.* Комедії... − С. 336.

16. Стародавня Греція... − С.118.

17. Антична література / За редакцією проф. А. А.Тахо-Годі. – Київ, 1976. − С. 156.

18. *Білецький О.* Неповторний Арістофан... − С.16.

19. *Арістофан.* Комедії... − С. 387.

20. *Лосев А.Ф., Сонкина Г. А., Тимофеева Н. А.* Греческая трагедия. Учебное пособие для педагогических институтов. – Москва, 1958. − С. 15.

21. Там само.

22. *Арістофан*. Комедії... − С. 430.

23. *Лосев А.Ф., Сонкина Г. А., Тимофеева Н. А.* Греческая трагедия... − С.15.

24. *Арістофан.* Комедії... − С. 430.

25. Там само. − С. 425–427.
26. Стародавня Греція... − С. 118.
27. *Арістофан.* Комедії... − С. 436.
28. Там само. − С. 437.
29. Там само. − С. 438–439.
30. *Лісовий І. А.* Античний світ у термінах, іменах і назвах. Довідник з історії та культури Стародавньої Греції та Риму. – Львів, 1988. – С. 147.
31. *Арістофан*. Комедії... − С. 434–435.
32. Там само. − С. 434.
33. Там само. − С. 440–441.

Ярослав КАЛАКУРА (Київ)

ФУНДАТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Українська історіографія виявляє дедалі більший інтерес до історії зародження та розвитку археографії в Україні. За останнє півстоліття побачили світ численні студії про Київську археографічну комісію, про Археографічну комісію НТШ, про наукову школу В. Антоновича в Київському університеті, про археографічний доробок видатних українських істориків М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, Д. Багалія, М. Бантиша-Каменського, О. Левицького, М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Романовського, В. Модзалевського, Ф. Шевченка та ін.[1], у яких прямо або опосередковано йдеться і про рубіжні етапи розвитку української археографії.

В умовах антропологізації археографії актуалізуються дослідження про її найбільш знакові постаті, активізується пошук відповідей на питання, хто стояв біля витоків української археографії, кого можна вважати її фундаторами. З'ясування і осмислення цих та інших питань має важливе значення для утвердження концептуального положення про самобутність і самодостатність української археографії як складової світового археографічного процесу.

Актуальність поставленої проблеми підтверджується декількома факторами. По-перше, в сучасних умовах зростає суспільний інтерес до постатей, які відіграли ключову місію в становленні української археографії, але досі не створена її цілісна історія, відчувається дефіцит на навчальну археографічну літературу, а підготовка таких праць можлива лише шляхом з'ясування ролі тих осіб, які стояли біля витоків археографічних студій, зробили вагомий внесок у теорію і практику археографії. По-друге, без належного дослідження фундаторів української археографії не можливо осягнути процес її становлення в межах археографічного поля Австро-Угорської та Російської імперій, у рамках яких працювали українські інтелектуали. І, нарешті, вивчення ролі фундаторів української археографії, аналіз їх археографічного досвіду має важливе значення для сучасності, в тому числі для діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Археографічної комісії, для підготовки і виховання нової генерації українських археографів у стінах КНУ ім. Тараса Шевченка та інших вишів.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати передумови, мотиви та процес зародження української історіографії і роль у цьому процесі конкретних особистостей. Реалізуючи цю мету, автор намагався максимально врахувати

напрацювання попередників, насамперед Г. В. Боряка, О. І. Журби та А. Є. Зайця[2], опирався на комплекс опублікованих[3] та архівних джерел, зокрема фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву м. Києва, а також Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Реалізацію поставленої мети доцільно розпочати з аргументації самого поняття «українська історіографія» та з'ясування його змісту. Під українською археографією прийнято розуміти спеціальну, тісно пов'язану з історичним джерелознавством та архівознавством, галузь української історичної науки, яка на основі виявлення і вивчення архівних та інших документальних історичних пам'яток і з урахуванням джерельних та інформаційних ресурсів забезпечує їх дослідження, описування та оприлюднення з метою якнайширшого залучення до наукового і культурного обігу[4].

Українська археографія не могла виникнути і сформуватися за межами історичних знань, на чужому ґрунті, без відповідних передумов і суспільних викликів, без опори на власні традиції, коріння яких сягають княжих часів, зародження давньоукраїнського, а відтак і козацького літописання, українського книгодрукування. Українське суспільство, зокрема його правобережна і західна частина, а відтак і Лівобережжя почали знайомитися із описами стародавніх актів, церковними творами з часів появи українського та зарубіжного друкарства. На зародження української археографії потужний вплив справили Острозька і Києво-Могилянська академії, публікація полемічних релігійних творів, міжконфесійна конфронтація, зумовлена укладанням Берестейської унії 1596 р., розвиток палеографії, археології, створення музеїв та архівів, а також австрійська, німецька, польська, російська, угорська, чеська та інші археографічні школи.

До числа перших археографів XVIII – XIX ст. українська історіографія відносить С. Лукомського, С. Окольського, В. Рубана, Ф. Туманського, О. Бодянського, М. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, Д. Зубрицького та ін. Піонерами археографічних студій виступили члени гуртка «Петербурзьких малоросів», зокрема В. Рубан, який у 1777 р. опублікував у Санкт-Петербурзі «Краткую летопись Малыя России с 1506 по 1776 г.»[5].

Важливим чинником активізації археографічних студій стало заснування університетів у Львові (1661), Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1864), Чернівцях (1875), діяльність Київської археографічної комісії, Товариства Нестора Літописця, «Руської трійці», Наукового товариства ім. Т. Шевченка та його Археографічної комісії у Львові. Велику роль у започаткуванні української археографії відіграла так звана журнальна археографія в Харкові першої половини XIX ст., особливістю якої були численні публікації документів у журналах «Украинский вестник», «Украинский журнал», альманахи «Утренняя звезда», «Молодик» та ін.[6]

Більшість дослідників сходяться на тому, що біля витоків української наукової археографії стояв перший ректор Університету Св. Володимира,

видатний вчений і громадський діяч Михайло Максимович. На час його приїзду до Києва (1834) тут уже був нагромаджений деякий досвід археографічної роботи, відчувався вплив на неї археографів Варшави, Вільного, Кракова, Львова, вчених Петербурзької Академії наук і Московського університету.

Помітну роль у розвитку археографічних розвідок в Україні відігравав гурток любителів російської старовини М. П. Рум'янцева, діяльну участь у якому протягом багатьох років брав викладач Київської гімназії М. Берлинський. Паралельно з розкопками Десятинної церкви, започаткованими ще з ініціативи київського митрополита Петра Могили, які проводив археолог-аматор К. Лохвицький, йшли пошуки писемних джерел з історії Києва, Києво-Печерської лаври.

І все ж безпосереднє підґрунтя для формування наукової археографії української орієнтації заклав М. Максимович, який виявив інтерес до пам'яток української минувшини ще в гімназійні та університетські роки. Відвідуючи численні міста й села України, він знаходив історичні документи, які зберігалися у приватних осіб, народні пісні та думи, робив виписки. У 1834 р. М. Максимович вдруге опублікував збірник «Украинские народные песни» і подав до кожної історичної пісні – докладні коментарі, що свідчило про його обізнаність з різноманітними історичними джерелами[7].

Ставши у 1834 р. ректором Університету Св. Володимира і фактичним заступником попечителя київського навчального округу, М. Максимович намагався згуртувати навколо себе істориків з метою збагачення джерельної бази з історії України.[8] Це спонукало його порушити питання про створення на базі університету археографічної комісії для активізації пошуку, виявлення, вивчення та публікації історичних пам'яток. За ініціативою М. Максимовича, у 1835 р. в Києві було засноване перше історичне товариство під назвою «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей», яке мало на меті збирання пам'яток та проведення археологічних розкопок. Проте, не маючи належних коштів, комітет виявився неспроможним проводити регулярну археографічну роботу. Водночас зазначимо, що в 1839 р. сформувалося Товариство історії і старожитностей в Одесі (Д. Княжевич, М. Мурзакевич, А. Скальковський, В. Чернявський та ін.)[9].

У 1841 р. М. Максимович відновлює спробу створити в Києві Товариство історії і старожитностей, він опрацював його статут, передав пропозиції генерал-губернаторові, але вони були оцінені як чергові «українофільські проекти». І все ж, як наслідок наполегливих клопотань М. Максимовича, інших істориків і громадських діячів царський уряд дозволив київському генерал-губернатору Д. Бібікову заснувати в Києві «Временный комитет для изыскания древностей», а при Київському університеті створити «Ученую комиссию»[10].

На цій основі в 1843 р. започатковується діяльність «Временной комиссии для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе». М. Максимович разом з С. Шодуаром, М. Іванишевим,

В. Домбровським та ін. взяв участь у розробленні плану діяльності комісії. За його ініціативою, для виявлення цінних архівних документів, а також з метою відтворення зовнішнього вигляду архітектурних пам'яток до роботи в комісії був залучений і Тарас Шевченко.

Принагідно нагадаємо, що М. Максимович був причетний і до створення при університеті Київського центрального архіву давніх актів (1852), в якому відкладалися на постійне зберігання зібрані Комісією численні документи і матеріали. Як редактор «Памятников словесности и народного образования» вчений наполегливо вивчав актові матеріали, особливо ті, що стосувалися розвитку освіти і культури на Україні. Він відвідував архівні сховища монастирів, церков, а також поміщицькі садиби, вивчав архівні документи, які привозили в Київ як з різних регіонів України, так і з Москви, Вільно, Варшави, Кракова та ін. міст, залучав до цієї роботи й студентів університету. Вчений зібрав унікальний документальний матеріал про діяльність Луцького й Київського братств, монастирських, братських та інших шкіл, про життя народних мас, про участь передової частини діячів культури у духовному розвитку українського народу[11].

Варто нагадати, що уже через вісім місяців з часу заснування Комісії зусиллями М. Максимовича та інших членів, насамперед М. Іванишева, був підготовлений до друку перший том «Памятников». У видавничій роботі зверталась увага на те, щоб ретельно відбирати із усього зібраного матеріалу ті історичні джерела, які мали найбільшу інформаційну вартість; структурувати видання; при компонуванні текстів дотримуватися визначених принципів (тематичного, географічного та хронологічного); дбати про належне розміщення текстів; оформляти посилання на використані джерела; давати заголовки документам; укладати примітки. Підкреслимо, що М. Максимович особисто доклав багато зусиль для вироблення цих археографічних правил Тимчасової комісії для розгляду давніх актів[12].

Працюючи в Комісії, М. Максимович приділяв багато уваги інтерпретації документальних джерел на сторінках заснованого ним історичного альманаху «Киевлянин» (вийшло три його книжки у 1840, 1841 і 1850 рр.). Його метою, як вказувалось у передмові, було дослідження і приведення в належну систему всього, що стосується буття Києва і всієї Південної Русі – Київської і Галицької[13].

Із археографічного боку варті уваги топографічні матеріали Києва та його околиць, огляд «Памятников Луцкого Крестовоздвиженского братства», листи князя Острозького до Львівського братства 1592 р. і жителів Львова та копія «Стихотворного памятника Лаврской могилянской школы» (1632). У третій книжці «Киевлянина» (1850) були опубліковані матеріали з історії Почаївського монастиря XVI ст. та гетьманування І. Самойловича. Високу оцінку альманаху дав В. Бєлінський, відзначаючи його виняткове значення для тих, хто вивчає вітчизняну історію[14]. Не втратила своєї археографічної і бібліографічної вартості й «Книжная Старина Южнорусская», де М. Макси-

мович, поряд зі статтею про початок книгодрукування на Україні, вмістив докладну бібліографію першодруків Лаврської друкарні.

Відомо, що з 1845 р. М. Максимович за станом здоров'я змушений був відійти від активної роботи в університеті, але він не припиняв наукову діяльність, рецензував праці Археографічної комісії, підтримував творчі зв'язки з видатними вченими того часу, в тому числі з багатьма діячами Галичини, зокрема «Руської трійці» – Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким, які називали М. Максимовича пастирем і отцем української мови. Про археографічну діяльність тих років він писав О. Бодянському: «В минулу осінь я обходив переяславські церкви і зібрав чимало запасу про Переяслав... У мене є також замітки про велику кількість книг, надрукованих у південноруських (українських. – *Я.К.)* друкарнях, але невідомих бібліографії нашій» [15].

У 1854 р. М. Максимович надрукував «Известие о летописи Грабянки», дослідивши походження та цінність літопису для історичної науки. Водночас він звернув увагу на помилки й анахронізми в його інтерпретації, піддав критиці відомості польського історика В. Каховського щодо кількості козацьких полків та їх чисельності після Зборівського договору[16]. Конструктивний характер мали зауваги вченого на видані М. Білозерським південноруські літописи. Відзначивши особливу цінність «Чернігівського літопису» (XVII ст.), написаного «южнорусскими людьми», він порівняв його з Львівським і літописом Самовидця, при цьому не проминув й багато недоглядів археографічного характеру, вказавши на необхідність ретельніше перевіряти дати та прізвища. З цього приводу Д. Багалій справедливо відзначав, що на долю М. Максимовича «випало важке і невдячне завдання очищати джерела малоросійської історії (переважно літописні) і праці, що написані на їх підставі, від помилок і перекручень»[17].

Давня думка утворити в Києві історичне товариство і далі не покидала М. Максимовича. І тільки в 1872 р. мрія здійснилася: було відкрито «Историческое общество Нестора-летописца», а його обрано почесним членом. Товариство намагалося свято дотримуватись настанов видатного вченого, особливо в археографічній діяльності. Свідченням цього стали публікації на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» та Киевской старины» численних матеріалів археографічного характеру[18].

Отже, М. Максимович був не тільки предтечею, але й реальним фундатором української археографії, він ініціював і взяв безпосередню участь у створенні та діяльності Київської археографічної комісії, заклав підґрунтя для формування археографічної школи в Університеті Св. Володимира.

Почин М. Максимовича підхопив і продовжив професор юриспруденції Університету Св. Володимира Микола Іванишев, який від самого заснування Археографічної комісії був її активним членом, а з 1859 по 1863 рік обіймав посаду головного редактора [19]. Саме перед ним гостро постало визначення типу, виду, формату, структури, проблематики та методики публікації історич-

них джерел, які надходили до Комісії. Вчений безпосередньо причетний до заснування усіх видань Комісії, включаючи «Памятники».

Уже в першому їх томі, який вийшов під його редакцією, були вміщені «Материалы по истории Малороссии», що відбивали політичні події на Україні 1648 – 1649 рр. Його, як юриста, цікавили насамперед розвиток правових норм на Україні XVI – XVII ст., особливі випадки з судової практики, пам'ятки права, матеріали актових книг (він був їх добрим знавцем). Останні склали третій відділ першого тому «Памятников». Відтак М. Іванишев розпочав підготовку до публікації унікальної юридичної пам'ятки XVI ст. «Устава на волоки». Водночас професор-юрист виявляв підвищену зацікавленість до джерел з історії соціально-економічного розвитку краю, жалуваних та підтверджувальних грамот польських королів українській шляхті, орендних листів князів. Помітним явищем стало видання за редакцією М. Іванишева двотомника «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» (1849), побудованого на матеріалах луцьких, володимирських і кременецьких актових книг.

М. Іванишев апробував й деякі нові принципи видання документальних джерел, зокрема вперше включив до заголовків документів не тільки їх вихідні дані, а й свого роду анотацію, покликану полегшити подальше використання джерела, пошук необхідної досліднику інформації. Відпрацьовану у цій публікації техніку археографічного оформлення документів, М. Іванишев закріпив у виданні найбільшої серії Комісії – «Актов Юго-Западной России» (АЮЗР).

Він ініціював створення передмов у вигляді невеликого історичного дослідження, здійсненого на основі надрукованих документів, існуючої вітчизняної і зарубіжної літератури, уміщення підрядкових приміток. М. Іванишев намагався максимально уніфікувати принципи підготовки легенди та довідково-допоміжного апарату. Загальним правилом укладання легенди були посилання на збірник або книгу, звідки бралося те чи інше джерело. Публікація кожної пам'ятки супроводжувалось зазначенням її автентичності, способу письма, інколи й стану збереженості та місця зберігання.

М. Іванишеву, як провідному діячеві Київської археографічної комісії і одному з фундаторів археографічної школи Університету Св. Володимира, належить основна заслуга в опрацюванні плану видання АЮЗР. На відміну від «Памятников», де кожен том об'єднував три тематичні частини, в АЮЗР документи групувалися за вісьмома великими проблемами (частинами). Кожна частина складалася з декількох томів, що давало можливість паралельно вести дослідження у різних напрямах, паралельно готувати кілька великих публікацій. Вчений опрацював перспективний план і нові підходи видання, які затвердила Комісія і виклала у передмові до першого тому АЮЗР (1859). Відтоді наявність дослідницької передмови ставала обов'язковою з метою «подробного изложения и исследования тех сведений, которые заключаются в актах»[20].

Однак було б перебільшенням пов'язувати заснування і видання АЮЗР, їх тематичну спрямованість виключно з діяльністю М. Іванишева. Це був об'єктивний процес, який у часі збігався з початком другого етапу історії Київської археографічної комісії, із загостренням соціально-політичної ситуації в країні, зростанням українського національно-визвольного руху. За таких умов значно підвищилося громадсько-політичне значення, актуальність історичних і археографічних досліджень.

Отже М. Іванишев як одноосібно, так і разом з М. Максимовичем, багато зробив для вироблення наукових принципів видавничої діяльності Київської археографічної комісії, опрацювання археографічних правил та їх реалізації. Водночас вони виховували у співробітників Комісії та викладачів і студентів університету відповідальне ставлення до археографічної роботи, намагання будувати її на наукових засадах.

Високо оцінюючи фундаторську роль М. Максимовича та М. Іванишева у створенні української археографії, слід підкреслити, що розпочату ними роботу блискуче продовжив лідер наукової української школи істориків-документалістів, професор Університету Св. Володимира, видатний український історик і громадський діяч Володимир Антонович[21].

В. Антоновичу, як і багатьом іншим історикам Університету Св. Володимира, упродовж багатьох років належала пріоритетна місія у розгортанні археографічних студій, у підготовці археографів. Зауважимо, що це були важкі роки для діяльності університету та Археографічної комісії, коли всіляко роздмухувалась реакція царизму, особливо після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, арешту Т. Шевченка, виявом чого стали сумнозвісні валуєвський циркуляр та Емський указ.

В Україні насаджувалась великодержавницька російська історіографія, яка, виходячи з імперсько-консервативних позицій, освячених так званою теорією офіційної народності («православие, самодержавие, народность»), не визнавала окремішність українського етносу та його мови. Всупереч реакції наростав національно-визвольний рух, а разом з тим підвищувався інтерес до української історії, активізовувалися наукові історичні студії, відчутною ставала потреба суспільства у вірогідному історичному знанні, що й диктувало необхідність подальшого пошуку, виявлення і публікації джерел.

Працюючи в таких умовах, В. Антонович демонстрував не тільки свій високий творчий і фаховий потенціал, але й чітку громадянську позицію. Якраз завдяки його непересічному інтелекту, науково-педагогічній та організаційній діяльності, історична школа університету стала за своєю суттю першою українською науковою школою з археографії. Створення школи завершилося в умовах, коли вчений, не пориваючи з університетом, став головним редактором Київської археографічної комісії.

В. Антонович чудово розумів, що без системних і цілеспрямованих археографічних студій, без наявності належної джерельної бази неможливо ґрунтовно дослідити історію українського народу. Двадцять років він плід-

но працював головним редактором Київської комісії для розгляду давніх актів (1863–1883). У радянських виданнях цей компонент діяльності вченого відверто замовчувалася, на що справедливо звертають увагу сучасні дослідники[22].

Неупереджений погляд на роль В. Антоновича в царині археографії засвідчує, що він виявив, дослідив і залучив до наукового обігу величезний масив унікальних документів[23]. Загальна кількість здійснених ним документальних публікацій набагато перевищує друковану продукцію будь-якого іншого редактора Археографічної комісії. Вчений відредагував і видав 9 томів «Архива Юго-Западной России», у яких вміщено близько 2200 документів, 3 томи літописних пам'яток. В ухвалі Комісії від 25 лютого 1874 р. йдеться про видачу грошової премії В. Антоновичу за те, що він зібрав 8000 історичних документів.

Зауважимо, що на той час Комісію очолював М. Юзефович, який на перших порах ніби закривав очі на українофільські погляди В. Антоновича, однак згодом виявився причетним не тільки до зловісного «Емського акту» (1876), що забороняв видання і розповсюдження української друкованої продукції, її ввезення із-за кордону, але й до усунення вченого з посади головного редактора Комісії. Доказом цього є підступний «Донос М. В. Юзефовича на В. Б. Антоновича», у якому говорилося, ніби головний редактор «... совершенно уклонился от всяких по Комиссии занятий».

Насправді основним аргументом усунення було те, що він був визнаний «неудобным» [24], оскільки його діяльність, спрямована на популяризацію ідей національного відродження, зростання самосвідомості народу, активізації українознавчих досліджень, була дисонансом великодержавної політики царської адміністрації.

Замість В. Антоновича на посаду головного редактора був запрошений талановитий історик М. Владимирський-Буданов, чиї політичні погляди як «русского человека», за визначенням М. Юзефовича, істотно відбилися на тематиці подальших публікацій Комісії.

Оцінюючи діяльність В. Антоновича як ключової постаті в утвердженні української археографії, варто наголосити, що здійснені ним публікації історичних джерел відзначалися великою тематичною різноманітністю і новизною. Як упорядник і редактор, він торкався багатьох недостатньо вивчених проблем історії України, особливо українського козацтва. Цій тематиці вчений присвятив чотири томи 3-ї частини АЮЗР (1863–1902 рр.) Такий стійкий інтерес до козацтва виплинав не тільки з наукових інтересів ученого, але й був зумовлений його громадянською та світоглядною позицією.

З погляду археографії варто зазначити, що видання АЮЗР, які вийшли за редакцією В. Антоновича, згідно з прийнятими Комісією правилами, включали великі авторські розвідки-передмови. Наприклад, у передмові до другого тому третьої частини АЮЗР «Акты о казаках (1679–1716 гг.)» В. Антонович висловив ряд принципово важливих положень світоглядно-мето-

дологічного характеру, доводячи, зокрема, вирішальну роль народних мас (насамперед селянства), як найважливішу умову перемоги у війні з Річчю Посполитою: «Успех в борьбе последовал только тогда, когда казачество принуждено было обратиться к крайнему средству, к призыву крестьян к оружию»[25].

Говорячи про В. Антоновича як фундатора української археографії і лідера археографічної школи, слід наголосити, що він завжди показував особистий приклад, як треба ставитися до роботи з найрізноманітнішими видами джерел. Ученому належить започаткування публікації документів про заселення України, які засвідчували його автохтонність, густоту населення, соціальний і етнічний (релігійний) склад та географічні межі колонізації території.

Повчальний характер носило археографічне оформлення публікацій документальних джерел, якого дотримувався В. Антонович. Воно включало заголовок з назвою документа і його стислий зміст, дату написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, номери відповідних аркушів).

В. Антонович чи не першим в українській історіографії започаткував публікацію документів у вигляді додатків до своїх праць. Його авторитет як знавця архівів і документів був настільки великий, що його було залучено до складу урядової Комісії по виявленню підроблених актів про дворянство у київському архіві, яка діяла протягом 1867–1892 рр. За свідченням І. Каманіна, В. Антонович, виявивши у Центральному архіві давніх актів чимало фальшивих документів, зробив їх аналіз з погляду джерелознавчої критики. «Тут якнайширше виявилася його здатність до глибокої аналізи та творчості... В. Б. власними силами... утворив науку про автентичні та підроблені документи». На жаль, В. Антонович не залишив методику встановлення фальсифікації, хоча й збереглися деякі практичні зауваги в експертних актах на документи[26].

Ще сучасники В. Антоновича, його колеги, учні й навіть опоненти дивувалися масштабами архівної та видавничої праці. Зокрема, В. Ляскоронський справедливо зазначав: «Надо поистине изумляться той энергии и быстроте, с какой выходит один том актов за другим с такими солидными к ним исследованиями и замечаниями неутомимого историка»[27].

Продуктивність архівної праці В. Антоновича не мала собі рівної. Наприклад, у травні 1880 р. він повідомляв професорові О. Котляревському, що опрацював за три місяці в Інституті Оссолінських у Львові 50 рукописів, із них: 10 неопублікованих літописів, 12 мемуарів і близько 54 акти. Усі тексти В. Антонович копіював власноруч[28], а написані вони були різними мовами, почерками, різними типами скоропису XVII ст., і часто важко читалися. Оцінюючи таку працю вченого, М. Кордуба зазначав: «Тільки той, хто сам займався сим ділом, зможе як слід оцінити, скільки мозольного труду та фахової ерудиції вимагає вибір з безмежних засобів архіву, від читання та приладження до друку, вкінці видання з потрібним науковим апаратом актового джерельного матеріалу»[29].

Трудомістка праця в архівах і публікація документів для В. Б. Антоновича не були самоціллю. Вони стали тією базою, що визначила усю наукову діяльність історика-документаліста, стали прикметною особливістю усіх його праць. Йдеться про суворий документалізм, побудову історичних реконструкцій та узагальнень лише на джерелах, уникання «наукових фантазій», прихильність до загальнопоширеного у XIX ст. позитивістського напряму історичних та джерелознавчих студій.

Розглядаючи археографічну, архівну та джерелознавчу працю В. Антоновича, ми намагалися не обмежуватись переліком основних видань вченого, але й торкнутися деяких питань теорії та методології археографічних та джерелознавчих студій. У цьому зв'язку можемо констатувати, що В. Антонович дотримувався системно-видового принципу опрацювання джерел, групуючи в окремі рубрики різноманітні матеріали (з підвидовим поділом їх). З усіх джерел актові матеріали видавалися вченим найбільш науково (буквалістична та дипломатична передача тексту).

Отже, В. Антонович виявив, зібрав, опрацював і видав великий корпус документальних джерел, започаткувавши нові напрями подальшої археографічної діяльності в Україні. У його дослідженнях, які супроводжували джерела, поряд з конструктивними археографічними студіями містились важливі спостереження з історії України. До того ж вчений постійно дбав про продовження і розвиток традицій української археографії, залучав до археографічної роботи молодих талановитих вчених, серед яких О. Левицький (у майбутньому один із засновників Української Академії наук, її третій президент), численні учні.

Розроблені представниками старшої генерації археографів канони історичних досліджень, археографічні правила отримали продовження в 90-х роках XIX – на початку XX століття у працях молодшого покоління київських істориків: М. Грушевського, В. Доманицького, Л. Добровольського, В. Романовського, В. Веретенникова та ін. Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального археографічного синтезу.

Утвердженню українськості в археографічних вислідах велику роль відіграли провідники Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, його Археографічна комісія (1896 р.), яку очолив вихованець Київської археографічної школи Михайло Грушевський, а його заступником був Іван Франко. У цьому осередку сформувалися такі археографи як Степан Джиджора, Володимир Гнатюк, Олександр Колеса, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Кость Левицький, Степан Томашівський, Степан Смаль-Стоцький та ін. Комісія започаткували низку серійних видань, зокрема «Жерела до історії України-Руси», «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури» та ін.

Українська археографія остаточно утверджується під впливом Української революції 1917–1921 рр., завдяки діяльності Українського наукового

товариства, Української Академії наук, діяльності цілої плеяди археографів, зокрема Дмитра Багалія, Миколи Василенка, Василя Веретенникова, Осипа Гермайзе, Михайла і Олександра Грушевських, Митрофана Довнара-Запольського, Володимира Іконникова, Ореста Левицького, Вадима Модзалевського, Володимира Перетца, Віктора Романовського та ін.

В умовах насадження в Україні влади більшовиків відбувалася насильницька радянізація та ідеологізація української археографії, перетворення її у служницю тоталітарного режиму. Однак навіть за таких обставин, попри партійно-класові орієнтири археографія радянських часів так чи інакше спиралася на напрацювання української археографічної школи, хоча й замовчувала імена її фундаторів. Вагомий внесок у подальший розвиток археографії внесли українські археографи І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич, А. Бойко, К. Гуслистий, Я. Дашкевич, М. Ковальський, М. Петровський, Л. Проценко, І. Рибалка та ін. Національні традиції української археографії у повному обсязі були збережені завдяки історикам української діаспори і відроджуються після відновлення незалежності України.

Із відновленням державної незалежності України розпочався новий облік часу в українській археографії. Її лідером став Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, який разом з архівними та бібліотечними установами розгорнув широкомасштабну роботу щодо збереження історичної памяті. Нині на ниві української археографії плідно працюють В. Александрович, Г. Боряк, І. Гирич, Л. Гісцова, Л. Дубровіна, М. Капраль, В. Ковальчук, О. Маврін, Н. Маковська, Н. Миронець, Ю. Мицик, С. Панькова, Р. Пиріг, В. Піскун, І. Преловська, В. Сергійчук, П. Сохань, І. Старовойтенко, В. Ульяновський, Ю. Черченко, Я. Федорук та ін., які багато роблять як для розвитку теорії і методики археографії, так і для видання документальних свідчень[30].

Таким чином, українська історіографія зародилася і сформувалася на національному ґрунті інтелектуальних традицій українського народу, його історичної пам'яті, в рамках домінуючих археографічних шкіл, які існували на теренах Австро-Угорської та Російської імперій, увібрала кращий європейський досвід археографічних студій і остаточно утвердилася в добу Української революції 1917–1921 рр. Фундаторами української наукової археографії стали учені університетів, діячі Київської археографічної комісії та Археографічної комісії НТШ, у першу чергу М. Максимович, М. Іванишев, В. Антонович, М. Грушевський, М. Багалій та ін. Дослідження їх ролі у формуванні української археографічної традиції дозволяє сформулювати декілька узагальнень та підсумкових висновків.

По-перше, видання документальних та інших джерел та археографічні студії в Україні мають давню традицію, витоки якої сягають першої половини і середини XVIII ст. Першу половину XIX ст. відносять до так званої журнальної археографії, для якої характерні публікації документів у журналах, головним чином харківських. В 1843 р. за ініціативою першого ректора

університету М. Максимовича була створена Київська археографічна комісія, яка започаткувала якісно новий рівень всього комплексу археографічної роботи, насамперед системне видання джерел. М. Грушевський поширив її досвід на діяльність Археографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

По-друге, пріоритетне місце серед фундаторів української археографії посідає видатний український історик Володимир Антонович як засновник наукової школи істориків-документалістів і формування в її рамках загальноукраїнської археографічної школи. До її становлення, окрім В. Антоновича, в тій чи іншій мірі причетні М. Максимович, М. Костомаров, усі головні редактори Київської комісії, зокрема професори Київського університету М. Іванишев, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський та ін. З її діяльністю пов'язані також О. Левицький, М. Грушевський, І. Новицький, Ф. та С. Терновські, М. Стороженко, Є. Голубєв, К. Козловський та ін.

По-третє, фундатори української історіографії напрацювали теоретичне і методологічне її підґрунтя, нагромадили великий досвід наукових студій, видавничої діяльності та підготовки археографів, заклали міцні традиції для наступного поступу. Значення цього досвіду і перспективи його застосування можна окреслити плідною діяльністю нинішнього Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та інших вишів, які підтримують, продовжують і збагачують національні археографічні традиції щодо підготовки професійних археографів, публікації унікальних джерельних свідчень з історії України, включаючи й перевидання окремих раритетів, оприлюднених у другій половині XIX – початку XX ст.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: *Павленко В. У.* М. О. Максимович – археограф // Україн. істор. журн., 1962. – № 1. – С. 97-102; *Ісаєвич І. Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1; *Яковлев С.О.* Українська радянська археографія. – К., 1965; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії та діяльності. – К., 1993; *його ж.* Становлення української історіографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995; *Кравченко В. В.* Нарис з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.,1996; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) – К., 2000; *Хмарський В. М.* Внесок Одеського товариства історії і старожитностей у становлення археографії на Півдні України // Дніпропетр. іст.-археогр. збірн. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 351-381; Архівознавство. Підручник / за ред. Я. Калакури, І. Матяш. – К., 2002; Нариси іс-

торії архівної справи в Україні. – К.: «КМ Академія», 2002; *Заяць А.Є.* Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібн. – Л.: Львів. нац. ун-т, 2010. – Зошит 1: Археографія. – 120 с.; *Калакура Я.* Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2012. – Вип. 16-17. – С. 222-237; *його ж.* Українська історіографія: Курс лекцій. Вид. 2-е, доп. – К.: Генеза, 2012 та ін.

2. *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – 348 с.; *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.; *Заяць А.Є.* Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібн. Зошит 1: Археографія. – Л., 2010. – 120 с.

3. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. – Т. 2. – К., 1997; Максимович М. Листи / Упорядн. В. Короткий. – К., 2004.; *Максимович М. О.* Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України. – К., 2004 та ін.

4. Автор у такий спосіб формулює своє визначення української археографії, спираючись на статті «Української архівної енциклопедії» (1998) та Довідника «Спеціальні історичні дисципліни» (2008).

5. Див.: *Папакін Г.В.* Археографія // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. – К.: «Либідь», 2008. – С. 23.

6. *Журба О.І.* Журнальний період у становленні української археографії (харківські альманахи 30-х – 40-х рр. XIX ст.) // Архіви України, 2003. – № 4-6. – С. 24-48.

7. Вперше збірник під назвою «Малороссийские песни» вийшов **у** Москві в 1827 р.

8. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1903. – Кн. 17, отд. II. – С. 5.

9. *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002.

10. *Левицкий О.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С. 6.

11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, спр. 232, ч. І, арк. 200.

12. *Рясна О.О.* Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича. Автореф. дис… канд. філол.. наук. – К., 2006. – С. 12.

13. Киевлянин, 1840. – С. 1.

14. *Белинский В. Г.* Собрание сочинений в 12 т. – Т. IV. – М., 1859. – С. 153–155.

15. Чтения в Обществе истории и древностей. – Кн. 1. – 1846. – С. 131, 136.

16. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. І. – С. 414, 424.

17. *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии. – СПб.,1891. – С. 4.

18. *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005.

19. *Киян О.І.* М. Д. Іванишев як історик і організатор історичної науки // Україн. істор. журн., 2012. – № 2. – С. 84-94.

20. АЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. Акты относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596) / под. ред. Н.Д. Иванишева. – К., 1859. – С. 9.

21. *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.
22. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 97.
23. *Василюк О.Д.* В.Б. Антонович як археограф. Автореф. дис. … канд. істор. наук. – К., 1999. – С. 13.
24. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 11850.
25. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 99.
26. Невидані спомини І.М. Каманіна про В.Б. Антоновича // Україна. – 1928. – № 6. – С. 69.
27. *Ляскоронский В.Г.* В. Б. Антонович (некролог) // ЖНП. – 1908. – С. 52.
28. Рукописн. відділ Інституту украін. літератури ім. Т.Г. Шевченка, ф. 386, спр. 14, арк. 2-3.
29. *Кордуба М.* Володимир Антонович // ЛНВ. – 1928. – Кн. 6. – С. 157.
30. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. 1991–2011. – К.: Український письменник, 2011. – 416 с.

Валерій СТАРКОВ (Київ)

ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ДРУГА ПОЛОВИНА 90-х рр. XIX ст.

Так вийшло, що розглянутий нами процес формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України поділявся на етапи, які вкладались, принаймні у другій половині XIX ст., приблизно у календарні десятиріччя і визначались "етапними" публікаціями, або низкою публікацій, які спрямовували розвиток цього процесу і певною мірою визначали зміст і форму наукових здобутків наступного етапу. Характерною рисою всіх етапів розвитку зазначеної бази, було постійне її зростання як у кількісному, так і у якісному вимірах і, водночас, кожен з них мав свої особливості[1].

Ми вже відзначили, що дев'яності роки були найбільш врожайними на публікації народних ігор і розваг населення України. Після "вибуху" "ігрових" публікацій на рубежі вісімдесятих і дев'яностих (П. Іванов, О. Кольберг, М. Сумцов, В. Ястребов та ін.) і до кінця десятиріччя, яке відзначилося значними "ігровими" публікаціями В. Милорадовича, Б. Грінченка та працею за редакцією В. Іванова, публікації з описами безпосередніх ігор різних статевовікових груп населення та ігрових елементів громадської та родинної обрядовості регулярно з'являлися на сторінках різних видань[2].

Цьому сприяли загальний розвиток вітчизняної науки, і етнографічної зокрема, активна діяльність наукових етнографічних осередків, наявна широка група вчених, які працювали за відповідними програмами в етнографічній та суміжних (культурологія, фольклористика та ін.) галузях.

Звернення тут до другої половини дев'яностих визначається, в основному, обсягом публікації, хоча все заключне десятиліття XIX ст. складає цілком єдиний, органічний етап розвитку згаданої джерельної бази. Деякі, значні за обсягом, праці напрацьовувались і виходили друком протягом десятиліття ("Этнографические материалы…" Б. Грінченка; праця за редакцією В. Іванова "Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края").

Розглянемо хронологічно формування згаданої джерельної бази у другій половині 90-х років.

1896 рік

У "Замітках етнографічних з Угорської Руси" Ю. Жатковича[3] зустрічаються згадки та описи ігрових елементів календарних та родинних обрядів.

У розділі “Народний календар” він пише про молодіжні забави: “… молодіж ізбере ся коло церкви, де забавляються до вечірні. Менші діти бавляться писанками, що у великодню п’ятницю фарбили; дівки імають “котика” і “бляшку”; леґіні і молодші ґазди “желізницю” правлять”[4]. Постійно ігрові і, навіть, змагальні ситуації виникають під час весільного дійства. Молоді намагаються навипередки вийти з церкви, бо той і буде “керувати в хаті”, хто вийде першим[5]. Протягом весілля відбуваються танцювальні забави і пісенні змагання учасників дійства. У розділі “Похорони” згадуються “ігри при мерці”: “Коло умерця також “лопатки бють”. На лопатки радо іде не лиш молодіж, але і уверстна челядь, бо тоді дуже забавні ігри бувають”. Далі докладно описані ігри “Баба і дідо” та “Опровід”[6].

У праці Р.Ф. Кайндля про святковий календар населення західно-українських земель[7] йдеться, поміж відомостями про обрядовість різних календарних свят, і про “весняні” ігри, “приписані” до Великодня: “дощечка”, гуцульські – “хвіст” (Schwei), “качечка” (Entenspiel), “заєць” (Hasenspiel), “дзвінниця” (Glockenthurm), “Зельман”.

В. Ястребов у дослідженні про парубочі громади[8] звернув увагу на ігрові елементи в їх діяльності: про гру “в калиту” на Андрія, про гру в карти (у “фільку”, “у стуколку” тощо) на вечорницях і на “вулицях”, про гойдалки та каруселі (“коники”) на великодні свята, про весняну гру “в нелюба”[9].

Календарні обряди з ігровими елементами висвітлені у працях про свято Купала[10], Святки[11], Масницю[12]

Низка публікацій описувала весільні обряди українців в різних регіонах України, зокрема, на Поділлі[13].

1897 рік

Все життя відомого українського фольклориста та етнографа Василя Петровича Милорадовича (1846–1911 рр.) пройшло на його рідній Полтавщині. Залишивши державну службу, він повністю зосередився на улюбленій справі – збиранні фольклорно-етнографічних відомостей з добре знайомої йому Лубенщини.

В той же час, він починає активно публікувати свої матеріали, переважно в “Киевской старине”. Протягом десятиріччя, починаючи з 1894 р. і до 1904 р., в цьому часописі (випуск припинено на початку 1907 року), який велике місце приділяв українській етнографії та фольклору, з’являлись праці Василя Милорадовича. Перша його значна фольклорно-етнографічна праця “Рождественские святки в северной части Лубенского уезда” з’явилась друком у “Полтавских Губернских Ведомостях” 1893 року, де докладно описані Святвечір, Різдво, колядки, щедрівки, Новий Рік, Водохреща[14]. Рецензія на цю працю була надрукована у “Записках НТШ”[15].

Переважна частина праць В. Милорадовича присвячена фольклору Лубенщини. Серед записів пісенного фольклору – робітничі[16], рекрутські[17], історичні пісні[18]. Повір’ям і переказам, а також пісням різного жанру при-

свячені як окремі праці (про п'ятницю[19]), так і значні частини його ґрунтовних фольклорно-етнографічних досліджень ("Снетинская старина"[20], "Лесная Лубенщина"[21], "Средняя Лубенщина"[22], "Степная Лубенщина"[23], "Житье-бытье лубенского крестьянина"[24]). Серед праць Василя Милорадовича, що розповідають про українську демонологію – "Заметки о малорусской демонологии"[25], "Украинская ведьма"[26], "Украинские чары"[27]. Українським народним казкам присвячені "Сказки о жабах"[28] та "Казки і оповідання, записані в Лубенщині"[29]. Василь Милорадович використовував фольклорні та етнографічні джерела у працях з літературознавства[30] та історії[31], рецензував фольклорні збірки[32]. Слід зазначити, що урядова цензура заборонила видавати друком дві його збірки пісень[33].

До етнографічних праць Василя Милорадовича, окрім згаданих вище "Рождественских святок в северной части Лубенского уезда", належать праці про народну медицину на Лубенщині[34], про лубенський сільський ярмарок[35]. У "Снітинскій старовині" ним простежений склад місцевого населення, у "Середній Лубенщині" описано святкування Купайла на горі Третяки, купальські звичаї, а у "Степній Лубенщині" – весільний обряд, проводи різдва. 1897 року Василь Милорадович видав велику збірку фольклорно-етнографічних матеріалів "Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г."[36]. У цій праці подано народний сонник, родини, раннє дитинство, ігри, вулицю і досвітки, весільний та поховальний обряди Лубенського повіту. Загалом же етнографічним студіям Лубенщини присвячена праця В. Милорадовича "Житье-бытье лубенского крестьянина". В ній докладно розглянуті обряди та звичаї при закладинах і побудові хати та інших будівель, хатній інтер'єр, зовнішній вигляд жінок та чоловіків, їхній одяг, народний річний календар. Фольклорно-етнографічні праці Василя Милорадовича в значній мірі розкривають картину життя лубенського селянина кінця XIX – початку XX століть, його матеріальну культуру і духовний світ.

Василь Милорадович був обізнаний з сучасними йому основними працями, де висвітлювалась ігрова культура українців. Наводячи описи або згадки про конкретні ігри, він вміщує ігрові паралелі[37] з праць М. Максимовича[38], К. Шейковського[39], О. Свидницького[40], П. Чубинського[41], М. Лисенка[42], С. Ісаєвича[43], П. Іванова[44] та ін. В передмові до "Народных обрядов и песен Лубенского уезда..." він зазначав, що "другий випуск присвячений молоді, її іграм, розвагам і пісням, але оскільки українські народні ігри були неодноразово описані, а у творах Номиса згадуються зокрема і ігри Лубенського повіту", то він, на жаль для сучасних дослідників ігрової культури українців, обмежився наведенням "незначної кількості найпоширеніших (в оригіналі – "значительнейших") варіантів ігор і приспівів, наводячи всі інші з менш важливими відмінностями в примітках"[45]. В. Милорадович окремо зазначив, що "в другому випуску вміщений також нарис розваг молоді на вулиці та досвітках"[46]. Що стосується праці Номиса (М. Симонова) в "Осно-

ві", яку згадує В. Милорадович ("Різдвяні святки") і де йдеться про ігри, то докладно описана М. Номисом лише гра "Ціцібаба" ("Куці-баба")[47].

Звертаючись до ігор, які В. Милорадович вважав найбільш характерними для Лубенщини і намагався описати якнайповніше, зазначимо, що серед них є кілька ігор-веснянок[48] (1. "У тумана", 2. "Смородина", 3. "Ключ", 4. "Лоза") а також ігри переважно на швидкість і вправність з драматичним елементом (5. "Ящур", 6. "Дзвон", 7. "Гадыло" ("Свыня"), 8. "Пижмуркы" ("Кузьмирка"), 9. "Рёб" ("Хрещик"))[49]. Окрім згаданих етнографічних паралелей з праць інших дослідників, Василь Милорадович наводить географічну локалізацію в межах Лубенського повіту кожного варіанту з вищенаведених описів ігор, зазначаючи особливості кожного з них. Так, лише для гри "У тумана" вміщено 9 варіантів, відмінності яких стосуються переважно текстів пісень супроводу ігрових дій а також назв дійових осіб ігрового дійства. Відома і розповсюджена в Україні весняна драматично-рухова гра "Ящур" зафіксована В. Милорадовичем лише в містечку Луком'ї на межі з Хорольським повітом.

В примітках[50] Василь Милорадович вмістив відомості про 27 ігор, які також побутували на Лубенщині, на які ми звертаємо особливу увагу з огляду на вищезазначене зауваження. Це:1. "Ковзалка" – катання на льоду. Ковзалка неодноразово згадується в українській етнографічній літературі (див., наприклад, у М. Дикарева[51]); 2. "Крутилка" – обертання на санчатах, які прив'язані до довгої палі навкруги вбитого в лід стовпа. Відома по всій Україні дитяча гра-забава, яка мала і іншу назву – "Колесо". Наприклад, вона детально описана і замальована А. Веретельником[52]; 3. "Коромисло" – вправи двох дітей, що стоять спиною один до одного і тримаються руками. З короткого опису не зрозуміло, як діти тримаються руками. Проте гра дуже нагадує гру з Чернігівщини на силову координацію та спритність "У ложечки": Двое становляться спинами один до одного і, тримаючись за руки, починають перевертатись, одночасно співаючи:

Мию, мию ложечки,
Да пойду до крошечки,
А в крошечки ложечки.
Помию тарілочки,
Напьюся горілочкі...[53];

4. "Довга лоза" – стрибки через хлопців, які лежать, або стоять зігнувшись. Поширена в Україні гра, коли гравці послідовно перестрибують інших гравців, які лежать або стоять не в повний зріст, а потім самі стають такими, через яких стрибають. Зафіксованих багато варіантів: у С. Ісаєвича, П. П., В. Іванова та ін.[54]; 5. "Тисна баба" – тиск руками один на одного на ослоні. Суто силова гра. Близькі паралелі є у В. Ястребова – "Чий батько дужчий", Н. Нікіфоровського – "Пііціяжкі"[55]; 6. "Куци-баба" – загальновідома гра у жмурки. Окрім посилання В. Милорадовича на працю М. Номиса зазначимо ще варіанти другої половини XIX ст., які зафіксовані у П. Іванова, В. Іванова,

С. Ісаєвича, П. Понятенка, В. Ястребова[56]. Є російські й білоруські паралелі[57]; 7. "Рипка" – обертання дітей, які взялися за руки. Варіанти подібної гри зафіксовані у М. Маркевича, С. Ісаєвича ("Рипка"), П. Чубинського ("Дурне колесо", "Украв рипки"), П. Іванова ("Варена репка", "Рипка", "Колесо")[58]. Останні варіанти ускладнені тим, що гравці обертаються спинами до центра кола. Опис подібної гри ("У ріпку") є у фондах ІМФЕ[59]; 8. "Квак" або "квач" – загальновідома гра на швидкість і спритність у наздогонялки і суть її, звичайно, не в плюванні крізь руку, як зазначено в тексті у В. Милорадовича[60] (це лише один із способів, хоча і поширений, визначення того, хто має ловити інших гравців,), а в уникненні бути пійманим тим, хто ловить. Окрім варіанта гри "квач" із збірки П. Іванова[61], зазначеного В. Милорадовичем, можна навести варіанти зі збірки С. Ісаєвича та П. Чубинського[62]. Допомогою тому, хто уникав бути пійманим, слугував будь-який дерев'яний предмет, за який він тримався (т. зв. "дерев'яний квач" – у С. Ісаєвича, хоча в етнографічній літературі згадуються "залізний" та ін. "квачі"), коли той, хто ловить, мав його торкнутися. Як бачимо з тексту примовки ("а я квака не боюсь, за дерево не держусь"), В. Милорадович навів варіант т. зв. "дерев'яного квача"; Багаточисленні етнографічні паралелі див. у виданні "Игры народов СССР" (М., 1933)[63]. 9. "Перевоз бабы" – кидання камінців по воді. Загальнопоширена й нині розвага в киданні плескатих камінців поверхнею води на дальність або на найбільшу кількість відскоків , яка майже не згадується в літературі; 10. "Ген-ген", інакше "Кобець" – кидання ножа різним чином (з кулака, голови, зубів). Згадки про різноманітні ігри з ножиком зустрічаються в різних "ігрових" збірках – у П. Іванова, О. Терещенка[64]; та ін. З архівних записів відзначимо багатоваріантну гру з ножиком "У лиса", записану на Чернігівщині в кінці XIX ст. Є.Н. Гаврилеєм[65]; 11. "Пошывайло" – гра, варіанти якої частіше називають "жгутом" (П. Чубинський[66]) і яка грунтується на знаходженні ведучим ("жутовщиком" – у П. Іванова[67]) жгута (речі, скрученої, переважно, з якоїсь тканини) з елементами змагання навипередки[68]; 12. "Шкереберть" – кидання дрючків особливим чином кількома гравцями. Окрім згадки В. Милорадовичем варіанту П. Іванова ("Шкопырть")[69], зазначимо ще варіант С. Ісаєвича ("Шкереберть")[70]; 13. Гра "В цурки" – загальнопоширена гра з використанням дерев'яних дрючків та відрубків. Як зазначено у В. Милорадовича, вона гралась так, як описано у П. Іванова[71]; 14. Низка згадок різних ігор у м'яча, таких, як в збірках С. Ісаєвича та П. Іванова[72]; В. Милорадович наводить також опис, на його думку неописаної, гри "в рушлята", хоча це, на нашу думку, – варіант відомої "Свинки", де роль свинки виконує м'яч[73]. 15–17. "Просо", "В бычка", "В кота и мышь" – ці три гри відносяться до драматичних ігор з елементами змагання навипередки. Окрім згадок на інші варіанти цієї гри, наведених В. Милорадовичем[74], можна навести і інші паралелі, як в українців, так і в росіян і білорусів[75]; 18. "Зайчык" – драматична гра, що веде свій родовід, на думку укладачів "Игр народов СССР", від давнього мисливського побуту[76]. Була поширена в Україні,

про що зазначає і сам В. Милорадович, вмістивши низку відомих йому посилань на опубліковані варіанти[77]. Численні варіанти див. в "Играх народов СССР"[78]; 19. Пісенна забавка з малою дитиною під такою ж ("Зайчик") назвою; 20–21. Ігри "В гуси" та "Ворон" – загальновідомі (за словами В. Милорадовича) і поширені споріднені драматично-рухові ігри, які зафіксовані багатьма дослідниками. Окрім зазначених автором варіантів з праці П. Іванова[79], відзначимо українські варіанти цих ігор у П. Чубинського[80] та С. Ісаєвича[81]; 22. Гра "В гори-дуба" ("горелки") – на швидкість та спритність. В. Милорадович відзначає, що опис цієї гри тотожній описам П. Іванова та П. Чубинського[82]. Відзначимо, що саме назва "горю-дуба" ("гори дуба") більш притаманна українським варіантам і зустрічається поміж назв інших українських ігор ще в "Енеїді" Івана Котляревського[83], тоді як "горелки" – переважно російським та білоруським варіантам[84]; 23. Гра "В Кострубонька", як зазначає В. Милорадович, "зникла на наших очах і від неї лишилася лише дитяча пісенька"[85]; 24. Гра "Шум" – одна з весняних ігор хороводного характеру, у яких значну роль відіграють тексти пісенного супроводу, як це особливо підкреслено в публікації П. Чубинського[86] і етнографічні паралелі з якої В. Милорадович широко використовував; 25. "Король" – загальновідома і поширена драматична весняна гра. Її варіанти, окрім наведених автором[87], зафіксовані З. Доленга-Ходаковським, І. Срезневським[88], М. Маркевичем[89]; 26. Згадки про низку різних ігор, що відображають дійсність (весільні, поховальні обряди тощо). З тексту В. Милорадовича важко зрозуміти, які саме ігри він мав на увазі (окрім двох наведених ним посилань[90]), оскільки ігровий елемент української традиційної обрядовості був багатогранним і різноманітним; 27. Ігри в карти на Лубенщині, за спостереженнями В. Милорадовича такі ж, як і описані С. Ісаєвичем на Переяславщині[91].

Окремо зазначимо, що у "Снетинской старине" описані спомини учасників кулачних боїв між снітинцями та мешканцями околишніх сіл, які відбувалися у XVIII–XIX ст.[92]

Незважаючи на відносну стислість відомостей Василя Милорадовича, ним показана широка і багатобарвна палітра ігрової культури Лубенщини кінця XIX ст. в частині традиційних народних ігор та розваг різних статево-вікових груп. Він, як і Петро Іванов (Куп'янщина), був прибічником досконалого етнографічного дослідження окремого регіону, в даному випадку – Лубенщини.

У журналі "Przewodnik Naukowy i Literacki" друкувалася монографія Ксаверія Франца Мрочка "Снятинщина" – досить повний опис невеликого, але цікавого в етнографічному відношенні району, де схрещувались різні впливи. У розділі IX "Свята" автор окремим фрагментом навів описи деяких дитячих ігор і забав, які мали місце переважно на Великодні свята. Найпопулярнішою грою була "вербова дощечка", в яку, у супроводі пісень, грають дорослі (за участю і малих) дівчата. Варіантом цієї гри є "жук". Обидва варіанти із співом та нотами у свій час записав О. Кольберг. Окрім цього побутували

такі ігри: “перепілонька”, “коструб”; “хвіст”, у який грають хлопці; “церква”, яка є акробатичною грою, коли хлопці утворюють піраміду в два, а то й у три поверхи, і нагадує “вежу” із Саноцького повіту у Ж. Паулі; “умерлий”, яка імітує частину поховального обряду, коли хлопці носять одного, що грає небіжчика, навколо церкви; “комедія” – драматична гра на військову тему; “огірочки” – хороводна гра із співами; “навбитки“ (“czokanie“) – великодня гра з яйцями[93].

У праці Р.Ф. Кайндля німецькі та польські матеріали з ігрової культури дітей порівнюються з українськими[94].

У повідомленні “Вечер в день Ивана Купала” з Полтавщини йдеться про купальський ігровий ритуал як дорослих, так і дітей, які імітують ігри дорослих[95].

В. Гнатюк у часописі “Lud” розповів про звичай у с. Плужниках тримати іспит-змагання (“fricówka”) на кращого косаря (“fric”)[96].

Про великодні свята цього року подали відомості М. Дикарів[97] та О. Лотоцький[98], про різдвяні святки – подільські газети[99]. Й. Лопачинський навів найдавніше польське свідоцтво про ворожіння напередодні свята Андрія[100]. О. Малинка докладно описав українське весілля у містечку Мрині на Чернігівщині[101].

1898 рік

Ол. Барвінський у науково-популярній праці “Народне життя русинів”, надрукованій у німецькомовному “Die Oesterreichische-ungarische Monarhie in Wort und Bild. Galizien.”, поряд із докладним описом народних звичаїв, весілля, поховання описує і святкові ігри та забави[102].

М. Дерлиця в “Селянських дітях”[103] після забавок наймолодших діток згадує про те, що “вуличний гурт діточий придумує ріжнородні забави. Роблять весілля, похорони з всіма формами, які бачили у старших”[104]. Він наводить також описи таких дитячих ігор “вуличного гурту”: 1. “жмурка”, або “хованець” (с. Заставє, Тернопільського повіту); 2. “Панас” (с. Гошів, Долинського повіту), в с. Заставю ця гра носить назву “ринка” і належить до весняних дівочих ігор; 3. “Перстенець” (с. Яхторів); 4. “Бірки” (с. Печенія) та “пастушого” гурту – “решітка” (с. Заставє)[105]. У тому ж томі “Етнографічного Збірника” у “Фольклорних матеріалах” із збірки професора Раймунда Кайндля[106] згадана гра “в жмурки” у русинів і приповідки до того хто жмуриться. Для хлопців і дівчат приповідки – різні[107].

Цього року під редакцією В. Іванова вийшла друком праця “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края”[108], де були зібрані відомості про Старобільський повіт, опубліковані раніше у “Харковском Сборнике” у 1894–95 рр[109]. Згадані, або згадані та описані такі ігри і розваги: слобода Свято-Дмитриевка: “в мяч”, “в чижика”, “в пыжа”, “в креймахи”, “в свинки”[110]; слобода Шулика: кулачний бій, “скракли”, “в шара”, “в переборца”, “в перепелки”, “в гуси”, “в чайки” (“мушки”), “в под-

ползня", "в цурки", "в креймахи"[111]; слобода Мостки: "козел" (хороводна гра), "в мяч", "в цурки", "в довгой лозы" ("чехарда"), "в гусаря"[112]; слобода Никольское: "водить козла" (хороводна гра), великодні ігри з яйцями ("навбытка", "в котка", "в орла", "в кыдка"), "в свинки", "в куклы", "в жмурки" (кузмирки), "в панаса", ковзання з пагорбів взимку, "в гусей", "в хронона" ("в хрона"), "в перепелки", "в заюшки", "бакшевник", "в краскы", "в кота и мышки", "в тыкача", "в нещасный ополоник", "в ворона", "в ситкы", "в дитяты", "в скаженого поросяты", "в рожи", в зайця", "в блохы", "в помоста", "в дрибушечкы", "в мяча" (чотири гри); "в скракли", "в довгой лозы", "в жута", "в перепелыци", "в шашки" ("дамки"), карткові ігри: "в короля", "в дурака", "в своего козыря", "в фальки" ("филька"), "в ведьмы", "в носка", "в трилистника"[113]; слобода Бело-Куракино: "жмурки" ("кузмерки"), "качалки", "робак" ("хрещик", "горелки"), "в гусочки", "в горобця", "в ворона", "в красочки", "в пыжа", "в золота", "в присця", "в скракли", "в набор", "в цурку", "в мяч"[114]; слобода Пантюхино: "панас" ("кузмырка"), "в мяч", "свынка", карткова гра "три листика"[115]; слобода Райгородка: кулачний бій, "в скракли", "в ладышки", "в дука", "в пыжа", "в мяча", великодні ігри з яйцями, гра в карти[116]; слобода Бахмутовка: зимове ковзання з пагорбів, кулачний бій, хороводні ігри, "скракли", "в мяч", "в цурки", "в пушки"[117]; слобода Ново-Айдар: кулачний бій, хороводні ігри[118]; слобода Болше-Черниговка: хороводні ігри[119]; слобода Шульгинка: різдвяне водіння "козла", "в свинки", "в ярки", "в кремушки", "в городки", "в ковиньки", "в снежки", "крамашь", карткові ігри: "в возка", "в носка", "в чмыха", "в дурака", "в ведьмы", "в джгута", "в три листика", "в банк"[120]; слобода Безгинова: "панас"[121]; слобода Крыгская: зимове ковзання з пагорбів, великодні гойдалки та ігри з яйцями,боротьба на льоду (куча мала), гра в карти, "в мяч", "скракли", "в свинки", "в мяч", "гилы", "в гусей", "в кошки-мышки", "в жабы"[122]; слобода Кобычена: кулачний бій, "свинка", "в мяч", "шашки" ("дамы"), гра в карти[123]; слобода Просяное: "цурка", "мяч"[124]; слобода Поповка: хлопчачі – "в коня", "в свинки", "в мяч", "в цурки", "в шкопырдки", дівчачі – "в креймухи", "куклы", парубочі – "в мяч", "скракли", "шарлая", "довгой лозы", "шахматы", "ездового мяча", гра в карти, жіночі – гра в карти, в "года", в "довгой лозы", "у блохи" ("горелки"), "мяча", дорослі ігри і забави: чоловічі: карти, "шахмати", "свинки", жіночі: "в козла"[125]; слобода Марковка: зимове ковзання з пагорбів, ковзалка, хороводні ігри (водить "козла"), "в свинку", "в гилки", "в мяч", "в кремушки", "жмурки", "в мяч", "длинная лоза"[126]; слобода Беловодск: "в мяч", "в свинки", "в шашки" ("бабки")[127]; слобода Ново-Боровая: дитячі – "в кости", "в мяч", "в шоровки", "в цурки", "в свинки", ігри дорослих – гра в карти, хороводні ігри ("в козла"), великодні ігри з яйцями[128].

Про кулачні бої, що з давніх-давен відбуваються під час свят у Золотоноші повідомили "Полтавские Губернские Ведомости"[129].

В літературному творі "По Волынскому Полесью" П. Яроцький описав дитячу гру "Брила"– кидання палок певним чином на відстань[130].

М. Номис у короткому повідомленні “Киевской Старины” “Крашанки в старину” черговий раз нагадав про великодні ігри з яйцями, описавши ігри “навбитки” та “в котючки”[131]. Ігрова великодня тематика (крашанки, танці, гра в “Коструба”) присутня в публікації Верина у “Подольских Губернских Ведомостях[132], а купальська – в “Этнографическом Обозрении” А. Малинки[133] та в київському часопису “Жизнь и Искусство”[134].

Про забави молоді та літніх людей, зокрема про забаву “у смерть”, повідомляється у львівському тижневику “Русское Слово”[135].

Священик К. С-ч виступив із всілякими способами про усунення з уживання ігор та забав при мерці, виходячи з розпорядження Подільської духовної консисторії від 6 березня 1898 р., але подає також опис “лубка” та цікаві звістки про його територіальне поширення[136].

Публікація “Киевской Старины” “Свадебные и другие народные обычаи в Червоной Руси сто лет назад” повертає нас до публікацій І. Червінського початку XIX ст., де автор (О. Л[отоцький] (?)) чомусь поєднав дві праці в одну і назвав її “ Swactwa, wesela, urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej…” і називає автора праці анонімом[137].

Весільна ігрова тематика присутня в низці публікацій[138].

1899 рік

Вийшов друком третій том “Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях”, які видавав Б. Грінченко із 1895 р. – “Пісні”[139], у якому вміщені весняні ігри[140], та дитячі пісні та грання[141]. У томі описані такі ігри та їхній пісенний супровід (нумерація – за виданням): №№ 189–190. “Кривий танець”; №№ 191–202 “У шума”; №№ 203–204 “Жона”; №№ 205–206 “Мак”; № 207 “Макивка”; № 208 “Молодець”; № 209 “Город”; № 210 “Варена рыбка”; № 211 “Щитка”; № 212 “[Хороводная]”; № 213 “Вуточка”; № 214 “Пава”; № 215 “Хрен”; № 216 “Люблин”; № 217 “Диво”; № 218 “Княгиня”; № 219 “Репка”; № 220 “Гора”; № 221 “Ластовка”. Окремі ігри мають декілька пісенних варіантів супроводу.

Подані також дитячі пісні та грання (колискові пісні, №№ 1358–1366; чукикання, №№ 1367–1378).

Цього року також опублікована низка статей присвячена календарній та родинній обрядовості. Серед повідомлень про великодню обрядовість[142], у І. Верхратського описані деякі весняні ігри, а у М. Коробки – весняна гра “Воротар”. Календарна обрядовість із святковими та ігровими елементами висвітлена також у А. Балова (ігрові ворожіння на Андрія і Катерину)[143], С. Ждіарського (опис свята Купала з паперів Жеготи Паулі)[144]. У народному календарі гуцулів Й. Шнайдера серед річних свят описані і весняні ігри: хлопчача “вежа” (“obrogi”), дівочі рухливі хороводні ігри “білоданчик” (“bilodanczyk”), “дівочий торг” (“diwoczyj torg“), “вербове коло” (“wierzbowe kolo”) та інші[145]. Почала виходити друком у “Материялах з українсько-руської етнології” велика, у 5-ти частинах, праця В. Шухевича “Гуцульщина”[146].

Родинним обрядам (родини, весілля, похорони) присвячена третя частина (1902), а календарним – четверта (1904).

Як і попереднього року, відомості про весільну ігрову тематику знаходимо у кількох публікаціях[147].

1900 рік

І цього року в тематиці, що розглядається, переважають відомості про ігровий елемент у календарній та родинній обрядовості. Про різноманітні свята на Волині, в т.ч. і про весняні розваги, та родинну обрядовість Волині повідомили "Волынские Епархиальные Ведомости"[148]. Ігрова складова календарних обрядів згадується стосовно різдвяних[149] і великодних свят[150], свята Андрія[151]. Описані деякі ігри та розваги на масницю в Галичині у Ф. Рехора[152] та на Поділлі у повідомленні "Подольских Епархиальных Ведомостей"[153]. У "Лісовій Лубенщині" В. Милорадович описав традиційні кулачки між селами[154], а Мазур – традиційну зимову "крутилку"[155]. І. Свенцицький поміж пояснень різноманітних речей і явищ у "галицько-бойківському говорі" подав пояснення назв деяких ігор[156].

Ігрова складова весільного обряду на Чернігівщині простежується у праці П. Литвинової-Бартош[157].

Розглянувши, загалом у 90-ті роки, формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України відзначимо її значне зростання, яке розпочав "вибух" ігрових публікацій 1890–1891 рр. і, насамперед, праця П. Іванова "Игры крестьянских детей" та низка праць М. Сумцова.

Деякі, значні за обсягом, праці напрацьовувались і виходили друком протягом десятиліття ("Этнографические материалы…" Б. Грінченка (1895–1899 рр.); праця за редакцією В. Іванова "Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края" (1894–1899 рр.)).

На тлі великої кількості "ігрових" відомостей можна виділити, окрім згаданих, ґрунтовні праці В. Ястребова "Материалы по этнографии Новороссийского края…" та В. Милорадовича "Народные обряды и песни Лубенского уезда…"

Потужному розвиткові згаданої джерельної бази у 90-х рр. XIX ст. сприяли різні причини: загальний розвиток вітчизняної науки, і етнографічної зокрема, активна діяльність наукових етнографічних осередків на етнічній українській території, наявна широка група вчених, які працювали, за відповідними численними програмами, у етнографічній та суміжних (культурологія, фольклористика та ін.) галузях.

ПРИМІТКИ:

1. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 80-ті рр. XIX ст. // Університет. – 2012. – № 4. – С. 49–62.

2. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша половина 90-х рр. XIX ст. // Університет. – 2012. –№ 6. (друкується).

3. *Жаткович Юр*. Замітки етнографічні з угорської Руси // Етнографічний Збірник. – Т. 2. – Львів, 1896. – С. 1–38.

4. Там само. – С. 7.

5. Там само. – С. 15.

6. Там само. – С. 24–25.

7. *Kaindl R.F.* Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen // Mitteilungen der K. K. Geogr. Gesellschaft in Wien. – 1896 і окрема відбитка: Czernowitz, 1896.

8. *Ястребов В.* Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская Старина. – 1896. – № 10. – С. 10–128.

9. Там само. – С. 121–122, 124, 126–127.

10. *Балов А.* К вопросу. К вопросу о характере и значении древних "купальских" обрядов и игрищ // Живая Старина. – 1896. – Вып. 1. – С. 133–142; Купало // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1896. – №№ 12, 13; *П-ий В.* Иванов день (С. Гриневцы-Полевые, Проскуровского уезда) // Жизнь и искусство. – 1896. – № 183.

11. *Беньковский Ив.* Прверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к "риздвяным святам" // Киевская Старина. – 1896. – № 1. – С. 1–9 (Изв. и зам); Рождественские святки на Подлясье // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1896. – № 24; Святки на Руси // Подольские Губернские Ведомости. – 1896. – № 3. – С. 19–21; Святки. Новый год в Малороссии, крещенский парад в деревне // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1896. – № 1.

12. Вязание колоды на маслянице в Малороссии // Звезда. – 1896. – № 6.

13. *Дучинский И.* Свадебные обряды в Ольгопольскрм уезде, Подольской губернии // Живая Старина. – 1896. – Вып. III–IV. – С. 501–522; *Chechowska H.* Wesele w Rudzku // Materialy antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – T. 1. – S. 17–48; *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма // Киевская Старина. – 1896. – № 11. – С. 234–273.

14. Материалы по изучению Полтавской губернии. Рождественские святки в северной части Лубенского уезда. Составил *Милорадович* // Полтавские Губернские Ведомости. – 1893. – № 42, 43, 45 і окрема відбитка: Полтава, 1893. – 24 с.

15. *С. Л.* // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1894. – Т. 4. – С. 191.

16. *Милорадович В*. Рабочие песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, собранные в 1890–1893 г.г. // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 10–22 і окрема відбитка: К., 1895. – 12 с.

17. *Його ж*. Прощание рекрута и рекрутские песни в Лубенском уезде, Полтавской губернии // Киевская старина. – 1897. – № 7–8. – С. 80–95 і окрема відбитка: К., 1897. – 16 с. Рецензію подав *Володимир Гнатюк* в "Записках Наукового Товариства ім. Шевченка" (1897, Т. 25, С. 38–39 (Бібл.)).

18. *Милорадович В.П.* Историческая песня // Киевская старина. – 1895. – № 11. – С. 43–45 (Изв. и зам.); *Його ж.* Вариант песни про голоту // Киевская старина. – 1900. – № 9. – С. 88–89 (Изв. и зам.); *Його ж.* Варианты песни о девице-воине // Киевская старина. – 1900. – № 5. – С. 82–86 (Изв. и зам.).

19. *Його ж.* Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Киевская старина. – 1902. – № 5. – С. 269–281 і окрема відбитка: К., 1902. – 13 с.

20. *Його ж.* Снетинская старина // Киевская старина. – 1897. – № 9. – С. 319–335; № 10. – С. 6–26.

21. *Його ж.* Лесная Лубенщина // Киевская старина. – 1900. – № 9. – С. 247–296; № 10. – С. 39–82 і окрема відбитка: К., 1900. – 94 с.

22. *Його ж.* Средняя Лубенщина // Киевская старина. – 1903. – № 9. – С. 247–262; № 10. – С. 1–36; № XI. – С. 209–240; № XII. – С. 518–539.

23. *Його ж.* Степная Лубенщина // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 353–354, 368–370, 377–382; № 4. – С. 59. Рецензію на праці "Лесная Лубенщина", "Средняя Лубенщина", "Степная Лубенщина" див.: *Джиджора Ів.* // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1906. – Т. 70. – С. 216–221 (Бібл).

24. *Милорадович В.* Житье-бытье лубенского крестьянина // Киевская старина. – 1902. – № 4. – С. 110–135; № 6. – С. 392–434; № 10. – С. 62–91.

25. *Його ж.* Заметки о малорусской демонологии // Киевская старина. – 1899. – № 7. – С. 196–209; № 9. – С. 379–400.

26. *Його ж.* Украинская ведьма. (Очерк) // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 217–233.

27. *Його ж.* Украинские чары // Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 18. – 1909. – С. 232–243; і окрема відбитка: *Його ж.* Украинские тайные знания и чары. – Харьков, 1909. – 12 с.

28. *Його ж.* Сказки о жабах // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С. 37–40 (Изв. и зам.).

29. *Милорадович В.П.* Казки і оповідання, записані в Лубенщині // Труды Ученой Полтавской Архивной Комиссии. – Вып. 8. – 1912. – С. 1–24; Вып. 9. – С. 25–72 і окрема відбитка. – Полтава, 1912. – 73 с. Рецензії подали: *Зеленин Дм.* (Живая Старина, 1912, вып. 2–4, с. 504–505) та *Д-ко Д.* (Украинская жизнь, 1913, № 3, с. 101–105).

30. *Милорадович В.* К вопросу об источниках "Вія" // Киевская старина. – 1896. – № 9. – С. 45–48; *Його ж.* Этнографический элемент в повести Гоголя "Заколдованное место" // Киевская старина. – 1897. – № 9. – С. 55–60 (Изв. и зам.).

31. *Його ж.* К вопросу о колонизации Посулья в XVI и XVII веках // Киевская старина. – 1899. – № 7. – С. 79–89.

32. *Його ж.* Заметка по поводу Валлонского и Сицилийского сборников по фольклору // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 3–5 (Изв. и зам.).

33. *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – Т. 1. – К., 1930. – С. 584.

34. *Милорадович В.* Народная медицина в Лубенском уезде, Полтавской губернии // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 46–61; № 2. – С. 191–206; № 3. – С. 373–395; № 5. – С. 160–173; № 6. – С. 310–334; № 7–8. – С. 51–65. Рецензія подана *Володимиром Гнатюком* (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1903. – Т. 53. – С. 51–65 (Бібл.)).

35. *Милорадович В.П.* Сільський ярмарок в Лубенщині (з сільського життя) // Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 18. – 1909. – С. 412–418.

36. *Його ж.* Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии записанные в 1888–1895 г. // Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 10. – 1897. – С. 1–223 і окрема відбитка: Харьков, 1897, – 223 с. Рецензії подали: *Вол. Шарутин* (Живая старина, 1897, вып. 3–4, с. 464–467) та *О. Рад[ак]ова* (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1898, Т. 25, с. 36–38).

37. *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда... – С. 49–58.

38. *Максимович М.* Дни и месяцы украинского крестьянина // Русская беседа. – 1856. – № 1. – С. 61–83; № 3. – С. 73–208.

39. *Шейковский К.* Быт Подолян. – Вып. 1. – VI+ 71 с.; Вып. 2. – IV+ 74 с. – К., 1860.

40. *Свидницкий А*. Великдень у Подолян // Основа. – 1861. – № 10. – С. 43–64; № 11–12. – С. 26–71.

41. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – СПб., 1872. – С. 32–108; Т. 4. –СПб., 1877. –С. 32–51.

42. *Лисенко М.* Молодощі: Збірник танків та веснянок (Гри весняні, дитячі, дівочі, жоночі і мішані). – К., 1875. – 60 с.

43. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.

44. *Иванов П*. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889 (1890). – 81+ 2 с.

45. *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда... – С. 2. Переклад наш – *В.С.*

46. *Там само.*

47. *Номис М*. Різдвяннi святки. Письмо 3-е. Святий вечир // Основа. – 1861. – № 6. – С. 36.

48. Назви ігор подаємо за оригіналом.

49. *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда... – С. 49–55.

50. В оригіналі зазначено: “Примечание”.

51. *Крамаренко М. (Дикарів М.)* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії // Етнографічний Збірник. – Т. 1. – Львів, 1895. – С. 5–6.

52. Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (ІМФЕ), ф. 28, од. зб. 171, арк. 6–9.

53. Відділ рукописних фондів ІМФЕ НАН України, ф. 28, од. зб. 64, арк. 1.зв.

54. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окресностей Переяслава… – С. 480; *П. П.* Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ… – С. 407; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии… – С. 281, 910.

55. *Ястребов В.Н.* Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. – Одесса, 1894. – С. 151; *Никифоровский Н.Я.* Очерки Витебской Белоруссии. VI. Игры и игроки // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 3. – С. 29.

56. *Иванов П*. Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 52; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии ... – С. 275; *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 481; *П. П.* Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ... – С. 407; *Ястребов В.* Материалы по этнографии Новороссийского края... – С. 161–163.

57. Игры народов СССР: Сборник материалов, составленный *В. Н. Всеволодским-Гернгросс, В.С. Ковалевой и Е.И. Степановой*, с введением *В. Н. Всеволодского-Гернгросс*. – М., 1933. – С. 391–398.

58. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян... – С. 73; *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 479; Труды

этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 81; Т. 4. – С. 319; *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 48–49

59. Відділ рукописних фондів ІМФЕ НАН України, ф. 28, од. зб. 64, арк. 2 зв. Запис 1878 р.

60. В оригіналі: "Квак или квач – плевание сквозь руку".

61. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 48.

62. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 481 ("квач"); Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 4. – С. 51.

63. Игры народов СССР... – С. 368–390 (Состязания простые в скорости. в) "Ловитки" зрячие).

64. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 34–36 ("Игры с ножичком"); *Терещенко А.* Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4. – С. 55.

65. Відділ рукописних фондів ІМФЕ НАН України, ф. 28, од. зб. 301, арк. 26–26 зв. Запис другої половини 90-х рр. XIX ст.

66. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 96.

67. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 42.

68. Див. етнографічні паралелі: Игры народов СССР... – С. 540–544 ("Жгут").

69. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 4.

70. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 476.

71. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 13–18 (№ 1, 2).

72. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 456–463 ("Игры в мяч"); *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 28–30 ("Дучковой мяч или высокий дуб", "Матка", "Городок").

73. Див., напр.: *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 13–18 (№ 1 "Свинка").

74. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 65–66; *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 66.

75. Игры народов СССР... – С. 59–63, 107–108.

76. Там само. – С. XXVIII.

77. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 59–63; *П. Иванов.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 72–74; *Каковский Ю.* Игры молодежи в деревне Леоновке, Киевского уезда // Киевская старина. – 1892. – № 6. – С. 447–448.

78. Игры народов СССР... – С. 17–20.

79. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 58–59 та 56–58, відповідно.

80. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 47 ("Гуси"), 73–77 ("Ворон").

81. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 482–484.

82. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 55; Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 101.

83. *Котляревський Іван.* Твори. – К., 1982. – С. 44.

84. Игры народов СССР... – С. 382–388.

85. *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда... – С. 58.

86. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 32–106.

87. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 74–75; *Лисенко М.* Молодощі... – С. 91; Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – С. 42;

88. *Срезневский И.И.* Дополнения и замечания // Маяк. – 1843. – Т. 11. – С. 46–47.

89. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – С. 70–71;

90. Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 320; *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 44 (№ 44 “Кавуны”).

91. *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 463–471.

92. *Милорадович В*. Снетинская старина // Киевская старина. – 1897. – № 10. – С. 12–14.

93. *Mroczko Ks.F.* Sniatynszczyzna // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1897. – № 3. – S. 193–207; № 4. – S. 289–304; № 5. – S. 385–402; № 6. – S. 481–498; № 7. – S. 577–595.

94. *Kaindl R.* Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1897.

95. Вечер в День Ивана Купала // Киевская Старина. – 1897. – № 6. – С. 98–100.

96. *Hnatiuk Wl*. “Fricówka” // Lud. – 1897. – T. III. – S.70–71.

97. *Дикарев М*. Велыкдень на Украине и в Черномории (Отрывки из народного календаря) // Кубанские Областные Ведомости. – 1897. – № 84.

98. *Лотоцкий А*. Священные дни страстной седмицы и светлого воскресения христова в связи с народными верованиями и обычаями // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1897. – № 15. – С. 359–368; №. 16–17. – С. 390–399.

99. *В*. Препровождение рождественских праздников в приходах Подольской епархии и возможное влияние церковных школ на облагорожение традиционных увеселений на святках // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1897. – № 51–52. – С. 1384–1404; Рождественские святки в юго-западном крае. (По материалам, собранным некогда П. П. Чубинским) // Подольские Губернские Ведомости. – 1897. – № 102. – С. 816–817.

100. *Łopaciński H*. Najdawniejsze świadectwo polskie o wróżbach w wigilję św. Andreja // Wisła. – T. XI. – 1897. – S. 641–643.

101. *Малинка А*. Малорусское весильле. (Свадебные обряды и песни, записанные в м. Мрине, Нежинского уезда, Черниговской губ.) // Этнографическое Обозрение. – 1897. – Т. 34. – № 3. – С. 95–134.

102. *Barwińsky A.* Das Volksleben der Ruthenen // Die Oesterreichische-ungarische Monarhie in Wort und Bild. Galizien. – 1898. – T. 18. – S. 376–440.

103. *Дерлиця М*. Селянські діти, етнографічний нарис // Етнографічний Збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 121–140.

104. Там само. – С. 134.

105. Там само. – С. 134–136.

106. *Кайндль Р.Ф.* Фолькльорні материяли із збірки професора *Раймунда Кайндля* // Етнографічний Збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 141–159.
107. Там само. – С. 153–154.
108. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Ред. *В.В. Иванов.* – Харьков: Издание Харьковского губ. Статист. Комитета, 1898. – XXXII+1012 с.
109. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский Сборник. – 1894. – Вып. VIII.– Отд. II. – С. 1–184; Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1895. – Вып. IX. – Отд. II. – С. 239–494; 1897. – Вып. XI. – Отд. II. – С. 377–496; 1898. – Вып. XII. – Отд. II. – С. 1–180
110. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии... – С. 19.
111. Там само. – С. 58–60.
112. Там само. – С. 81.
113. Там само. – С. 254, 268, 274–281.
114. Там само. – С. 484–487.
115. Там само. – С. 526.
116. Там само. – С. 539–541.
117. Там само. – С. 572.
118. Там само. – С. 581.
119. Там само. – С. 596.
120. Там само. – С. 612, 616.
121. Там само. – С. 633.
122. Там само. – С. 738, 750–752.
123. Там само. – С. 798.
124. Там само. – С. 827.
125. Там само. – С. 848.
126. Там само. – С. 908–910.
127. Там само. – С. 927.
128. Там само. – С. 935–936.
129. Корреспонденция из Золотоноши // Полтавские Губернские Ведомости. – 1898. – № 16.
130. Яроцкий П. По Волынскому Полесью // Киевская Старина. – 1898. – № 7–8. – С. 30–31.
131. Номис М. Крашанки в старину // Киевская Старина. – 1898. – № 4. – С. 9–10 (Изв. и зам).
132. *Верин.* “Великдень”. С. Щербовцы, Подольской губ., Ново-Ушицкого уезда // Подольские Губернские Ведомости. – 1898. – № 74, 75.
133. *Малинка А.Н.* Иван Купала в Черниговской губернии // Этнографическое Обозрение. – 1898. – Т. 37. – №. 2. – С. 128–131; Т. 39. – № 4. – С. 150–152.
134. Праздник Ивана Купала в Борзненском уезде // Жизнь и Искусство. – 1898. – № 198.
135. Про “неприличные, наветь опасные, страшные, а иногда и мерзенные забавы молодежи и старших” // Русское Слово. – 1898. – № 3.
136. *С-чъ К.* Дикая забава “лубокъ” // Подольские Епархиальные Вдомости. – 1898. – № 19–20. – С. 492–496.
137. Свадебные и другие народные обычаи в Червоной Руси сто лет назад // Киевская Старина. – 1898. – № 5. – С 245–253.

138. *Верин.* “Весилля” или крестьянская свадьба в Подольской губ., Ново-Ушицкого уезда // Подольские Губернские Ведомости. – 1898. – № 18, 35, 49.; *Т-вич Д. Ф.* Крестьянская свадьба в Каменец-Подольском и Проскуровском уездах // Подольские Губернские Ведомости. – 1898. – № 265, 266, 269; *Абрамович Дм. И.* Село Коснище, Владимир-Волынского уезда, Волынской губернии (в 5-ти верстах от мест. Любомля) // Живая Старина. – 1898. – Вып. 2. – С. 184–202; Вып. 3–4. – С. 385–386; *Малинка А. Н.* 1. Малорусское весилье. 2. Обряды и песни Черниговской губ. 3. Обряды и песни Полтавской губ. 4. Свадебные песни Киевской губ. 5. Обряды и песни Харьковской губ., Ахтырского уезда // Этнографическое Обозрение. – 1898. – Т. 37. – №. 2. – С. 84–102; Т. 39. – №. 4. – С. 93–112.

139. *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Т. III. Песни. – Чернигов, 1899. – 4+XXX+768 с.

140. Там само. – С. 96–115.

141. Там само. – С. 552–554.

142. *Верхратський Ів.* Гоя-дюндя (гагілка-веснянка) і собітка на Угорській Руси // Дело. – 1899. – № 191; Kalendarz huculski // Lud. – 1899. – T. 5. – Zesz. 3; *Коробка Н.* Весенняя игра – песня “Воротар” и песни о князе Романе // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. – 1899. – Т. 4. – № 2. – С. 589–640; *Л.* Пасха в Малороссии // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1899. – № 8–9;

143. *Балов А.* Св. Андрей Первозванный и св. Катерина в народних руських верованиях. Историко-этнографический очерк // Живая Старина. – 1899. – Вып. 4. – С. 536–538.

144. *Zdziarśki Stanislaw.* Sobótka w Sanockiem // Lud. – 1899. – T. 5. – S. 269–270.

145. *Schnaider Jozef.* Z kraju Hucułòw // Lud. – 1899. – T. 5. – S. 215–217.

146. *Шухевич Володимир*. Гуцульщина // Материяли з українсько-руської етнології. – Т. 2. – 1899; Т. 4. – 1902; Т. 5. – 1904; Т. 7. – 1908.

147. *Гриша Онисько*. Весільля у Гадяцькому повіті, у Полтавщині // Материяли з українсько-руської етнології. – Т. 1. – 1899. – С. 111–156; *Л. Г.* Малороссийская свадьба в Екатеринославском уезде // Днепровская молва. – 1899. – №№ 41, 42; *Липранди А*. В дебрях Полесья. (Очерки и наблюдения) // Наблюдатель (СПб.). – 1899. – Январь. – С. 111–137; Февраль. – С. 96–97.

148. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // Волынские Епархиальные ведомости. – 1900. – № 1–2, 6, 10–12.

149. *Л. А.* I. Начало нового года в Малороссии. II. Праздник сретения господня в Малоросии // Киевские Епархиальные ведомости. – 1900. – №№ 2, 3; *Пахомов М.* Риздвяни святки в Чорномории // Кубанские Областные Ведомости. – 1900. – № 280; *Кокунько Д.* К статье г. *Пахомова* “Риздвяни святки в Чорномории” в № 280 Кубан. Обл. ведом. За 1900 год // Кубанские Областные Ведомости. – 1901. – № 8.

150. *И. С.* О праздничном провождении народом дней св. пасхи // Подольские Епархиальные ведомости. – 1900. – № 14–15. – С. 339–347; Происхождение и значение пасхальных яиц // Полтавские Губернские ведомости. – 1900. – № 12–13.

151. Народный праздник св. Андрея первозванного // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1900. – № 22.

152. *Rehor F.* Masopust na haličke Rusi (Z pozostalých rukopisů) // Slovanský přehled. – 1900. – Č. 7(4). – S. 322–327.

153. Сырная седмица (масныця) // Подольские Епархиальные ведомости. – 1900. – № 7.

154. *Милорадович В*. Лесная Лубенщина // Киевская Старина. – 1900. – № 10. – С. 80–82.

155. *Mazur*. Kołowrót czyli Krutyło, Zabawa ludowa // Lud. – 1900. – T. 6. – S. 96.

156. *Свенцицкий И*. Опыт сравнительного словаря русских говоров. (Галицко-бойковский говор) // Живая Старина. – 1900. – Вып. I–II. – С.213–229.

157. *Литвінова-Бартош П.* Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині // // Материяли з українсько-руської етнології. – Т. 3. – 1900. – С. 70–173 і окрема відбитка: Львів, 1900. – 104 с.

Тетяна КОТЕНКО (Київ)

ПИЛИП МОРАЧЕВСЬКИЙ: У ПОШУКАХ САМОВИРАЖЕННЯ

Пилип Семенович Морачевський (1806–1879) − український просвітитель, педагог, письменник, перекладач − увійшов в історію української культури як перший перекладач книг Нового Завіту та Псалтиря новоукраїнською літературною мовою XIX ст. Це стало головною справою його життя − дати своєму народу розуміння євангельських істин, сприяючи духовному та моральному його зростанню. Проте й до сьогодні переклади Морачевського не опубліковані й зберігаються в авторських рукописах та копіях. Валуєвський циркуляр (1863 р.) (переклад П. С. Морачевського українською мовою Євангелія спричинив появу цього циркуляру), а потім Емський Указ 1876 року унеможливили вихід в світ Євангелія українською мовою.

Значна та різноманітна літературна та наукова спадщина П. С. Морачевського збереглася лише частково і представлена здебільшого у рукописах. Автографи довгий час зберігалися у родині та у нащадків (доля більшості невідома), окремі твори та роботи нині зберігаються у книгосховищах України та Росії. Його життєвим кредо був девіз «Все минеться, лише правда зостанеться!»

Постать П. С. Морачевського і його україномовна творча діяльність як у Російській імперії так і у XX ст. не була широковідомою. Тільки зі здобуттям Україною незалежності його ім'я повернуте із забуття завдяки проведеним дослідженням[1].

Пилип Семенович Морачевський народився у дворянській родині 14 (26 н. ст.) листопада 1806 р. (у день пам'яті святого апостола Пилипа) у селі Шостовиця Чернігівського повіту, Чернігівської губернії (тепер с. Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл.)[2]. Його батько, Семен Григорович Морачевський, був губернським секретарем, помер під час Вітчизняної війни 1812 р., коли перебував в ополченні. Дід, Григорій Іванович, був священиком. Виховувався Пилип мамою, Олександрою Максимівною, та дідом, батьком матері, «військовим товаришем» Максимом Семеновичем Галузевським (Галузою). Початкову освіту отримав вдома.

1 серпня 1816 р. Пилип Морачевський вступає до 1-го класу нижчого відділення Чернігівського повітового училища, відкритого у 1805 р. за пропозицією Харківського університету. Закінчивши училище у 1820 р., за ре-

зультатами іспитів його переведено до Чернігівської гімназії, яку успішно закінчує 27 червня 1825 р. і отримує диплом. За відмінні успіхи його записано до розряду випускників, які відзначилися в усіх науках, роблять честь гімназії та служать прикладом для учнів. Саме в гімназійні роки юнак почав писати вірші.

У 1825 р. П. С. Морачевський вступає до фізико-математичного відділення Імператорського Харківського університету, який закінчує у 1828 р. зі ступенем дійсного студента.

Серйозна літературна діяльність П. С. Морачевського розпочалася в студентські роки - у 1825 р. він вперше друкує вірш російською мовою «Вечер (Элегия)».[3]

Після закінчення університету Пилип Морачевський складає у іспитовому комітеті Харківського університету екзамен для одержання звання вчителя математики і 4 вересня 1829 р. поступає на службу викладачем математики до Сумського повітового училища, в якому працює до осені 1832 р.

У цей період його літературна творчість жанрово розширюється. Російською мовою П. С. Морачевський пише вірші[4] та першу комедію у віршах на три дії «Сумская причудница» (створена влітку 1831 р. під час відпустки у родовому маєтку в с. Шостовиці на Чернігівщині)[5]. У сумській громаді молодий учитель був популярним поетом, його називали «сумською зіркою». У цей час він майже не публікує своїх творів, вони поширювалися у рукописах серед його прихильників.

У 1832 р. Морачевський складає в іспитовому комітеті Харківського університету екзамен для одержання звання вчителя гімназії російської словесності. 6 серпня того самого року[6] його призначають на посаду молодшого вчителя російської мови та географії в щойно створену Луцьку гімназію.

7 жовтня 1832 р. П. С. Морачевський переїжджає до Луцька і відразу ж приступає до роботи в гімназії. Він приймав активну участь у відкритті гімназії та в підготовці її навчально-виховного процесу. Був членом педагогічної ради, а з 22 листопада 1832 р. до 30 травня 1833 р. - також секретарем ради та письмоводителем гімназії.

Серед його літературного доробку цього періоду найбільш відомою є російськомовна віршована п’єса «Чудаки. Несколько комических сцен» (1834, автограф зберігається в ІР НБУВ[7]), присвячена директорові Луцької гімназії І. Г. Кулжинському, який відіграв значну роль у становленні Морачевського як педагога та письменника на ранніх етапах його творчості, проте, І. Г. Кулжинський поступово займає реакційну позицію щодо української мови та літератури, тоді як П. С. Морачевський стає на шлях українського просвітництва.

Наприкінці 1834 р. П. С. Морачевський одружився із Ганною Яківною Митькевич, із роду чернігівських дворян.

16 лютого 1835 р. він був переведений до Кам’янець-Подільської гімназії на посаду старшого вчителя російської словесності та логіки. У цьому

році також займався, за розпорядженням училищного комітету, створенням фундаментальної бібліотеки при гімназії, а з початку 1836 р. виконував, паралельно з вчителюванням, обов'язки бібліотекаря та піклувався про наповнення бібліотечного фонду. У 1840 р. ним був складений інвентарний список книг, які знаходяться в бібліотеці[8]. З 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1840 р. та з 16 травня 1841 р. до 20 грудня 1842 р. П. С. Морачевський виконує обов'язки інспектора гімназії, потім його було призначено на посаду інспектора, на якій він працював до 27 квітня 1849 р. З 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1843 р. був членом тимчасової комісії для будівництва приміщення Кам'янець-Подільської гімназії. У 1841 р. призначений колезьким асесором, а 1849 р. - колезьким радником. Із 11 вересня до 12 жовтня 1848 р. управляв дирекцією училищ Подільської губернії.

У 1841–1842 рр. написав підручник для навчальних закладів «История Русской Словесности» у трьох томах (доля невідома).

У 40-х роках, а може й раніше, почав писати твори українською мовою. У 1848р. Морачевський розпочав роботу над ліро-епічною поемою «Чумаки, або смутні часи України. Поема въ шістёхъ пісняхъ, співана свідкомъ тихъ часівъ столітнімъ чумакомъ Івановъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ, у 1848 року, а списана Хвилимономъ Галузенкомъ» (Кам'янець-Подільський – Ніжин, 1848–1849 рр., автограф зберігається в ІР НБУВ)[9], патріотичною, пройнятою пафосом національно-визвольної боротьби (в центрі уваги – період Коліївщини 1768 р.). У Кам'янці-Подільському було написано три пісні, подальша робота над поемою продовжувалася у Ніжині[10]. У цей період П. С. Морачевський також розпочинає роботу над укладанням словника української мови.

У 1849 р. його було переведено до Ніжинського ліцею князя Безбородька, куди він переїхав разом із сім'єю. Морачевський був щасливий у шлюбі, мав п'ятеро дітей. У родині були дуже теплі стосунки, про що свідчать листи батька до дітей (1876, 1878 рр.), автографи яких зберігаються й донині у родині Морачевських у Санкт-Петербурзі, а копії - в ІР НБУВ[11]. Із 27 квітня 1849 р. до відставки 1859 р. П. С. Морачевський працює інспектором Ніжинського ліцеї князя Безбородька та Ніжинської гімназії[12]. 9 серпня 1850 р. проведений у колезькі радники.

У 1849 р. він завершив роботу над україномовною поемою «Чумаки, або Україна з 1768 року». У 1852 р. підготував рукописний макет поеми у двох книгах із десятьма ілюстраціями (на яких проставлена ця дата)[13], проте на той час він не був виданий. Лише у 1861 р. автором було вперше надруковано вірш із передмови до поеми під назвою «На Вкраїну»[14], і тільки в 1864 р. ним було розпочате видання поеми — вступна частина «Замість Передмови» та дві перші пісні (текст був значно скорочений цензором)[15]. Подальше друкування тексту було зупинене у зв'язку з дією Валуєвського циркуляру. Повністю поему видати так і не вдалося, вона була опублікована лише у 1930 р. Б. Шевелівим[16].

На думку критиків, «Чумаки» — найвагоміший літературний твір П. С. Морачевського, в якому той виступив не лише як письменник, а й як дослідник, історик-книгознавець. Високу оцінку поемі дав свого часу В. П. Науменко у роботі «Хто такий був український писатель Хвилимон Галузенко?» (1916, автограф зберігається у фондах ІР НБУВ, вказавши, що автор — людина «таланту немалого»[17]. Простежують дослідники також книгознавчий підхід при написанні поеми, яка є водночас літературною історичною хронікою, створеною за історіографічними студіями першої половини XIX ст[18]. «Чумаки» не втратили свого значення і до сьогодні.

Водночас Пилип Семенович працював над укладанням «Словаря малороссийского языка по полтавскому наречи» (доля невідома)[19]. У 1853 р. він надіслав до Другого відділення Імператорської академії наук матеріал двох перших літер словника (обсягом 289 стор.) та невеличкий твір українською мовою під назвою «Світъ» (Українські Сонети), з поясненням кожного слова, з чого й розпочав свою роботу над словником, що (як засвідчує справа «О рассмотрении начала составляемого г. Морачевским "Опыта малорусского словаря», 1853)[20] вже була розглянута Київським цензурним комітетом. Рецензував поданий П. С. Морачевським матеріал словника І. І. Срезневський[21].

У 1854 р. Морачевський опублікував декілька патріотичних віршів[22], а у 1855–1856 рр. - поетичний цикл, присвячений героїзму та мужності севастопольців та їхнім родинам у роки Кримської війни: «До чумака, або война янгло-французо-турецька у 1853 і 54 роках», у 5-ти кн.[23] Цикл був виданий автором «В пользу раненых и семейств убитых героев, защитников Севастополя», щоб зібрати кошти задля фінансової допомоги. Він також, як засвідчує лист до О. М. Бодянського (м. Ніжин, 19 березня 1856 р.[24]), дарував ці видання.

У 1858 р. Пилип Морачевський присвятив дочці Ользі нову російськомовну поему в 2-х частинах «Мечты и планы», що містила біографічний матеріал. На жаль, твір не був опублікований (У 30-х рр. XX ст. рукопис зберігався у Чернігові в онуки Морачевського від дочки Ольги О. П. Дроздової. Нині місце його знаходження невідоме.)[25].

За сумлінну службу П. С. Морачевський постійно відзначався подяками із грошовими винагородами, грамотами, знаками відзнаки (за 15, 20 та 25 років роботи). У 1856 р. був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня та отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці, встановлену на пам'ять про Кримську війну 1853–1856 рр.

Після відставки 1859 р. П. С. Морачевський залишився на деякий час жити із родиною в м. Ніжині, оскільки двоє молодших синів ще продовжували там навчання. В цей період йому ще належала батьківська садиба у селі Шостовиця – дерев'яний будинок із садом і городом, землі сінокісної та лісу 100 десятин і 5 кріпаків.

15 квітня 1861 р. Пилип Семенович овдовів, а згодом оселився у зятя, чоловіка дочки Анастасії у с. Шняківці біля Ніжина[26]. У селі не було церкви, і за ініціативою та сприянням П. С. Морачевського було розпочато її будів-

ництво. Закладку храму здійснено за благословенням Преосвященного Філарета Чернігівського 9 червня 1863 р., благочинним священиком Ніжинської Преображенської церкви Петром Огієвським, родичем Морачевських.

Тільки після виходу на пенсію П. С. Морачевський отримав можливість повністю присвятити себе науковій і письменницькій діяльності.

У 1859 р. написав російською мовою роман у віршах «Год вперед, если не шесть лет. Современный роман в письмах», частина 1. Роман не був опублікований. У 30-х рр. XX ст. він ще зберігався у Чернігові в онуки Морачевського О. П. Дроздової[27]. Подальша доля рукопису невідома.

У 1860 р. П. С. Морачевський почав роботу над перекладом українською мовою Нового Завіту і дійшов висновку, що при цьому є змога зберегти канонічність текстів Святого Письма. Задля цього він порівнював церковнослов'янський текст із німецьким, французьким, латинським і руським. Не допускаючи вільного перекладу богослужбового тексту, він, усе ж, перекладав Євангеліє тією українською мовою, якою на той час користувався простий народ. П. Г. Житецький писав, що П. С. Морачевський усі зусилля спрямував на те, щоб, не відступаючи від смислу слов'янського тексту, внести до перекладу психологічну тканину малоруського мовлення та властиві йому звороти[28]. Тому його мова насичена народнорозмовними елементами як у фонетиці, лексиці, так і в синтаксисі.

Протягом 1860–1865 рр. П. С. Морачевським були перекладені: Євангеліє (1860), Діяння святих апостолів (кін. 1861 – поч. 1862), Апокаліпсис (1864) і Псалтир (кін. 1864 – квітень 1865). Перекладач протягом декількох років працював над удосконаленням текстів: Євангеліє мало декілька авторських редакцій перекладу – 1861 р. та 1864 р.; Діяння святих апостолів – редакцію 1864 р.[29] У 1864 р. був завершений також переклад Послань святих апостолів, над якими Пилип Морачевський періодично працював раніше (доля невідома).

На початку 1861 р. П. С. Морачевський надіслав до ж. «Основа» твір «Максим Галуза», за що мав подяку від редакції[30]. Доля рукопису невідома, бо текст не був опублікований, оскільки журнал виходив лише до жовтня 1862 р.

У 1862 р., після завершення перекладу Діянь святих апостолів, П. С. Морачевський написав для шкіл і народного читання підручник «Священна історія». У листі до І. І. Срезневського від 18 грудня 1862 г. він писав, що за текстами Старого Завіту послідовно укладає «Священну історію для читання і науки нашому людові українському» та що це буде та сама Біблія, тільки скорочена. Просив розглянути текст і посприяти у виданні[31] (доля невідома).

П. С. Морачевський намагався опублікувати зроблені ним переклади Святого Письма та укладений підручник «Священної історії», не зважаючи на те, що йому 14 жовтня 1860 р., через митрополита Петербурзького та Новгородського Ісидора (Нікольського), якого він просив посприяти у виданні перекладу Євангелія, було передано думку Св. Синоду про те, що ні його переклад, ні будь-чий інший не можуть бути дозволені до друку. Проте,

перекладач не полишив намірів опублікувати Євангеліє, маючи тверде переконання, що український православний народ повинен мати Біблію своєю мовою. Тому наприкінці 1861 р. звернувся за підтримкою та сприянням у цій справі до вчених Імператорської академії наук, представивши на їхній розгляд повний текст перекладу Євангелія. Як засвідчує «Мнение Академии Наук о переводе Евангелия на украинский язык (Из отчета Академии наук за 1862–1863 г. Рефераты гг. Срезневского, Востокова и Никитенко)», копія якого зберігається в ІР НБУВ, П. С. Морачевський отримав високу оцінку своєї праці від академіків О. Х. Востокова, О. В. Нікітенка й І. І. Срезневського, знавців української мови, які розглянули її з філологічного та морально-релігійного аспектів і дійшли висновку, що перекладач блискуче виконав своє завдання. Академія наук працю П. С. Морачевського передала до Св. Синоду Російської православної Церкви для розгляду її з теологічного погляду та надання дозволу для публікації[32].

Не зважаючи на схвальні відгуки філологів і богословів, Св. Синод зволікав із наданням дозволу у зв'язку з розгортанням у Російській імперії антиукраїнських настроїв, які згодом спричинили появу Валуєвського циркуляра щодо друкування книг українською мовою[33]: 18 липня 1863 р. з'явилося таємне розпорядження міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва про заборону друку будь-яких релігійних і навчальних книг українською мовою, що діяло 13 років[34].

Отже, основна причина заборони публікації перекладів Св. Письма П. С. Морачевського – політична.

У 1864 та 1865 рр. переклади Нового Завіту та Псалтиря (крім перекладу Послань Св. Апостолів) були передані П. С. Морачевським на тимчасове зберігання до бібліотеки Імператорської академії наук, поки не з'явиться можливість їх опублікувати. Згодом вони були включені до основного рукописного бібліотечного фонду[35].

У 1900 році онук П.С. Морачевського Віталій Віталійович подарував Відділенню російської мови і словесності Імператорської Академії наук рукописи перекладів Святого Письма свого діда, які дбайливо зберігались у родині Морачевських у Санкт-Петербурзі, замість втрачених або спеціально вилучених українських перекладів Євангелія, Діянь Святих Апостолів, Апокаліпсиса та Псалтиря, надісланих Пилипом Семеновичем Морачевським у 1865 р. до Академії наук.

Пану ординарному академіку Федору Євгеновичу Коршу. Виписка з протоколу засідання 28-го квітня 1900 року: В. В. Морачевський представив в п'яти зошитах власноручний чорновий рукопис свого діда, колишнього інспектора Ліцею князя Безбородька в Ніжині П. С. Морачевського, що містив переклад четвероєвангелія на українську мову з його ж примітками, звернувся з такою пропозицією до Відділення [Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук]: «З сімейних переказів і листування мені відомо, що дід мій присвятив цій справі більшу частину свого життя, маючи

на меті − дати народу можливість більш ясного розуміння євангельських истин і тим сприяти релігійно-моральному його вихованню. Виконуючи заповіданий мені обов'язок, я беру на себе сміливість передати нашу сімейну дорогоцінність в дар вищій в Росії вченій установі - Відділенню російської мови і словесності Імператорської Академії Наук, ставлячи, однак, умову, щоб, по належному розгляді Академією та виправленні, якщо це виявиться необхідним, рукопис цей був надрукований, щоб високий подвиг мого діда отримав своє здійснення, і, прохаючи повернути мені рукопис, якщо надрукування його не буде визнано можливим»[36].

У 1905 р. саме переклад П. С. Морачевського було взято за основу при підготовці до академічного видання Євангелія українською мовою, оскільки, за дослідженням П. Г. Житецького, він значно більше відповідає вимогам науки та життєвої практики, ніж переклади П. О. Куліша та М. Ф. Лободовського[37]. Академічне видання Четвероєвангелія українською мовою публікувалося під назвою «Господа нашого Іисуса Христа Святе Євангеліє» паралельно з церковнослов'янським текстом за Євангеліями протягом 1906–1911 рр., проте ім'я П. С. Морачевського у виданні навіть не було згадано.

У 1870-х рр. П. С. Морачевський, на старість, оселився у с. Шняківка, Ніжинського повіту. Він брав активну участь у житті місцевої громади. Розпочате з його ініціативи будівництво в селі церкви в 1863 р. тривало більше десяти років. 3 лютого 1874 р. церква Введення у храм Пресвятої Богородиці урочисто була освячена Преосвященним Серапіоном, єпископом Новгород-Сіверським, вікарієм Чернігівським. На честь освячення церкви відбувся святковий обід в маєтку П. С. Морачевського, на якому він висловив подяку всім, хто брав участь у цій святій спільній справі. На початку 1875 р. він написав і опублікував історичний нарис «Сооружение и освящение церкви в деревне Шнаковке»[38].

Проживаючи з дочкою Анастасією та онуками, він матеріально піклувався про них після смерті зятя. З цієї причини (як засвідчує його лист до І. І. Срезневського від 1 серпня 1874 р., с. Шнаківка), у 1874 р. П. С. Морачевський намагався продати своє авторське право на зроблені ним переклади Святого Письма, але безуспішно[39].

У 1878–79 рр. П. С. Морачевський хворів і упокоївся 17 (29) квітня 1879 р. Був похований на цвинтарі шнаківської церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці.

ПРИМІТКИ

1. *Котенко Т. І.* Становлення П. С. Морачевського як педагога, письменника, книгознавця (у зв'язку з особистістю І. Г. Кулжинського) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 535–544; *Гнатенко Л. А., Котенко Т. І.* Пилип Семенович Морачевський – український просвітитель середини ХІХ ст., педагог, письменник, перекладач, книгознавець // Українська біографістика : Збірник наукових праць. – К., 2011. – № 8. – С. 175–190 та ін.

2. Історія міст і сіл УРСР [Текст]. Чернігівська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 713.

3. *Морачевский, Ф.* Вечер (Элегия) [Текст] / Ф. Морачевский // Укр. журнал. – Х., 1825. – Ч. 8, № 23–24. – С. 361–363.

4. Из харьковской литературной старины : Морачевский Ф. И. [Текст] / от редактора // Южный край. – Х., 1899. – 11(23) июня. – С. 2–3. – Примірник газети зберігається в ІР НБУВ, ф. 2, № 3115.; *Морачевский, Ф.* Первое мая [Текст]. Монастырь. Дорога / Филипп Морачевский // Укр. альманах. – Х., 1831. – Кн. 1. – С. 66–61; С. 111–113; С. 114.

5. Из харьковской литературной старины : Морачевский Ф. И. [Текст] / от редактора // Южный край. – Х., 1899. – 11(23) июня. – С. 2–3. – Примірник газети зберігається в ІР НБУВ, ф. 2, № 3115.

6. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева [Текст] : (из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., рус. школ, взамен польс.) // Киев. старина. – К., 1887. – Т. 17, февр. – С. 300.

7. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 640. – Опубл. [41, с. 44–69, дод. 2 а.

8. Каменец-Подольская гимназия [Текст] : ист. записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833–1883) : в 2-х ч. с прилож. / сост. И. Михалевич. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского Губ. Правления, 1883. – С. 22, 24, 26.

9. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 691.

10. ОР БАН. – Шифр 26.2.364, арк. 19 а –20 а.

11. ІР НБУВ. – Ф. 3. – № № 7186–7188. – Опубл. [*Самойленко, Г. В.* Пилип Морачевський — поет, драматург, перекладач [Текст] / Г. В. Самойленко. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – С. 77–81, дод. 10.]

12. *Толбин, В.* Ф. С. Морачевский [Текст] / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Изд. 2-е, испр. и дополн. – СПб., 1881. – Отд. 1. – С. 290–291.

13. *Ситий, І. М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [Текст] / І. М. Ситий // Скарбниця укр. культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 31, № 238–239; ЧІМ. – Шифри : Ал 737 (кн. І), Ал 733 (кн. ІІ).

14. *Галузенко, Ф.* На Вкраїну [Текст] / Филимон Галузенко [Ф. Марачевський] // Основа. – 1861. – № 1, січ. – С. 91–93.

15. *Галузенко, Хв.* Чумаки, або смутні часи України [Текст] : поема у 6-хъ пісняхъ, співана свідкомъ тихъ часівъ столітнімъ чумакомъ Іваномъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ, у 1848 року, а списана Хвилимономъ Галузенкомъ / Хвилимон Галузенко. – Чернигов : Тип. Ильинскаго монастиря, 1864 г., б. д. – 142 с.

16. *Шевелів, Б.* "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми [Текст] / Б. Шевелів // За сто літ : матер. з громад. і літ. життя України XIX і початків XX ст. – Х. ; К. : Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 37–106.

17. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 370, с. 7.

18. *Бантыш-Каменский, Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края [Текст] / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Типогр. Семена Селивановского, 1822. – Ч. 1–4.;

Кониский, Г. История Русов или Малой России [Текст] / Г. Кониский. – М.: Унив. тип., 1846. – 261 с.;

Маркевич, Н. История Малороссии [Текст] / Н. Маркевич. – М. : Тип. Августа Семена, при Имп. Медико-Хирург. Акад., 1842. – Т. 2. – 673 с. ; *Скальковский, А.* История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского [Текст] : извлечено из собственного Запорожского архива / А. Скальковский. – О., 1841. – Т. 1–3 (2-е изд. – Одесса, 1846).

19. [*Галас, Б.* З історії українсько-російського словника Пилипа Морачевського [Текст] / Б. Галас // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 66–73.

20. СПФ АРАН. – Ф. 9. – Оп. 1. – Дело 132., с. 269–270; Извлечение из протоколов Второго Отделения Императорской Академии Наук за август 1853 года [Текст] // ИОРЯС. – СПб., 1853. – Т. 2. – С. 269–270.

21. Извлечение из протоколов Второго Отделения Императорской Академии Наук за сентябрь 1853 года [Текст] // Там само. – С. 306–307.

22. *Морачевский, Ф.* Великому цареві нашому [Текст] / Ф. Морачевский // Киев. губ. ведомості. – 1854. – № 35, 28 авг. – С. 233–234; *Морачевский Ф.* На переход второй Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии [Текст] / Ф. Морачевский // Рус. инвалид. – 1854. – № 75, 1 апр. – С. 1.

23. *Морачевский, Ф.* До чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках [Текст] / Ф. Морачевского. – К. : Унив. тип., 1855–1856. – Кн. 1–5.

24. ІЛ. – Ф. 99, од. зб. 99., арк. 172–173.

25. *Шевелів, Б.* "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми [Текст] / Б. Шевелів // За сто літ : матер. з громад. і літ. життя України XIX і початків XX ст. – Х. ; К. : Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 36.

26. ОР БАН. – Шифр 26.2.364., арк. 23 а – 26 а.

27. *Шевелів, Б.* "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми [Текст] / Б. Шевелів // За сто літ : матер. з громад. і літ. життя України XIX і початків XX ст. – Х. ; К. : Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 36.

28. *Житецький, П. И.* О переводах Евангелия на малорусский язык [Текст] / П. И. Житецький. – СПб., 1906. – С. 39.

29. *Гнатенко Л. А.* Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами та списками у книгосховищах Росії та України [Текст] / Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154–177.

30. От редакции // Основа. – 1861. – Май. – С. 77.

31. ОР БАН. – Шифр 26.2.364., арк. 23 а –26 а.

32. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 3124. – Арк. 2 зв.–3 зв. – Опубл; *Науменко, В.* П. Ф. Морачевский и его литературная деятельность [Текст] / В. П. Науменко // Киев. старина. – Т. 79. – К., 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; Декабрь. – С. 475–476.

33. *Миллер, А.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Текст] / Алексей Миллер. – СПб., 2000. – С. 50; *Миллер, А.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Текст] / Алексей Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.

34. *Стародуб, А.* Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 р.[Електронний ресурс] // Високий Вал.[веб-сайт]. – [6 вересня 2006]. – Режим доступу : http://www.sian.ua.info/index. - Назва з екрану. – (Дата звернення 06.09.2006).

35. Охранная опись рукописнаго отделения Библиотеки Императорской Академии наук [Текст]. – Т. 1 : Книги Священнаго писания : с прилож. 4-х табл. снимков / [сост. В. И. Срезневский]. – СПб., 1905. – 70 с., I–IV табл., С. 19–22, 37–38, 39–40, 54–55.
36. ОР БАН. - Шифр 1. 3. 54. Морачевский Ф. С. Четвероевангелие в переводе на укр. яз. скороп. XIX в. (1860 г.) 176+20 л. т. I, 29. (*Листки замечаний к переводу евангелия Морачевского. 9 листков.*)
37. *Житецький, П. И.* О переводах Евангелия на малорусский язык [Текст] / П. И. Житецький. – СПб., 1906. – С. 39–40.
38. *Морачевский Ф.* Сооружение и освящение церкви в деревне Шнаковке [Текст] / Ф. Морачевский // Чернигов. епархиальные изв. – 1875. – № 4. – Приложение, часть неофициальная от 15 февраля 1875 г. – С. 102–111.
39. ОР БАН. – Шифр 26.2.364., арк. 28–29.

Михайло КОВАЛЬЧУК (Київ)

ПРОЛОГ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: НАСТУП 1-го МІНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЗАГОНУ НА БАХМАЧ (ГРУДЕНЬ 1917 р.)

На початку грудня 1917 р.* більшовицький уряд Росії видав маніфест, яким оголосив рішучу боротьбу проти сил "контрреволюції" в країні. Такі противники більшовизму, як донський військовий отаман А. Каледін чи партія кадетів, були звинувачені у намірах "зірвати справу миру, вирвати владу з рук Рад, землю з рук селян і примусити вояків, матросів і козаків спливати кров'ю за бариші російських та союзних імперіалістів"[1]. Українська Центральна Рада в цьому документі звинувачувалася в тому, що "веде боротьбу проти українських Рад, допомагає Каледіним стягувати війська на Дон, заважає радянській владі спрямувати необхідні військові сили через терен братнього українського народу для придушення корніловського заколоту"[2]. Грізний тон маніфесту не залишав сумнівів щодо намірів більшовицького уряду: "Рада народних комісарів наказала рушити війська проти ворогів народу. Контрреволюційне повстання буде придушене і винуватці понесуть покарання, яке відповідатиме їхній провині"[3].

Для керівництва боротьбою проти "контрреволюції" більшовики створили при Ставці верховного головнокомандувача Революційний польовий штаб на чолі з прапорщиком М. Тер-Арутюнянцом. Штаб розташувався у Могильові, де перебувала і Ставка разом з "главковерхом" Н. Криленком. "На думку В. І. Леніна, – згадував М. Тер-Арутюнянц. – Революційний польовий штаб мав формувати з найбільш свідомих вояків старої армії, яка демобілізувалася, добровольчі революційні полки, які спільно з червоногвардійськими загонами, створеними у промислових центрах країни, і моряками Балтійського флоту, а також з революційними полками старої армії, які перейшли на бік радянської влади, мали скласти, зокрема, на першому етапі існування Радянської республіки, наші основні збройні сили у боротьбі проти контрреволюційних виступів"[4].

У середині грудня 1917 р. Революційний штаб мав у своєму розпорядженні лише кілька "революційних" полків з Західного фронту. Їх було підсилено брянськими червоногвардійцями, зведено у 1-й Мінський революційний загін і переведено до Гомеля. Вже 13 грудня М. Тер-Арутюнянц наказав 1-му Мінському загону виїхати до району Харків – Лиски, на

* Тут і далі усі дати подано за новим стилем.

"придушення контрреволюційного заколоту Каледіна"[5]. Маршрут пересування загону пролягав через Чернігівську і Харківську губернії, де слід було очікувати збройного зіткнення з військами Центральної Ради. Опорним пунктом для зосередження загону мав стати Харків, де й належало створити польовий штаб для боротьби проти Каледіна.

Начальником 1-го Мінського революційного загону в середині грудня 1917 р. було призначено Р. Берзіна – поручника царської армії, активного учасника більшовицької революції й члена Революційного польового штабу. На цей час 1-й Мінський загін складався з таких частин: 60-й Сибірський стрілецький полк (2 400 багнетів), 17-й і 19-й стрілецькі полки (близько 2 000 багнетів), зведений батальйон 37-го запасного полку (500 багнетів), загін брянських червоногвардійців (800 багнетів), 3 кулеметні команди, бронепотяг, 2 панцерники, кілька батарей[6]. Всього – 5 700 багнетів, 1 бронепотяг, 2 панцерники, 20 гармат.

Таким чином, кістяк загону складали розпропагандовані армійські частини. Як відзначав командир бронепотягу, "лише незначна купка вояків придатна для виступу проти гайдамаків, а інші частини потрібно було профільтрувати, перестворити і переорганізувати... бо ці частини виявились вихопленими з фронту, виявились без своїх цейхгаузів, інколи навіть без своїх господарських частин"[7]. До того ж, далеко не всі "революційні" солдати палали бажанням битися з ворогами радянської влади. Ось як Берзін згадував про моральний стан 1-го Мінського революційного загону: "Всюди на перший план вояки висували свої матеріальні вимоги, не цікавлячись подальшою долею революції, й без тіні ентузіазму, без якого не можна було сподіватися на особливу боєздатність, хоробрість і героїзм тодішніх військ Радянської Росії"[8]. Крім того, у складі Мінського загону налічувалося чимало вояків-українців, яким не припала до вподоби перспектива збройної боротьби проти української влади[9].

Член Революційного польового штабу Каменщиков пояснив Р. Берзіну неминучість збройного зіткнення з Центральною Радою: "Зараз закінчився час розмов. Настав час рішучих дій. Рада відхилила наші вимоги. Главковерх наказав просуватися вперед на Харків і далі та виконати доручене завдання. Якщо на шляху будуть перешкоди, намагайтеся їх усунути безкровно, а якщо не допоможе, дійте рішуче, не зупиняючись ні перед чим. Бахмач зайняти під прикриттям бліндірованого потягу і машин-панцерників пішим порядком. Якщо добровільно не буде очищено Бахмач, то не зупинятися перед бомбардуванням міста. Тимчасова затримка західного загону не повинна затримувати просування східних колон. Рухатись, не зупиняючись, і лише рішучою дією, жодних сентиментів... Рада нам ворожа, з нею жодних розмов бути не може. Вам надається право зустрічним українським частинам пред'явити ультиматум і після невиконання його без будь-яких розмов застосовувати силу зброї... Каледін і Рада працюють спільно, захищаючи інтереси української, донської й нашої московської буржуазії"[10].

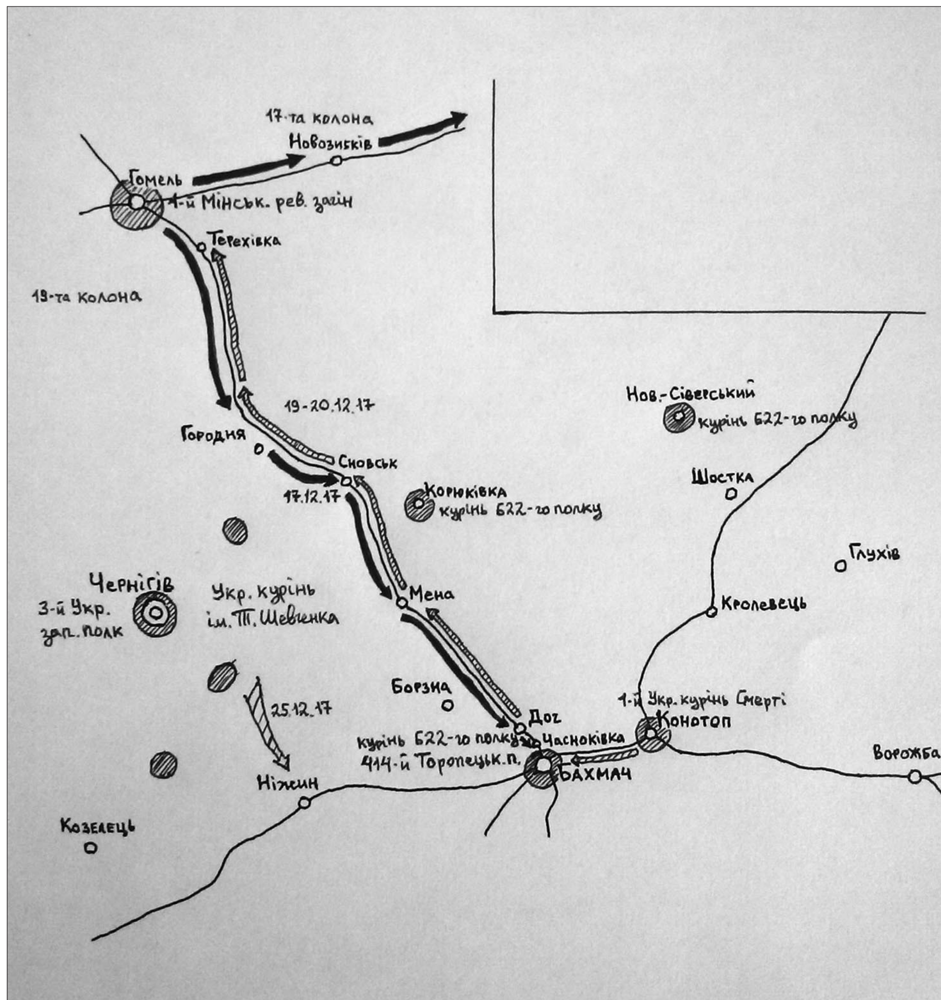
Військові сили Центральної Ради на Чернігівщині були не надто значними. У Конотопі знаходився 1-й Український курінь Смерті під командою отамана Міляшкевича (1 000 вояків). Вузлову залізничну станцію Бахмач займав 414-й Торопецький полк (1 500 вояків). Крім того, на Чернігівщині перебував 622-й Сопанівський полк зі складу 156-ї українізованої дивізії (2 000 вояків). Три курені цього полку розташувалися у Бахмачі, Новгород-Сіверському й Корюківці. У Чернігові дислокувався також 3-й Український запасний полк під командою полковника В. Янченка (2 000 вояків). Крім того, з Києва у Чернігівський, Козелецький і Городнянський повіти було відправлено підрозділи куреня ім. Т. Шевченка (700 вояків)[11]. Таким чином, військові сили Центральної Ради на Чернігівщині налічували 7 200 вояків, але керівництво ними не було об'єднано в руках одного воєначальника.

У селах Чернігівщини існували осередки Вільного козацтва. Але ці відділи виконували функції сільської самоохорони й фактично не були військовими одиницями. Вільно-козачі формування існували також у деяких повітових містах. Офіцер 3-го Українського запасного полку згадував, що "майже в кожному містечку чи у великому селі організувались гуртки УВК (Українського Вільного козацтва – *прим*. М. К.), що виконували обов'язки самооборони"[12]. Зокрема, вказаний автор стверджував, що наприкінці 1917 р. невеличкі відділи Вільного козацтва існували у Борзні, Глухові, Новгород-Сіверську, Кролевці, Коропі, Стародубі, Сосниці, Новозибкові, Конотопі, Ніжині, Воронежі, Путивлі й Гомелі[13].

Але Вільне козацтво у містах Чернігівщини також здебільшого виконувало роль міліції. Учасник подій згадував про вільно-козаче формування в Глухові: "До лав цієї організації записувались офіцери, гімназисти і горожани. Вільні козаки не мали специфічного українського відтінку. Це була міська самоохорона. Вільне козацтво вело боротьбу з бандитами лише в містах"[14]. Подібні формування були здатні підтримувати правопорядок, але не могли бути використані для бойових дій проти більшовиків.

У містах Чернігівщини було обмаль великих промислових підприємств, тому місцевий пролетаріат був нечисленним і не міг надати більшовикам значну підтримку. Найбільш радикально були налаштовані робітники залізничних майстерень у Конотопі, чимало з яких підтримували більшовицькі й анархістські гасла. Однак партійна організація РСДРП(б) на Чернігівщині не користувалася значним політичним впливом. Частина місцевих більшовиків скептично ставилися до петроградського перевороту, вважали соціалістичну революцію в Росії передчасною, обстоювали ненасильницькі методи політичної боротьби тощо. Найбільші червоногвардійські загони, які існували у Чернігові й Конотопі, налічували лише 100 – 150 робітників[15]. Ці мізерні сили не могли вплинути на вислід воєнного протистояння між військами Центральної Ради та Раднаркому на Чернігівщині.

Відповідно до вказівок М. Тер-Арутюнянца, Р. Берзін розподілив свій загін на кілька колон. Кожній з них було присвоєно номер полку, який входив



до її складу. 17-та колона на чолі з полковником Зайцевим (17-й стрілецький полк, 3 кулеметні команди, 2 панцерники) мала рухатися через Брянськ – Курськ – Воронеж – Лиски до ст. Міллерово. 19-та колона під проводом підполковника Волобуєва (19-й стрілецький полк, 3 кулеметні команди, батарея, зведений батальйон 37-го запасного полку) мала слідувати за маршрутом Гомель – Бахмач на Харків. Резервна колона (60-й Сибірський полк і кілька батарей), очолювана командиром сибіряків Розенбергом, також мала просуватися в напрямку Бахмач – Ромни – Крюківка – Харків[16]. Бронепотяг не міг приєднатися до наступу, оскільки був направлений в Гомель на приборкання частин 1-ї Уральської дивізії, які саме прямували з фронту додому. Загін брянських червоногвардійців відбув у розпорядження Революційного польового штабу. Сам же Р. Берзін виїхав до Брянська, звідки мав намір стежити за пересуванням своїх військ.

17 грудня ешелони 19-ї колони виїхали з Гомеля і безперешкодно дісталися Сновська. Зведеному батальйону 37-го запасного полку, що їхав у авангарді, було наказано зайняти Бахмач і повести розвідку на Харків. Але відділ 414-го Торопецького полку, отримавши звістку про наближення ешелонів з радянськими загонами, розібрав залізничний тор між ст. Бахмач і Часноківка. Коли ж колона Волобуєва зупинилася, українські вояки заявили, що далі більшовиків не пропустять. Волобуєв зажадав від місцевих залізничників полагодити тор, але головний виконавчий комітет Лібаво-Роменської залізниці відхилив цю вимогу, заявивши про неприпустимість кровопролиття й громадянської війни[17].

Марно Р. Берзін віддавав накази 19-й колоні відкрити гарматний вогонь по Бахмачу. Як тільки з'ясувалося, що Бахмач займають українські війська, "революційні" вояки 37-го запасного полку заявили своїм командирам, що не воюватимуть проти Центральної Ради. Вже 18 грудня деякі відділи повернулися до Гомеля. Більшість вояків 60-го Сибірського стрілецького полку, що залишався у цей час в Гомелі, відмовилися воювати проти українців[18].

В 19-му стрілецькому полку, ешелони якого скупчилися в Сновську, також почалися заворушення. 19 грудня в полку відбувся загальний мітинг, на який прибули й представники головного виконавчого комітету Лібаво-Роменської залізниці. Залізничники закликали вояків не розв'язувати війну проти українського народу, а в разі подальшого просування загону на Бахмач пообіцяли оголосити страйк. Присутній на мітингу голова сновської Ради робітничих і солдатських депутатів звернувся до "революційних" солдатів з закликом не проливати братньої крові. Після палких дискусій вояки вирішили не битися з українцями, а повертатися в Гомель, щоб рухатися на Харків через Брянськ. "Не підемо проти України, а бажаємо бити клятих каледінців," – такою була відповідь стрільців на усі вмовляння більшовицьких емісарів виконати наказ командування[19].

Щоб приборкати своїх бійців, Волобуєв терміново викликав до Сновська радянський бронепотяг. Поки той прибув, деякі вояки 19-го стрілецького полку вже були готові заарештувати свого командира. Але начальнику бронепотяга В. Пролигіну вдалося взяти ситуацію під контроль, випустивши в повітря кулеметну чергу. Вояки не виявили бажання лізти під кулі й на цьому інцидент було вичерпано. Під тим приводом, що з Чернігова на ст. Городня начебто наступають війська Центральної Ради, Волобуєв наказав колоні повернутися до Гомеля, що відразу ж і було виконано[20].

Як тільки авангард радянських ешелонів забрався з-під ст. Часноківка, підрозділи 414-го Торопецького полку просунулись до ст. Доч. Представники головного виконавчого комітету Лібаво-Роменської залізниці, намагаючись будь-що уникнути кровопролиття, умовили командира полку, полковника Дзино, не просуватися далі. Спершу Дзино очікував, що більшовики відновлять наступ на Бахмач, і звернувся до Києва з проханням направити до ст. Доч бронепотяги. Але як тільки з'ясувалося, що радянські загони

від'їхали до Гомеля, він попрохав командування утриматися від відправки йому підкріплень[21]. Полковник не бажав спровокувати більшовиків на повторний наступ.

Отже, колона Волобуєва повернулася до Гомеля. Водночас, колона Зайцева рухалася зі значним запізненням: лише 20 грудня її авангардні ешелони прибули до Брянська, а решта все ще затримувалися в Гомелі. Усе це надзвичайно стурбувало Р. Берзіна. М. Тер-Арутюнянцу довелося навіть телефоном заспокоювати розгубленого начальника Мінського загону: "Наше становище більш ніж чудове. З усіх сторін рухаються величезні сили. Усе передбачено, усе зважено. Даремно викриваєте всіх українців, оскільки серед них розкол і українська демократія починає вже активно виступати проти Ради. Уся сила, яка ввижається Петлюрі, одна ефемерність. Заспокойтесь, не падайте духом, не личить революціонерові"[22]. Пообіцявши надіслати до Гомеля підкріплення з Західного фронту, М. Тер-Арутюнянц підкреслив: "З Центральною Радою все зірвано, вона усіляко намагається напаскудити в питанні про мир і перемир'я. Вона має зухвалість намагатися увійти в сепаратні переговори з німецькою армією про перемир'я на інших умовах, навіть зрадницьких. Цим вона хоче зірвати перемир'я. Відмовляється видавати хліб і фураж військам Південно-Західного фронту, не кажучи вже про відмову забезпечити хлібом Північний. Вона діє у спілці з Каледіним. Або революція [і] Республіка Рад або Каледін [з] Петлюрою. Війна з Каледіним чи з Петлюрою одне й те саме. Оголошено Центральній Раді й Петлюрі безжальну війну... Отже, тримайтеся, невдовзі чудові сили змінять Вас, тоді підете на Дон"[23].

Та поки підкріплення не надійшли, М. Тер-Арутюнянц вимагав від Р. Берзіна зайняти Бахмач "за будь-яку ціну і будь-якими засобами, не зупиняючись перед найрішучішими діями"[24]. 20 грудня він наказав виділити з 19-ї колони всіх українців і відправити їх роззброєними в Мінськ. Відтак, Берзін розпорядився Волобуєву очистити свої сили від українців та заарештувати ненадійних офіцерів. "Негайно складіть загін з осіб російських, які не зупинятимуться проти буржуазної Ради та її дій і підуть визначеним шляхом," – вказав при цьому Р. Берзін[25].

20 грудня Р. Берзін разом зі своїм штабом виїхав до Гомеля, щоб особисто керувати реорганізацією частин. Залишаючи Брянськ, він наказав роззброювати всі українські частини, які прибуватимуть з фронту. Крім того, на його прохання до Жлобина було вислано ударний батальйон 55-ї дивізії, який мав утримувати цю вузлову залізничну станцію.

Коли пізно ввечері 20 грудня Р. Берзін прибув до Гомеля, настрій у місті був тривожним. Наявність винного складу надзвичайно збуджувала пригнічених останніми подіями "революційних" вояків. Місцева Рада і жителі міста побоювались п'яного погрому. Водночас, було одержано відомості про те, що українські війська лагодять залізничний тор під Бахмачем і готуються наступати на Гомель[26].

У цих умовах Р. Берзін розпочав реорганізацію своїх частин. Було прискорено відправку 17-ї колони на Брянськ – Орел – Курськ – Воронеж. Зі складу 19-ї й резервної колон Берзін наказав виділити зведені загони по 600 чоловік кожен, до складу яких включити "лише тих вояків, які дійсно віддані революції й без будь-яких вагань зброєю і залізною дисципліною прокладуть шлях до заповітів усього трудящого народу"[27].

Але знайти серед вояків надійних борців за "заповіти трудящого люду" виявилось доволі непросто. 60-й Сибірський полк, як ненадійний, довелося в повному складі відправити до Мінська, де кількох його офіцерів було заарештовано. 19-й стрілецький полк відмовився виділяти українців зі свого складу. Батальйон 37-го запасного полку після виділення українців фактично розпався. Навіть в ударному батальйоні 55-ї дивізії, який став називатися батальйоном "вільних пролетарів", вояки виявляли невдоволення війною проти Центральної Ради. Обіцяні Революційним польовим штабом "чудові сили" все не надходили, а гомельська залога не могла зміцнити сили Р. Берзіна, оскільки налічувала лише 1 000 багнетів з різних запасних полків, які вже ні на що не надавалися[28].

22 грудня Р. Берзін звернувся за допомогою до начальника північних радянських загонів С. Кудинського. Останній негайно відправив у розпорядження Берзіна зведений загін матросів-балтійців під командою мічмана Н. Яковлєва (450 багнетів), а також 1-шу зведену окрему революційну батарею (156 вояків), кулеметну роту і півтора взводи артилерії (3 гармати). Крім того, 24 грудня Революційний польовий штаб направив на Жлобин – Калинковичі 107-й Троїцький полк з гарматною батареєю[29].

Війська Центральної Ради справді могли зайняти Гомель без особливих зусиль. Але українське командування, схоже, не збиралося переходити в наступ. Було вжито лише заходів оборонного характеру. З Конотопу до Бахмачу переведено 1-й Український курінь смерті під командою отамана Міляшкевича. Підрозділи куреня обережно просувалися залізницею Бахмач – Гомель, слідом за радянськими ешелонами. Українські вояки доїхали аж до ст. Терехівка, зайнятої радянськими авангардами. Щоб не допустити повернення більшовиків, перед ст. Терехівка було підірвано залізничний міст через р. Уть.

Крім того, 20 грудня командувач Київського військового округу підполковник В. Павленко наказав куреню ім. Т. Шевченка виїхати до Ніжина, звідки за потреби шевченківці могли швидко дістатися до Бахмача. 25 грудня курінь вже знаходився у Ніжині[30].

Поява українських вояків у районі Терехівки стривожила керівників Революційного польового штабу. 23 грудня М. Тер-Арутюнянц наказав Р. Берзіну "вислати сильний загін на ст. Терехівка і перешкодити подальшому просуванню українських військ"[31]. 1-му Мінському революційному загону було наказано зайняти Новозибків та вислати розвідку на Конотоп, Глухів і Ворожбу.

Однак 19-й стрілецький полк і цього разу відмовився виступати проти Центральної Ради. Вояки звернулися до представників Лібаво-Роменської залізниці з проханням організувати переговори з українцями. Коли 23 грудня до Гомеля прибув загін матросів-балтійців, Р. Берзін негайно відправив їх до ст. Терехівка. Але частина матросів також не побажала воювати з українцями і спільно з 19-м стрілецьким полком відправила своїх делегатів для мирних переговорів з військами Центральної Ради[32].

Переговори відбулися 25 грудня на ст. Городня. Головував на зборах представник залізничників, інженер П. Мартинов. З українського боку були присутні отаман Міляшкевич, член курінної ради прапорщик Дорошенко та ще кілька представників куреня Смерті. Українські представники повідомили, що зовсім не прагнуть війни з Росією, а лише обороняються від агресії Раднаркому. З їхніх слів випливало, що відмова уряду УНР надсилати продовольство до Росії була відповіддю на зосередження радянських загонів проти України. Підрив мосту біля ст. Терехівка було пояснено превентивними діями проти агресорів. Вислухавши українських представників, делегати радянських частин і залізничники ухвалили: "Визнаючи за українським народом право на самовизначення без допомоги чиїх би то не було багнетів, ми, делегати українських військових частин 19-го Стрілецького полку, Зведеного загону матросів Балтійського флоту і представники союзу Лібаво-Роменської залізниці, висловлюємо обурення проти політики народних комісарів, яка нацьковує один на одного два братні народи і визнаємо, що лише негайне відкриття Установчих Всеросійських зборів принесе заспокоєння у сім'ю всіх російських народів і вважаємо подальше відстрочення відкриття Установчих зборів в жодному разі неприпустимим"[33].

Здавалося, події тижневої давнини повторюються: радянські загони знову мітингували, не бажаючи воювати проти Центральної Ради. Але балтійців вдалося швидко привести до тями. 26 грудня матроси і команда бронепотягу оголосили протест проти будь-яких переговорів з українцями. Щоб позбутися ненадійного 19-го стрілецького полку, Р. Берзін відправив його до Брянська, звідки полк мав вирушити на Харків. Та коли у Брянську 19-й стрілецький полк остаточно відмовився виконувати накази командування, вояків було роззброєно, а командирів – заарештовано[34].

За наказом Р. Берзіна зведений загін матросів-балтійців і бронепотяг В. Пролигіна, зміцнені батареєю та кулеметною командою, зайняли позиції біля ст. Терехівка. Ці сили отримали назву 3-ї колони, начальником якої призначено мічмана Н. Яковлєва. Колоні було доручено полагодити міст, щоб радянські загони могли відновити просування вперед. Втім, кулеметна команда під приводом втоми й відсутності прикриття піхоти відмовилася вести бойові дії, після чого була відразу ж переведена в запілля[35]. У цей час в розпорядження Р. Берзіна прибули 151-й П'ятигорський полк і три батареї 38-ї гарматної бригади, але начальник 1-го Мінського революційного загону не поспішав виводити ці сили на позиції під Терехівкою.

Значна затримка у просуванні Мінського загону до Харкова викликала нарікання з боку наркома В. Антонова-Овсієнка, що здійснював загальне керівництво бойовими діями проти Каледіна. У переговорах по прямому дроту начальник його штабу, підполковник М. Муравйов, вимагав від Ставки прискорити наступ на Бахмач. 26 грудня він телеграфував "главковерху" Н. Криленку: "Якомога швидше зайняття Бахмача як стратегічного пункту, є вкрай необхідним, це остаточно забезпечить праве крило громадянського фронту"[36]. Але Р. Берзін не поспішав переходити до активних дій. Не в останню чергу це було викликано перебільшеними відомостями про військові сили Центральної Ради. За даними Революційного польового штабу, в київському районі налічувалося 100 000 українських вояків! Тож Р. Берзін волів дочекатися прибуття нових частин з фронту, перш ніж продовжувати наступ на Бахмач[37].

Усерйоз побоюючись українського наступу, керманичі Революційного польового штабу планували зосередити в Гомелі цілий корпус, а в Новозибкові – дивізію. 31 грудня члена штабу І. Савченка було уповноважено формувати "добровольчі частини для боротьби з Радою"[38]. Водночас, М. Тер-Арутюнянц повідомив Р. Берзіну: "Ви призначаєтеся начальником усіх військ гомельської групи, призначених для дій проти Ради. Оперативна директива: оборона і розвідка. Організаційна директива: формування зведених дивізій, по три полки в кожній, з додачею по одній легкій батареї на полк і по одній важкій батареї на дивізію. Матроси, бліндірований потяг, червоногвардійці й одна батарея складуть Особливу ударну групу. Потрібно розвідати: групування сил противника і настрій військ противника"[39].

Але відшукати війська для боротьби з Центральною Радою на Північному і Західному фронтах не вдалося. Вже за кілька днів на І. Савченка було покладено "переговори та агітацію серед українських частин, яких введено в оману контрреволюційною Центральною Київською Радою", а формування військ для боротьби з урядом УНР доручено квартирмейстеру Революційного польового штабу, полковнику І. Вацетісу[40]. Проте ці кадрові перестановки не вплинули на небажання вояцької маси брати участь у громадянській війні. Воїни 20-го запасного полку (Ковров) висловилися за мирне полагодження конфлікту з Центральною Радою. 289-й запасний полк (Мінськ), який складався переважно з білорусів, відмовився воювати з УНР[41].

Безуспішні намагання більшовиків спрямувати війська на боротьбу з Центральною Радою та невдала спроба 1-го Мінського загону пробитися через терен України на Дон засвідчили військову слабкість "пролетарської влади". Стара армія виявилась ефемерною силою: солдати не бажали ризикувати життям в ім'я гасел, які на словах підтримували. Не знадобилося збройного зіткнення з військами Центральної Ради, щоб кілька "революційних" полків розпалися й перестали існувати. Українське командування могло бути впевненим у перевазі над противником, допоки власні війська не вели себе схожим чином.

ПРИМІТКИ:

1. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. – Т. 2. – К.: "Политиздат", 1957. – С. 23.

2. Там же. – С. 23.

3. Там же. – С. 24.

4. *Тер-Арутюнянц М.* В. И. Ленин – военный руководитель в период становления Советской власти // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1969. – С. 30.

5. Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 19, 32, 33об. – 34; Там же. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 64; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – М., 1924. – С. 30.

6. РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 19; Там же. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 63; *Антонов-Овсеенко В*. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 26 – 27; Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922 гг). Сборник документов: в 4-х т. – Т. I. – М.: Воениздат, 1971. – С. 15.

7. РГВА. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 65 – 66.

8. Там же. – Ф. 33221. – Оп. 2. – Д. 150. – Л. 8.

9. Там же. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 66 – 66об.

10. Там же. – Л. 46 – 46об.

11. Там же. – Л. 67об.; Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18; Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 2, 4; Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 24.

12. *Янов М.* Кіш УВК в Чернігові (уривок зі спогадів про українізацію Гренадерського корпусу колишньої московської царської армії) // Українське козацтво. – 1973. – Ч. 2 (24). – С. 35.

13. Там само. – С. 34 – 35.

14. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 2. – Д. 274. – Л. 1об.

15. *Гарчев П.* Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Х., 1969. – С. 60.

16. *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 30 – 31; РГВА. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 51.

17. РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 39, 41об., 45об.; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98.

18. РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 39, 41, 58об.

19. Там же. – Л. 65об.

20. Там же. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 50 – 51.

21. Там же. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 76; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11, 12.

22. РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 60.

23. Там же. – Л. 67.

24. Там же. – Л. 66.

25. Там же. – Л. 59об.

26. Там же. – Л. 60об.; *Антонов-Овсеенко В*. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 33.

27. РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 61.

28. Там же. – Л. 61об. За твердженням радянського дослідника, у Гомелі існував також загін червоногвардійців-залізничників, який у листопаді 1917 р. налічував 400 чоловік (Хохлов А. Красная гвардия Белоруссии в борьбе за власть Советов (март 1917 – март 1918 гг.). – Минск, 1965. – С. 66). Однак ці відомості не підтверджуються документами чи іншими джерелами.

29. РГВА. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 1об.; Там же. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 71 – 71об., 87об.; ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 147.

30. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 29 – 30.

31. РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 80.

32. Там же. – Л. 76, 82об., 84 – 84об.; Там же. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 51.

33. Там же. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 86.

34. Там же. – Л. 87 – 87об., 96об.; ГАРФ. – Ф. 8415. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 62, 72.

35. РГВА. – Ф. 28361. – Оп. 1. – Д. 143. – Л. 51; Там же. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 92, 97 – 97об.

36. ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 24 – 25.

37. *Антонов-Овсеенко В*. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 131; РГВА. – Ф. 200. – Оп. 3. – Д. 155. – Л. 101.

38. ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 55.

39. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920 гг.). Сборник документов. – К., 1963. – С. 60.

40 ГАРФ. – Ф. 375. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 65; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. – Т. 3. – К.: “Политиздат”, 1957. – С. 78.

41 *Френкин М.* Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа 1917 – 1918 гг. – Иерусалим: “Став”, 1982. – С. 339, 340.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ)

ОГЛЯД І КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УАПЦ (1921-1930) –УПЦ (1930-1939) В КОНТЕКСТІ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Моєму викладачеві історії
у Київському державному
університеті ім. Т. Г. Шевченка
з висловленням найвищої поваги
та щирої подяки; хорошій людині
і професіоналу найвищого гатунку

Українознавство, як наука про цілісне пізнання українців та їхньої етнічної території, почала розвиватись відносно недавно, оскільки за часів Російської імперії та СРСР їхня історична роль і самобутність, заперечувалися. Спочатку українці взагалі не визнавалися як окремий від росіян народ, а в радянську добу було вибудовано єдину ідеологічну формулу, яка визначала сутність національного питання в СРСР.

З відновленням державної незалежності України у 1991 р. розгорнувся процес введення до наукового обігу нових джерел. У зв'язку з цим актуалізувалися дослідження у галузі нових теоретико-методологічних підходів до вивчення джерел з метою оптимального використання їх інформаційного потенціалу, в т. ч. для українознавчих студій.

Складний процес розбудови Української державності потребує глибокого і всебічного вивчення історії, дослідження маловідомих сторінок життя українського народу, пов'язаних, зокрема, з періодом трансформаційних процесів в українському суспільстві, які були викликані революційними подіями 1917 р., і призвели до суттєвих зрушень в державному устрої, і, зокрема, Православної церкви в Україні. Виклики революційної доби поставили на порядок денний загальне реформування церковного життя, що в свою чергу призвело до церковного розколу в Православ'ї.

Наслідки розділення суспільства і Православної церкви на «українців» і «слов'яністів» відчуваються до сьогодні, тому актуальність дослідження документальних джерел з цієї теми, а також публікація документів і матеріалів є очевидною. Трансформація суспільства, викликана подіями Першої світової війни, а потім революцією 1917 р., призвела до бурхливої українізації суспільного та церковного життя.

Єпархіальні з'їзди в Україні у 1917–1918 рр., скликання і проведення трьох сесій Всеукраїнського Православного Церковного Собору впродовж 1918 р. вивели на поверхню суспільно-політичного життя проблеми рефор-

мування церковного устрою в Українській державі, виявили наслідки попередньої національної і церковної політики Російського імператорського уряду[1]. Дискусії з питання атономного чи автокефального устрою Православної церкви в Україні, взагалі до напрямів її модернізації на національних засадах, призвели до жорсткого протистояння в церковному середовищі, розколовши його на два непримиренні табори.

Ситуація була ускладнена тим, що ця боротьба точилася на тлі військових подій, коли в Україні кілька разів змінилася політична влада і кожна з цих змін супроводжувалася підтримкою одного з церковних напрямів і репресіями проти іншого.

Архівні джерела з цієї проблеми поки не опубліковані, хоча почасти вже залучені до наукового обігу в дослідженнях українознавців, істориків, дослідників церковної історії, релігієзнавців, біографістів, краєзнавців тощо. Більшість джерел зберігається в ЦДАВО України, частково документальні матеріали є в ГДА СБ України, ДАКО та інших архівах та бібліотечних фондах, зокрема ІР НБУ ім. В. Вернадського.

Через події військового часу 1917–1921 рр. частина матеріалів опинилася за кордоном, зокрема в ДАРФ (м. Москва, РФ), а також у Другій Речі Посполитій, Югославії та інших країнах, де опинились учасники визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. після вимушеної еміграції. Це ж стосується опублікованихі за кордоном мемуарів і спогадів, оригінали яких є важкодоступні для українських дослідників.

У сучасному джерелознавстві джерельна база визначається як сукупність джерел, що мають певний тип, рід, вид з різним ступенем автентичности, концентрацією інформації, інтенсивністю побутування, а також станом їх збереження[2]. Аналіз документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ, з 1930 р. – УПЦ) впродовж всього періоду її існування в Україні у 1919–1939 рр. є надзвичайно актуальною проблемою з декількох причин.

По-перше, досі не існує окремого джерелознавчого дослідження писемних джерел з історії УАПЦ від початку церковно-визвольного руху і до її планомірного знищення карними органами влади УРСР як «буржуазно-націоналістичного» «петлюрівського» і взагалі антирадянського напряму. По-друге, є нагальна потреба пошуку, вивчення і класифікації тих джерел, які в різний час опинилися за кордоном і тривалий час справляли потужний вплив на церковно-політичні відносини в середовищі української діаспори. По-третє, події розпаду СРСР і пов'язаний з цим процес відродження Української автокефальної православної і Української греко-католицької церков в Україні викликали потребу в об'єктивній інформації і активізували процес пошуку і виявлення документальних джерел. Це також стало стимулом для археографічних студій і взагалі появи різноманітних публікацій, зокрема з українознавства.

Символічним є також той факт, що діяльність учасників українського церковно-визвольного руху за утворення автокефальної церкви в Україні у

1919–1921 р., УАПЦ (1921–1930) та її наступниці Української православної церкви (1930–1939) відбувалась на території колишнього Софійського монастиря і храм Святої Софії Київської був кафедральним собором. Ліквідація цієї церкви потягла за собою вперше за багато століть зміну статусу величної пам'ятки України – Свята Софія Київська перестала бути діючим храмом і перетворилася на музей-заповідник, спочатку філію Всеукраїнського Музейного Городка на території Києво-Печерської лаври, а з 1939 р. у самостійний музейний осередок, причому антирелігійного спрямування у програмі екскурсійної діяльності та досліджень.

Пошук і вивчення джерел – документів з канцелярії ВПЦР, матеріалів усіх Всеукраїнських православних церковних Соборів УАПЦ (УПЦ) 1921–1930 рр., які відбувалися у великому кафедральному Софійському соборі, інших матеріалів, які пов'язані з діяльністю УАПЦ, має велике значення у справі об'єктивного неупередженого підходу до цієї проблеми.

Дослідження оригінальних джерел надає змогу ввести до наукового обігу нові історичні факти, які до того були або маловідомі, або свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини. Запровадження нових документальних джерел до науковог обігу суттєво змінює наші уявлення про хід тогочасних подій, дозволяє переглянути вже усталені засади і оцінки. Це також необхідно для створення цілісної історичної картини шляхом реконструкції подій на базі дослідження архівних документів, взагалі всієї сукупності віднайдених джерел.

О. М. Ігнатуша запропонував схему класифікації писемних джерел на документальні, особового походження та пресу. Основу його монографічного дослідження склали джерела умовних груп-комплексів: церковні, державні і громадські. Він також навів видову належність джерел: актові (законодавчі, нормативні), діловодні, статистичні, судово-слідчі, програмно-теоретичні[3].

Загалом, джерела з історії Православної церкви поділяються за видами, походженням (церковні або нецерковні) і за змістом (рівнем інформативності та репрезентативності). Велике значення в оцінці джерел має їх конфесійне походження, оскільки в даному випадку вирішальне значення у формі і змісті оцінок буде мати з якого середовища вийшов документ – самої УАПЦ або інших церковних структур, наприклад Українського екзархату Московського патріархату чи обновленських угруповань в Україні. Джерела з історії УАПЦ розподіляються й за іншими критеріями. Вони можуть виходити з українських або російських церковних і світських структур, а також мати іноземне походження, наприклад у Польщі або Канаді.

Специфічним різновидом джерел радянської доби є нецерковні (світські) публікації джерел, в основному законодавства щодо церкви, а також існуючий комплекс архівних джерел таких владних структур, як партійні та радянські органи в УРСР та СРСР, інших установ, діяльність яких мала те чи інше відношення до церкви, точніше до зовнішньої регламентації її діяльності, мані-

пулювання мандатами на використання храмів та майна, слідчі та судові справи проти діячів УАПЦ карних органів влади, публікації в пресі тощо.

На відміну від аналогічних джерел часів існування Російської імперії до 1917 р., коли практично весь масив офіційної документації, публікацій в пресі і навіть приватний епістолярій був зумовлений домінуючою в тогочасному суспільстві православною свідомістю, пануючим становищем Російської церкви в державі і баченням проблем саме з позицій Православної церкви і християнської моралі, в радянський період практично весь масив джерел грунтується на нецерковній і навіть антирелігійній державній ідеології.

Матеріалістичний світогляд, марксистсько-ленінська теорія, яку було впроваджено в якості методологічної основи до всіх сфер життя радянського суспільства, зумовила відповідне ставлення до церковного питання у вищезгаданих напрямах діяльності. Виключення складають внутрішньоцерковні документи та документи української церковної діаспори, хоча їх автори також не уникли політичних впливів у своїх оцінках історії УАПЦ міжвоєнного періоду.

Спробу тематичного та хронологічного огляду справ фонду № 3984 ЦДАВО, на наш погляд досить вдалу, було зроблено запорізьким дослідником Олександром Ігнатушею в його дисертаційному дослідженні[4], а також у окремій статті, присвяченій оглядові тих документів, які містяться в державних архівах України з історії УАПЦ (1917–1930 рр.)[5]. Було запропоновано розподіл архівних матеріалів на 2 групи: 1) фонди церковних організацій та 2) фонди державних органів, які містять матеріали щодо церкви. Такий розподіл може бути прийнятим в якості робочої класифікації документальних матеріалів в державних архівах.

Свою класифікацію джерел запропонував *Леонід Пилявець*[6]. Історію УАПЦ (1921–1936) він поділив на 3 етапи: 1) етап кристалізації ідеї автокефалії Православної церкви в Україні, вироблення її ідеології й спроби втілення її в життя (1917–1921); 2) етап проголошення УАПЦ, інституалізація її діяльності (1921–1930); 3) розгром УАПЦ й діяльність УПЦ як її наступниці (1930–1936)[7]. Запропонована схема є на наш погляд нежиттєздатною і не зовсім зрозуміло, як її застосовувати на практиці. Проведені дослідження джерел дають можливість твердити, що ця періодизація історії УАПЦ (1921–1930) і УПЦ після 1930 р., в принципі є правильною. Але система класифікації джерел не може бути застосована через невідповідність її загальноприйнятій системі та через хибне смислове наповнення термінів для класифікації.

Схему класифікації джерел з історії Православної церкви в Україні було запропоновано В. І. Ульяновським. Цю схему було використано для класифікації джерел середньовічної доби історії Православної церкви[8]. Визнаючи запропоновану схему в цілому прийнятною для новітньої доби, слід зазначити, що джерела з історії УАПЦ міжвоєнного періоду мають свої особ-

ливості, зумовлені реаліями XX століття і їх відображенням у справі утворення, збереження і причин засекречення і навіть знищення. Виявлені документальні джерела можна віднести до декількох груп.

Актові документи. За рівнем інформативності й об'єктивності відбиття історичних реалій, світоглядних настанов, соціальних і майнових відносин актові джерела вважаються найбільш цінними і становлять основний пласт віднайдених документів. Актові джерела не лише містять важливу інформацію щодо подій з церковної історії, а й слугують засобом перевірки і уточнення наративних (оповідних) джерел. Власне церковні архіви (архів Української Православної Церкви Київського Патріархату, Московського Патріархату та ін.) так само як і приватні колекції, в тому числі вивезені за кордон, поки що майже не залучені до наукового обігу.

Соборні діяння, як різновид актових джерел, містять протоколи церковних Соборів УАПЦ 1921 та 1927 рр. (власне соборні документи – всі наявні варіанти стенограм засідань, протоколи засідань соборних комісій, тексти доповідей делегатів, списки учасників та ін.), новоутворені канони (напр. т. зв. «Київські канони» УАПЦ 1921 р. або «Накази» Собору 1927 р., які є спробою кодифікації «Канонів» 1921 р.) та їх рішення. В цих джерелах міститься інформація щодо їх складу, часу і місця провадження, основні проблеми, хід дискусій, ухвалені рішення. Соборні діяння фіксують внутрішнє і зовнішнє становище церкви, гострі проблеми церковного життя, співвідношення духовного і світського елементів у церковній організації, свідчать про боротьбу за українізацію парафіяльного життя на місцях.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в ході виконання планової наукової роботи по дослідженню і публікації документів з цього фонду опублікував збірники документів і матеріалів Першого Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. і Другого Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., які разом з іншими складають цілісний масив документів і матеріалів. До соборних діянь можна віднести *протоколи і постанови Великих Микільських та Покровських Зборів ВПЦР*, які за своїм рівнем майже дорівнювали Соборам УАПЦ, а їх рішення мали обов'язкову силу для всієї церкви.

Юридичні пам'ятки – це документи, які нормують зовнішнє і внутрішнє життя церкви та її стосунки з світською державною владою (конституції, угоди). Окремо в даному дослідженні слід розглядати радянський період, починаючи з виходу в світ закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (РСФСР – 1918 р., УСРР – 1919 р.).

Існуюча в Російській імперії до 1917 р. класифікація законодавства, очевидно, не враховувала можливість створення держави, яка б грунтувалася на матеріалістичних засадах і визнавала інсування української мови. Тому радянське антицерковне законодавство повинно розглядатись окремо. Сюди входять сам Закон про відокремлення церкви від держави, статті в Конституціях СРСР 1924 р. щодо свободи сумління, нормативні акти та інструкції

щодо регулювання питань з церковною власністю, постанови щодо церковних організацій та установ, інші акти, які мають силу закону.

Епістолярні документи представлені серед документів канцелярії УАПЦ, оскільки керівництво ВПЦР в особі М. Н. Мороза, митрополита УАПЦ Василя Липківського та інших діячів вело інтенсивне листування з різними організаціями, установами, церковними осередками, приватними особами, урядовими колами щодо діяльності по скликанню Соборів, а також українізаційних процесів на місцях та ін. Цей вид документів включає в себе офіційне, напівофіційне та приватне листування церковних діячів та установ і є одним з найбільш інформативних джерел стосовно тіньової політики, боротьби різних течій, слугує підставою для характеристики авторів листів та їх адресатів, дозволяє уточнити мотиви тих чи інших діянь тощо.

Абсолютна більшість епістолярних документів УАПЦ досі не опублікована. Були оприлюднені тільки ті епістолярні документи, які були супровідними до видання соборних матеріалів УАПЦ. В ході розгортання політичних репресій проти діячів УАПЦ (з 1930 р. – УПЦ) було знищено, або досі не розсекречено, цілий масив епістолярію. У протоколах обшуку під час арешту дуже часто зазначалось, що під час трусу було вилучено «переписку разную», або просто вказувалося, що серед вилучених матеріалів було листування (без опису).

При дослідженні архівно-кримінальних справ засуджених діячів УАПЦ, які стали доступними для огляду і ознайомлення з початком 1990-х рр. і нині зберігаються у Галузевому державному архіві СБ України та Центральному державному архіві громадських об'єднань України, м. Київ, листування виявлено не було. Слід зазначити, що у справах є спеціальні конверти для зберігання таких «вещдоков», але практично всі вони виявилися порожніми при огляді. Тільки в деяких архівно-кримінальних справах збереглась невелика кількість листів церковних діячів, які були вилучено під час обшуків в якості «вещдоков»[9].

Епістолярні документи були частково оприлюднені за кордоном з тих матеріалів, які були вивезені з України наприкінці Другої світової війни і виявилися доступними для дослідження в Україні тільки з надходженням цих видань з осередків української діаспори на початку 1990-х років[10]. Серед оприлюднених останнім часом в Україні епістолярних джерел, дотичним до дослідження історії УАПЦ цього періоду є листування проф. Івана Огієнка (з 1944 р. митрополита Іларіона)[11].

До *наративних джерел* серед віднайдених документів УАПЦ відносяться мемуари вітчизняного і закордонного походження, які відображають суб'єктивне сприйняття авторами сучасних подій з певними екскурсами в минуле. Почасти мемуарний характер мають ті джерела, які формально відносяться до інших видів. Наприклад, історична записка протодиякона УАПЦ, голови ВПЦР у 1924–1927 рр. Василя Потієнка, текст якої було прочитано в якості доповіді для українських біженців в січні 1944 р.[12], або «Історія Укра-

їнської Церкви» митрополита УАПЦ Василя Липківського містять не тільки опис подій з виразним авторським ставленням до них і оцінками, але й факти з біографії самих авторів[13].

Окрім мемуарів українських діячів, учасників подій, які походили з церковного середовища, зацікавлення викликають мемуари і світських діячів, які залишили спогади про події. Цей вид джерел майже повністю представлений опублікованими працями, які вийшли друком за кордоном.

До мемуарів російських церковних діячів в Україні можна віднести цілу низку спогадів. Вони є цікавими в плані з'ясування поглядів на діяльність УАПЦ зазначеного періоду з боку опонентів, які докладно висловили своє ставлення до українізації, пояснили ідейні мотиви, якими керувалися у своїй антиукраїнській діяльності і боротьбі проти проголошення Української церкви в період церковно-визвольних змагань та на еміграції.

Важливе значення для розуміння тогочасних процесів українізації богослужіння на місцях та утворення українізованих парафій на Чернігівщині, Ніжинщині, Переяславщині, Кременччуччині, Борзенщині та інших регіонах України мають рукописні *нариси історії парафій УАПЦ* 1921–1926 років[14].

Збереглися документи, які можна віднести до *спеціальних джерел*. Це стосується оригінальних богословських творів, зокрема апологетичних праць провідних церковних діячів УАПЦ, церковно-полемічних творів ідеологів УАПЦ та їх церковних опонентів з числа обновленців, літургійні та гомілетичні твори. Опис богословських творів, які створили діячі УАПЦ може стати предметом окремого джерелознавчого або богословського дослідження.

Праці теоретиків та ідеологів УАПЦ з'явилися вже після Першого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., але їх тематика свідчить, що навіть через 6–8 років після того, як відбувся Собор, накал пристрастей навколо питання щодо утворення української національної церкви в Україні, її засадничих позицій, проблеми канонічності висвяти її первоієрарха митрополита Василя Липківського ніяк не згасав.

Окремо слід розглядати праці Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., де розглянуто богословські, історико-церковні та політичні питання, а також редакційні збірки часопису «Церква і Життя», де також є полемічні твори діячів УАПЦ.

До *речових джерел*, які залишила по собі УАПЦ можна віднести надгробки її діячів. Зокрема на території Національного Заповідника «Софія Київська» дивом зберігся надгробок заступника митрополита УАПЦ, Архієпископа Київщини о. Нестора Шараївського[15]. Через політичні репресії як самих діячів УАПЦ, так і всіх причетних до цієї церкви у 1920–1930-ті рр., а також через масову еміграцію з України після закінчення окупаційного періоду впродовж 1943–1944 рр. було вивезено за кордон ті речі, книги, документи, які ще залишалися в родинах чи у знайомих. Власне церковних речей, які були б витвором УАПЦ, не залишилось через обставини тогочасного життя в УСРР та короткий період існування цієї церкви.

З тих джерел, які відносяться до *зображальних* (ікони, фрески, мозаїки, гравюри та інші мистецькі твори) і які також слугують цінним джерелом з історії Православної церкви, від УАПЦ залишилося дуже мало. Серед причин, які не сприяли створенню такого виду джерел можна назвати наступні: по-перше, короткий період існування УАПЦ у 1920–1930-х рр., по-друге, православні храми (Софія Київська, Микільський собор на Печерську, Андріївська та Іллінська церкви та ін.) дісталися УАПЦ разом з майном і тому, за умови припинення надходжень та відсутності власних майстерень, УАПЦ не встигла утворити нічого суттєвого і тільки встигла задекларувати наміри побудувати нові храми, створити ікони та інші богослужбові речі в «українському предковічному стилі», а для богослужіння використовувати наявні в храмах. До того ж на початку 1920-х рр. розпочалася масштабна кампанія по вилученню церковних коштовностей з київських храмів.

Музичні джерела УАПЦ збереглися набагато краще. До цих джерел відносяться нотні записи з богослужбовими текстами. Оскільки процес українізації заторкнув і сферу церковної музики, а також через підтримку цього процесу провідними українськими композиторами – протоієреєм УАПЦ Кирилом Стеценком, Памфілом Демуцьким, регентами соборного і українського народного хорів великого Софійського собору Петром Гончаровим, Яковом Калішевським, Дмитром Ходзицьким та іншими – навіть за такий короткий проміжок часу (1919–1934) УАПЦ залишила по собі велику оригінальну музичну спадщину, яка дійсно грунтувалася на народній музиці і наближала богослужіння до української народної творчості.

Серед періодичних видань залишилися також статті та інші матеріали з дискусії щодо впровадження народних співів до церковного вжитку. Окремою проблемою для дослідження може стати вивчення взаємодії на місцях сільських «Просвіт» і церковних хорів в українізованих парафіях.

Матеріали *преси* періоду Української державности 1917–1921 рр., церковної й радянської преси в Україні 1920–1930-х рр. та *періодичних видань* в діаспорі наприкінці Другої світової війни і в післявоєнний період також є окремим видом джерел з історії УАПЦ. Їх специфіка є в тому, що абсолютна більшість з цих джерел не відноситься до церковних видань, яких на початку 1920-х рр. вийшло друком надзвичайно мало, а тільки містить інформації щодо загальнополітичних і суспільних реалій.

Архівні джерела УАПЦ в Україні. у своїй більшості зберігаються в архівах м. Києва – ЦДАВО України, ДАМК, ДАКО, ЦДАГО, ГДА СБ України тощо. Їх розподіл в цілому підпорядкований специфіці кожного з архівів. Матеріали з архівного фонду № 3984 *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО) під назвою «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий» є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів канцелярії ВПЦР, де зібрані практично найважливіші документи практично за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда, хронологічні межі фонду охоплюють період з 1918 р. до 1929 р., а це означає, що

проміжок часу, коли діяльність УАПЦ поступово згасала – до 1939 р., треба вивчати за іншими архівними документами та джерелами.

Фонд № 3984 ЦДАВО України на сьогодні складається з 2903 одиниць зберігання. Його матеріали документально відтворюють хід змагань за автокефалію Української церкви 1918–1921 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до т. зв. її «саморозпуску».

Опис № 1. Заголовок опису зроблено українською мовою: «Українська Автокефальна Православна Церква» (1920–1924). Справи опису містять різнопланові документи, що відрізняються за обсягом, інформативністю та значенням. Опис містить перелік документів, які стосуються відносин УАПЦ з радянськими державними та партійними установами, статути УАПЦ різних років, листування ВПЦР з різними установами та особами, постанови Соборів УАПЦ та матеріали по українізації окремих парафій, повітів та округ.

Справи, які містяться в описі нерівноцінні за своїм змістом. Деякі з них невеликі за обсягом і містять другорядну інформацію, яка тільки ілюструє загальну тенденцію і не впливає на головний напрямок розвитку подій. Але більшість справ має значну цінність і велику інформаційну віддачу через те, що це оригінали важливих документів, на основі яких можна документально відтворити хід подій.

Опис № 2 має заголовок «Украинская автокефальная православная церковь г. Киев» і підзаголовок «Личные дела духовенства. 1922–1929 гг.». Це машинописна копія з попереднього варіанту опису, без вказівок на останній, написана російською мовою. Опис складається з переліку особових справ священнослужителів УАПЦ. В анотації вказано, що хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рік, але після додаткового внесення там опинились особові справи духовенства УАПЦ, які датуються 1921 роком.

Практично відсутні особові справи членів ВПЦР та єпископів у міжвоєнного періоду. Вірогідною причиною відсутності цих справ, на нашу думку, може бути підготовка і проведення процесу «Спілки визволення України» у 1929–1930 рр. і подальші політичні репресії проти діячів церкви. Причини і сам процес вилучення справ можуть стати предметом окремого дослідження. До наукового обігу вже залучено архівно-кримінальні справи, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України[16].

За існуючим на сьогодні розподілом документальних джерел більше інформації про цих осіб містять оприлюднені матеріали з українських діаспорних видань. Свідчення про репресії 1920–1930-х рр. виходили друком у післявоєнний період, коли були живі свідки і учасники тих подій. Слід відзначити збірник документів і матеріалів християнського самвидаву України, що вийшов друком з благословіння митрополита Мстислава (Скрипника) у Канаді завдяки Українському Видавництву «Смолоскип» ім. В. Симоненка та Видавничому Фонду Комітету побудови пам’ятника митрополиту Василеві Липківському.

Емігрантами з України після Другої світової війни було вивезено особові матеріали про репресованих діячів УАПЦ міжвоєнного періоду. Згодом вони поповнювалися повідомленнями з радянської України про утиски православних вірян, заслання та репресії, руйнування церковних святинь в УРСР. Через труднощі отримання необхідної інформації у США і Канаді, а також високий рівень засекреченості документів у СРСР, відомості про частину ієрархів, священиків та вірних УАПЦ є неповними[17].

Справ з іншими документами окрім особових справ в описі № 2 фонду № 3984 ЦДАВО України немає. Єдине виключення складає справа № 30 куди з незрозумілих причин потрапили чомусь неідентифіковані архівістами окремі документи Першого Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року[18]. Очевидно, що ці документи були вкладені до особової справи одного з автокефальних діячів – псаломщика УАПЦ Базилевича Василя Митрофановича.

Заголовок *опису № 3* зроблено українською мовою: «Українська автокефальна православна церква», а інші слова на титульному листі опису – російською мовою. До опису внесено справи, які стосуються скликання Соборів УАПЦ, листування ВПЦР, редакційні матеріали часопису УАПЦ «Церква і Життя» за 1927–1929 рр, серед яких збереглись оригінали листів архієпископа УАПЦ Івана Теодоровича про його діяльність по влаштуванню парафій УАПЦ після його від'їзду до Канади у 1924 р. та інші матеріали.

Редакційні матеріали, які збереглись в архіві, – це надзвичайно цінні документи, оскільки тут містяться оригінали творів Василя Липківського, Володимира Чехівського, Нестора Шараївського, Василя Юхимовича, українських поетичних та прозових творів на євангельські сюжети, які надіслали до редакції часопису вірні УАПЦ. Переважно це машинописи, які правлені самими авторами або редакцією. Більшість цих матеріалів не була надрукована, а ті числа часопису, які вийшли друком у 1927–1929 рр, на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Опис № 4 має назву «Украинская автокефальная Церковь» російською мовою. До цього опису внесено справи щодо відносин між церквою і державою. Наявні документи про діяльність православного єпископату в Україні за період 1917–1920 рр., які дають можливість прослідкувати початок та причини конфлікту між українськими прихильниками автокефалії Православної церкви та захисників позицій єдності з Московським патріархом, з 1921 р. – Українського екзархату. Є також документи, що стосуються Всеукраїнського Собору 1918 р.[19]

У справах є великий обсяг інформацій про церковно-організаційну діяльність Всеукраїнської ради у справі реформування церковного мистецтва, переклади богослужбової літератури, матеріали про діяльність Пастирських курсів (у назвах справ скрізь написано «Пасторских») при ВПЦР тощо.

Редакційні матеріали часопису УАПЦ «Церква і Життя» містяться тільки в одній справі. Важливою для подальшого наукового дослідження є велика за обсягом справа № 149-а «Псальми та літургії УАПЦ», яка містить варіанти

перекладів українською мовою богослужбових книжок та молитов. Більшість матеріалів справи – це машинописні варіанти перекладів літургії Івана Златоуста українською мовою, але зустрічаються й інші матеріали та статті, які дають можливість дослідити діяльність ВПЦР у справі українізації.

Таким чином можна сказати, що матеріали фонду № 3984 «Українська Автокефальна Православна Церква» ЦДАВО України досить повно відображають діяльність всіх персональних складів Всеукраїнської православної церковної ради (1919–1929) по створенню нею організаційної структури УАПЦ, організації комісій по всіх напрямах діяльності (фінансово-господарчій, перекладовій, музично-хоровій, видавничій та ін.), скликанню церковних Соборів та інших зібрань тощо.

Через те що кожний опис нерівномірно репрезентує різні напрямки діяльності УАПЦ, тому справи, які містять документи про одні й ті ж самі події можуть зберігатись в різних описах. Це стосується матеріалів про церковно-визвольний рух 1917–1920 рр., друкованих та рукописних стенограм Соборів УАПЦ 1921–1930 рр., листування з органами влади, редакційних матеріалів часопису «Церква і Життя» та ін. Більшість вихідних документів з канцелярії ВПЦР підписано Михайлом Морозом, протоієреєм (з 23 жовтня 1921 р. – митрополитом УАПЦ) Василем Липківським, Нестором Шараївським та іншими діячами ВПЦР.

До своєї трагічної смерті в 1922 р. за секретаря ВПЦР документи підписував Іван Тарасенко. Згодом документи підписували наступні керівники і секретарі ВПЦР. Отже, ЦДАВО України є найбільшим зібранням архівних фондів, які містять джерела як церковного походження (архів канцелярії ВПЦР, окремі документи Українського екзархату), так і світські документи і матеріали, зокрема фондів уряду УНР, НКВС, державних органів влади УСРР тощо.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (*ЦДАГО України*) також містить документальні матеріали з історії УАПЦ. Зокрема це матеріали партійних органів щодо державно-церковної політики в УСРР, а також передані з архіву Служби безпеки архівні матеріали щодо репресованих. Серед цих матеріалів містяться архівно-кримінальні справи діячів УАПЦ (УПЦ) за різні роки. Складність в методичному плані представляє собою пошук цих матеріалів, оскільки довідкові картки розташовані за алфавітом і не містять ніяких відомостей крім прізвища, ім'я та по-батькові і дати народження. Авторці довелося використовувати для пошуку особові матеріали з опису № 2 ЦДАВО України, списки учасників та гостей Всеукраїнських Соборів УАПЦ, довідкові матеріали.

Начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України Н. В. Киструська зазначала, що в архівах державної архівної системи відповідних відомств зберігаються великі масиви документів, що відбивають політичні і громадські процеси, механізм дії тоталітарного режиму, долі людей, які потрапили в його безжальні жорна. Відповідно до закону «Про

реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. та Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. державним архівам передані на зберігання від архівів колишнього КДБ слідчі справи репресованих громадян. Архівними установами видано за цими документами тисячі довідок соціально-правового характеру, забезпечувались запити комісій по відновленню прав реабілітованих, проведена величезна колективна робота по виявленню матеріалів для науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»[20].

Галузевий державний архів Служби безпеки України (*ГДА СБ України*) був створений згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 1994 р. за № 206 на базі архівних фондів, що сформувались у процесі службової діяльності органів державної безпеки УРСР та сучасних органів безпеки України. За Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи України» ГДА СБ України входить до системи архівних установ держави[21]. У рамках реалізації програми «Реабілітовані історією» було розпочато велику роботу по здійсненню науково-документальних публікацій, в яких досліджується природа радянського тоталітаризму та увічнюється пам'ять жертв політичних репресій.

«Великий терор» в Україні 1937–1938 рр., незважаючи на документальні втрати, залишив по собі велику кількість свідчень. Як результат політичних репресій, окрім величезних людських жертв і матеріальних збитків, у XX столітті виникло настільки спотворене інформаційне поле, що лише у незалежній Українській державі справа дійшла до офіційного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, привернення уваги суспільства до трагічних подій в історії України, викликаних насильницьким впровадженням комуністичної ідеології[22].

Вивчення документів, які мають найбільшу репрезентативність у справі аналізу державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. та дозволяють з'ясувати механізми розгортання репресій проти релігії та церкви в Україні, має забезпечити фонд № 6 «Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС–МВС України» ГДА СБ України. Частину справ було передано до ЦДАГО України у 1990-х рр. згідно з Указом Президії ВР України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» № 1525–ХП.

Вивчення та публікація архівних документів ГДА СБ України, які є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів щодо втілення карними органами влади реальних, а не декларованих засад радянського законодавства про церкву, покликана заповнити чергову лакуну у справі дослідження державно-церковних стосунків у період розгортання політичних репресій в УСРР впродовж 1920–1930-х рр. Ці документи дають можливість підтвердити свідчення репресованих діячів УАПЦ, перевірити наведену у спогадах інформацію щодо втручання чекістів у внутрішньоцер-

ковне життя, порівняти тексти планів таємних відділів ДПУ УСРР з іншими документами.

Архівно-кримінальні справи на репресованих діячів УАПЦ дозволяють зрозуміти механіку дії відкритого і таємного застосування норм радянського законодавства щодо церкви. Завдяки проведеним джерелознавчим дослідженням можна твердити, що велась постійна планомірна діяльність таємних відділів ДПУ у церковному середовищі, яка була спрямована на вербування секретних співробітників, інформаторів, взагалі виконавців інструкцій ДПУ УСРР, які регулярно розсилались по регіональним відділам цього відомства.

У ГДА СБ України зберігаються архівно-кримінальні справи, свого часу відкриті на ієрархів, священно- і церковнодіячів УАПЦ та інших осіб, причетних до її діяльності в 1920–1930-ті рр. Архівно-кримінальні справи, навіть при тому обсязі документів, що збереглись, дозволяють зрозуміти механіку відкритого і таємного застосування норм радянського законодавства щодо церкви, а також є доволі об'єктивним джерелом інформації щодо персонального складу УАПЦ.

У справі дослідження та публікації документів УАПЦ, зокрема репресивної політики радянської влади проти діячів цієї церкви, вже чимало зроблено науковцями в Україні[23]. В Україні однією з останніх публікацій джерел з історії церковно-державних взаємин УАПЦ і карних органів в Україні є добірки документів ГДА СБУ, опубліковані в 2005–2006 роках[24].

Окремим видом виявлених у ГДА СБ України документів є *щотижневі цілком таємні зведення* секретного відділу ДПУ УСРР, які готувались на основі оперативних джерел і призначались керівникам радянських органів державної безпеки. Більша частина виявлених зведень містить інформацію щодо політичної позиції інтелігенції в Україні та її взаємин з владою[25].

Частину цих зведень присвячено церковним та релігійним організаціям, зокрема діяльності автокефального духовенства за 1927–1928 рр. Щотижневі зведення готувались з усіх напрямів діяльності чекістів і не кожного тижня їм вдавалося отримати інформацію по «автокефалістам». Виявлено 73 повідомлення, які стосуються виключно УАПЦ (за цими документами рубрика має назву «Автокефалісти»), і які були оприлюднені у збірнику документів і матеріалів у спецвипуску «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

Частково біографічні відомості про діячів УАПЦ вміщено в якості додатку у виданні документів і матеріалів Другого Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., та у спецвипуску науково-документального видання «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»[26]. В обох виданнях було використано інформації з діаспорних документальних та періодичних видань, документів і матеріалів з інших архівів, а також доповнено біографічні відомості про діячів УАПЦ з матеріалів виявлених архівно-кримінальних справ ГДА СБ України.

Важливим джерелом для вивчення біографій митрополитів, архієреїв, священно- і церковнослужителів та активістів релігійних громад УАПЦ

(УПЦ) є архівно-кримінальні справи, які зберігаються у фонді № 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб» ГДА СБ України.

Ці та інші справи були передані до ЦДАГО України згідно з Указом Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки». Впродовж 1990-х рр. з ГДА СБ України до ЦДАГО України було передано сотні архівно-кримінальних справ реабілітованих жертв сталінських репресій, але частина цих справ досі зберігається у фондах ГДА СБ України. Дослідження цих справ репресованих діячів УАПЦ дає змогу розширити коло досі маловідомих персоналій, з'ясувати обставини останніх років діяльності цієї церкви.

Джерела УАПЦ, опубліковані в Україні. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України на виконання запланованої серії джерел з історії церкви було здійснено низку видань як збірників документів і матеріалів, так і окремих публікацій. Вийшли друком документи і матеріали Першого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року[27] та Другого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року[28].

У виданнях Інституту та інших наукових часописах було опубліковано окремі документи[29] та дослідження, які присвячено вивченню джерел з історії УАПЦ міжвоєнного періоду, що збереглись у вітчизняних архівах[30]. Окремою проблемою для джерелознавчих студій стало вивчення соборних документів УАПЦ, які стосуються дослідження архівних джерел з цієї тематики за 1921–1930 роки[31]. Особливі складнощі виникли при розшуку документів обох «надзвичайних» Соборів УАПЦ (УПЦ), які відбулись у 1930 році[32].

Епістолярні документи діячів УАПЦ міжвоєнного періоду не збереглися, але було віднайдено і оприлюднено епістолярну спадщину тогочасних політичних, громадських та церковних діячів, які мали відношення до розвитку автокефальних змагань в Україні. Після розширення доступу для дослідників працювати в Галузевому державному архіві Служби безпеки України з'явилися цілі напрями джерелознавчих студій, які пов'язані з вивченням різних аспектів розвитку політичних репресій в Україні 1920–1930-х рр., випрацюванням методології та методики роботи з архівно-кримінальними справами діячів УАПЦ[33].

Окремим напрямом стали біографічні студії та публікації життєписів репресованих діячів УАПЦ зазначеного періоду, зокрема митрополита УАПЦ Василя Липківського[34], братів Володимира та Миколи Чехівських[35], інших діячів цієї Церкви, що були репресовані[36]. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України спільно з Галузевим державним архівом СБ України було випущено збірники документів, які дозволяють проілюструвати хід розгортання репресій проти УАПЦ[37].

Закордонні архівні джерела УАПЦ. Архів у США. Короткий опис архіву Української православної церкви у США склав С. І. Білокінь[38]. Вивчення архів-

них фондів у Саут-Бавнд-Бруці (Н. Дж., США), зокрема матеріалів Архіву Православного осередку Української Православної Церкви у США, дозволило б значно розширити дослідження джерел УАПЦ 1920–1930-х рр. і тому ця справа чекає на свого дослідника. Архів Мстислава (Скрипника) склали в першу чергу папери УАПЦ в Україні часів німецької окупації, на еміґрації – в Німеччині та Канаді. Ці архіви доповнювалися згодом діловодством УПЦ в США, куди увійшли соборні діяння, діловодство Консисторії, Митрополичої ради тощо. Архів всебічно репрезентує церковне життя православної української еміґрації світу (США, Канади, Європи, Південної Америки та Австралії)[39].

Російські конфесійні видання. Серед джерел, що стосуються історії Російської церкви в міжвоєнний період, але містять відомості про єпископів в українських землях до 1921 р., а потім про УАПЦ та її діячів, слід назвати збірник документів з архіву Святійшого Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Бєлавіна). Збірник було видано з благословіння Св. Патріарха Московського і всієї Руси Олексія II (Рідігера)[40]. До збірника включено документи з історії Всеросійського Помісного церковного Собору 1917 р. в Москві, листи, грамоти, постанови та інші документи з особистого архіву Св. Патріарха Тихона (Бєлавина).

Для дослідження історії утворення єпископату УАПЦ та його стосунків з представниками Російської церкви безперечну інформаційну цінність мають матеріали, які подані упорядником до цього збірника. У додатках подано схему канонічного преємства вищої церковної влади в Російській церкві[41], біографічні відомості про єпископів, в тому числі й тих, хто керував у 1917–1930 рр. єпархіями в Україні (з фотографіями)[42]. Там же подано перелік «канонічних» та «розкольницьких» єпархій, в тому числі й УАПЦ і всіх православних ієрархів впродовж 1917–1946 рр[43]. Додається також загальний алфавітний перелік всіх православних єпископів цього періоду, в т. ч. кваліфікованих як «розкольницькі»[44]. Упорядником такі напрями позначено як «УКР.» і подано відповідну пояснювальну дефініцію: «Украинские самочинные обьединения: “автокефалисты”, “самосвяты” и пр[очие] сепаратистские и националистические течения»[45].

Джерела УАПЦ, опубліковані за кордоном. Питома вага опублікованих за межами України в міжвоєнний період джерел дуже мала. Натомість в післявоєнний період такі видання починають з’являтись спочатку у таборах для переміщених осіб в Німеччині та Австрії, а потім в США та Канаді, куди переїхали представники УАПЦ (Соборноправної). Незважаючи на їх малочисельність, вони спромоглися перевидати друком деяку кількість джерел з документальної спадщини УАПЦ 1921 р., а також спогади учасників подій. Щоправда, серед таких спогадів відсутні капітальні праці, натомість оприлюднено багато невеликих публікацій у церковній періодиці («Бюлетень Благовісництва й Краєвої ради УАПЦ в Західній Німеччині», «Церква й Життя» як видання Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського в США та ін.).

Цікавою особливістю видання друкованих джерел в українській церковній діаспорі є та, що вони наслідують навіть зовнішньо вигляд книжок і брошур 1920-х рр. в Україні і таким чином продовжують цю справу так, якби продовжувала діяти сама УАПЦ формації 1921 року. Художнє оформлення видань, шрифти, зображення Св. Софії з написом «УАПЦ», тернового вінку навколо зображення Києво-Софійського собору, орнаменти, портрет митрополита УАПЦ Василя Липківського – все це повинно було відповідати загальній ідеї тяглості існування УАПЦ 1921 р.

Продовженням розвитку публікацій документальної спадщини УАПЦ формації 1921 р. вже після її зникнення в СРСР стала діяльність таких діячів з числа найбільш активних діячів УАПЦ (Соборноправної) як Іван Геращенко[46], Василь Потієнко[47], о. Демид Бурко[48], о. Митрофан Явдась[49], єп. Євген Бачинський, дружина Володимира Чехівського – Олена Чехівська та інші. Пізніше приєднались нащадки тих, хто були репресовані в міжвоєнний період.

УАПЦ (Соборноправна) найбільше прислужилася справі публікації документальних джерел з історії УАПЦ, оскільки саме вони були зацікавлені в ширенні інформацій про УАПЦ під проводом митрополита Василя Липківського. Саме діячі з УАПЦ (Соборноправної) найбільше були зацікавлені в публікації тих джерел, які стосувалися Соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., оскільки не припинялася суперечка про канонічність цієї церкви і про постанови і ухвали Соборів, які мали розходження принаймні з устроєм, який закорінився з часів існування України в межах Російської імперії. Тому видання друком джерел УАПЦ стало одним з головних завдань УАПЦ (Соборноправної).

Спадщина митрополита УАПЦ Василя Липківського (*1864–1937*) на сьогодні складається з декількох частин. У вітчизняних архівах, зокрема зберігаються матеріали як його авторства (*промови на Соборах та церковних зібраннях, епістолярій, богословські праці, переклади, звернення*), так і ті, що його безпосередньо стосувались. В інших архівах України можуть зберігатись його листи та послання, які було направлено до місцевих осередків УАПЦ впродовж 1920-х рр. Є його окремі публікації в «Киевских Епархиальных Ведомостях» наприкінці XIX – початку XX століть, а також неопублікований рукопис кандидатської дисертації, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Архівно-кримінальні справи, які було заведено на митрополита УАПЦ Василя Липківського збереглися у невеликій кількості, хоча з огляду на його численні заарештування та виклики до різноманітних відділів НКВС таких справ повинно було бути багато. Поки що збереглись і є доступними для дослідження тільки дві останніх справи 1937 р., які частково опубліковані і опрацьовані українськими дослідниками, в тому числі документи про розстріл від 27 листопада 1937 р.

Богословська і церковно-історична спадщина митрополита Василя Липківського в рукописах майже повністю знаходиться в середовищі української діаспори. На сьогодні невідомо, де знаходяться його рукописи, оскільки у

розпорядженні сучасних українських науковців є тільки закордонне видання його епістолярію, кількох книг проповідей та останнього 7-го розділу «Історії Української Православної Церкви».

Його праця «Історія…» була опублікована двічі – у 1959 р. у католицькому василіянському видавництві «Добра книжка» у м. Торонто та у 1961 р. у Вінніпезі головою духовної консисторії УКПЦ у Канаді о. Семеном В. Савчуком. Після виходу друком обох варіантів «Історії» у 1966 р. часопис «Український Історик» у № 3-4 умістив рецензію проф. Николи Андрусяка на видання 1961 р. Відгук на цю рецензію з елементами археографічної розвідки умістив часопис Українського Православного Братства ім. митрополита Василя Липківського в США[50]. На сьогодні ці видання знаходяться тільки в бібліотеках та кількох приватних книгозбірнях, тому є потреба перевидання цієї праці хоча б з тієї причини, що мало хто з церковних діячів 1920–1930-х рр. спромігся написати таку історію церкви.

Збірник матеріалів і документів періоду Української революції 1917–1923 рр., автором якого був Олександр Доценко, було передруковано у Філадельфії (США) у 1988 р. Дослідчим Інститутом Модерної Української Історії[51]. Ці документальні матеріали на сьогодні є бібліографічною рідкістю в Україні і містять багато документів, які не збереглися в українських архівах, але дають можливість дослідити загальні політичні умови періоду боротьби за автокефалію Української церкви.

Підполковник Олександр Доценко був старшим ад'ютантом Головного Отамана Симона Петлюри і в свойому «Літописі…» зібрав документи, оригінальні листи, протоколи різноманітних засідань та зібрань тощо. Сам О. Доценко зазначав, що починаючи з 1917 р. мав змогу докладно ознайомитись з перебігом політичних подій визвольної боротьби за УНР, оскільки був у Ставці спочатку Ад'ютантом, а потім Старшим Ад'ютантом Головного Отамана військ УНР.

В силу свого становища, він мав доступ до урядових документів. У передмові до першого видання своєї праці, яку було написано у м. Марієнбаді 25 серпня 1921 р., він навіть подав перелік джерел до «Літопису»: архіви Ставки і Центральних Установ, власний архів і щоденники, власні спостереження характеру військового і політичного, розмови з відповідальними громадськими і військовими діячами, періодичні видання того часу (українські, закордонні, радянські, денікінські газети і журнали).

З початку 1990-х рр. в Російській Федерації також почали виходити друком численні збірники і публікації документів з історії Православної церкви міжвоєнного періоду. Але головну увагу при публікації таких матеріалів їх упорядники звертали або на радянське антирелігійне законодавство, або на власне російську версію історії Православної церкви як в Росії так і в Україні. Питома вага публікацій документів з історії власне Української православної церкви у російських документальних виданнях надзвичайно мала, а з історії УАПЦ формації 1921 р. практично відсутня.

Починаючи з 1990-х рр., почали виходити друком *збірники документів і матеріалів з історії Російської православної церкви в радянську добу* (1917–1991)[52]. Документи, які було уміщено до російських видань містять, як правило документи радянської влади, які стосуються реалізації антирелігійної і антицерковної політики. Певною мірою, це стосувалося і української частини «антирелігійного фронту», але тільки в загальних постановах, інструкціях і декретах.

Таким чином огляд джерел з історії УАПЦ (1921–1930) – УПЦ (1930–1939) дає можливість здійснити їх класифікацію і систематизацію, визначити стан збереженості. В свою чергу, запровадження до наукового обігу масиву раніше недосліджених документів і матеріалів дозволяє суттєво розширити поле українознавчих студій за рахунок залучення джерел щодо протистояння в церковному житті між прихильниками українізації парафіяльного життя і богослужіння та проросійськими діячами, які сповідували «єдіно-нєдєлімчєскіє» переконання і виступали проти утворення УАПЦ впродовж українських церковно-визвольних змагань і в подальший період.

Виявлені джерела щодо церковної творчості українських композиторів, художників, письменників, перекладачів, публіцистів, освітніх діячів, які були причетні до розбудови УАПЦ (УПЦ), але потім були заборонені в радянський час, також має сприяти поглибленню джерелознавчих, біографічних, музикознавчих, літературознавчих та ін. студій.

ПРИМІТКИ:

1. Див. напр.: *Ільченко І.* Церковні братства України в 1918−1920 рр. // Людина і світ. – К., 1996. – № 5. – С. 34–36; *її ж.* Вибори Митрополита Київського і Галицького на Київському елекційному єпархіальному з’їзді (травень, 1918 р.) // Пам’ять століть. – К., 1998. − № 4. – С. 46–50; *Ільченко І., Пилявець Л.* Питання оновлення та українізації церкви на Київському єпархіальному українському з’їзді (Квітень, 1917 р.) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень міжнародного круглого столу 3–5 травня. – Львів, 1995. – Ч. ІІ. – С. 178–179; *Ільченко І.* Ідеї відродження Української Православної церкви в національному руслі на єпархіальних з’їздах 1917–1918 рр. // Історія релігій в Україні. Праці ХІІІ-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року). У ІІ кн. – Львів: Логос, 2003. – Кн. І. − С. 538–544; *її ж.* Національно-церковний рух у контексті подій української революції 1917–1918 рр. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2004. − С. 551−557 та ін.
2. *Ковальський М. П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 1 / гол. редкол. П. С. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 262.
3. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: ґенеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Автореферат…дис. д.і.н. – Дніпропетровськ, 2006. – С.13.
4. *Ігнатуша О.* Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.) – Дис... к. і. н. – Х., 1993. – 255 с.
5. *Ігнатуша О.* Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1917–1930 рр.) // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 44-56.

6. *Пилявець Л.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень-червень 1996 р. (КДА). – К.: Воскресіння, 1997. – С. 45-67.

7. *Пилявець Л.* Джерела з історії Української Автокефальної... – С. 46.

8. *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 8–14.

9. Відомості щодо віднайдених листів див.: *Бухарєва І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М.* Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. – К., 2011. – С. 60-61, 78-79, 83-84, 157 та ін.

10. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 503-528.

11. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд. Ляхоцький В., Московченко Н., Преловська І. – К.: УДНДІАСД, 2001. Серія "Пам'ятки" – Т. 2. – 477 с.; *Москаленко В., Ляхоцький В.* Добрий приятель, колега і декан // Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007 – С. 369-391 (464 с.); Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Мицик, проф., д.і.н. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с. – (Серія «Джерела з історії української еміграції»); Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969) / Упор.: І. Преловська та ін. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2011. – 744 с.

12. *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм, (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної церкви, 1971. – 68 с.

13. *Митрополит Василь Липківський.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.

14. «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А.Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. Передмова, покажчики І.М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 стор., іл.

15. *Преловська І.* Поховання на території Софії Київської у XX столітті (Додаток) // Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., Вид. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2000. – С. 79-94; *Її ж.* Архієпископ УАПЦ Нестор Шараївський (короткий біографічний нарис) // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2001. – № 1(5). – С. 63-67.

16. Див. напр. видання: *Бухарєва І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М.* Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. – К.: Смолоскип, 2011. – 184 с., іл.

17. Стан і втрати УАПЦ та інших Православних церков на землях України. Реєстри. Статистика. 1913–1986 рр. // Мартирологія Українських Церков… – Т. I. – С. 895–990.

18. *Преловська І.* Нововиявлені архівні документи з історії І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2004. – Т. 11. – С. 212–218.

19. *Стародуб А.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. – К., 2010. – 236 с.

20. *Киструська Н.В.* Архівно-слідчі справи: облік, зберігання і сфери використання // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – С. 5-6.

21. *Богунов С.* Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України) // Українська архівна енциклопедія. А-Г. Робочий зошит. – К.: Держкомархів України, 2006. – С. 181.

22. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон УРСР... 17 квіт. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 262; Те ж саме // Голос України. – 1991. – 8 трав. – С. 3, 6; Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон України... 15 трав. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 32. – С. 1077–1078; Те ж саме // Голос України. – 1992. – 6 черв. – С. 11; Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні": Закон України... 19 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 2. – Ст. 9. С. 28; Те ж саме // Голос України. – 1992. – 25 листоп. – С. 3. Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні: Указ Президента України № 1087/2005 від 11 лип. 2005 р. // Уряд. кур'єр. – 2005. – 20 лип. (№ 132). – Орієнтир. – № 26. – С. 9–10; Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня: Розпорядження Президента України... 11 серп. 1994 р. // Голос України. – 1994. – 16 серп. – С. 2; Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні: Постанова Президії Верхов. Ради України 6 квіт. 1992 р. № 2256–XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 412; Про порядок введення в дію Закону України "Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: Постанова Верхов. Ради України 19 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 2. – Ст. 10; Те ж саме // Голос України. – 1992. – 25 листоп. – С. 3; Указ Президента України № 431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» від 21 травня 2007 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2007. – № 1 (28). – С. 63–65.

23. *Білокінь С.* Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. – 1993. – № 3; Літопис голготи України. Т. 1. Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних. – Львів, 1993; Т. 2. Репресована Церква. – Дрогобич, 1994; Мученики за віру: Біогр. дані служителів культу Вінниц. єпархії і репрес. в роки сталінізму. – Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1993; *Зінченко А.* Визволитись вірою: Життя і діяння Митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997. – 256 с. та ін.

24. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2005. – № 1 /2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.

25. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В.М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.

26. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938)… – Ч. 2 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2006. – № 1/2 (26/27) – С. 311–328.

27. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – Київ-Львів: Жовква, 1999. – 560 с.

28. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.

29. *Преловська І.* Відправа Благовісника // Розбудова держави. – К., 1996. – Ч. 1 (42) – С. 45–51; *Ільченко І., Пилявець Л., Преловська І.* Три промови Василя Липківського // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3-4. – Т. 6/7. – С. 475-488; «Час вже і дорогій Кубані відгукнутись…» Вступне слово, публікація документів і примітки Ірини Преловської // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2005. –№ 3-4 (148–149). – С.106–111 та ін.

30. *Преловська І.* До питання про вивчення джерел з історії Української Церкви нової і новітньої доби // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства. Матеріали українсько-російського наукового семінару. – Київ-Санкт-Петербург, 1999. – С. 87-90; *її ж.* Друковані джерела УАПЦ [частина 1] // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 7 . – С. 536–549; *її ж.* Дослідження джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920–1930-х рр.: досягнення і перспективи // Український Археографічний Щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 51-72; *її ж.* До проблеми дослідження архівних матеріалів з історії УАПЦ 1920–1930 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2002. – Т. 8. – С. 256–260.

31. *Преловська І.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2001. – Т. 7. – С. 71–77; *її ж.* Нововиявлені архівні документи з історії І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2004. – Т. 11. – С. 212–218; *її ж.* Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937): спроба джерелознавчого аналізу // Український Археографічний Щорічник. – Український археографічний збірник. – Т. 16/17. Нова серія. Вип. 13/14. – К.: Український письменник, 2009. – С. 127–158; *її ж.* Джерела з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937) // Богословський вісник. Збірник наукових праць. – Чернівці: Чернівецький нац. Університет, 2010. – С. 191–234

32. *Преловська І.* Перший «надзвичайний» церковний собор УАПЦ 28–29 січня 1930 р. // Історичний календар. Упорядники Денисенко А., Туркевич В. – К., 2005. – С. 77–83; *її ж.* Другий «екстрений» церковний собор УАПЦ // Історичний календар. Упорядники Денисенко А., Туркевич В. – К., 2005. – С. 479-481.

33. *Преловська І.* Огляд джерел з репресивної політики радянської влади проти Української автокефальної православної церкви 1920–1930-х рр. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Праці XV-ї міжнар. наук. конф., м. Львів, 16–18 травня 2005 р. – Львів: Логос, 2005. – Т. 1. – С. 491-496; *її ж.* Комітети вшанування пам'яті Симона Петлюри в Україні та за кордоном // Творча спадщина Симона Петлюри в контексті сучасного державотворення. М-ли Всеукр. наук. конф., присвяч. 125-річчю від дня народження Голови Директорії та Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. Київ, 20 травня 2004 р. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 208-224; *її ж.* Процес ліквідації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937): спроба джерелознавчого аналізу // Держава і церква в Україні за радянської доби: Зб. наук. статей за матеріалами ІІ-ої Всеукр. наук. конф., м. Полтава, 18–19 жовтня 2007 р. – Полтава: АСМІ, 2008. – С.111–120; *її ж.* Архівно-слідчі справи як джерело для вивчення політики влади проти УАПЦ (УПЦ) у 1920–1930 рр. // Болховітіновський Щорічник 2009 / Відп. ред. К. Крайній; наук. ред. В. Ластовський. – К.: НКПІКЗ, 2010. – С. 145–161 та ін.

34. *Преловська І.* Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: м-ли Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листопада 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

35. *Преловська І.* Доля Благовісника // Старожитності. – К., 1995. – Ч. 5–6 (72–73). – С. 24-25; *її ж.* Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обгрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наук. записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – Т. 2. – С. 295–321; *її ж.* Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2003. – № 1(20). – С. 258–277.

36. *Преловська І.* Методика досліджень біографій діячів УАПЦ 1920–1930-х рр. у контексті едиційної археографії // Наукові праці НБУ ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 521–530; *її ж.* Юрій Красицький – дослідник сакрального мистецтва (20-ті роки ХХ століття) // Могилянські читання. Зб. наук. праць. М-ли XIII Міжнародних Могилянських читань «Музейники ХХ – дослідники української сакральної культури», Києво-Печерський держ. заповідник, м. Київ, 7–8 грудня 2007 р. – К., 2007. – Ч. 1. – С. 102–110; *її ж.* Матеріали архівно-слідчої справи митрополита УАПЦ Миколая Борецького про останні богослужіння в Києво-Михайлівському Золотоверхому соборі 1929–1930 рр. // Київ і Кияни. М-ли щорічної наук.-практ. конф. Зб-к тез та доповідей, м. Київ, 18 грудня 2008. – К., 2008. – Вип.8. – С. 115–120; *її ж.* П.О. Ємець (1876–1958-?) – беззмінний доглядач Софії Київської // Софійські читання. М-ли IV міжнар. наук.-практич.конф. «Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська": культурний діалог поколінь», присвячених 990-річчю першої літописної згадки про Софію Київську (1017–2007). Нац. заповідник «Софія Київська», м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р. – К., 2009. – С. 304–319; *її ж.* Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-слідчих справ ГДА СБ України та ЦДАГО України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.-Х.: Права людини, 2009. – № 1(32). – С. 26–48; *її ж.* Сталінські репресії проти діячів Української держави діячів Української автокефальної

православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937): на матеріалах архівно-кримінальних справ ГДА СБУ та ЦДАГО України) // Розбудова держави. – 2011. – № 1(169) – С. 98–111.

37. *Бухарєва І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М.* Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. – К.: Смолоскип, 2011. – 184 с., іл.

38. *Білокінь С. І.* Архів Православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Банд-Бруку // Українська архівна енциклопедія. А-Г. Робочий зошит. – К.: Держкомархів України, 2006. – С. 57-60.

39. *Білокінь С. І.* Архів Православного осередку Української… – С. 57.

40. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М. Е. Губонин. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – 1063 с.: илл. (Материалы по новейшей истории Русской Православной Церкви).

41. Приложение 1 // Акты Святейшего Тихона, Патриарха… – С. 803–832.

42. Приложение 2 // Акты Святейшего Тихона, Патриарха… – С. 833–909.

43. Приложение 3 // Акты Святейшего Тихона, Патриарха… – С. 910–956.

44. Приложение 4 // Акты Святейшего Тихона, Патриарха… – С. 957–996.

45. Акты Святейшего Тихона, Патриарха… – С. 956.

46. *Священик о. Іван Гаращенко*. Матеріали до історії Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Чікаго: Вид. Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, 1975. – 440 с.

47. *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм, Німеччина: Вид. Вищого Церк. Управління УАПЦ, 1971. – 68 с.

48. *Бурко Демид, протопресвітер*. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Вид. фонд владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. – 392 с.

49. *Явдась Митрофан, протоієрей*. Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви.– Мюнхен-Інгольштадт: Вид. Краєвої Ради У.А.П.Ц. у Федеральній Республіці Німеччині,1956.– 228 с.

50. *Ю. С.* Католицький професор намагається дискваліфікувати Найпочеснішого Митрополита Василя // Церква і Життя. Орган Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського. – 1968. – № 1/64 за січень-лютий. – Рік XII. – С. 16–18.

51. *Доценко О.* Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції 1917–1923. – Т. II. – Кн. 5. – Тарнів-Львів, 1924. – 400 с.

52. Див. напр.: Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – 1064 с.; Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Док. и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Института св. Апостола Андрея, 1996. – 352 с. та ін.

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ (Київ)

ОБРАЗ/ОБРАЗИ ЄПИСКОПСЬКОГО СЛУЖІННЯ В ПРИВАТНИХ ЛИСТАХ І ПУБЛІЧНИХ ВИСТУПАХ МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА (БОГОЯВЛЕНСЬКОГО)

Постать Київського митрополита Володимира (Богоявленського) нині часто привертає увагу авторів найрізноманітнішого спрямування та професійного рівня. Це пов'язано переважно з його канонізацією РПЦ і численними заходами шанування пам'яті саме в Києві через тезоіменитство з нинішнім митрополитом Володимиром (Сабоданом). Немає сенсу оглядати й аналізувати ці численні публікації, лише одиниці з яких мають суто науковий характер і достатній професійний рівень, та й ті не зачіпають обрану нами тему. Ми маємо на меті торкнутися однієї з важливих проблем дослідження життя й діяльності ієрархів Церкви, яке не лише стосовно митрополита Володимира (Богоявленського), але й інших архієреїв минулого предметно і в науковому сенсі не розглядалося.

Йдеться про розуміння конкретним ієрархом суті, завдань та ідеалу свого служіння в єпископському сані й на певній кафедрі. Звісно, це розуміння фіксується письмово в різного типу документах, призначених для «інших», тож відбиває не стільки повсякденне мислення особистості та її щоденні турботи, а радше є певним образом/образами – уявним зразком для втілення в життя. Проте цей «зразок» не є загальним і суто «теоретичним», чи точніше – виключно богословським, оскільки автор текстів (тобто, конкретний ієрарх) «пропускає» його через свою особистість і конкретні обставини свого призначення на кафедру, тобто вказує на свої персональні завдання в певному церковному просторі, демонструє своє бачення основного напряму власних дій, намірів та сподівань. Тож цей образ/образи єпископського служіння «очима владики» може бути доволі важливим ключем для дослідника і водночас – фіксацією певного зрізу свідомості героя студії.

Вибір нами власне самоідентифікаційного образу ієрарха Церкви в особі митрополита Володимира (Богоявленського) обумовлений кількома обставинами. По-перше, він був єдиним ієрархом РПЦ, який посідав три головні кафедри (Московську, Петербурзьку та Київську), а перед тим був екзархом Грузії і єпископом кількох провінційних єпархій Росії. Отже, впродовж трьох десятиліть митрополит Володимир шість разів змінював кафедри, що змінювало/корегувало і його уявлення про завдання єпископського служіння на кожній з них. Тобто, ми маємо ледь не унікальний випадок для з'ясування констант і відмінностей образу/образів єпископського служіння одного ієрар-

ха Церкви на доволі довгому проміжку часу і різних територіальних та ієрархічних рівнях його служіння.

По-друге, це віднайдення важливих джерел, котрі дозволяють адекватно представити досліджувані образ/образи з «першоуст» самого митрополита Володимира. Йдеться насамперед про його листи до К. П. Побєдоносцева, які з частиною архіву Св. Синоду (до цього часу не встановлена історія з його вивезенням із Санкт-Петербургу; в усній традиції це пов'язується з синодальним архіваріусом Володимиром Барвінком та його переїздом до Києва в 1918–1919 рр.) опинились у Києві.

По-третє, це можливість показати уяву конкретного ієрарха про бажані і небажані призначення на кафедри, його відношення до «підвищення» й «пониження» в гідності ієрарха Церкви та з'ясувати співвідношення негативного сприйняття власного переміщення з витвореним раніше образом єпископського служіння як даності. Одним словом, постать митрополита Володимира дозволяє розглянути заявлену проблему в багатьох ракурсах та нюансах, що важко зробити на прикладі інших церковних ієрархів його доби. Звичайно, в ідеалі дослідник мав би верифікувати виявлені ним «образи» єпископського служіння конкретних періодів життя владики з безпосередніми напрямами його повсякденної діяльності на конкретній кафедрі. Проте в даній статті нам доведеться дуже загально з'ясовувати ці питання через жорстку «квоту об'єму».

Єпископська хіротонія архімандрита Володимира (Богоявленського) відбулася 13 червня 1888 р. в Свято-Троїцькому соборі Олександро-Невської лаври в Санкт-Петербурзі[1]. Новопоставленому єпископу Старoруському, вікарію Новгородської єпархії на той час виповнилося 40 років – тобто нижній граничний вік для єпископської хіротонії. Власне, з цього й почалося єпископське служіння Володимира (Богоявленського), що тривало 30 років. Титульна Старoруська кафедра була його першою, нехай і лише титульною кафедрою; реальна резиденція вікарного єпископа знаходилася в Новгороді.

Розуміння новопоставленим єпископом свого служіння засвідчила його промова при врученні єпископського жезлу в Александро-Невській лаврі: «Тяжело и многоответственно служение епископское. Приемлющий на себя это служение должен принимать это как талант, вручаемый ему Господом при условии возвращения с лихвой и под страхом в противном случае быть вверженным в кромешную тьму; должен принимать его как служение раба, поставленного разделять верно и благовременно евангельскую пищу домочадцам Господина, опасаясь за неверность и нерадение быть рассеченным (Мф. 24, 45-51); должен принимать его как чреду пастыря словесных овец с обязанностью водить их на пажити добрые и защищать от волков, не щадя себя самого, чтобы не впасть в суд нерадивого наемника; должен принимать его как пост стража людей Господних, чтобы немолчно возвещать им о всякой опасности и неусыпно блюсти их спасение, со страшной ответственнос-

тью платить своей кровью за кровь каждой души, погибшей от его беспечности. Какой великий подвиг, какое тяжкое бремя для сил человеческих, не говоря уже о собственной немощи!». За традицією, владика Володимир вказав на свою негідність високого сану, але виправдався розумінням того, що хіротонія здійснена Духом Святим, тож Він і допомагатиме йому в єпископському служінні[2].

Отже, як бачимо, головний акцент був зроблений на обороні «стада вірних» від «невірних» та ворогів Христового вчення, на потребі постійної внутрішньої місії й проповідування серед православних основ віри та спростування аргументів її критиків. Чи цей акцент був основним у конкретній діяльності вікарного єпископа?

Документи показують, що на своїй першій кафедрі владика Володимир зробив головний акцент на тому, що йому найбільше вдавалося ще на студентській лаві в Київській Духовній Академії: він став активно проповідувати Слово Боже. Саме через проповіді, через велику значущість і вплив палкого слова архіпастиря він намагався наставляти своїх вірних в основах релігійної моралі. Владика постійно «розвінчував» все те, що суперечило релігії (зокрема, соціалістичне вчення); боровся з головними недоліками суспільства – пиятикою, марнослів'ям та марновірством. Особливу увагу він звернув на релігійне виховання дітей – майбутнього Церкви, держави і суспільства. Усі ці сфери єпископського служіння владика Володимира збереже й розвиватиме на всіх кафедрах, які посідатиме. І скрізь він буде діяти в першу чергу словом, яке збирало вже в Новгороді, а затим збиратиме в інших містах велику кількість вірян і не лише православних[3].

Важливо, що проповіді владика проголошував у другому по значущості духовному центрі Київської Русі – Софії Новгородській. Його перші проповіді в якості єпископа звучали тут, а останні – в Софії Київській. Софійний культ, образ Св. Софії Премудрості Божої відтак став для владики Володимира надто важливим. Конкретним проявом цього було заснування єпископом Братства Св. Софії при соборі[4]. За наполяганням єпископа у Новгородській єпархії були запроваджені недільні бесіди з питань віри й моральності, владика сам впродовж року прочитав цикл із 18 бесід щодо релігійно-морального виховання дітей. Затим він запровадив релігійні читання з духовними співами. Особливу увагу владика приділяв боротьбі з пияцтвом та пропаганді тверезого способу життя[5].

Як бачимо, навіть такий стислий огляд конкретики діяльності єпископа Володимира в Новгородській єпархії вказує на його слідування «ідеальному образу» ієрарха Церкви, який він змалював у своїй першій промові. Його головним дієвим засобом стало слово, яким промовляв до перших християн Сам Христос, яке застосовували апостоли та отці Церкви задля ширення християнства. Владика Володимир застосовував слово як для поглиблення та розвитку релігійної свідомості вірян, так і для критики антихристиянської ідеології та аморальності.

Після трьох років служіння у Новгороді, 19 січня 1891 р. єпископ Володимир був переведений на самостійну Самарсько-Ставропольську кафедру, що фактично було його підвищенням в ієрархічному ранзі[6]. На жаль, нам не вдалося віднайти прямих джерел (власних слів єпископа Володимира) щодо сприйняття ним цього свого призначення. Проте, символічним «словом» може слугувати його чітке розуміння необхідності привнесення певних змін в саму суть свого архіпастирського служіння. На новій кафедрі, де було чимало іновірців, єпископ вдався до активізації місіонерської діяльності. При цьому владика розумів також потребу укріплення віри своєї власної пастви в умовах постійних випробування на іновірного середовища, тож відразу заснував Релігійно-просвітницьке братство імені святителя Алексія (митрополита Московського), а в школах почав прищеплювати культ Святих Кирила і Мефодія – просвітителів слов'ян.

У Самарі владика знову бачитиме своє головне завдання як єпископа в зміцненні віри православної пастви, яка поступово її втрачала, нівелювала, піддавалася нігілізму та безвірницькій пропаганді новітніх політичних течій. У цьому сенсі він активно боротиметься саме проти антицерковних ідей соціал-демократії та комуністичної ідеології, й «працюючи» переважно в робітничому середовищі, котре активно використовували також ідеологи соціалістичного руху з антицерковними гаслами. Ця лінія архіпастирського служіння буде все посилюватися пропорційно розповсюдженню впливу вказаних партій на соціум і паству єпископа.

Показово, що владика Володимир ніколи не звертався спеціально до селян з подібними настановами, оскільки серед них не помічалося поширення соціал-демократичної ідеології. Єпископ запровадив також спеціальні духовно-моральні читання в Самарській семінарії для майбутніх священиків задля піднесення рівня їх духовного розвитку та призвичаєння до подібної праці серед вірян. Особливо важливим було також те, що на власному прикладі єпископ показував і священству, і вірянам як слід служити Церкві. Він сам регулярно служив у храмах, притому не лише в містах, але й маленьких сільських церквах, поставивши своїм завданням відвідати всі парафії своєї єпархії, задля піднесення релігійного духу і почуттів сільського населення. Всі вірні бачили й розуміли, що їх владика завжди з ними при всіх складних обставинах життя, що він тримає їх під своїм омофором, молиться з ними і за них. Особистий приклад священнослужителя, а єпископа й поготів, завжди має дуже важливе виховне значення й виконує апостольську заповідь служіння Церкві. Один із сучасників, на той час молодий священик, пізніше згадував: «Это был святитель, поражавший нас, молодых служителей Церкви, своей великой любовью к благолепной службе Божией, усердием к делу проповеди»[7].

Однак найбільшої поваги єпископ заслужив заходами боротьби з голодом і епідемією чуми та намаганням переконати владу, що це таки справжній голод, а не простий неврожай хліба. Владика організував збір коштів, наказав виділяти певні відсотки з церковних прибутків, при всіх монастирях і цер-

ковних лікарнях єпархії відкрив безкоштовні їдальні та чайні. Власним прикладом він показував, що священство має перебувати зі своєю паствою до останнього: сам служив панахиди на холерному кладовищі, влаштовував громадські моління про позбавлення від чуми та голоду (на площах Самари перед Смоленською іконою Богоматері), займався поширенням в народі знань про заходи профілактики і боротьби з епідемією. Єпископ наполіг на створенні спеціального комітету для допомоги голодуючим, хоча влада всіляко намагалася приховати факт голоду цілого регіону[8].

Всі названі заходи та напрями діяльності єпископа Володимира в Самарі та єпархії знову демонстрували вірність прийнятого ним «ідеалу» єпископського служіння. Цей образ «невгасаючого горіння» владики на чолі своєї пастви сильно виділявся. Єпископ Володимир був повен енергії й активно діяв. Саме ця обставина підкреслювалася усіма, оскільки зі старістю надалі він уже не міг «дорівнювати» собі самому в молоді роки, хоч це не міняло його «ідеального образу» архіпастиря, але реалії життя уповільнили й звузили ходу його втілення.

Через півтора роки служіння в Самарі, 18 жовтня 1892 р. владика Володимир отримав нове призначення – на кафедру архієпископа Карталінського і Кахетинського, екзарха Грузії зі званням члена Св. Синоду[9]. Це також було його підвищення в ієрархічному сані, однак від початку програмувало зміну системи дій в абсолютно не схожому на російські єпархії регіоні. Власне, щодо цього призначення ми й маємо перший лист (від 24 жовтня 1892 р.) владики Володимира до обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева, в якому новопризначений екзарх подає своє розуміння цього нового єпископського служіння.

Наведемо конкретні слова адресата: «Вменяю себе в непременную и священную обязанность приложить все свое старание, чтобы оправдать это доверие, насколько даст мне Бог ума и сил на предлежащем поприще служения. Не без смущения в сердце, признаюсь, принимаю я настоящее призвание. Неожиданная перемена жизни, неизвестность будущего, а главное – сознание недостатка душевных и телесных сил при представлении трудности предстоящего служения – все это, естественно возбуждает тревожные чувства и порождает множество сомнений и гаданий, нарушающих спокойствие духа. С моими ли силами, думается мне сейчас, нести то бремя, под которым изнемогали и сильнейшие меня? Тяжелый корабль кавказской церкви, на корме которого занимаю я место, плывет не по безопасным местам житейского моря, – сумею ли я вести его, обходя все эти опасности? Но воздержусь от испытания судеб Божиих. Подавая мне жребий служения и указывая путь, в он же пойду, Верховный Архипастырь, Господь и Бог наш Иисус Христос разве не знал моих немощей? Да будет же Его святая воля! Обязанный творить волю пославшего, иду в указанную мне страну с готовностию трудиться на пользу святой церкви, полагаясь не на свои собственные силы, но на помощь Божию»[10].

Як бачимо, владика Володимир добре усвідомлював всю складність служіння в Грузії. В Російській імперії загалом найскладнішими для управління російськими ієрархами були Варшавська та Грузинська кафедри, де надто сильними були впливи місцевих еліт та розвинута етнічна самосвідомість населення. Новопризначений екзарх знав тяжку долю своїх попередників у Грузії, навіть замахи на їх життя. Він не розумів, а відтак не поділяв національних рухів, в тому числі в церковних структурах Грузії, що від початку налаштувало проти нього світські та церковні еліти грузин.

Але в Грузію владика привніс свій попередній досвід й попервах думав, що зможе ним активно скористатися. Тож після приїзду в Тифліс (29 листопада 1892 р.) він негайно реанімував Товариство відновлення православного християнства на Кавказі та заснував Місіонерське духовно-просвітницьке товариство – а отже, активізував внутрішню та зовнішню місії[11]. Владика був переконаний у правильності своєї позиції щодо протидії «місцевому сепаратизму», в тому числі недотриманні синодальних норм і обстоюванні традиційних призвичаєнь в обрядовій практиці грузин. Як видно з листа, архієпископ Володимир сподівався на Божу поміч у своєму архіпастирському служінні, будучи впевненим, що не без Промислу був призначений в Грузію.

Ще в Самарі, прощаючись із паствою, владика просив помочі Божої та «святой Нины – просветительницы Грузии». Але вже в самій Грузії він не підтримав її культ, оскільки його розвивали патріотичні сили, тож вдався до запровадження культів загальноруських святих та реліквій (св. Феодосій Чернігівський, Казанської ікони Богородиці). Екзарх знову вдався до впливу словом, але тепер вимагав його активного застосування також від місцевого священства: позабогослужбові співбесіди, обов'язковість проповідництва.

Задля контролю архієпископ Володимир почав архієрейські візитації по єпархії: відвідував найменші храми і вимагав від священства усіх рівнів виконання своїх вимог (щодо проповідей, співбесід) і, звичайно, російською мовою. Екзарх прагнув уніфікації церковного життя в Грузії із життям православних центральної Росії: цього вимагав його тамбовський (в якості священика та архімандрита), новгородський та самарський досвід, який він вважав еталонно правильним. Все це закладало конфлікт з частиною грузинського кліру. «Русифікацію» грузини бачили навіть у благих діяннях екзарха: відновленні старовинних Мцхетського собору та Самтаврського монастиря, відкритті 300 церковно-парафіяльних шкіл.

Грузія мала численні старовинні духовні центри і храми, які потребували поновлення та підтримки, але екзарх будував нові в російському стилі, фактично перетворюючи «сакрум Грузії». Діяльність екзарха під час епідемії холери (1893 р.) була такою ж самовідданою, як і в Самарі: владика наказав відкрити при храмах їдальні для хворих та бідних, провадив хресні ходи на свято Успіння Богородиці тощо.

Однак і це викликало нарікання грузинського кліру, оскільки засоби для цієї діяльності мали здобувати самі священнослужителі. Прибічник росій-

ського спрямування екзарха Володимира протоієрей І. І. Восторгов пізніше згадував: «Какая ненависть окружала экзарха, какая царила клевета, направленная против него, и как тяжело было его положение среди грузинского клира». Восторгов указував, що на ім'я обер-прокурора К. П. Побєдоносцева посилалися десятки облудних скарг на екзарха[12].

Як би не оцінювалася ситуація, проте не можна не зазначити, що постійні скарги священиків-грузин в Св. Синод на високопоставленого ієрарха Церкви та відсутність реакції на них влади все таки позначає головний вектор проблеми: конфлікт двох систем цінностей в церковній структурі Грузії та небажання екзарха осягнути місцеві традиції й зужити їх на благо православ'я в екзархаті, що підтримувалося також синодальною владою.

Саме в Грузії дуже сильно проявиться нерозуміння й небажання владики Володимира вникати в суть національного питання та його проявів в церковному житті і Церкві загалом. Певною мірою владика відійшов і від свого усталеного принципу впливу виключно словом переконання, про що свідчить його рішучість у покаранні студентів семінарії за вияв непокори керівництву («требовали расширить преподавание грузинской литературы и разрешить читать газеты и книги») та приховування національно спрямованої й соціалістичної літератури (що сталося в перші ж місяці перебування архієпископа Володимира в Грузії) – владика лише на початку вдавався до переконання словом («экзарх был в семинарии, но его вразумления не подействовали»), а далі вже не вів бесід, не вбачав можливості виховувати молодь пастирськими засобами, а вимагав суворого покарання (були прикликані жандарми для відправлення студентів за місцями проживання)[13].

Архієпископ вважав, що молодь налаштовують старші: «Грузины дорожат всеми своими обычаями страстно: их безграмотные священники им дороже, чем образованный и просвещенный русский пастырь… Экзарх им не потакает, не учитывает «древнее православие», каким они очень хвалятся, требуя трудиться и искренне исполнять пастырские обязанности… Экзарх не поддался на капризы князей с их претензиями… Заводит в Закавказье русские церковные порядки… Грузино-имеретины идейные решили поставить экзарха в безвыходное положение, лицом к лицу с князьями и заставить непреклонного и настойчивого экзарха отказаться от своих принципов»[14]. З іншого боку, його російські співробітники в Грузії вбачали в ньому взірець архіпастирської стійкості в загальноцерковних інтересах: «Это был человек необычайного смирения и скромности и вместе с тем необычайной силы духа … по высоким качествам духа он ярко выделялся среди всех других русских архиереев»[15].

У сприйнятті самого архієпископа Володимира його положення в Грузії як ієрарха було тяжким випробуванням: він відчував себе у «ворожому оточенні», й писав Побєдоносцеву про непривабливий стан Церкви в Грузії – «злосчастная малоустроенная грузинская церковь»[16]. Тож суть його служіння полягала у «привчанні» місцевого кліру й мирян до уніфікованих Синодом

«стандартів» РПЦ. Втім, «грузинський період» життя митрополита Володимира поки що залишається «білою плямою» в його біографії, оскільки потребує детального опрацювання архіву Екзархату РПЦ в Тбілісі.

Шість років перебування в Грузії були неймовірно довгим періодом для владики, сам він майже не згадував у своєму оточенні про цей життєвий етап і досвід в незвичному середовищі «іншого», котре не хоче змінюватися під «російський синодальний стандарт». Але архієпископ з його внутрішньо російським досвідом при цьому був переконаний, що відповідно до вимог канонів саме в інтересах Церкви і вірян «орудує архіпастирським посохом», вберігаючи стадо від нападу цих «інших», оскільки в Російській імперії Православ'я має бути лише російським.

Відомі прощальні слова екзарха, виголошені в освяченому ним тифліському соборі Казанської ікони Богородиці, де він повчав: «Пастыри Церкви первее всего обязаны учить свою паству, и учить не одним словом или проповедью, но еще более делом, добрым житием, личным примером. Совершайте же службу Божию истово, неспешно, благоговейно и разумно, памятуя, что проклят всякий, творяй дело Господне с небрежением (Иер. 48, 10»[17]. Як бачимо, владика звертався саме до пастирів і тепер вимагав від них благоговіння під час служби Божої.

Новим підвищенням Володимира (Богоявленського) стало його переведення 21 лютого 1898 р. на Московську і Коломенську кафедру з титулом митрополита і священноархімандрита Троїце-Сергієвої Лаври[18]. Власне розуміння й сприйняття цього призначення владика подав у листі до Побєдоносцева: «Не скрою от Вас, что назначение это принято мною с великим смущением в сердце. Всякая перемена в жизни, особенно перемена неожиданная, возбуждает тревожные чувства. Одной неизвестности будущего достаточно, чтобы породить в душе множество сомнений и гаданий, всегда нетвердых, но всегда нарушающих спокойствие духа. Но к этому присоединяется еще страшливая мысль, что назначение меня – меньшего из братий – на такой высокий пост как выдающееся из ряда вызовет бурю негодования в тех, которые считали себя очередными кандидатами на этот пост, а моя сравнительная молодость придется не по сердцу Москве, привыкшей видеть на этом месте украшенных сединами. Впрочем, не смею испытывать судьбы Божии. Я не искал этого назначения. Если же здесь рукою начальства, подавшего мне такой жребий и указавшего такой путь, руководила сама Десница Господня, то кто есмь аз, могий возбранити Бога? Обязанный творить волю пославшего, иду в первопрестольный град с надеждою на милость Его, с готовностию трудиться на пользу святой Церкви, сколь благоугодно будет Ему даровать мне разума и сил на предлежащем многотрудном поприще… Неотрадное впечатление произвела на меня статья в Русском Труде (№ 8) «Церковные вопросы», где набрасывается мрачная тень на московское духовенство; но утешаю себя мыслию, что может быть эта корреспонденция также тенденциозна и несправедлива, как и та корреспонденция (под тем же

заглавием «Церковные вопросы»), присланная в нашу синодальную контору для представления сведений, в которой говорится, что будто бы в Бадбийском монастыре мы запрещаем для грузин службу на грузинском языке»[19].

Цей лист, адресований обер-прокурору, ніби «відступає» від попереднього (при призначенні в Грузію) й носить особистісний характер. Ймовірно, так і є – за роки спілкування стосунки владики й К. П. Побєдоносцева стали більш довірливими. Тож в цьому листі – вже не стільки ідеальний образ архіпастирського служіння на новій значущій кафедрі, скільки особисті переживання стосовно власної персони, її сприйняття паствою, іншими претендентами на цю кафедру, пресою.

Втім, не будемо зводити все до «суб'єктивізму»: лист владики все ж говорить про його сприйняття свого служіння на кафедрі Московських митрополитів, оскільки сан і особа тут нерозривні. Попри всі складнощі служіння в Грузії, владика все ж «боїться» Москви, де служили визначні церковні світила, яка звикла до авторитетних ієрархів «у віці», яка живе життям «другої столиці», де відбувається поставлення царів, де є визначні святині й знамениті церковні й світські діячі. Як з усім цим дати раду, як вистояти й утвердитися? От що непокоїть митрополита. Нарешті, видно, що він збирає інформацію про московські церковні справи, а по ходу їх дізнаємося, що і його «образ русифікатора грузин» таки перебільшувала преса, яку використовували дослідники (включно з нами), що вимагало б перевірити всі факти за різноманітними іншими джерелами (переважно в Грузії), а з іншого боку – відповідно оцінювати й московську пресу, котра присвятила митр. Володимиру чимало викривальних статей, починаючи з 1905 р.

На Московській кафедрі митрополит Володимир знову зробив головний наголос на проповіді та духовному просвітительстві, боротьбі з пияцтвом і пропагандою соціал-демократичної ідеології. Задля цього він відкрив єдиний «керівний пункт», де були зосереджені основні органи та проводилися головні заходи – ошатний і великий за розмірами Московський єпархіальний дім (1903 р.). Тут часто звертався зі словом до присутніх і сам митрополит. Тексти його звернень та слухачі-сучасники засвідчують, що всі його промови були доволі змістовними, емоційними, проникливими і демонстрували особливі здібності владики до проповіді та переконання словом. Редактор журналу «Голос Церкви» писав з приводу текстів Московського митрополита: «Печатное слово в наше время приобрело колоссальную силу. Оно и мертвит, но оно может и живить человека и целые народы»[20].

Митрополит активізував у єпархії місіонерську діяльність, відкривши щорічні місіонерські курси для духовенства, запровадив 4 посади місіонерів, задля впливу на молодь створив Златоустівський релігійно-філософський гурток, жіночі богословські курси, відкрив Московську єпархіальну місіонерську раду, місіонерське братство в ім'я Воскресіння Христового, розширив функції братств св. Алексія та св. Петра, митрополитів Московських. Нарешті, владика зміг виклопотати відкриття при МДА кафедри з історії і спростуван-

ня сектантства (1907 р.). Задля залучення більше населення до релігійного життя владика наказав масово створювати народні церковні хори.

Саме усним і друкованим словом митрополит виступив проти соціалістичних гасел і самого вчення, яке саме набувало широкого розповсюдження. Це призвело до «війни» між владикою й ідейними противниками, яка вилилася на сторінки преси[21]. Московський досвід, власне показав митрополиту Володимиру, що, знаходячись у одному з осередків революційних рухів імперії, та притримуючись традиційної ідеології охорони «веры, царя и Отечества», неможливо утримувати «баланс» всезагальної любові й пошани.

Проти нього відразу розпочалися різні виступи в пресі, посипалися доноси в Св. Синод, почалася відверта кампанія дискредитації владики. Активність митрополита ще більше підігрівала противників. Боротьба його з пиятикою та регулярна праця з дітьми, його численні видання (в тому числі актуальне й нині «Евангелие детства») не обговорювалися, не обговорювалася і його наполеглива робота в церковній сфері (відкриття храмів, церковних шкіл тощо) – противники жорстко критикували його організаційну, ідеологічну та умовну політичну діяльність. Ця критика з початку ХХ ст. все розгорталася і наростала як снігова лавина.

Першим поштовхом до її каталізації стало підписання митрополитом Володимиром у 1901 р. постанови Св. Синоду про відлучення від Церкви Льва Толстого. Всеросійський скандал розпалився в 1905 р. після публікації послання митрополита «Что нам делать в эти тревожные дни?»[22] – в справу мусив втрутитися не лише Св. Синод та інші державні органи влади, але й сам цар[23].

В цій статті немає змоги й потреби детально аналізувати «московський період» служіння митрополита Володимира. Наголосимо лише на тому, що страхи, переживання й очікування проблем, висловлені ним у листі до Побєдоносцева після призначення на Московську кафедру, не лише цілком виправдалися, але й значно перевершили тривожні передчуття владики. Московський період у єпископському служінні митрополита Володимира був найдовшим. Він приніс владиці чимало випробувань і викликів, однак загартував його волю, зміцнив переконання і випрацював певні стереотипи поведінки, зокрема у боротьбі з «новаторами» в соціальній, політичній та церковній сферах[24].

Зміна його орієнтирів як пастиря Церкви появилася в прощальній промові 1912 р. (був переведений на столичну кафедру) перед семінаристами: «Хлеб Церкви теперь стал черствым … Но следует прежде всего думать не о том, что можно взять от народа, а что ему сами Вы можете дать. Народ наш беден, жизнь его разъедается пороками пьянства и разврата. Он блуждает в дебрях сектантства и раскола. Когда в народную среду вы внесете истинный свет христианского сознания, тогда улучшится материальное положение народа, и он сумеет вас отблагодарить. Нужно помнить, что материальное благоденствие пастыря – не самое главное в его жизни. Служение пастыря само по себе безмерно высоко и имеет ценность в самом себе. Пастырь вно-

сит свет в темную среду, пробуждает лучшие чувства, вносит в душу народа мир и спокойствие. Разве это не великое дело, и разве оно не может примирить человека с недостатком к жизни»»[25]. Ці слова про пастирське служіння нагадували давній студентський ідеалізм В. М. Богоявленського, а також його першу промову в єпископському сані.

Дещо інше митрополит говорив на офіційному прощальному прийомі до московської еліти. Тут він говорив про себе і своє «зрощення» з московськими вірянами. Це вже був жаль духовного проводиря розлучатися з паствою: «Дерево, когда растет, не чувствует, каким множеством разнообразных корней и их тончайших разветвлений оно связано с землею. Но, когда дерево пересаживают в другое место, оно не может не чувствовать всей глубины своей связи с землею. Так и со мною. Ощущаю всю глубину тяжести при разлуке с Москвою, с которой я за 15 лет духовно сросся, но да будет воля Божия»[26]. За словами митрополита, демонстрація любові до нього – є проявом любові «к Пастыреначальнику; Он – наша жизнь; Он – задача нашей жизни; Он – альфа и омега». Врешті, владика просив прощення у своєї пастви та священства Московської єпархії[27]. Однак прощальний «удар» владиці дістався від демократичної преси, зокрема газети «Утро России», де було уміщено низку «викривальних» статей, що містили перекручену до невпізнання інформацію про приватне життя та родичів митрополита (наведені факти не підтвердилися закритим таємним слідством Св. Синоду)[28].

23 листопада 1912 р., згідно царського указу, митрополит Володимир був переведений на столичну кафедру[29]. На той час обер-прокурором Св. Синоду був В. К. Саблер, з яким митрополит Володимир не мав таких стосунків, як з Побєдоносцевим, тож листа зі своїм відношенням до цього нового призначення владика Саблеру не написав. Зі спогадів близьких людей (митрополита Арсенія (Стадницького)) відомо лише, що він сприйняв переведення без радості й сподівань, владика знову засумнівався у своїй відповідності столичній кафедрі, вказуючи: «Я человек не этикетный, могу не прийтись там “ко двору”, там разные течения, а я не смогу следовать за ними, у меня нет характера приспособляемости»[30]. За словами ж прот. І. І. Восторгова, владика Володимир погодився на переміщення лише після особистого листа царя[31]. Отже, в даному разі мова має йти про абсолютно небажане для митрополита Володимира призначення й вивищення над усіма ієрархами РПЦ, яке він сприйняв винятково неохоче й з великим зусиллям покорився волі імператора.

Наразі ми не маємо достатніх матеріалів, щоб прослідкувати конкретику діянь митрополита Володимира на Санкт-Петербурзькій кафедрі – це потребує ґрунтовної праці в архівах Санкт-Петербургу. Варто підкреслити лише те, що на цій кафедрі владика мав ще більше проблем, ніж в Грузії та Москві, оскільки посів столичну кафедру в «распутінську добу» й мусив включитися в складні перипетії придворного та столичного життя.

Його певна «закомплексованість» щодо власної персони, нерішучість, але водночас стійкість у дотриманні своєї позиції дозволили митрополиту

Володимиру стати осторонь від ганебного способу життя багатьох, в тому числі ієрархів Церкви, «при нозі» Григорія Распутіна. Наголосимо також, що владика не мав хіті до столиці й був доволі обтяжений цим призначенням. Він зміг «протриматися» в цій круговерті лише три роки, й в результаті інтриг (в тому числі Распутіна) був переміщений до Києва.

Відома лише «прощальна» реакція митрополита Володимира в Петрограді, коли в промові перед паствою він говорив: «Больше сорока трех лет Бог судил мне послужить в священном сане. Я много пережил. Испытал и сладкое, и горькое, видел и радостное, и печальное, правда – больше горького и печального. Не без скорби вижу я, как растлевающее веяние времени пытается проникнуть и за церковную ограду … Мой челнок перекинут на новое плавание, и плыть предстоит мне не как простому корабельщику, а быть кормчим корабля церковного. Трудно это в наши дни …»[32]. В цій промові звучало певне розчарування в тому, що попри всі старання й багаторічну працю владика знову «перекинутий» на інший корабель і то в часи, коли сама держава, її піддані та вірні Церкви не лише опинилися в складній ситуації, але й розпалюється внутрішня ворожнеча, в якій забуваються головні християнські приписи. Ця нота розчарування відтіснила «ідеал» єпископського служіння, перетворила його в невід'ємну життєву ношу, яку доведеться нести до кінця життя.

23 листопада 1915 р. вийшов царський рескрипт про переведення митрополита Володимира на Київську кафедру[33]. У цьому документі цар публічно підкреслив два напрями архіпастирської діяльності владики: духовне просвічення та боротьбу за тверезість вірян. Синодальні діячі тієї пори суть цього переведення до Києва представляли як «опалу».

Зокрема протопресвітер Г. Шавельский зазначав, що такий крок влади «был фактом небывалым в истории Русской Церкви. Его не могли понимать иначе, как опалу. Так и было на самом деле … Это вызвало много толков. Непопулярный и незаметный митрополит Владимир сразу стал популярным и почти знаменитым»[34]. За словами протопресвітера, «сам митрополит Владимир был потрясен своим переводом, но крепился, стараясь не обнаружить своих переживаний. Посыпавшиеся со всех сторон соболезнования помогли ему спокойно понести дальше страданье за правду. После же в его разговорах у него проскальзывала мысль, что постигшая его опала – своего рода милость Божия, ибо через нее он удостоился того, чего не удостаивался ни один из предшествовавших митрополитов: он последовательно побывал на всех трех российских митрополичьих кафедрах: московской, петроградской и киевской, став, таким образом, всероссийским митрополитом»[35].

З іншого боку, люди з петербурзького оточення митрополита вказували, що коли він 24 листопада отримав царський рескрипт, то сприйняв це переведення в Київ без радості, як образу. Новгородський митрополит Арсеній (Стадницький) згадував, що владика висловив бажання просто вийти на покій і лише після довгих роздумів все ж вирішив виконати свій архіпастирський обов'язок

до кінця. Його напівіронічні слова відображали містичний факт: «Таким образом, я поистине Всероссийский митрополит, как занимавший все митрополичьи престолы»[36]. Насправді, митрополит Володимир був єдиним ієрархом в історії Руської Церкви, який посідав кафедри всіх трьох столичних міст: першопрестольного Києва, царської Москви та імперського Петербургу.

Переведення до Києва було пониженням, хоча владика залишився «первенствующим членом» Св. Синоду. Його перебування в Києві, перші промови в Св. Софії та Успенському соборі Києво-Печерської Лаври заслуговують на серйозну студію й не можуть обійтися скоромовкою[37].

У підсумку маємо зазначити, що від початку єпископського служіння Володимир (Богоявленський) засвідчив та намагався втілювати «ідеал» архіпастиря, що відповідав святоотецькому вченню й богословському розумінню обов'язків владики. Своє служіння він переважно ніс через слово архіпастиря, яке було «Альфоюю і Омегою» християнства й головним засобом впливу на своїх учнів і послідовників Самого Христа. Це «слово» владика зуживав для релігійного просвічення вірян та їх настанов щодо християнського способу життя, а також для боротьби проти всього, що суперечить християнській моралі словом і ділом.

Завдяки активній позиції, уваги до людності своїх єпархій, власному прикладу морального життя молодий владика на своїх перших кафедрах в Новгороді та Самарі мав значний авторитет і довіру вірян. Проте Грузія стала певним викликом для ієрарха, оскільки він не був готовий до сприйняття давності (з IV ст.) традицій Грузинської Церкви й її «нестандартних» особливостей стосовно уніфікованої синодальної РПЦ. Це скоригувало ідеал архіпастиря: він активізував внутрішню та зовнішню місії, почав домагатися уніфікації й викорінення «сепаратистських рухів» у церковних структурах. Окрім попереднього просвітництва, архієпископ тепер зайняв ще й позицію боротьби й протистояння в самому середовищі кліру.

Московський досвід привніс нову грань в діяльність митрополита: необхідність активної боротьби проти соціалістичної ідеології та її ширення в робітничих масах. Тепер ідеал архіпастиря полягав у «відганянні» «вовків» від «стада». Все це митрополит також втілював засобами архіпастирського слова як усного, так і друкованого. Вже «на порозі» Московської кафедри митрополит Володимир почав «боятися» нових призначень і підвищень, часто вказувати на свою не просто не гідність, але непідготовленість. Пориви податися «на покій», відмовитися від єпископського служіння були в цей час непоодинокими, але саме канонічне правило й вимога нести своє архіпастирське покликання від Господа постійно утримували його від цього кроку.

Столична кафедра показала митрополиту Володимиру, що звичні для нього ідеали архіпастирського служіння втрачаються у круговерті столичного й придворного життя, в якому вже не стало місця для ідеалів. Владика поступово зневірюється у пожиточності свого архіпастирського служіння, але змушений залишатися слугою Церкви.

Переведення на Київську кафедру було фактичним пониження у ієрархічному ранзі після такої висхідної кар’єри, воно було сприйнято негативно і самим владикою, який покорився черговому витку долі. У Києві він також, хоч значно менше, «діяв» словом, яке тепер вже не знаходило такого відголосу серед вірян, хоча так само було блискучим (йдеться про зміст проповідей). Коли ж митрополиту дали зрозуміти, що навіть у церковних колах його авторитет втрачений, коли монахи Києво-Печерської Лаври зачали вимагати у свого священноархіамандрита залишити монастир і виїхати, владика «замкнувся» в самому собі, віддалився від пастви й фізично, й психологічно, та віддався «долі», яка призвела до його трагічного кінця. І от саме в хвилини смерті, благословляючи своїх убивць, він знову «повернувся» не просто до свого ідеалу єпископського служіння, але до загальнохристиянського ідеалу пастиря Церкви.

ПРИМІТКИ:

1. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА. СПб.). – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 246. – Арк. 6, 7 зв.

2. Прибавления к Церковным ведомостям. – 1888. – №25. – С. 678-680.

3. Богословская энциклопедия / Ред. А. П. Лопухина. – Петербург, 1902. – Т. 3. – С. 580.

4. РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 246. – Арк. 7 зв.

5. Детально про цей період життя й діяльності Володимира (Богоявленського) див.: *Галкин А. К.* Священномученик митрополит Владимир и Новгород // Арсениевские чтения. – Новгород, 1996. – Вып. 2. – С. 135-148; Реутов Православный. – 2004. – №1 (3) (спецвипуск, присвячений митр. Володимиру).

6. РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 246. – Арк. 10.

7. Памяти убиенного митрополита Киевского Владимира. Священный Собор РПЦ. Деяние 85-ое, 15 (28) февраля 1918 г. // Прибавления к «Церковным ведомостям». – 1918. – № 9–10. – С. 348.

8. *Кони А. Ф.* Воспоминания / Публ. Д. Философова // Наш век. – 1918. – 4 февраля.

9. РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 246. – Арк. 11.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XIII. – Спр. 5173. – Арк. 1–2 зв.

11. РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 246. – Арк. 12.

12. Памяти убиенного митрополита Киевского Владимира. Священный Собор РПЦ. Деяние 85-ое, 15 (28) февраля 1918 г. // Прибавления к «Церковным ведомостям». – 1918. – № 9–10. – С. 350–351.

13. ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 4105. – Арк. 1–2 зв. ; Спр. 4109. – Арк. 2.

14. Там само. – Спр. 3461. – Арк. 1-8 (донесення з Тифлісу невідомого автора К. П. Побєдоносцеву).

15. Российская Церковь в годы революции (1917–1918). Сборник. Протопресвитер Николай Любимов. Дневник о заседаниях вновь сформированного Синода (12 апреля – 12 июня 1917 г.). Протоиерей Георгий Голубцов. Поездка на Всероссийский Церковный Собор. Дневник (29 января – 18 апреля 1918 г.) / Публ. М. И. Одинцова. – М. , 1995. – С. 160.

16. ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 4109. – Арк. 1 зв.

17. *Крикота Н. , свящ.* Я готов отдать свою жизнь за Церковь. Жизнеописание священномученика Владимира Киевского. – М. , 2002. – С. 51.

18. РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 246. – Арк. 16; Московские церковные ведомости. – 1898. – № 14. – 5 апреля. – С. 183–188.

19. ІР НБУВ. – Ф. ХІІІ. – Спр. 3449. – Арк. 1–2 зв.

20. Голос Церкваи. – 1912. – Декабрь. – С. XIII-XIV.

21. Памяти убиенного митрополита Киевского Владимира // Прибавление к «Церковным ведомостям». – 1918. – № 9–10. – С. 359.

22. РГИА. СПб. – Ф. 776. – Оп. 18-б. – Спр. 878. – Арк. 2–3 зв.

23. РГИА СПб. – Ф. 796. – Оп. 186. – Спр. 898. – Арк. 1–5 зв.

24. РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 445. – Спр. 770. – Арк. 73–80.

25. Там само. – Арк. 7, 13.

26. *Владимир (Богоявленский), митрополит*. Речь при прощании с московской паствой // Московский листок. – 1912. – 11 декабря. – № 284.

27. Голос Церкви. – 1913. – Январь. – С. 157-159; *Айвазов И.* Прощание высокопреосвященного Владимира, митрополита Санкт-Петербургского с Московскою церковью – М. , 1912; РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 445. – Спр. 770. – Арк. 35–71.

28. Родственники митрополита Владимира // Утро России. – 1912. – 6 декабря. – № 281. – С. 5; Борьба митрополита Владимира с духовенством // Утро России. – 1912. – 8 декабря. – № 283. – С. 5; РГИА. СПб. – Ф. 796. – Оп. 445. – Спр. 770. – Арк. 6.

29. *Афанасьев Н.* Новый Санкт-Петербургский митрополит // Новое время. – 1912. – 24 ноября. – № 13185.

30. Памяти убиенного митрополита Киевского Владимимра... – С. 343.

31. Там само. – С. 352.

32. *Крикота Н. , свящ.* Я готов отдать свою жизнь… – С. 82–83.

33. КЕВ. 1915. – Часть официальная. – № 49. – С. 507–508.

34. *Шавельский Георгий, протопресвитер*. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. – Т. 1. – С. 374.

35. Там само. – С. 375.

36. Памяти убиенного митрополита Киевского Владимира... – С. 344–345.

37. Цій темі присвячена дисертація одного із учнів автора статті: *Козлов Д. В.* Митрополит Володимир (Богоявленський) у церковному та соціально-політичному житті України 1915–1918 рр. – К. , 2013.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ)

"ЩОДЕННИКИ" ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА (1919−1929 роки): ХРОНОЛОГІЯ НАПИСАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ, СТИЛЮ ТА ТЕКСТОВОЇ КОМПОЗИЦІЇ

Ім'я Євгена Чикаленка закарбувалося на сторінках української історії не лише активною громадською, видавничою, культурницько-меценатською діяльністю, а й створеною інформаційно багатою мемуарною спадщиною, яка охопила увесь життєвий шлях автора. Частина її побачила світ ще за його життя: у 1925−1926 рр. видавнича спілка "Діло" у Львові випустила "Спогади" Є. Чикаленка. Вже тоді їх перші читачі оцінили джерелознавчу вартість цієї мемуарної праці, звернувши увагу на її невимушений, легкий авторський стиль, соковитість мови, розмаїття сюжетів, які перепліталися в записах й надавали їм неабиякого колориту, адже автор використовував у своїх розповідях не лише власні згадки й спостереження, а й окремі етнографічні та народознавчі елементи, які справляли на читача незабутні враження. Сучасники Є. Чикаленка назвали його "Спогади" кращими зразками мемуарного жанру в Україні[1]. Через 2 роки після смерті автора у 1931 р. інше львівське видавництво "Червона калина" випустило у читацький світ і перший "Щоденник" Є. Чикаленка за 1907−1917 роки, який також здобув чимало високих оцінок та прихильників. Історія створення та видання "Спогадів" і "Щоденників" Є. Чикаленка детально відображена в окремій розвідці, опублікованій на сторінках журналу "Пам'ятки України"[2]. Дана стаття присвячена неопублікованим "Щоденникам" Є. Чикаленка, написаним в останнє десятиліття його еміграційного життя. Донині вони зберігаються в рукописах у музеї-архіві ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США (далі – УВАН) та автором статті активно упорядковуються до видання. Воно складе цілісну й завершену мемуарну спадщину Є. Чикаленка із шести книжок: "Спогади 1861−1907", "Щоденник. 1907−1917", "Щоденник 1918−1919", "Щоденник 1919−1920", "Щоденник. 1921−1922" та "Щоденник 1923−1929" років.

Тривала дослідницька й пошукова праця над упорядкуванням трьох останніх мемуарних праць Є. Чикаленка спонукала нас до певних роздумів, узагальнень та висновків, що лягли в основу статті. Завдання, що їх поставила автор, полягають у необхідності виокремлення особливостей щоденникових записів Є. Чикаленка періоду еміграції, їхніх відмінностей від "Щоденника" за попередні роки; виділити основні хронологічні межі у написанні "Щоден-

ників" Є. Чикаленка, їхні тематичні та структурні відмінності за роками; окреслити й основні теми та сюжети записів; акцентувати увагу на упорядницьких труднощах у текстологічному компонуванні праці та пошуках необхідної інформації для заповнення усіх фрагментів записів, в які автор включав інформацію з інших джерел, переважно періодичних видань та епістолярію.

Ведення "Щоденників" стало основною й улюбленою справою Є. Чикаленка в в період від'їзду з Наддніпрянської України, який розпочався з 26 січня 1919 р., з його виїзду до Станіславова, і тривав до останніх днів життя, до червня 1929 р. Найактивніший період ведення "Щоденника" – це перші 5 років після залишення домівки. Саме тоді Є. Чикаленко вів справжній щоденник, заносячи на його рукописні аркуші найважливіші події як історичного значення, так і з власного життя. Часто записані найважливіші факти супроводжувалися авторським осмисленням чи інтерпретаціями. Ведення щоденників в еміграції не стало для Є. Чикаленка новим заняттям. Воно було продовженням попередньої праці, розпочатої ним ще з кінця 1907 року в Україні. Але в еміграції нові життєві обставини наклалили на цю працю чимало особливостей, які суттєво відрізнили щоденникові записи 1920-х років від записів попередніх років та відбилися як на змісті, так і на композиції "Щоденника".

Першою особливістю щоденникових записів Є. Чикаленка початкового періоду еміграції було те, що їх ведення стає для автора основним заняттям, адже вимушене життя на чужині звільнило його від попередніх основних обов'язків: ведення великого господарства, активної громадської праці, які давали можливість сідати за письменницьку працю лише у певні періоди, вільні від роботи, та вносити у щоденники короткі й конспективні записи. В еміграції ж Є. Чикаленко їх веде регулярно, з проміжками у кілька днів, детально й розлого пише про пережиті події, зустрічі, знайомства, щоденні спілкування та заняття. Часто в його записи яскравими фрагментами вплітаються і спогади про події минулого, історичні паралелі та порівняння, глибокі рефлексії. Ведення щоденників стало не лише основним заняттям, а й своєрідним моральним порятунком в нових життєвих обставинах, коли були втрачені попередні матеріальний та суспільний статуси, треба було турбуватися кожним прожитим днем, шукати заробітку, змінювати місця проживання, глибоко переживати за рідних, які залишилися в Україні і жили там під "дамокловим мечем" постійної небезпеки. Ведення "Щоденників" заповнювало самотність літнього автора, спонукало його до постійної творчої праці. Вони стали формою самовираження автора, в якій виливалися його думки та переживання. Врештірешт це стало улюбленим заняттям Є. Чикаленка, яке допомагало йому боротися з болісними ностальгічними почуттями, постійно звертатися думками в минуле, згадувати протоптані життєві шляхи та міркувати про сучасну політичну ситуацію, стежити за перебігом динамічних подій, зауважувати помилки та прорахунки українських політиків різних напрямків, багато писати про національні перспективи в умовах боротьби за власну державність, про сприйняття

більшовицької влади в Україні та її невідповідності національним домаганням українців, про атмосферу в середовищах української еміграції і т. д.

Пишучи "Щоденники", Є. Чикаленко почувався потрібним, бо розумів, що реалізовує ще одну місію перед прийдешніми поколіннями українців: описує свою драматичну добу з її неприкрашеними реаліями, яскравими представниками, трагічними людськими долями на зламі історичних епох революцій та воєн, змальовує своїм натрудженим пером ще одне її неупереджене полотно. Мемуарна праця стала формою самореалізації Є. Чикаленка в еміграції, який усе своє життя був активною особистістю. Будь-яка бездіяльність стала б для нього справжнім моральним випробуванням, особливо за життєвих обставин на чужині.

Другою особливістю "Щоденників" Є. Чикаленка періоду еміграції став величезний масив додаткових матеріалів, які автор вмонтовував у власні записи як ілюстрації, підтвердження, чи заперечення думок, або спостережень. В окремі роки за кількістю такі матеріали навіть переважали авторські тексти та вирізнялися різноманіттям авторських стилів та інформації. До своїх щоденникових записів Є. Чикаленко прикріпив епістолярій, який він отримував в еміграції від різних осіб: приятелів, рідних, громадських чи наукових інституцій, знайомих.

Ще однією складовою "Щоденника" стали матеріали періодичних видань, які потрапляли в поле зору Є. Чикаленка, і свідчили, що він активно перечитував періодику різних напрямків у всіх місцях свого проживання в еміграції та важливі матеріали, публіцистичні, полемічні статті, виступи відомих політиків, програми різних політичних сил, які привертали його увагу, включав до своїх записів у якості додаткових фактів чи доповнень до інформації власних записів. Джерелом таких даних для Є. Чикаленка були періодичні видання Галичини, української та російської еміграції, іноді й іноземні газети, які фокусувалися на українських проблемах.

За хронологічно-географічним принципом еміграційний "Щоденник" Є. Чикаленка ділимо на три частини: перша − стосується 1919−1920 років. Це галицький період його створення, який становив 1,5 року. Тоді Є. Чикаленко проживав на мальовничій Гуцульщині (у карпатських селах Славське та Жаб'є, містах Мостиській та Перемишлі), де мав усі умови для творчої праці: достатньо часу, позитивних вражень, матеріальну та продовольчу забезпеченість, постійне спілкування з відомими місцевими українцями (П. Шекериком, священником В. Глібовицьким, О. Карановичем, В. Коцулем, Д. Ґреголинським, М. Косом, братами Дмоховськими), зустрічі і зі старими приятелями, які час від часу навідувалися у Карпати та додавали своїми розповідями матеріалу для записів. Єдиним недоліком для праці у Карпатах був брак періодичних видань, які надходили сюди зі значними запізненнями та в обмеженому асортименті, переважно зі Станіславова газета "Републіка", львівська газета "Вперед!", коломийська "Покутський вістник", рівненська "Вільна Україна". Про наддніпрянські газети годі було й думати, вони сюди

майже не потрапляли. Тож джерелом інформації про важливі події для Є. Чикаленка були розповіді очевидців та галицькі газети, які часто подавали й неправдиву інформацію, що згодом не підтверджувалася.

У славсько-жаб'євський підперіод галицького періоду (9 лютого 1919–17 квітня 1920 р.) Є. Чикаленко зробив у "Щоденнику" біля 146 записів, які свідчать, що він вів його інтенсивно, регулярно та дуже дбав про інформаційну насиченість, його наповнення найціннішим історичним фактажем, який стосувався подій, людей та важливих суспільних процесів, що відбувалися як в східній, так і західній Україні. Автор писав про події в Наддніпрянщині, на фронтах українсько-більшовицької війни, про свої знайомства з Галичиною та галичанами, їхні настрої, ставлення до окремих політичних подій, зовнішньополітичний вибір. Обсяг авторських записів на початку еміграції – різний: він залежав від кількості накопиченої інформації. Якщо Є. Чикаленко відривався від записів на кілька днів, то відповідно після таких перерв писав більше й розлогіше: вкладав у свої записи найважливіші новини − почуті, прочитані або переказані. Якщо ж регулярність записів становила 2−3 дні, то в такі проміжки вони були лаконічнішими.

Є. Чикаленко детально описав свою виснажливу подорож в еміграцію (до Станіславова), короткочасне перебування у тодішній столиці Галичини, знайомства з Національною радою та її обговоренням аграрного питання, з визначним гуцулом П. Шекериком та запрошення ним Євгена Харлампійовича до Жабйого (нині – м. Верховина) на проживання, обставини проживання на Гуцульщині, тамтешні настрої, особливості господарювання та побуту місцевого населення, стосунки з ним. Проживаючи на Гуцульщині, Є. Чикаленко веде уважне спостереження за перебігом подій у Наддніпрянщині, всебічно аналізує їх, проводить паралелі між політичними ситуаціями в Галичині та Наддніпрянщині.

Вже з 6-го запису автор уводить в композицію "Щоденника" епістолярій, який він починає отримувати. Першим став лист до нього від відомого політика та публіциста В. Андрієвського. Є. Чикаленко використовує його як джерело інформації про події в Україні, постійно записує й новини, які отримує від П. Шекерика, що їздив у Станіславів на засідання Національної ради і щотижня їх привозив до Жабйого, ставши, таким чином, важливим інформатором Є. Чикаленка у жаб'євський період його життя.

З 1 вересня 1919 р. розпочинається мостисько-перемишльський підперіод галицького періоду написання "Щоденника", який триває до травня 1920 р. З 1 вересня до 20 жовтня Є. Чикаленко мешкає у м. Мостиська (між Львовом та Перемишлем), а з 24 жовтня 1919 р. у Перемишлі, де умови для його мемуарної праці складаються ще краще, ніж у попередні півроку, адже він входить у кола місцевої української інтелігенції, отримує окреме помешкання, користується бібліотекою Українського Дівочого інституту у Перемишлі та періодичними виданнями, що надходили до редакції тижневої газети у "Український голос", яку видавав його новий знайомий галичанин

Д. Ґреголинський. Є. Чикаленкові стають доступними незнані раніше газети, він уважно їх перечитує та використовує як ілюстративний та фактичний матеріал для своїх записів. У це півріччя вони стають насиченішими та цікавішими і включають 107 записів (21 запис зроблений у Мостиській, а 86 – у Перемишлі).

Другий період ведення “Щоденника”: чешсько-австрійський. Відповідно до місць проживання автора він також мав кілька підперіодів: карсбадський (12 травня 1920 р.–19 січня 1921 р.), баденський (1 лютого 1921 р.–8 червня 1921 р.), рабеншайнський (20 червня 1921 р.–4 липня 1923 р.), віденський (4 липня 1923 р.–5 травня 1925 р.).

Третій період – подєбрадський, тривав з 5 травня 1925 р. до 15 березня 1929 р., до останнього датованого запису Є. Чикаленка у “Щоденнику”. Найінтенсивніші записи у “Щоденнику” велися у два перші періоди, тобто галицький та чешсько-австрійський. Тоді ведення “Щоденника” стало основним заняттям автора, він мав й інтенсивну епістолярну комунікацію, підтримував взаємини з відомими політиками в еміграції, дипломатами, громадськими діячами і основні враження від того спілкування та інформаційного обміну детально записував. У автора було достатньо й інших джерел: періодичних видань, публіцистичних праць, які видавалися українською та й російською еміграціями.

У подєбрадський період ведення “Щоденників” у Є. Чикаленка з’являється постійна праця в Українській господарській академії (далі – УГА), яка забирала весь його вільний час, адже він укладав кілька галузевих словників, коректував окремі наукові збірники, що видавалися в академії, працював у Термінологічній комісії УГА, а тому у свої улюблені записи заглядав все рідше й рідше і вони помітно збіднюються на інформацію. Автор тепер робить дуже лаконічні записи, переважно про свої заняття, фіксує отримані листи. Тому “Щоденник” цих років істотно відрізняються від попереднього, як тематикою, так і фактичним наповненням. Пояснення цьому знаходимо у його ж записах. Так, 28 травня 1925 р. Є. Чикаленко записав такі рядки: “Нема часу записувати в щоденник. По цілими днями сижу над складанням лісового словаря, а по скінченню засяду за аґрономичний і т. д. На канікулах думаю взятись за складання підручника по вівчарству, птахівництву, кролиководству, які думаю викладати з осени, за що матиму ще 500 ч[еських] к[рон] (за дві години в тиждень)”, або 10 серпня того ж року натрапляємо на такий сюжет: “Я зовсім закинув свій щоденник, навіть листів не нотую, як перше. Нема охоти ні до чого, якесь отупіння найшло на мене… Може через те, що сижу над складаннєм Лісового словника. Ніхто мене в шию не жене, навіть комісія лісова (Іваницький, Косюра, Матвієнко та Саєвич), що провіряє мою роботу, незадоволена тим, що я завдаю їй багато праці. А мені хочеться швидче видрукувати словник, щоб довести, що я маю не синекуру, а роблю дійсну роботу”[3].

Ще коротшими стають записи у 1927 та 1928 рр. Автор сідав за них лише один чи два рази на місяць, бо був зайнятий словниковою роботою, за яку отримував заробітну платню, необхідну для скромного життя. Та й писав

Є. Чикаленко вже не на громадські теми, а переважно про власні невтішні справи: хвороби, пригнічений моральний стан через нездоров'я та небезпечне життя синів Петра та Івана, які зазнали більшовицьких репресій в Україні (у 1928 р. був арештований син Петро, а згодом помер у пересильній тюрмі по дорозі на каторгу), складну хворобу дружини, яка передчасно її звела в могилу. Так на початку 1928 р. Євген Харлампійович записав такі рядки: "Рідко тепер записую я в Щоденнику і правдивіще було-б називати його щомісячником. Маю досить писанини з своїми словниками, то не хочеться й писати, та таки й нема нічого цікавого, що варто було-б занотовувати. З словниками роботи багато: треба повибірати слова й записати на картки, дати їм укр.[ ] переклад, над яким часом довго морочишся; а коли комісія одобрить то переписати на аркуші паперу. Добре, що хоч вже почали друкувати результати моєї двохрічної праці"[4].

Через увесь "Щоденник" Є. Чикаленка проходить хронологія: кожен свій запис автор датує. У більшості випадків додає до дати і місце його написання. Завдяки цьому, можна встановити періодичність ведення записів у різні роки та виділити основні періоди їх написання, а також повноту записів за роками. Якщо записи велися з початку і до кінця року, то їх вважаємо хронологічно повними. Такими вони були у 1919−1921, 1924, 1925, 1927, 1928 роках: у 1919 р. велися з 9 лютого до 31 грудня, у 1920 р. − з 2 січня до 28 грудня, у 1921 р. з 2 січня до 31 грудня, у 1924 − з 1 січня до 31 грудня, у 1925 − з 14 січня до 21 грудня, 1927 – з 2 січня до 12 грудня, у 1928 – з 3 січня до 12 грудня. Хронологічно неповними були записи у 1922, 1923 та 1926 роках: у 1922 р. вони велися з 3 січня до 15 листопада і відновлені лише 23 січня 1923 р., через хворобу автора та його перебування у госпіталі. У 1923 р. записи велися до 5 грудня, у 1926 р. − з 15 березня до 24 листопада. В останній рік ведення "Щоденника" автор, виснажений хворобами та родинними бідами, зробив у ньому лише 2 записи: 15 січня та 15 березня.

Особливістю щоденникових записів Є. Чикаленка періоду еміграції було й те, що, на відміну від попередніх, вони мають три складові частини: авторські тексти (переважають у записах 1919−1922 років), масив епістолярних джерел (від різних осіб, з різним змістом та обсягом, з різних місць проживання та з різними авторськими стилями й обсягом інформації). Сегмент епістолярію з'являється вже з шостого запису "Щоденника" за 1919 р. і міцно вростає в текстологію щоденникових записів наступних років. В окремі з них (1923−1926) він займає рівне співвідношення із авторськими текстами, а в окремі їх переважає.

Більшість листів, які отримував Є. Чикаленко, були приятельськими, а тому багатоінформаційними і відвертими: у них старі й нові приятелі, відомі політики, рідні люди ділилися з адресатом новинами, повідомляли біографічну інформацію, адже життєві обставини більшості з них зазнали значущих змін. Як правило, автори писали про місця свого перебування, заняття, зазначали події, які сталися у період відсутності їхньої комунікації з адресатом.

Більшість листів Є. Чикаленко отримав від емігрантів, які мешкали в Європі та США – В. Андрієвського, Є. Вирового, В. Авраменка, В. Вишиваного, В. Прокоповича, В. Садовського, М. Садовського, М. Славинського, М. Василька, П. Понятенка, В. Леонтовича, В. Липинського, Д. Дорошенка, В. Королівa-Старого, В. Піснячевського, М. Гехтера, Ю. Гасенка, А. Марголіна, В. Винниченка, А. Чеховського, М. Чеботаріва, О. Скорописа-Йолтуховського, М. Тимофіїва, А. Лагутенка, С. Черкасенка, П. Чижевського, С. Шелухина, Ф. Шульги та ін. Батько регулярно отримує листи і від дітей, які також опинилися в еміграції та шукали там своєї самореалізації, працюючи спочатку на державних посадах, а потім перейшовши на науково-викладацьку та громадську ниви – сина Левка, дочок Ганни та Вікторії.

Постійні епістолярні зв'язки Є. Чикаленко підтримував і з Галичиною, де мешкав на початку еміграції та зійшовся там з відомими українцями – Д. Ґреголинським, М. Косом, В. Дорошенком, Д. Левицьким та ін. З України Є. Чикаленко отримує листи від синів Івана та Петра, С. Єфремова, П. Саксаганського (з Києва), О. Волошина (з Одеси), П. Римарчука (Ставропільщини). Це були довгоочікувані й особливо дорогі Є. Чикаленкові джерела інформації, бо зв'язували його з батьківщиною, інформували про обставини проживання у більшовицькій Україні як рідних, так і приятелів, про їхні заняття, долі спільних знайомих, про зміни, які сталися з колишніми маєтками Є. Чикаленка – селами Перешори (на Херсонщині) та Кононівкою (Київщина). Багатоінформативністю та великим обсягом відзначаються листи до батька від сина Івана, який встановив з ним комунікацію з 1922 р. і повідомляв усі деталі їхнього побутового та родинного життя: про виселення родини з Кононівки у 1922 р., про життя в Києві, її матеріальний стан, наміри продати київський будинок на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 56, його утримання, заняття, народження дітей, про взаємини із братом Петром і т. д. Ці листи Івана до батька у початкові роки епістолярної комунікації, як правило, писалися на багатьох сторінках і протягом кількох днів, бо їхні тексти розбивали кілька дат. Їх наповнювали багато деталей саме родинного змісту, які безумовно були важливими для Є. Чикаленка, бо тримали його у курсі всіх справ і не відривали від родини.

Майже однаковими за обсягом були листи до Є. Чикаленка з батьківщини і від П. Римарчука, звичайного селянина, який хлопцем працював у родинному маєтку Чикаленків у Перешорах, а потім, заробивши грошей, виїхав на Кубань, де став заможним селянином. Він розшукав адресу Є. Чикаленка в еміграції в 1924 р. і не переривав з ним епістолярної комунікації до 1929 р., написавши йому кілька десятків надзвичайно цікавих листів про події на Кубані, власне життя, ставлення до більшовицької влади. Ці листи, написані малограмотною мовою, але з дуже цінним фактажем та детальним викладом, Є. Чикаленко опублікував у 1920-х роках у паризькому тижневику "Тризуб" для ілюстрації становища селянства в умовах більшовицької влади. "Щоденникові" ж цей масив епістолярію додав неповторного колориту.

Більшість листів, які отримував Є. Чикаленко, мали громадський зміст: описували життєві реалії української еміграції, що опинилася у Польщі, Франції, Болгарії, Німеччині, Чехії, США. Вони фіксували народження українських організацій і товариств та розгортання їхньої діяльности, окремих часописів, суперечливі настрої у політичних колах еміграції, оцінки найвідоміших політиків, погляди на українські перспективи, зовнішній вибір українців і т. д. А тому усі їх Є. Чикаленко включав до "Щоденника" в якості ілюстративного матеріалу, або відображення певної позиції. У перші роки Є. Чикаленко просив приятелів не скупитися у листах на деталі у висвітленні історичних подій, а описувати їх такими, якими бачили, чи спостерігали, тобто у всій повноті.

Перші листи в еміграції Є. Чикаленко отримує, оселившись у Жабйому, від В. Андрієвського, С. Шемета, І. Липи, О. Благодира, М. Тимофіїва і всіх їх включає до "Щоденника", як історичний матеріал. Серед цього первинного масиву епістолярію вирізняється лист М. Тимофіїва[5], який неупереджено виклав історичні події 1918–початку 1919 рр.: описав евакуацію уряду з Києва перед більшовицькою навалою, його перебування у Вінниці, Жмеринці, Рівному, стратегічні помилки українських політиків та спонукав Є. Чикаленка до рефлексій на ту ж тему: аналізу причин поразок українців в українсько-більшовицькій війні та втрати ними території.

Перші листи Є. Чикаленко отримував не поштою, а з рук П. Шекерика, який привозив їх зі Станіславова, де зупинялися українські політики, що емігрували на захід перед більшовицькою навалою, та дізнавалися про місце осідку Є. Чикаленка у Карпатах. У 1919 р. поштою Є. Чикаленко отримує лише листи від дочки Вікторії та зятя О. Скорописа-Йолтуховського, Ю. Гасенка, В. Винниченка (з Відня), М. Ганкевича (зі Львова) та В. Королів-Старого (з Праги). За даними "Щоденника", у перший рік еміграції Є. Чикаленко отримав лише 21 лист і всю отриману кореспонденцію прикріплює до своїх записів. Цей епістолярій цінний тим, що писався авторами після певної перерви у комунікації, викликаної переїздами, змінами життєвих обставин, які й описувалися в листах. Автори, як правило, окреслювали свій тернистий шлях на чужину, повідомляли й про долі спільних знайомих. У них прозвучали перші пропозиції Є. Чикаленкові емігрувати в Європу.

Епістолярна комунікація Є. Чикаленко помітно зростає у 1920 р. Зав'язуються нові контакти, продовжують надходити й листи від дочок Ганни та Вікторії, О. Скорописа-Йолтуховського, В. Королів-Старого, (з Відня). Перші листи Євген Харлампійович отримує від В. Липинського, Д. Дорошенка, М. Єреміїва, Ю. Гасенка (з Відня), П. Понятенка (з Варшави), П. Чижевського (з Швейцарії), М. Галина, Б. Матюшенка (з Берліна), С. Шелухина, О. Шульгина, М. Шрага, М. Порша, М. Василька, А. Чеховського, від галицьких приятелів – М. Коса, Д. Ґреголинського, Є. Лукасевича, З. Кузелі.

Усього за 1920 р. він отримує 91 лист і весь цей масив епістолярію пропонує влити до композиції щоденникових записів, супроводжуючи окремі листи

власними розлогими коментарями. В епістолярію, як правило, переважали політичні теми: автори писали про події на теренах Наддніпрянщини та Галичини, висловлювали ставлення до окремих українських політиків, які опинилися в еміграції і продовжували вести організаційну роботу з консолідації національної еміграції: засновували урядові структури, громадські, благодійні організації, періодичні видання та інформували про це й Є. Чикаленка.

Ще більший масив епістолярію Є. Чикаленко отримує у 1921 р.: він становить близько 130 листів. Постійними епістолярними співрозмовниками Євгена Харлампійовича цього року залишаються: галичанин М. Кос (14 листів), політик В. Андрієвський, дипломат Ф. Шульга (4 листи), дочка Ганна (15 листів), Є. Лукасевич (7 листів), В. Леонтович (9 листів), В. Піснячевський (5 листів), по 1 чи 2 листи Є. Чикаленко отримав від В. Липинського (з яким він іноді зустрічався, а тому необхідності в інтенсивному листуванні не було), Є. Вирового, Ф. Зеленкевича, Р. Смаль-Стоцького, М. Галина, С. Шемета, М. Сеньковського, Ю. Гасенка. По кілька ділових листів він отримав від В. Вишиваного, Е. Лярошенка, Д. Ґреголинського. Перші кореспонденції доходять до Є. Чикаленка і зі Львова від В. Дорошенка, О. Пилькевича, О. Олеся, О. Лотоцького.

Поодинокі листи в загальному масиві епістолярію означали або привітання Є. Чикаленка з певними святами (новорічними чи великодніми), або були звістками від приятелів після перерви у спілкуванні. Вони містили цінну інформацію переважно біографічного змісту. Таку зустрічаємо у листах військового діяча О. Пилькевича, який опинився у таборах для інтернованих українських вояків, радника української дипломатичної місії у Болгарії Ф. Шульги. У 1921 р. Є. Чикаленко отримав єдиного й останнього листа від давнього молодшого приятеля, політика доби української революції А. Ніковського, який у ньому заявляв про розрив взаємин із Євгеном Харлампійовичем через його перехід на позиції монархізму.

Цінну інформацію про свій родинний маєток Перешори Є. Чикаленко отримує у 1921 р. з єдиного листа до нього від Ф. Зеленкевича, якого доля випадково звела у Тарнові із сином Левком. На прохання останнього чоловік описав Є. Чикаленкові становище у Перешорах, людські та матеріальні втрати за період революції та воєн. У 1921 р. помітно скорочується листування батька із дочкою Вікторією та О. Скорописом-Йолтуховським. Того року він отримав від доньчиної родини лише 4 листи (для порівняння: у 1920 р. – 21 лист). В епістолярію помітно змінюється зміст інформації: автори відходять від політичних тем, а більше пишуть про власне життя: місця проживання, основні заняття, зв'язки із земляками, атмосферу в еміграції.

Інтенсивним на епістолярну комунікацію видався і 1922 рік. Цього року Є. Чикаленко знову отримує близько 130 листів від старих та нових кореспондентів. Усіх їх він перераховує у своїх записах: у кожному випадку зазначає ім'я автора та дату його листа, але покладається на волю упорядника: які з кореспонденцій включати у книжкове видання "Щоденника", а які омину-

ти. Традиційно він віддає перевагу листам, наповненим сюжетами громадського змісту. Іноді, перераховуючи прізвища, Є. Чикаленко висловлює побажання, щоб із листів зазначених осіб вибрати історичну інформацію, а особисті теми оминути. Проте при упорядкуванні щоденників нам не трапився жоден лист, який би був не вартий публікації, адже авторами епістолярію були переважно відомі люди, які повідомляли важливі особисті факти, ділилися наболілим та пережитим. Тому усі виявлені нами листи вмонтовані у відповідні щоденникові записи.

У 1922 р. з Є. Чикаленком продовжують листуватися В. Липинський, В. Піснячевський, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, Є. Лукасевич, Д. Ґреголинський, В. Королів-Старий, Є. Вировий, Н. Струтинський, В. Леонтович, М. Левицький, М. Кос, М. Василько, В. Андрієвський, П. Холодний, В. Вишиваний, С. Єфремов, М. Гехтер. Кілька листів Є. Чикаленко отримує зі Львова і від Д. Донцова, який запрошував Євгена Харлампійовича до співпраці з "Літературно-науковим вістником", що відновлював своє видавниче життя в Галичині. Редактор запропонував Є. Чикаленкові надрукувати в часопису його "Спогади". З цього року Є. Чикаленко встановлює епістолярну комунікацію і з письменником С. Черкасенком, який мешкав в Ужгороді та писав Є. Чикаленкові про свої творчі плани, заняття, співпрацю з окремими друкованими органами (наприклад, газетою "Свобода"), про полеміку з радянською газетою "Більшовик", яка непримиренно ставилася до української творчої еміграції та усіляко її ганьбила на своїх шпальтах. Видавничим справам присвячені і кілька листів до Є. Чикаленка від М. Струтинського та І. Крекотня. З 1922 р. встановляється епістолярні зв'язки Є. Чикаленка з Україною: він отримує перші листи від синів Івана, Петра та С. Єфремова.

У структурі щоденникових записів 1923 р. вперше епістолярій, отриманий автором, переважає над його власними текстами. До "Щоденника" автор включив 77 кореспонденцій. Того року він отримує розлогі листи від сина Івана, значно коротші й лаконічніші від синів – Лева та Петра, дочки Ганни (у більшості переважають громадські теми). У 1923 р. постійними епістолярними співрозмовниками Є. Чикаленка залишаються В. Липинський, В. Леонтович, Є. Лукасевич, А. Марголін, М. Галин, Д. Ґреголинський, В. Прокопович, С. Стечишин, М. Грушевський, М. Кос, М. Василько, В. Гнатюк, П. Саксаганський, С. Шелухин. Серед авторів епістолярію, як і в попередні роки, були постійні, які писали Є. Чикаленкові регулярно, та випадкові, що обізвалися до нього один чи кілька разів у конкретній справі. Так, кілька листів А. Марголіна, М. Струтинського та Ядловського до нього були присвячені видавничому сюжетові: їхнім заходам надрукувати "Спогади" Є. Чикаленка в газеті "Свобода" (Джерсі-Сіті). В єдиному листі до Є. Чикаленка від М. Грушевського прозвучала пропозиція надати йому матеріальну допомогу.

Епістолярій переважає і в щоденникових записах 1924 р. За той рік Є. Чикаленко отримав і включив до них 95 листів. Його основними співроз-

мовниками залишаються В. Липинський, сини Петро та Іван, які продовжували детально інформувати батька про родинні справи, Є. Лукасевич, який писав про політичне становище у Тарнові, настрої української еміграції, наміри провідних українських політиків, Д. Дорошенко, В. Дорошенко. Цього року Є. Чикаленко вперше отримує листи з України від ще одного давнього приятеля О. Волошина, який описав йому своє життя в Одесі, куди доля закинула чоловіка на 12 років, і де він провів останні роки життя. Перші листи Є. Чикаленко в цьому році отримує і від Павла Римарчука. Обізвався кількома листами до Є. Чикаленка і М. Чеботарів, який долучився до пошуку рукописів "Спогадів" Євгена Харлампійовича у Варшаві та знайшов їх, а згодом передав авторові. Сюжети його листів присвячені саме цій знахідці.

Серед епістолярних співрозмовників Є. Чикаленка в 1924 р. і В. Королів-Старий, П. Саксаганський, Ю. Гасенко, М. Гехтер, Б. Матюшенко, В. Винниченко, М. Садовський, О. Лагутенко, Б. Васильєв, С. Єфремов, С. Черкасенко, П. Чижевський, В. Прокопович. Окремі клопоталися матеріальною допомогою для Є. Чикаленка, отриманням йому візи для переїзду до Чехії, ділилися творчими та видавничими планами, розповідали про діяльність українських організацій в еміграції. Так, Є. Лукасевич писав про роботу Українського Центрального комітету у Варшаві, про заснування медичної організації "Спілки лікарських помішників на еміграції" та її друкованого органу. Із листів відкриваються обставини народження окремих відомих праць, наприклад "Українсько-латинського словника", упорядкованого М. Галиним, бібліографічних праць В. Дорошенка, популярно-наукових праць Є. Лукасевича, маловідомих колективних збірників, періодичних видань і т. п. сюжети.

З 1925 р. епістолярна комунікація, як і обсяг авторських записів Є. Чикаленка, помітно скорочуються. Цього року, за даними "Щоденника", його автор отримав лише 40 листів. З ним продовжують спілкуватися В. Липинський, С. Єфремов, В. Дорошенко, П. Римарчук, Д. Левицький, Д. Дорошенко, В. Гнатюк, дочка Ганна, М. Садовський, В. Прокопович, син Левко. Після помітної перерви обзиваються і В. Піснячевський, О. Лагутенко. Цього року майже затихає епістолярне спілкування Є. Чикаленка із синами Іваном та Петром. Від Івана батько отримує лише один невеликий лист, а від Петра жодного. Два листи Є. Чикаленко отримує із США і від В. Кедровського, який описав йому обставини непростого життя в умовах американської дійсності 1920-х років, в якій виживали лише сильні та холоднокровні особистості. Окремі листи (від В. Дорошенка, В. Гнатюка) присвячені заходам видати у Львові "Спогади" Євгена Харлампійовича, інші – клопотанням про переїзд Є. Чикаленка до Чехії.

Інтенсивність та повнота щоденникових записів Є. Чикаленка ще помітніше згасає у 1926–1928 рр. Відповідно до них входить і дедалі менше листів, бо звужується коло епістолярних співрозмовників з кількох десятків до одного десятка осіб. Є. Чикаленкові продовжують писати П. Римарчук,

С. Єфремов, Є. Лукасевич, Д. Ґреголинський, В. Дорошенко, В. Винниченко, сини Петро та Іван, Д. Дорошенко, В. Піснячевський. У 1926 р. кілька ділових листів він отримує від Н. Григор'єва, у 1928 р. – від К. Студинського. За даними "Щоденника" у 1926 р. Є. Чикаленко отримує лише 12 листів, у 1927 – 15 листів, 1928 р. – 7 листів і в 1929 р. 1 лист від П. Римарчука.

На початку ведення щоденника Є. Чикаленко листи переписував до своїх записів власноруч, виділяючи їх ущільненим почерком. Але згодом, отримуючи велику кореспонденцію, лише зазначав у записах прізвища кореспондентів. Майже увесь епістолярій до Є. Чикаленка, який він отримував в еміграції, зберігається у вигляді рукописних автографів у музеї-архіві ім. Д. Антоновича УВАН у США (фонд Є. Чикаленка). Листи розкладені за папками, кожна з яких підписана автором кореспонденції. Але у більшості папок листи розташовані хаотично, не за хронологією, що викликало певні труднощі при пошукові необхідних джерел. "Щоденник" Є. Чикаленка компонувався нами за роками, а тому листи від різних людей відбиралися у межах одного року та монтувалися у відповідні місця записів з археографічними описами: назвою папки збереження листа, його обсягу, стану його збереженості, характеру почерку, наявності додаткової інформації, наприклад, конвертів, збережених при листі, особливостей аркушів, на яких вони писалися, маргінальних дописів і т. п. Зазначимо, що переважна більшість епістолярію має добрий стан збереженості, на його аркушах майже відсутні механічні пошкодження, які б ускладнювали прочитання текстів. Тож складність викликали лише почерки окремих авторів, наприклад В. Піснячевського, П. Понятенка, В. Прокоповича, М. Коса, П. Римарчука.

У більшості випадків Є. Чикаленко включав до записів не один–два листи, а 5–7 листів, які отримував у межах одного часового проміжку, який співпадав з веденням його особистих записів. Кілька разів він допустився помилок у датуванні окремих листів, поплутавши число, або місяць. У таких випадках упорядник зробив відповідні підрядкові пояснення. Для повноти відтворення певної ситуації, чи конфлікту, Є. Чикаленко кілька разів вставив у свої записи допоміжні листи. Наприклад, до листа від дочки Ганни з 2 червня 1920 р. з інформацією про інтриги С. Шелухина проти графа М. Тишкевича, він приклав листи до Ганни від С. Шелухина та М. Тишкевича. Їхня інформація ставили усі крапки над і у цій історії людських взаємин[6]. Одного разу Є. Чикаленко включив до "Щоденника" і лист М. Єреміїва до М. Шрага, з дозволу останнього, бо він містив цінну історичну інформацію.

Третьою потужною складовою "Щоденника" Є. Чикаленка стали матеріали періодичних видань, переважно галицьких та українських еміграційних, в яких описувалися трагічні чи драматичні події української революції, епізоди політичного протистояння, зовнішніх акцій українських політиків, неприкрашені реалії життя України в умовах "більшовицькому раю", більшовицькі порядки та розкручування репресивної машини, події у Східній Галичині, настрої у колах української еміграції і т. д. На такі матеріали

Є. Чикаленко постійно натрапляв, читаючи часописи, що виходили в Галичині (газети “Діло”, “Вперед!” (Львів), “Покутський вістник” (Коломия), “Република” (Станіславів), “Вільна Україна” (Рівне), “Український голос” (Перемишль)). У Перемишлі до рук Є. Чикаленка потрапляють такі рідкісні газети, як “Україна”, “Робітнича газета”, що виходили у Кам’янці-Подільському, “Шлях” – орган для полонених українців у Зальцведелі, львівскі видання “Громадська думка”, “Нова рада”, “Рідний край”, “Обнова”, “Громадський вістник”, віденські українські часописи – “Боротьба”, “Український прапор”, “Соборна Україна”, “Нова доба”, тижневик “Воля”, “Українське слово” (Берлін), “Українська трибуна” (Варшава). Є. Чикаленко знайомиться і з матеріалами преси російської еміграції у Варшаві, Празі, Берліні, що надходила до редакції “Українського голосу” (“Варшавское слово”, “Варшавская речь”, “Русское дело”, “Время”, “Руль”), польськими газетами. Матеріали із зазначених видань все частіше з’являються у “Щоденнику” у вигляді цитат, а окремі вливаються в авторські тексти у повному обсягу, щоб колоритніше розкрити, або доповнити мемуарні сюжети.

Перший газетний матеріал, який привернув увагу Є. Чикаленка, трапився йому в рівненській газеті “Вільна Україна”. Він використовує його як доказовий матеріал для підтвердження власних передбачень. Згодом Євген Харлампійович натрапляє на ще одну публікацію у рідкісній коломийській газеті “Покутський вістник”, на опис нею більшовицьких порядків у ряді повітів Наддніпрянщини та докладає її до своїх записів. Автор включає у записи й офіційні документи (прокламації, маніфести, комунікати до населення від військових з’єднань, які з’являлися на українських територіях, звернення урядів УНР, більшовицькі накази). Їх переважно черпає із періодичних видань.

Увагу Є. Чикаленка привертають перш за все ті газетні матеріали, які стосувалися важливих подій, наприклад, описували ситуацію в Україні, що стала ареною військових операцій, розвиток подій на фронтах більшовицько-української та польсько-української воєн, більшовицький терор, пояснювали поведінку української дипломатичної місії у Варшаві у 1919 р., укладення нею договору із денікінськими генералами, реакцію на нього наддніпрянських провідників, трактували сутність більшовицької влади, описували її порядки, зубожіння населення та інші драматичні картини. У 1919 р. до записів Є. Чикаленко включив лише 5 повних газетних статей та 6 виписок з різних газет.

Найбільший масив газетних матеріалів увійшов до записів за 1920 р.: це 28 публікацій з різних видань: часописів “Боротьба”, “Воля”, “Нова доба”, “Український прапор”, львівських газет “Вперед!”, “Громадська думка”, газети “Український голос” (Перемишль), часописів російської еміграції – “Варшавское слово”, “Голос России”. Більшість з них описували становище в Україні, в умовах більшовицької влади, змальовували його як “велику руїну” економіки, сільського господарства та культури. Однакові картини ви-

мальовувалися як українськими, так і російськими газетами, які писали про загальну кризу в Росії: загострення продовольчого питання, антибільшовицькі настрої серед різних прошарків населення, високу смертність, деморалізацію і т. п. явища.

До "Щоденника" за 1921 р. автор включає матеріали, які відображали варварську більшовицьку політику, зокрема, щодо українського села. Гнітюче враження на Є. Чикаленка справили листи подільського селянина, опубліковані газетою "Українська трибуна" під заголовками "Неможливо жити" та "Нова Голгофа". Є. Чикаленко долучив їх до своїх записів, як "людські документи", ілюстрацію настроїв серед селянства, які сформувала до себе більшовицька влада в Україні. Вона була такою нестерпно-несправедливою щодо українського селянина-власника, що довела його до повного неприйняття більшовизму та готовності воювати з ним у лавах повстанців.

Безіменний автор обох листів писав їх у стані повного відчаю, а тому й зобразив робітничо-селянську владу найтемнішими відтінками, назвавши державу більшовиків "божевільним домом", а отримання такої влади українцями − спокутою ними вікових гріхів. Автора переповнюють емоції, які виливаються у тривожні характеристики становища в Україні: "Я бачу, що якась облуда, якась мара облягла людей та запутала їх і загорнула їх як туманом. Чорна туча облягла наш темний світ. Потемніло в очах, потемніло в голові, потемніло в сердцю – скрізь тьма просочується у всі закутки і нема такого місця, де нема тьми. Я кажу, буря – наше життя! Як би враз збожевілів ліс, щоб дерево стало скакати на дерево і роспорошилось на пиль, на тирсу, а листья одривалось од гілля і путалось і мішалось між собою і носилось би тучами в той час, коли коріння кидалось з одного боку на другий, як волосся або борода без толку, без смислу – оце булоб похоже на наше життя"[7].

Чимало вражень про більшовицьку Україну привіз до Львова і син І. Франка − Тарас, який 3 роки мешкав у Харкові та цілком зрозумів суть робітничо-селянської влади. Своїми спостереженнями накшталт "Чим держаться більшовики?" та наслідками більшовицького панування, які йому довелося побачити, подорожуючи з Харкова до Львова, він поділився з читачами львівської газети "Громадський вістник", надрукувавши у ній кілька матеріалів: статтю та подорожні враження, які згадуються у листах до Є. Чикаленка і які нам вдалося розшукати та пояснити у коментарях до "Щоденника".

Для всебічного висвітлення подій Є. Чикаленко включав, або посилався у своїх записах й на матеріали іноземної преси: наприклад, на краківську газету "Час", кишинівську "Наше слово", "Бухарестські новини", німецькі, французькі, англійські часописи, які подавали чи описували епізоди повстанського руху в Україні.

Крім матеріалів про рух опору в радянській Україні, Є. Чикаленко звертає увагу й на резонансні статті, що друкувалися у пресі і щодо Східної Галичини, доля якої на початку 1920-х рр. стала складною українською і між-

народною проблемою. Його увагу привертали публікації із непередбачуваними пропозиціями щодо вирішення галицького питання. Так, він включив до свого "Щоденника" звернення провідного польського політика Е. Брайтера "Голос у справах Східної Галичини", що друкувалося віденською газетою "Український прапор". У ньому автор висловив співчутливе ставлення до цієї частини України, яка пережила воєнне лихоліття та протягом кількох років була ареною воєнних дій, і закликав політичні сили, керуючись принципами справедливості, вирішити долю Східної Галичини в інтересах її народу: надати їй самостійний статус під протекторатом Ліги Націй. Польський політик публічно закликав вирішити галицьке питання проголошенням самостійності вільної Галицької республіки.

Як зазначалося, в поле зору Є. Чикаленка потрапляли не лише матеріали української еміграційної періодики, а й газети російської еміграції, в яких автори торкалися українського питання, висловлювали на нього нестандартні погляди. Наприклад, писали про повстанський рух в Україні та його перспективи, або формулювали погляди на майбутнє Росії у спілці з українськими демократичними силами. Так, увагу Євгена Харлампійовича привернула стаття "Что будет на Украине?", опублікована російською газетою "Время", яка виходила у Берліні. У ній відбилися погляди росіян на український рух, цілком протилежні традиційним. Російський публіцист нарешті назвав його органічним та закономірним, констатувавши, що українці з усіх народів колишньої Російської імперії виявилися найзапеклішими ворогами більшовизму. Політиків же, які заявляли про український рух, як кількісно обмежений та навіть авантюрний, називав політично недалекоглядними, бо повстанський рух в Україні заявив про себе як масове народне явище, зі зразками стійкості та героїзму, які нечасто зустрічалися навіть у всесвітній історії повстанського руху. Ці ознаки українського руху опору російська газета інтерпретувала як відродження в українців традицій волелюбства та непокори деспотизму і висловила віру в успіх такої відчайдушної і завзятої боротьби. Представники російської еміграції заявили, що хвиля протибільшовицького повстання в Україні повернула і їм надії на поразку більшовизму в Росії. Зацікавили Є. Чикаленка і матеріали про повстанський рух із часописів "Новый мир" (Берлін), "Руль" (Берлін), "Воля России" (Прага), "Общее дело" (Париж), "Время" (Берлін), які неодноразово згадуються, або цитуються у "Щоденнику" для підкріплення, або ілюстрації автором певних фактів чи настроїв.

До записів за 1921 р. увійшла й багата на факти та узагальнення щодо повстанського руху в Україні публіцистична стаття українського кооперативного діяча В. Коваля "За самостійну Україну", яку спочатку друкувала російська газета "Общее дело" (Париж), а потім передруковувала "Українська трибуна". У ній автор підкреслював особливості повстанського руху, його завдання та тактику, необхідність керування ним українським державним центром в еміграції та його основну мету – здобуття самостійності України.

В. Коваль не відкидав можливості об'єднання українців з іншими націями у спільній боротьбі проти більшовизму, в тому числі і з росіянами, при умові надання останньою гарантій української державності.

Усього за 1921 р. Є. Чикаленко включив до щоденникових записів 17 статей різного жанру: публіцистичних, інформаційно-фактичних, полемічних із віденських часописів "Нова доба", "Український прапор", "Соборна Україна", варшавської газети "Українська трибуна", біографічні матеріали про українського політика В. Вишиваного, які друкувалися рідкісним виданням – календарем "Запорожець" та тижневиком "Воля" (Відень). До записів автор у цілісності долучив і власну відому статтю "Де вихід?", яка на початку 1921 р. збурила українську еміграцію зміною світоглядних позицій її автора.

11 матеріалів з різних періодичних видань (газет "Речь Посполитая", "Українська трибуна", "Український прапор", "Руль" (Берлін), львівських журналів "Вільна спілка" та "Письмо з Просвіти") влилися і в структуру щоденникових записів за 1922 р. Більшість із них присвячувалася подіям із життя української еміграції: її заходам з підготовки Українського національного конгресу, поширенню у середовищі еміграції більшовицьких агентів та їхньої підривної діяльності. В окремих викладалися враження іноземних громадян від становища в Україні, яких вони набиралися у ході своїх подорожей до нової держави – СРСР. Цього року перший біографічний матеріал про Є. Чикаленка та інтерв'ю з ним надрукувала газета "Свобода" (Джерсі-Сіті) та львівський часопис "Письмо з Просвіти". Обидва автор у цілісності долучив до своїх записів з відповідними коментарями.

Поза увагою Є. Чикаленка не залишився й відомий панегірик на нього "Голос землі" М. Шаповала, що з'явився у жовтні 1921 р. на сторінках львівського часопису "Вільна спілка". У ньому автор в'їдливою іронією відреагував на пропозицію Є. Чикаленка відродити українську державність у формі монархії. Вона стала підставою зобразити громадську діяльність поміщика Є. Чикаленка на ниві українського життя як самозадоволення та декорацію. М. Шаповал поставив під сумнів усі заслуги Чикаленка перед національним рухом поч. XX ст. Євген Харлампійович сприйняв різкий виступ М. Шаповала на його адресу без особливих переживань та образ, бо добре знав особисті дані цього політика.

Значно менший масив матеріалів з періодичних видань долучається до щоденникових записів наступних років. Так, у 1923 р. у "Щоденнику" зафіксовано посилання Є. Чикаленка лише на 5 статтей: велику й драматичну розповідь втікача із більшовицької України, опубліковану у варшавському тижневику "Трибуна України", яка справила гнітюче враження на Є. Чикаленка та й на читача його "Щоденника". По одній статті він черпає і з часописів "Український прапор", "Діло" та російської газети "Руль".

Лише 5 матеріалів долучається і до записів за 1924 р. Три з них – з газети "Діло" (про більшовицьку агентуру за кордоном, розповідь М. Грушевського про музей у Чернігові) та полемічний матеріал з газети "Руль" зі

спростуванням Є. Чикаленка. У записи за 1925 р. Є. Чикаленко не включає жодного газетного матеріалу. Чотири газетні статті він долучає і до записів за 1926 р.: з перемишльської газети "Український голос", варшавської "Українська нива" та паризького тижневика "Тризуб". Дві з них стосувалися визначних подій у житті УГА у Подєбрадах: її відвідин у 1926 р. митрополитом Андреєм Шептицьким та польським громадським діячем і журналістом Т. Голувко. Про першу подію та про науковий з'їзд у Празі матеріали написав і надрукував в "Українському голосі" сам Є. Чикаленко, приєднавши їх і до своїх щоденникових записів. Другий матеріал подавався рідкісним виданням, варшавською газетою "Українська нива" як реферат, прочитаний Т. Голувко у варшавському суспільно-політичному клубі. Його пошук склав певні труднощі упорядникові, оскільки Є. Чикаленко у своїх записах скоротив назву видання, яке надрукувало цей реферат. До того ж єдина перша літера другого слова у записах зазнала механічних пошкоджень.

Увагу Є. Чикаленка привернув і "Одвертий лист до громадянства" М. Шаповала, який друкувався тижневиком "Тризуб". Він був написаний тим же шаповалівським стилем: вороже, сварливо, в'їдливо і безкомпромісно. Його автор "Щоденника" використовує швидше як ілюстративний матеріал до відображення настроїв у середовищі української еміграції середини 1920-х років.

До записів за 1927 і 1928 рр. Є. Чикаленко долучає відповідно один та два газетні матеріали: у 1927 р. подає цілісну ювілейну статтю про нього, надруковану подєбрадською газетою "Українське життя", а в 1928 р. – дві статті з львівського "Діла" про початок переслідувань більшовицькою владою в Україні академіка ВУАН С. Єфремова. На цьому матеріали з періодичних видань, долучені Є. Чикаленком до його записів, вичерпуються. Усього, нами виявлено і включено до "Щоденника" близько 60 статей (різного жанру та обсягів), переважно із рідкісних видань української та російської еміграції.

Зазначимо, що окремі газетні матеріали (в основному короткі) Є. Чикаленко власноруч переписував до своїх записів (це стосується початкового періоду ведення "Щоденника"), виділяючи їх лапками та ущільненим почерком. Попереду у власних текстах зазначав назву періодичного видання. Окремі статті збереглися при рукописах "Щоденника" у вигляді вирізок із газет, із зазначенням на полях назви періодичного видання, його номера та дати (чорнилом, рукою Є. Чикаленка).

У більшості випадків, бажаючи включити до "Щоденника" певний матеріал, Є. Чикаленко вказував у своїх текстах назву статті та періодичне видання з його вихідними даними. Завдяки цим вказівкам, упорядникові вдалося встановити більшість газетних матеріалів за їхніми першодруками в газетах, виявлених у наукових бібліотеках Львова, Києва, Варшави, Москви, С.-Петербурга. Траплялися й випадки, коли автор вказував лише назву періодичного видання з його вихідними даними, але не формулював точної назви статті, яку бажав долучити до власних записів. У таких ситуаціях вона вста-

новлювалася упорядником за змістом "Щоденника". Таким чином були встановлені перші газетні статті, що увійшли до записів за 1919 р. з газет "Вільна Україна", "Покутський вістник", у 1923 р. та 1924 р. статті з газети "Діло".

Десятки періодичних та книжкових видань, наукових збірників різних напрямків та авторів довелося використати і для пояснення та розкриття багатьох сюжетів як записів Є. Чикаленка, так і долученого епістолярію, адже у багатьох записах та джерелах йшлося про заснування окремих часописів в еміграції, обговорювалися конкретні газетні чи журнальні матеріали, зазначалися резонансні, чи полемічні статті. У листах автори ділилися творчими планами, повідомляли про працю над відомими книжками. Таких сюжетів чимало у листах М. Галина до Є. Чикаленка. Їх автор готував "Українсько-латинський словник", що вийшов у 1926 р., у листах Є. Лукасевича, який також працював над словниками, науково-популярними книжечками та активно друкувався у часописах еміграції, В. Дорошенка, який складав бібліографічний покажчик до "Записок НТШ", друкував окремі праці про Т. Шевченка, письменника В. Леонтовича, що друкувався в еміграційних виданнях, В. Прокоповича, В. Андрієвського, О. Пилькевича, Л. Чикаленка та багатьох інших.

Завдяки "Щоденникові" Є. Чикаленка, вдалося розкрити зміст полемічних історій, що велися між різними друкованими органами в еміграції, наприклад "Українським вістником" (Львів) та "Нашою зорею" (Ланцут), між "Впередом!" (Львів) та "Українським голосом" (Перемишль), між О. Грицаєм та П. Турянським на сторінках "Соборної України", познайомитися з окремими матеріалами берлінської газети "Українське слово" та інших часописів.

У ході пошукової роботи, вдалося з'ясувати точні назви окремих видань, які авторами у текстах називалися довільно. Таким став двомовний альманах, який вийшов у Берліні на початку 1922 р. Його у листі до Є. Чикаленка В. Леонтович назвав просто "Студентським збірником", зазначаючи публікацію в ньому свого короткого оповідання. Проведене дослідження привело нас до такого результату: зазначений збірник мав назву "Vivat Academia! Святочний вечір Спілки українських студентів у Німеччині". Альманах на спомин концерту-балю українських студентів у Німеччині. Німецьким друзям України присвячується. Берлін, 13 січня 1922 р.". Тривалий час довелося витратити й на те, щоб встановити точну назву видання, яке Є. Чикаленко у "Щоденнику" за 1920 р. назвав календарем "Союзу визволення України", згадуючи про друк у ньому відомої колективної фотографії співробітників редакції газети "Рада" за 1910 р. Цей рідкісний календар насправді мав іншу назву "Пам'яткова книжка Союза Визволення України і Календарь на 1917 рік". Його вдалося виявити у спецфонді Державної наукової архівної бібліотеки України (м. Київ) та, завдяки знахідці, зробити у тексті "Щоденника" відповідні пояснення.

Нами встановлено, що Масариківський збірник, який згадує Є. Чикаленко у записах за 1925 р. мав точну назву "Науковий ювилейний збірник Українського Університету у Празі, присвячений панові президентові Чехословацької (Ческословенської) республіки Проф. Др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження" Частина I. (Прага, 1925)». Встановлено й те, що стаття адмірала М. Білінського про хлібну валюту, яка згадується М. Косом у листі до Є. Чикаленка за 4 травня 1921 р. насправді друкувалася не в тому часопису, який вказував автор: не в "Українській думці", а в літературно-науковому журналі "Нова думка", який був органом студентства Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вона називалася "Проект реформи валюти в Українській Народній Республіці".

У процесі коментування текстів розкрито й багато інших цінних фактів: встановлені назви книжкових видань та праць, окремі невідомі нам публікації як самого Є. Чикаленка, так і його сучасників, частково відображений і видавничий рух початку еміграції: діяльність окремих видавництв, співпраця з ними конкретних авторів, наприклад видавництв у Берліні "Українське слово", "Ратай", у Відні "Дзвін", у Варшаві "Живи, Україно", "Друкар" та ін., заснування періодичних видань, їхнє видавниче життя в умовах еміграції, причетність до нього конкретних осіб.

Є. Чикаленко включив до "Щоденника" й окремі унікальні документи, виявлені ним або у періодичних виданнях, або переслані йому приятелями у вигляді копій при їхніх листах. До таких належить резолюція третього організаційного з'їзду землевласників і промисловців, що проходив у Бухаресті 1921 р. (тижневик "Воля"), заява галичан про вихід зі складу Всеукраїнської Національної Ради, витяги з протоколів засідання самозванної Директорії УНР у Відні від 12 грудня 1921 р. та звернення директорантів до народу ("Український прапор"), постанови конгресу українських парламентарів у Відні від 21–26 лютого 1922 р. ("Український прапор"), інтерв'ю із чехом-українофілом Я. Нечасом, дане ним після повернення із подорожі до Москви у товаристві В. Винниченка на початку літа 1920 р., відомий "Лист до українських робітників і селян" В. Винниченка про причини його виїзду за кордон у 1920 р. з "Нової доби", інформаційний бюлетень дипломатичного відділу УНР в Німеччині "Супруніада" (у вигляді копії при листі Є. Лукасевича), звернення ініціативного комітету зі скликання Всеукраїнського національного конгресу (копія при листі П. Чижевського за 1920 р.), угода про з'єднання між УКП та УПСР у Відні та ін. Автор використовував цей тип джерела для повноти відображення того чи іншого сюжету, подачі точних фактів. Жоден із вмонтованих документів не виглядав у записах Є. Чикаленка невідповідним чи випадковим.

Отже, "Щоденник" Є. Чикаленка періоду еміграції виглядає як сукупність різноманітних та часто унікальних джерел, які доповнюють, розкривають, або підтверджують авторські думки. Тому й тематично він наповнений різноманіттям сюжетів та тем, але серед них виділяємо кілька провідних, які до-

мінують у записах різних років. У 1919–1922 рр. виразно переважає *політична тема*. Автор стежить за перебігом подій на батьківщині та в Східній Галичині, зустрічається та спілкується з відомими українськими політиками (С. Петлюрою, А. Лівицьким, В. Винниченком, Є. Петрушевичем, В. Прокоповичем, В. Вишиваним, О. Скорописом-Йолтуховським, С. Шелухиним), дипломатами (М. Васильком, В. Липинським, М. Славинським, Р. Смаль-Стоцьким, М. Тишкевичем, Ф. Шульгою, О. Шульгіним та ін), громадськими діячами. У записах відбилася драматична доба української революції, зафіксовані та осмислені її кульмінаційні періоди, частково виткане полотно подій, із вплетеними у нього людськими долями та місіями. У "Щоденнику" сформульовані оцінки як окремим подіям, так і політичним акціям, зафіксовані такі важливі факти, як формування українських урядів, окремі епізоди українсько-більшовицьких воєн, українсько-білогвардійського протистояння, польсько-української війни, ставлення до Варшавського договору С. Петлюри та Ситковецького договору між представниками УГА та Збройними Силами Півдня Росії під командуванням А. Денікіна, більшовицької політики в Україні, поїздки на батьківщину в 1920 р. В. Винниченка, висловлені погляди на більшовизацію українських політиків, на зовнішні чинники, які могли зіграти ключову роль у вирішенні українського питання.

Для записів Є. Чикаленка притаманний не лише констатуючий характер (фіксація чи опис подій), а й їхні постійні інтерпретації та осмислення. Автор багаторазово міркує над причинами втрати українцями власної державності, які вбачає у хибній політиці українських урядів, починаючи від Генерального секретаріату, гетьманських урядів та урядів Директорії. Він підкреслює непрофесійне розуміння українськими політиками різних відтінків ключового питання української державності – аграрного. Викладає власну програму його реалізації. Є. Чикаленко неодноразово зауважує відмінність у політичних світоглядах наддніпрянських та галицьких українців. Ці враження він виніс від тривалого спілкування з галичанами Гуцульщини та Перемишля, вони ж проявилися і в їхнього зовнішньому виборі та поведінці 1920–1921 рр. Провідними питання, над якими розмірковує Є. Чикаленко, стали: ставлення до України на міжнародній арені початку 1920-х рр., загарбання батьківщини більшовиками, антибільшовицький рух опору 1921 р., більшовицька політика в Україні, ліквідація нею ознак української державності, визнання країнами Європи більшовицької Росії (запрошення її представників до участі у Генуезькій конференції), діяльність української дипломатії, становище Східної Галичини, роз'єднаність політичних орієнтацій галицьких та наддніпрянських політиків та ін.

У записах з 1921 р. відображені настрої української еміграції, основні події, що відбувалися в її житті (з'їзди політичних партій; заснування українських організацій ("Союзу українських хліборобів" у Німеччині, "Союзу землевласників та промисловців" у Румунії, філії "Українського Червоного Хреста" у Німеччині, політичних організацій УНР у Тарнові та Варшаві);

проведення Українського Національного Конгресу у Відні на початку 1922 р., ставлення українських політичних сил до міжнародних подій – конференцій в Каннах та Генуї та ін.); окремі факти можна почерпнути про діяльність державного центру у Тарнові та Ради Республіки (сучасники писали Є. Чикаленкові про відкриття її засідань та напружену атмосферу праці), про заснування Всеукраїнської Національної Ради у Відні та ставлення до цього політичного новоутворення Є. Чикаленка, про проголошення у Відні у грудні 1921 р. самозванної Директорії у складі О. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця і недовір'я до неї українських політичних кіл. Більшість оцінила її як шкідливу акцію, що розвалювала національний протибільшовицький фронт. Окремі факти із записів можна почерпнути і про формування чи розпуск українських урядів в еміграції, зафіксовані ставлення Є. Чикаленка до провідних українських політиків, зміна його поглядів на історичну місію С. Петлюри, оцінки політичної діяльності М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, українських дипломатів.

За обсягом інформації друге місце у "Щоденнику" займають *біографічні та просопографічні матеріали* про автора та його еміграційне оточення. Є. Чикаленко записував факти своїх переїздів, відзначав місця проживання, своє оточення, коло спілкування, враження від зустрічей та нових знайомств, побутові умови, писав про самопочуття, настрої, переживання, хвороби та інші проблеми щоденного життя. В умовах громадянської війни на батьківщині, а потім встановлення там більшовицької влади годі було й мріяти про душевний спокій, адже там залишилася частина родини, духовні однодумці. Тому часто у записи історичних подій і роздумів розбурханим роєм вривається потік тривожних переживань за їхнє життя в умовах більшовицької дійсності. Їх могли заспокоїти лише звістки приїзджих з України, яким вдалося бачитися із Чикаленками, чи дізнатися про них щось певне та втішне. Жахливі картини в уяві Євгена Харлампійовича вимальовуються від звісток про бомбардування Києва більшовиками, Добровольчою армією А. Денікіна, а потім знову червоними. Виснажливі переживання викликає невідомість про життєві маршрути синів Лева та Петра, які час від часу виринали на заплутаних шляхах революції, а потім знову губилися і ятрили батьківське серце.

Найбільшим душевним випробуванням для Є. Чикаленка в усі роки еміграційного життя стали переживання за життя синів у Києві. Батько не міг собі пробачити того, що у відповідний час не наполіг на еміграції хлопців, які б спокійно працювали або здобували освіту на чужині. Часом, отримавши листа від одного чи іншого сина з України з інформацією про відносне благополуччя родини, Євген Харлампійович на короткий час заспокоювався. Але будь-яка звістка, яку приносили з України втікачі про тамтешні більшовицькі репресії, чи повідомляли газети, збурювала в його душі болючі переживання та бажання швидче залишити цей світ, щоб, бодай, не пережити когось зі своїх дітей.

Щоб не накликати на власних синів небезпеку, не підвести їх під більшовицький багнет, Є. Чикаленко неодноразово уникав участі у будь-яких політичних заходах еміграції. Так, у 1921 р., ознайомившись із політичною акцією В. Вишиваного та погодившись приєднатися до неї, він просить тримати цю інформацію в таємниці, а коли у львівській газеті "Вперед!" з'явилося повідомлення про формування в еміграції українського уряду на чолі з Є. Чикаленком, то цей факт розтривожив батьківське серце. Щоденні душевні тривоги ятрили Є. Чикаленка, коли до нього дійшли чутки про арешт сина Петра у 1922 р., про розграбування більшовиками їхнього київського будинку та втрату родинних цінностей – бібліотеки і особистого архіву з листуванням та рукописами Є. Чикаленка. Ці втрати Євген Харлампійович вважав непоправними та з недовір'ям читав рядки синівських листів, у яких ті повідомляли про покращення їхніх життєвих обставин. Весь час він жив тривожними передчуттями і не залишав намірів таки вирвати хлопців в еміграцію.

Стривожила Є. Чикаленка у 1919 р. і звістка про арешт зятя О. Скорописа-Йолтуховського з донькою Вікторією та їхнє інтернування поляками. А скільки душевних мук викликало в автора "Щоденника" неправдиве повідомлення у львівській газеті "Вперед!" про розстріли у Києві більшовиками його духовних однодумців – С. Єфремова та М. Синицького, або про арешт П. Стебницького. Переживання за долю рідних людей та трагічний розвиток подій української революції мали один болісний результат для Є. Чикаленка – загострення його шлункової хвороби, яка час від часу навідувалася до нього та дошкуляла у чужому краї браком ліків і медичної допомоги.

Особистою інформацією з Є. Чикаленком ділилося і більшість приятелів: вони писали про життєві обставини, місця проживання, заняття, родинні проблеми, викладали світоглядні бачення ситуацій у політиці, на фронтах, в еміграції. Завдяки листам до Є. Чикаленка, можна відтворити обставини проживання в еміграції В. Винниченка (у Карлсбаді, а згодом Берліні), складні перипетії облаштування на чужині В. Леонтовича, родину якого революційна стихія розкидала невідомими світами, а її збирання докупи принесло батькам чимало моральних страждань, як і побутова необлаштованість та непевність у завтрашньому дні.

Відверті листи про скитальницьке життя у таборах для військовополонених у Польщі та Чехії писали Є. Чикаленкові генерал-хорунжий Армії УНР О. Пилькевич та політик і публіцист В. Андрієвський. О. Пилькевич детально описав свій тернистий шлях на чужину, який в кінці 1920 р. привів його разом з дружиною Серафимою Іванівною до українського табору у Ланцуті. Складні життєві перипетії відбилися і в листах В. Андрієвського, Ф. Шульги, М. Галина, актора та режисера М. Садовського, письменника С. Черкасенка. Чимало біографічної інформації містять і листи Є. Лукасевича, М. Коса, В. Липинського, О. Волошина, С. Єфремова, Б. Матюшенка. Цілий пласт невідомої інформації відклався і в родинних кореспонденціях Чикаленків. Так, сини Петро та Іван писали батькові переважно про їхнє родинне життя,

взаємини між собою, склад родини та зміни в ній, про свої заняття, зустрічі зі спільними знайомими, події і т. д. Цінними з біографічного боку стали і листи до батька від дочки Ганни, яка працювала секретаркою при дипломатичній місії у Швейцарії та часом писала про її діяльність. Згодом жінка стала займатися активною громадською діяльністю на полі міжнародного жіночого руху, брала участь у відомих заходах світового масштабу – з'їздах, конгресах, виносила від зустрічей з відомими представниками жіноцтва світу та Європи певні враження, які іноді передавала і в листах до батька.

Цінну біографічну інформацію надає і масив листів від сина Левка, який мешкав у різних місцях еміграції, займався громадською, журналістською та науково-викладацькою працею. Лев інформував батька про життєві обставини, у 1921 р. про активну співпрацю із варшавською газетою "Українська трибуна". У листах перераховував передові статті, непідписані його прізвищем, називав і свої літературні псевдоніми, під якими друкувався – Іван Годорожій, Л. Чикалбей, Чикал-бей. Л. Чикаленко писав і про еміграційне оточення, здобутки в галузі археології, повідомляв про написані праці, викладав і окремі політичні погляди. Наприклад, у листі за 1925 р. чітко сформулював своє ставлення до "зміновіховства" та розкритикував позицію батька, який схилявся до думки, що молоді, яка здобула освіту закордоном, потрібно було повертатися на батьківщину і провадити в життя курс на українізацію, наданий радянською владою. У розлогому листі Лев доводив облудність більшовицьких обіцянок та навів поважні аргументи, які йшли врозріз із думками Є. Чикаленка.

Про обставини життя в еміграції писали батькові і дочка Вікторія та її чоловік О. Скоропис-Йолтуховський. Як правило, Є. Чикаленко в одному конверті отримував два листи: окремо від дочки й окремо від зятя. З цих кореспонденцій довідуємося про заняття подружжя, народження їхнього сина Василя, наміри на початку еміграції повернутися в Україну. Окремі факти можна почерпнути і про перекладацьку працю Вікторії, її зв'язки із сестрою та братами, про політичні погляди О. Скорописа-Йолтуховського, його участь у важливих подіях українського гетьманського руху в еміграції, в окремих полемічних історіях.

Отже, як "Щоденник", так і його складова частина – епістолярій, містить чималий обсяг біографічної та просопографічної інформації, як про Є. Чикаленка, так і про його дітей та приятелів. У листах відбивався внутрішній стан авторів, їхні настрої, переживання, мотиви тих чи інших вчинків, часто і їх пояснення, взаємини один з одним, комунікативний простір, особисті вдачі, поведінка у певних ситуаціях, прояв людських чеснот та слабкостей. Завдяки структурі, обраній Є. Чикаленком для компонування свого "Щоденника", читач здобуде чимало нової, особистої і біографічної інформації одночасно про багатьох відомих українців. Це й надає праці неабиякого джерелознавчого значення та унікальності.

Провідною темою щоденникових записів Є. Чикаленка стала і *видавнича тема*. Вона відобразила причетність автора до окремих видань, відкрила

його невідомі публікації у різних часописах. Завдяки записам Є. Чикаленка, нам вдалося виявити у львівській газеті "Громадський вістник" його невідому раніше рецензію на працю А. Марголіна «Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина», фахову рецензію на посібник "Рік в садку та городі", укладений у 1922 р. галичанами С. Дмоховським та Л. Бачинським у Перемишлі. Вона побачила світ у львівському часопису "Письмо з Просвіти". Стають відомими й такі факти: Є. Чикаленко у 1922 р. на сторінках ЛНВ рецензував спогади В. Андрієвського "З минулого. 1917 рік на Полтавщині", Є. Вировий звертався до Євгена Харлампійовича за рекомендаціями, готуючи науково-довідковий апарат до "Кобзаря" Т. Шевченка, що вийшов у Катеринославі–Відні у 1922 р.

Чималий масив матеріалів у щоденникових записах, особливо 1922–1924 рр., стосувався підготовки Є. Чикаленком до видання його "Спогадів. 1861–1907". Автор тривалий час розшукував свої рукописи, дописував окремі хронологічні межі, деякі фрагменти переписував заново. Ця праця викликала у нього різні моральні стани – від нервового напруження до приємних ностальгічних згадок та обміну ними із сучасниками. Поштовхом до роботи над "Спогадами" стало кілька пропозицій Є. Чикаленкові надрукувати їх. Ці пропозиції він отримав влітку 1922 р.: від редакції української газети "Свобода" (Джерсі-Сіті), часопису ЛНВ у Львові (Д. Донцова). Останній погоджувався друкувати "Спогади" навіть фрагментарно, у варіанті окремих записів, який мав при собі автор[8]. Згоду на книжкове видання праці Є. Чикаленко отримав і від берлінського видавництва "Українське слово". Проте рукописи його "Спогадів" виявилися неготовими до друку, вони знаходилися у різних місцях: початок записів залишився в Україні і його доля авторові була невідомою, викликала постійні сумніви на кшталт: чи їх зуміла вберегти родина та передати на схованку у надійні руки, чи вони загинули разом з багатьма іншими матеріалами родинного архіву у ході відомого обшуку та реквізицій у київському будинку. Ці питання для Є. Чикаленка залишалися нез'ясованими до відновлення епістолярної комунікації з родиною.

Лише з листів, отриманих від сина Івана, стає відомо про складну долю рукописів "Спогадів", які потрапили до автора лише в 1924 р., пройшовши на своєму шляху до автора чимало пригод, про які й стане відомо, завдяки "Щоденникові" за 1920-ті рр. та листам до нього від рідних і знайомих (Є. Лукасевича, М. Чеботарева, П. Чижевського). У листі за 18 березня 1922 р. Іван повідомляв першу інформацію про архів батька: його рукописи та листування зберігалися у М. Біляшівського, у Київському міському художньо-промисловому музеї. Рукописна копія спогадів за 1861–1885 рр. зберігалася і в Кононівці. Іван мав намір забрати її до Києва та передрукувати на машинці, щоб гарантовано вберегти рукопис. За листами та записами Є. Чикаленка цілком вимальовуються такі сюжети: праця Є. Чикаленка над його "Спогадами" в різних місцях еміграції, пошуки і знахідка ним рукописів, які, подолавши багато загадкових історій, таки потрапили до рук свого автора. Їхній

пригодницький шлях із Києва до Відня, із конкретними людьми, причетними до нього, заходами, переживаннями, розчаруваннями, детально відображений у дослідженні "Історія створення та видання "Спогадів" та "Щоденника"[9], то ж у даній статті на ньому ми не будемо зупинятися.

За "Щоденником" детально простежуються і заходи приятелів та знайомих Є. Чикаленка вперше опублікувати його "Спогади". До них були причетні українські емігранти в США – В. Кедровський, А. Марголін, М. Гехтер, М. Струтинський, Ядловський. Кожен із зазначених відіграв свою місію у реалізації наміру Є. Чикаленка. Так, М. Гехтер, напередодні друку праці Є. Чикаленка умістив на сторінках газети "Свобода" статтю та інтерв'ю з Євгеном Харлампійовичем, познайомивши з ним читацьку аудиторію "Свободи" та представивши його заслуги перед українською історією. Певні організаційні заходи вживають і А. Марголін та М. Струтинський. Незважаючи на песимізм Є. Чикаленка, його постійні сумніви щодо друку його праці "Свободою", з 1924 р. газета таки розпочала вперше друкувати його "Спогади" на своїх шпальтах. Майже одночасно автор починає готувати рукописи й до їх книжкового видання у Львові, враховуючи побажання, зауваження та поправки, отримані ним від М. Левицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова та ін.

Отже, завдяки записам Є. Чикаленка, можна відтворити увесь процес підготовки "Спогадів" до друку, колективні заходи надрукувати їх у "Свободі", а потім видати окремо й "Щоденник". Розкриваються й мотиви наполегливого бажання Є. Чикаленка видати свої мемуари, які раніше він мав намір подарувати читачам лише по своїй смерті, за заповітом. Основним мотивом стало бажання матеріальної незалежності та заробітку коштів на життя власними силами.

Видавничу тему презентують і сюжети, що стосувалися інших книжкових видань, у тому числі й мемуарів О. Назарука, А. Марголіна, В. Андрієвського, Д. Дорошенка, А. Жука, П. Сулятицького, М. Галина, П. Краснова, М. Карабчевського, Г. Зіви та ін. Про окремі зустрічаються лише згадки, про інші – наміри їх написати, або обставини їх народження, ще про інші зафіксовані враження, оцінки, коментування фактів чи світоглядних інтерпретацій. Таким чином, видавнича тема широко презентована у щоденникових записах Є. Чикаленка різних років: вона відображає як працю самого автора у видавничій сфері, так і багатьох його епістолярних співрозмовників – С. Єфремова, В. Короліва-Старого, С. Черкасенка, В. Прокоповича, Л. Чикаленка, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, Ю. Гасенка, В. Андрієвського та інших.

Серед дрібніших тем "Щоденника" – історико-географічні сюжети, які відображали місця проживання Є. Чикаленка та його приятелів, кліматичні умови, особливості побуту та господарювання населення, природних ресурсів, неповторності краєвидів того чи іншого краю. Вперше таку інформацію зустрічаємо у записах за 1919 р., коли Є. Чикаленко потрапив на Гуцульщину і був приємно вражений мальовничістю гірських краєвидів, які йому

відкрилися на шляху від Косова до Жабйого. Оселившись у карпатському селищі, він не скупиться у своїх записах на словесні фарби в описах довкілля, природних умов, особливостей погоди у Карпатах навесні 1919 р., холодної та дощової, яка перешкоджала вчасному висадженню городніх культур та непокоїла селян перспективою голодного року. Автор звертає увагу й на особливості культури та побуту гуцульського краю, фіксує особливості господарювання, побуту, харчування, гуцульської кухні, одягу та дозвілля місцевого населення. Спостереження привели Є. Чикаленка до висновку про відмінності у ментальності галичан, гуцулів та наддніпрянців, які сформувалися в різних історичних обставинах та природних умовах проживання і відобразилися на їхніх вдачах, різновекторних баченнях перспектив свого майбутнього. У щоденникових записах наступних років та й в окремих листах до Є. Чикаленка зустрічаються історико-географічні сюжети, що містили описи місцевостей, в які в різні часи переселявся Є. Чикаленко, особливостей європейської ментальності.

Ще однією суттєвою особливістю "Щоденника" стала присутність у ньому текстів різних авторів та періодичних видань. Вона надає текстології мемуарної праці Є. Чикаленка мовного колориту, адже кожен автор мав свою манеру письма, свій епістолярний стиль та особливості викладу інформації. Тому "Щоденник" пересипаний мовними архаїзмами, діалектами, неологізмами, висловами та афоризмами іноземними мовами, словами іншомовного походження. У ньому переплелися наддніпрянські, галицькі, гуцульські мовні конструкції, що також надає праці неповторності і неабиякого джерелознавчого значення для мовознавців. Багатими на місцеві діалекти стали листи до Є. Чикаленка від галицьких друзів – М. Коса, Є. Лукасевича, Д. Ґреголинського, В. Дорошенка. Неповторний авторський стиль мають і кореспонденції від В. Липинського, В. Вишиваного, Е. Лярішенка, В. Леонтовича, М. Сеньковського, Ю. Гасенка, М. Гехтера та ін. Мовні особливості мали й часописи, матеріали яких використовувались Є. Чикаленком як структурні частини його "Щоденника". Більшість їх виходила в еміграції та Галичині і друкувалася різними правописами. Усі особливості і епістолярних джерел і газетних публікацій при компонуванні "Щоденника" упорядником цілком дотримані, щоб зберегти автентичність та джерелознавчу цінність праці Є. Чикаленка.

Особливістю щоденникових записів Є. Чикаленка став невимушений стиль їхнього написання. Автор не тримався певної схеми, чи традиції, відтворюючи полотна подій, людських доль, чи взаємин. Він у довільній, невимушеній формі фіксував історичні факти, черпаючи їх з різних джерел інформації, записував визначні події із власного життя (зустрічі та знайомства), передавав враження від окремих людей, подій, процесів. Чимало у них і роздумів, авторських рефлексій, інтерпретацій. Усі ці змістові складові й становлять колоритне текстологічне полотно щоденникових записів Є. Чикаленка, які стануть ще одним поважним і неупередженим джерелом до історії

української революції та державотворення, її найвизначніших творців та провідників, до відтворення непростих реалій взаємин першої хвилі української політичної еміграції 1920-х рр., яка ще вірила у повернення на батьківщину та продовжувала працю і боротьбу на чужині.

ПРИМІТКИ:

1. *Айзеншток І.* Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907 (Рецензія) // Червоний шлях. – Харків, 1926. – № 11–12. – С. 267–269.
2. *Старовойтенко Інна*. Історія створення та видання “Спогадів” та “Щоденника” // Пам’ятки України. – К., 2012. – № 12 (Грудень). – С. 14-23.
3. Чикаленко Євген. Спогади Є. Чикаленка. З 14/I 25 – 21/XII 25. Ст. 1–19”. // УВАН. – Музей-архів ім. Д. Антоновича. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86).
4. Спогади Є. Чикаленка від 19 3/I 28 до 19 14/XII 28 // УВАН. – Музей-архів ім. Д. Антоновича. – Фонд Є. Чикаленка (№ 86).
5. *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920 роки. – К.: Темпора, 2011. – С. 69–74.
6. Там само. – С. 383–386.
7. Українська трибуна. – Варшава, 1921. – 23 липня. – Ч. 66. – С. 2–3.
8. Лист Д. Донцова до Є. Чикаленка від 19 квітня 1922 р. // УВАН. – Музей-архів ім. Д. Антоновича. – Фонд Є. Чикаленка (86). – Папка “Донцов Д.”.
9. Пам’ятки України. – К., 2012. – № 12 (Грудень). – С. 14–23.

Ігор ГИРИЧ (Київ)

В. ЛИПИНСЬКИЙ І Є. ЧИКАЛЕНКО: КОНСЕРВАТОРИ І ДЕМОКРАТИ

Євген Чикаленко був одним з небагатьох симпатиків В. Липинського до 1917 р., залишався він вірним і суспільно-політичного його напряму і в роки Української революції та й після неї. Євген Харлампович цікавий нам тим, що одночасно зі своїми консервативними інтенціями, які випливали з його соціального стану дідича Херсонщини. Він, так само як і В. Липинський, був великим прихильником загальнодемократичного політичного руху. Власне Є.Чикаленко його найбільше з поміж інших спонсорував. Крім того херсонський дідич був, як і В. Липинський, близьким співробітником М.Грушевського. Ми звикли дивитися на цього землевласника лише як мецената, грошового мішка, що бездумно виконував функцію оплачувача усіх культурних акцій. Проте варто дивитися на нього і як на цікавого суспільного мислителя, одного з ключових обсерваторів тодішнього національного життя[1].

Як і В. Липинський, Є.Чикаленко був фактичним ідеологом середнього українського класу. Він вважав, що лише дрібний і середній власник буде зацікавлений у перемозі Української революції, буде підтримувати українську державу, буде підпирати національну культуру, а також творити матеріальну базу, економічну основу процвітання України. В цьому сенсі цікаво порівняти досвід консервативних інтенцій В. Липинського й Є.Чикаленка. Перший повагу до майновитого стану виносив з польського середовища Правобережжя, другий зі зросійщеного південноукраїнського степу, стихії російськокультурного панського класу Північного Причорномор’я. На психологію Євгена Харлампійовича більший вплив мала запорізька вольниця. Його предки мали зв’язок з козацькими паланковими поселеннями цього регіону. Як і В. Липинський, Є. Чикаленко не бачив серед поміщицької верстви сил, які б підтримали український рух, тому й природно, від юних літ хилився до громадівського руху. Як і В’ячеслав Казимирович він був вихованцем ідеології хлопоманства Володимира Антоновича. Його безпосереднім учителем став голова громадівського гуртка в Єлисаветграді Панас Михалевич – учень київського професора. Обидва вважали, що підвищення культурного рівня селянства – шлях до усвідомлення ним своїх політичних завдань. Обидвох у зв’язку з цим об’єднав Микола Аркас, як автор популярної для народу «Історії України». Є.Чикаленко книжку М. Аркаса зробив безкоштовним до-

датком до передплати на газету «Рада». В. Липинський не лише написав рецензію на перше видання, але й за намовою В.Доманицького та М. Аркаса був головною діючою персоною у другому посмертному виданні цієї «Історії». У цьому другому виданні була підсилена думка, що середній клас, буржуазний елемент XVII–ХУІІІ ст., є двигуном національного поступу в Україні. Цей момент був втіленням у життя думки В. Липинського, висловленої в листах до М. Аркаса свіжими слідами по виходу книги .

Позиція Є. Чикаленка у розумінні поняття “політичного українства” близька до В. Липинського. Близька не тим, що він визнавав концепцію територіалізму В’ячеслава Казимировича і дотримувався її, а тим, що не трактував українську націю вузько етнографічно. Є. Чикаленко критикував вузько етнографічний підхід для визначення належності до українства. Для нього українцем був той, хто визначився свідомісно як українець.

Є. Чикаленкові була близька формула “польський, російський, єврейський українець”. Він співчував замірам В. Липинського щодо повернення в українське національне річище польськокультурної людності. Він брав участь у нарадах українців польської культури та поляків – прихильників української культури, що організував у Києві в лютому 1909 р. В. Липинський. Йому не притаманні були характерні наддніпрянські упередження щодо участі в українському русі етнічних поляків, росіян чи євреїв.

Є. Чикаленко багато робив для зацікавлення євреїв українським рухом. Критично ставлячись до асиміляторської політики єврейських журналістів та єврейського походження діячів російських партій, він у “Раді” ставав на бік позитивного ставлення до проблеми “українство і євреї” в майбутній Україні. Критикував ксенофобні виступи О. Пчілки, М. Міхновського, О. Бородая та ін., заслужив за це навіть прізвисько – “жидівський батько”. Цікаво, що Є. Чикаленко, як і більшість діячів українського руху, вважав за потрібне збереження історичного імені українського єврейства – жиди, як це велося споконвіків в Україні до самих часів Т. Шевченка. Й не погоджувався, що вживання слова “жид” відразу свідчило про юдофобство українців. Навіть у “Раді” завів таку практику, «коли говориться про жидів з похвалою, то називати їх “жидами”, а коли з ганьбою, то “євреями”; жидів-націоналістів, яким симпатизували, називати “жидами”, а асиміляторів, яких гудимо – “євреями”»[2].

У 1909 р. В. Липинський багато покладався на «Раду» Є. Чикаленка в справі підтримки української позиції свого «Пжеґльонду Крайового». Але «Рада» і сам її власник, схоже, важко розумілися на тонкощах політичної лінії В’ячеслава Казимировича. В конфлікті з вшехполяками, які підняли «бунт» проти В. Липинського і вийшли з редакційного комітету «Пжеґльонду…» редакція «Ради» не розібралася. Ідея видавати опозиціонерами В. Липинського Т.Міхальським та ін. альтернативного польського ідеологічно літературного збірника на пошану Т.Шевченка була «радянами» сприйнята, як акція, аналогічна стратегії В. Липинського. В листі від 5 серпня 1909 р. В. Липинський вказував на помилку «Ради» і роз’яснював своє завдання. Він

писав: «Підставою [нашого.– І.Г.] кредо така: вільно кожній людині, вихованій на Україні в польсько-шляхетській культурі вважати себе чи українцем, чи поляком, обов'язковою являється територіальна програма мінімум – признання себе громадянином України і служіння виключно її інтересам.»[3] Українці римо-католики роблять це з таких міркувань: «1) коли нам вдасться провести наш принцип свободи самоозначення, то цим самим ми придбаєм серед того суспільства багато національно-свідомих (в українському розумінню) одиниць, котрі досі називають себе поляками, боячись тільки терору, що спадає на голову ренегатів, 2) відділивши тих, що вважають себе поляками, від політичної і суспільної залежності від Польщі – в першій мірі від вшехполяків – ми придбаємо в них свідомих громадян України, а це для українського руху при заведенню земств на Правобережжі матиме величезне значіння»[4].

У 1909 році за редакцією Т.Міхальського і Е.Ліґоцького у Києві вийшов «Літературний річник» українських і польських авторів польською і українською мовою, в якому була проведена протилежна В. Липинському думка, що польсько-українська культурна угода мусить бути укладена з метою пропаганди в Україні ідеї Історичної Польщі, польської націонал-демократії Романа Дмовського і агітації за входження українських земель до відродженої Польщі, в якій буде толеруватися українська культура. Відзначаючи сторічний ювілей Ю.Словацького поляки пропонували з продажу збірника збирати гроші на пам'ятник Т.Шевченкові. Блюзнірська мета польської сторони була відразу розкритикована Липинським. Єзуїтська позиція польської сторони відразу дала про себе знати. Лише після вказання на небезпеку В. Липинським, його пояснювального листа Є.Чикаленкові, розкрилися очі проводу українського руху на справу удаваної доброї волі поляків вшехпольської орієнтації. Демократичний табір лише сам факт друкування українських творів у збірникові поляків сприймався, як поступ у справі залагодження давнього польсько-українського конфлікту. 26 серпня 1909 р. з'явився відкритий лист у «Раді» П. Богацького, О. Олеся, М. Шаповала з відмовою брати участь у збірнику, через не погодження польської сторони долучити до співредакторства М. Шаповала та П. Богацького. На сторінках наддніпрянського щоденника зав'язалася дискусія з обох боків, яка тривала до початку вересня.[5] Т.Міхальський у своїй відповіді зазначив, що ідеологічних розходжень вони з українцями не мають. Але в наступному листі П. Богацький, О. Олесь, М. Шаповал, Ю. Буряк, Ю. Сірий, Г. Чупринка розкрили суть справи. Виявилося, що поляки «не бажають, щоб українці доглядали за тим збірником, який поляки видають як ознаку «згоди», а також не хочуть, щоб українці контролювали, чи справді збірник складається відповідно заявленій раніше моральній і конкретній меті»[6]. Зрештою В. Липинський добився від українських націонал-демократів виступити єдиним фронтом проти продовження новими методами старої польської політики політичної домінації на Правобережній Україні. Добився не в останню чергу через взаємопорозуміння з Є.Чикаленком.

У 1910–1911 роках Є.Чикаленко і його «Рада» надавала В. Липинському максимальну підтримку в справі захисту честі і гідності від наклепу польського шпигуна Болеслава Раковського про розвідувальну діяльність на користь Прусії. У газеті Євгена Харламповича 10 червня 1910 р. була надрукована заява-застереження усім газетам, які наміряться передрукувати брехливу заяву про Липинського – пруського шпигуна[7]. 25 червня 1910 р. В. Липинський написав статтю «Лицарі брехні і фальшивих доносів», опублікована в «Раді» 30 червня того ж року. В «Раді» було надрукована низка статей і фельєтонів на підтримку невинуватості В. Липинського, абсурдності звинувачення у праці для українства «за пруські марки».[8] На процес, що відбувся у Варшаві 15 листопада 1911 р. проти газет "Goniec" й "Kurjer Warszawski" «Рада» за власний кошт відрядила навіть власного кореспондента. Єдиний несмак у справі Раковського, що залишився в Липинського у часах спілкування з «Радою» Є.Чикаленка це невдала, на його думку, з боку форми подачі фельєтону Шершня (С.Черкасенка) «Процесс».[9] Фельєтон було написано у віршованій формі у жанрі гуморески. І саме цей гумористично-іроничний тон В. Липинський вважав невідповідним для пережитого ним конфлікту з польським середовищем. Сьогодні без відносно до постаті В. Липинського цей гумористичний вірш сприймається як цілком дотепний вдалий памфлет на тодішню українську політичну ситуацію.

У 1910–1912 роках шляхи В. Липинського і Є.Чикаленко перетнулися в газеті «Рада». У цей час «Рада», а не скажімо інший загальноукраїнський орган – «Літературно-науковий вісник», стала головним форумом для висловлення суспільно-політичних думок В. Липинського. І хоч статей В. Липинського там було надруковано відносно мало, проте вони мали значний громадський резонанс. Є.Чикаленко в щоденнику відзначає, що коли він у Петербурзі в українському клубі попросив назвати такі статті, які найбільше запам'яталися читачам солідністю викладу та інтелектуальним рівнем були у першу чергу названі статті В.Правобережця (Липинського) про Б. Залеського та огляд «ЛНВ» А. Василька (Ніковського). З цього приводу Євген Харлампович записав: «Справді, я знаю, що той номер «Ради» з статтею Правобережця про Залеського передплатники купували, розсилали полякам на Україні, чув, що в Петербурзі давали читати цю статтю в польські студентські гуртки і на багатьох вона зробила враження»[10].

Є.Чикаленко був дуже зацікавлений у співпраці з газетою В. Липинського. Часто замовляв йому статті, але В'ячеслав Казимирович писав туди без особливої охоти, бо «Рада» не сповідувала самостійницької ідеології, а була підкреслено газетою федералістичного спрямування. Восени 1913 року через редактора А.Ніковського була замовлена стаття про польського історика Олександра Яблоновського. Подібні прохання до В. Липинського протягом кількох років робив і М.Грушевський. Але після негативної оцінки визначним польським істориком територіалістської ідеї та дотримання старої вшехпольської ідеології на українських землях, В. Липинський охолов до Яблонов-

ського і не хотів вже писати про нього статті. При цьому посилався на свою зайнятість. У цей час він вже мешкав у своєму маєтку в Русалівських Чагарях. І займався сівбою, оранкою, будівлею хати[11].

Коли постала проблема з заміною старого головного редактора «Ради» Мефодія Павловського на іншого більш ініціативного й інтелектуально краще підготовленого редактора, кандидатура В. Липинського в листопаді 1912 р. розглядалася Є.Чикаленком, як одна з найбільш відповідних. І це при тому, що в «Раді» тоді друкувалося багато визначних публіцистів. А статті В. Липинського з'являлися там лише вряди годи. Є.Чикаленко відзначав: «Це людина справді не щоденна і, на мою думку, після М.Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади»[12]. Але В. Липинський рішуче відмовився, бо вважав неможливим, щоб газету очолював католик. Є.Чикаленко з проводом «Ради» умовляли його погодитися, переконуючи, що він не буде офіційним, а лише фактичним редактором, але Липинський однозначно й рішучо відмовився. Відмову В. Липинського, так само як і у випадку з контактами з М. Грушевським, варто розглядати в контексті оцінювання себе В'ячеславом Казимировичем як представника передусім консервативної частини українського соціуму. А газета була органом загальнодемократичним. А, отже, такий демократ, на його думку, і мав бути на чолі видання. Зрештою людину з відповідними поглядами було знайдено. Головним редактором став Андрій Ніковський.

Були й дві інші важливі причини, які викликали його відмову від редакторства. Про ці причини Є.Чикаленко в щоденнику не згадує. Але про них В. Липинський писав відкрито в листах до Євгена Харламповича.[13] Перша, – газета сповідувала федералізм і всіляко відпекувалася від самостійництва, друга, – вона дотримувалася екстериторіалізму, а В. Липинський був речником саме територіалізму.

Екстериторіалізм В. Липинський розумів таким чином, що «Рада»: 1) захищає і представляє інтереси українського населення без огляду на існування етнічної, історично сформованої української території і 2) не вважає українцями осіб інших етнічних культур, що мешкають серед українського етнічного субстрату. Отже, екстериторіалізм наголос робив на культурницьку складову, у той час як територіалізм – на політичну. В. Липинський слушно зауважував, що культурництвом оберегти українців від русифікації неможливо. Бо при відсутності головного – політичного стимулу, переконати українців в необхідності триматися власної культури і мови неможливо. Якщо піднімати політичне гасло на прапор українства, а цим гаслом може бути лише самостійність, відкривається перспектива добитися культурних прав українців поза засягом української етнічної території. Говорячи про основні різниці між екстериторіалізмом і територіалізмом В. Липинський писав у листі до Є.Чикаленка: «Териториялісти йдуть перш за все до здобуття політичних прав для своєї національної, етнографічної території (автономія в Росії, поділ Галичини в Австрії), а екстериториялісти мають на меті перш за все так звані

національні здобутки (культурно-національна автономія, національний театр, шкільництво і т. ін. Перші свої відносини до держави опирають на силах своєї території, а другі на цифровій силі нації в державі без огляду на територію. Перші стараються з'єднати для політично-національної боротьби всі сили на даній території, а другі – дбають про побільшення так званих свідомих національно душ без огляду на територію і охорону своїх національних меншостей на чужих національно територіях і т.д. Територіальну політику ведуть звичайно народи слабші культурно і економічно, але сильні своїми масами, скупченими на одній території (наприклад Ірландія зі своїм гомрулем, давніше норвежці, угри і т.д.), а екстериторіальну – народи сильні економічно і культурно… (жиди, поляки, а останніми часами і чехи). Для нас одиноко корисною вважаю політику територіальну, бо екстериторіальна веде нас до того, що ми стаємо поволі меншиною на нашій землі…, а це, розуміється, грозить нам повним національним занепадом, зводить українство до провансальства, забавки «в націю» людей, що мають на те час і гроші.»[14]

Відхід від позицій територіалізму в діяльності «Ради» В. Липинський бачив в прихильності її публіцистів до ідеї «триєдиної Руси». Яка була одним з засадничих моментів пропаганди в Україні російської національної ідеї. Ця теорія вважав В. Липинський свідчила про екстериторіалізм мислення українських діячів демократичного табору. Вона лила воду на млин великодержавних позицій місцевих росіян і заважала впроваджувати у свідомість українців ідеї необхідності тримати політичну владу в Україні на своїй землі у власних руках. В. Липинський слушно вважав за неможливе в українських цілях послуговуватися чужими національними міфами. Бо як до влади остаточно прийдуть новітні П.Струве українство буде зведено до рівня провансальства, коли «нація» перетворюється у своєрідний спорт невеличкої купки багатих провансальців. Власне так і кваліфікували українську націю російські шовіністичні кола та й суспільна думка. Поширення в народі українська ідея не мала. І воювала за українську націю лише невеличка кількість забезпечених від матеріальних нестатків інтелігентів-ідеалістів.

В. Липинський рідко коли говорить про самостійність України, він езоповою мовою заміняє її формулою територіалізму. Власне територіалізм за своєю суттю у В. Липинського й заміняв концепт самостійництва. Для досягнення останнього потрібний був принцип територіалізму. Отже територіалізм для нього – це стратегічний шлях до осягнення української політичної окремішності.

Чому так відбувалося? Ідеолог консерватизму і самостійності змушений був діяти в умовах вихованого багатовікового страху перед ідеєю окремішності, в якому століттями жили усі українці, в якому перебувала навіть та інтелігенція, яка визнавала культурну окремішність від росіян і стояла на чолі національно-визвольного руху. Говорити публічно про самостійність для українців – було суспільним табу. Це кваліфікувалася як державна зрада не лише з точки зору царської влади, але й з боку ліберальної російської думки.

Думати політичними категоріями вже було на підсвідомому рівні неможливо, здавалося нечуваним вільнодумством, незбувними фантазіями. Російська свідомість, національна ідея, глибоко пустила свої коріння в середовищі української інтелігенції. Самоцензура діяла навіть у таких людей як Є.Чикаленко – свідомого українського національного діяча. Для того, щоб не давати чорносотенцям приводу твердити про український сепаратизм Євген Харлампович через «Раду» намагався щоразу виправдовуватися, наголошувати на лише автономістсько-федералістичних замірах визвольного руху. Це накинене згори бачення місця українців в російській дійсності вже ставало його власним переконанням. Євген Харлампійович писав: «Чи вони [чорносотенці. – *І. Г.*] справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли? Правда, в Харкові з'явилась була коло Міхновського купка "самостійників", але їх свої ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають»[15]. В. Липинський якраз і закликав Є.Чикаленка не відпекуватися від самостійності так настійливо, а навпаки готувати до нормального сприйняття державної незалежності України з боку широкого загалу. «Оце відпекування від всякого «сепаратизму», яке робить «Рада», є, по-моєму, політично надзвичайно шкідливим. Бо йому все одно ніхто не повірить, а кожний буде підозрівать що йому завгодно… Мені здається, краще докладно і ясно означити межі свого сепаратизму, чим від нього зовсім відпекуватись»[16]. В. Липинський радив Є.Чикаленкові покликатися на відомі статті Богдана Хмельницького 1654 р., які неодноразово згадував у багатьох працях автор «Листів до братів-хліборобів». І які трактував не як добровольне «возз'днання» на вічні часи, а лише як тимчасовий військовий союз.

У найцікавішому з суспільно-теоретичного боку листі до Є.Чикаленка від 18 лютого 1912 р. В. Липинський наводить і суспільні сили, на які варто спиратися. Цими творчими силами він вважав «земські елементи» – поміщиків, селян, козаків (власне вже у 1912 р. викристалізовується його хліборобська ідеологія. «Міщанство і наша *залежна* [бачимо вже у цей період ставлення до інтелігенції, як обслуговуючої верстви панівного класу, розвинуте в «Листах».– *І. Г.*] інтелігенція (урядники, учителі, духовенство, третій елемент) можуть ще так сяк виконувати,– писав далі у листі В. Липинський,– культурно-національні функції, але до політичної акції не годяться». Вячеслав Казимирович політичним елементом вважав і робітництво, але не уточнював чому. Відмічав лише іншу організацію їхньої політичної сили. Можна здогадно зрозуміти, що робітництво могло відіграти свою роль, лише під проводом спеціальної марксистської партії, а не само по собі. А пролетарські партії, у 1920-х рр. сприймалися В. Липинським як розсадники охлократичної побудови еліти, яка протистояла класократичним – передовим зразкам конструювання проводу держави.

Для праці серед землевласницького середовища «Рада» була мало продуктивна. І на заваді тут стояло не лише питання мови, про яке писав В. Ли-

пинський Є.Чикаленкові («переважно по-українські не читають»). Тому для цієї мети він і заснував «Пшегльонд Крайовий», а в зросійщеній сфері цю функцію виконувала «Украинская жизнь». На перше місце виходила усвідомлювальна робота, якій і служила «Рада», і яку за посередництвом Є.Чикаленка і надалі збирався використовувати В. Липинський. Хоч у 1913–1914 роках він майже не писав для неї своєї публіцистики, бо переїхав на постійне проживання у свій маєток в с.Русалівські Чагарі на Черкащині.

У роки Першої світової та Української революції шляхи Є.Чикаленка і В. Липинського, особливо в сфері теоретичної політики ще більш міцно переплелися. Євген Харлампович був одним з небагатьох членів ТУП, які виступали за поразку Росії у війні й фактично підтримував діяльність СВУ. В. Липинський теж вважаючи Росію ворогом незалежницьких змагань українців, з більшим позитивом ставився до Австрії, вважав останню не ворогом, а лише не союзником.

Відома формула В. Липинського: "Без держави ми нацією не є, і без держави нею не будемо. Хто проти держави, той нищить ідею нації" – мала в Є. Чикаленкові цілковитого послідовника. У щоденнику за 1920 р. (17.01) він писав: "Народ наш ще не нація, а тільки етнографічна маса, а тому і не оборонить своєї території і не збудує своєї держави, як би не вихваляли його наші патріоти, а через те сусіди знов, як в 17 віці, поділять нас границею, на якій помиряться"[17]. В питанні, що має бути першим – нація чи держава, проблемі, яка розсварила В. Липинського і Д. Донцова (перший казав – держава, другий – нація, яка, поставши, свою державу збудує), Є. Чикаленко після 1917 р. радше схилявся до думки першого. Здавалося б, саме життя давало саме таке вирішення українського питання.

Є. Чикаленко збирав факти "націоналізації" тих представників старого царського світу, які з великих шанувальників самодержавства і єдинонеділимства перетворювалися на прихильників української незалежності. У жовтні 1917 р. колишній сусід по київському будинку чорносотенець Родзянко після жовтневого більшовицького перевороту зайшов до Є. Чикаленка і почав переконувати у потребі ширення думки про необхідність відокремлення України від Росії та приєднання її на федеративних засадах до Австрії. Бо, приєднавшись до Галичини і Буковини, підросійська Україна не загине "від азіатсько-московських большевиків"[18].

Балицький, землевласник із сусіднього з Перешорами села Бадюлів, який перед революцією теж був стовідсотковим чорносотенцем, передплатником газети "Двуглавый орел", після Лютневої революції написав Є. Чикаленкові листа, в якому висловлював радість з приводу відродження України і запевняв, що він завжди в душі був Чикаленковим однодумцем, але службове становище (офіцер, земський начальник) не дозволяли цього легально виявляти[19].

Євген Чикаленко за результатами революції став схилятися цілковито до філософії історії В. Липинського. Він, як і напередодні Першої світової, у 1909–1911 рр., Андрій Жук[20], вважав, що головною проблемою українських

соціалістів, які стали на чолі революції, була відсутність власного виробленого плану побудови своєї держави, відсутність власної теорії українського соціалізму. Такий національний соціалізм розробили поляки завдяки діяльності ППС. УСДРП калькувала кліше російського більшовицького соціалізму і через це вже на ідейному рівні програла своїм удатнішим східним сусідам. Грушевський, Винниченко, Петлюра, вважав Є. Чикаленко, "не вгадали, на кого опертись і якою дорогою треба йти, щоб опанувати подіями". На думку Євгена Харлампійовича, "Липинський, Шемет та Скоропис-Йолтуховський стояли ввесь час на певнішій дорозі, але соціалісти наші з Грушевським та Винниченком на чолі своїми демагогічними заходами потягнули за собою революційні елементи народу, тобто босячню, і завели їх, темних, в провалля, де й погинула наша справа. А та дрібнобуржуазна сільська маса, якої речниками були Липинський і К°, занадто була неактивною, боязкою, щоб вихопить владу у босяків"[21].

На кон великої політики обидва діячі виступили разом востаннє у зв'язку з відомою дискусію навколо того, хто має стояти на чолі української держави. Те що це має бути монарх ні в Липинського, ні у Чикаленка не було сумнівів, але перший бачив монархію в вигляді гетьманату і дідичної династії Скоропадських, − другий був про Скоропадських як політиків, невисокої думки і обстоював обрання на українського монарха Вільгельма Габсбурга – Василя Вишиваного. Цікаво, що перед 1914 роком таку б комбінацію В'ячеслав Казимирович із задоволенням схвалив. Про секундогенитуру з доби Габсбургів і про підтримку такої ідеї писав у своїх спогадах про предтечу СВУ – "Вільну Україну" – Андрій Жук. Але вже на 1920 р. був інший розклад і ставка була зроблена на не «варяга» Павла Скоропадського і на організацію Хліборобської організації в Україні і світі, яка не була партією, а радше новим станом у будованому класократичному суспільстві. Думка Є.Чикаленка видалася В. Липинському досить небезпечною. Так вважало багато галичан та й позиція Є. Чикаленка була підперта його великим авторитетом серед українських кіл як Наддніпрянщини так і Наддністрянської України.

Обидва вважали гетьманство П.Скоропадського найбільш вдалою для України формою правління, ліпшою за УНР та Директорію. Євген Чикаленко багаторазово у своєму щоденнику і листах нарікав В.Винниченкові на демократів, що підняли повстання проти гетьмана і цим розпочали в Україну руїну. Адептом та ідеологом гетьманства був і В. Липинський. Останнім листом В. Липинського в фонді Є.Чикаленка в Інституті рукопису НБУВ є якраз лист, який обговорює передреволюційну ситуацію напередодні протигетьманського повстання 3 жовтня 1918 року.[22] В. Липинський у ньому закликав Є.Чикаленка вжити своїх зв'язків для створення коаліційного кабінету з українською більшістю (цього не сталося) та скликання подоби сейму. В'ячеслав Казимирович сподівався таким чином перетворити Національний Союз з партійної на національну репрезентацію, спинити соціалізацію, але зберегти соціалістичні та демократичні гасла.

У 1920-му році Є.Чикаленко востаннє згадує В. Липинському у своєму щоденнику: «Прикладаю листа В. К. Липинського, якому я дуже зрадів, бо чув, що він безнадійно хворий. Аж виходить, що він настільки здоровий, що пише книжку. Сподіваюсь, що праця ця вийде цінною, бо Липинського я вважаю одним з найсвітліших розумів на Україні»[23].

ПРИМІТКИ:

1. Докладніше про це див.: Гирич І. Суспільствознавчі уроки Чикаленка // Пам'ятки України.– 2012.– № 12.– С.3-13.
2. *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 46–47.
3. Миронець Н. Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С.496
4. Там само.– С.496
5. Рада.– 1909.–№192.– 26 серпня.– С.4; №195.– 29 серпня; № 197.– С.4; №199.– 3 вересня.– С.4.
6. Цитується за: Миронець Н. Листи…– С.512.
7. Рада. – 1910. – №130. – С.2.
8. Справа українського журналіста В.Ліпінського // Рада. – 1911. –№254. – 10(23) листопада. – С.3; №259. – 16929) листопада. – С.1–2; [Єфремов С.] Перед процесом // Рада. – 1911. – №257. – 13(26) листопада. – С.1–2: Лизинський М. «Разоблачения» Раковського перед варшавським судом // Рада. – 1911. – №261. – 18 листопада (1 грудня). – С.1; Лозинський М. Компромітація «легенди» про «пруські марки» // Рада. – 1911. – №262. – 19 листопада (2 грудня). – С.1.
9. *Шершень[Черкасенко С.].* Маленький фельєтон. Процес // Рада. – 1911. – 20 листопада (3 грудня). – №263. –С.2-3. В.Липинського могла діткнути така фраза з віршу: «Отой добродій… Він поляк./ Здається польський українець,/ А може жид, француз, латинець…/ Якимсь він чином. Сяк чи так,/ Скориставшися моментом, /Щоб Русь та Польщу утопить, / Нанявсь мазепинцям служить/ Уряду пруського агентом…/»
10. *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – К., 2004. – С.208. (Запис за 3 лютого 1912 р.)
11. Там само. – С.290. (з листа А. Ніковського від 3 вересня 1913 р.)
12. Там само. – С.245
13. *Миронець Н.* Листи ... – С.489–516. Відомо 10 листів В. Липинського: 9 з 1909–1913 років та 1 – 1918 р.
14. Там само. – С. 503–504.
15. Там само. – С. 179.
16. *Миронець Н.* Листи…– С. 505 (лист від 18 лютого/ 2 березня 1912 р.)
17. *Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 214.
18. *Його ж.* Щоденник. – Т. 1. – С. 374.
19. *Його ж.* Спогади (1861–1907). – С. 158.
20. *Гирич І.* Українські есдеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень–жовтень 1912 року)) // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 522–577.
21. *Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920. – С. 239.
22. *Миронець Н.* Листи…– С. 510–511.
23. *Чикаленко Є.* Щоденники 1919–1920. К. – Нью-Йорк, 2005. – С. 218.

Ярослав ФЕДОРУК (Київ)

ЖИТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В МОСКВІ ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1931–1934)

Останній період життя М. Грушевського належить до тих дослідницьких проблем, які найменше висвітлені в його науковій і творчій біографії. Про це часто наголошувалося у наукових дослідженнях[1]. Пов'язано це з тим, що архівні матеріали до вивчення його творчості за той час збереглися надзвичайно скупо у порівнянні з попередніми роками. Причому це стосується не лише його особистих документів, а й листування, наприклад, Катерини і Марії Грушевських, яке вони вели після 1934 р. Не збережено, наприклад, листів московського академіка Дмитра Петрушевського до них за ті роки; не відомими залишаються листи до Грушевського від Лева Перетца, Михайла Мочульського, Кирила Студинського та багатьох інших діячів, які листувалися з ним та його родиною у 1931–1934 рр.[2]. Цей факт впадав у вічі дослідникам дуже виразно і майже кожен історик, який писав про московський період життя Грушевського, акцентував на цьому увагу. Сергій Білокінь намагався навіть укласти листування Грушевського у хронологічному вимірі і висловлював при цьому думки про загадкову долю архіву родини Грушевських після 1930 р.[3]. Причому зникли не лише листи 1930-х років, а й інші рукописи – відредаговані Катериною сьомий і восьмий томи "Історії української літератури" разом з батьковими автографами, рукописний текст Грушевського першої частини десятого тому "Історії України-Руси", написаний ще в липні 1930 р., та ін. Остання праця, до речі, – це єдиний том з усіх десяти, автограф якого на сьогодні не відомий (до нас дійшла лише верстка)[4]. Багато чого з цього загинуло, можна думати, під час кількох обшуків, що велися в домі Грушевських у другій половині 1938 р. у зв'язку з арештом Катерини, а також у наслідок інших перетурбацій, які відбувалися в цій родині у той час – арешт Олександра Грушевського, підселення до будинку чужих людей, в результаті чого були витіснені бібліотека та архів Михайла Грушевського, та ін.

На початку 1930-х років Михайло Грушевський відчував, що країна котиться не тим шляхом, на який він ступав, повертаючись з еміграції до Києва у березні 1924 р. Ситуація, що склалася у ВУАН була для нього дуже показовою у цьому процесі. Зміни в Академії відбувалися одразу в кількох напрямках – структурно-організаційному, планово-тематичному з натиском

на актуальність ідеологічних проблем досліджень і, врешті, кадрово-штатному, що супроводжувався звільненнями та арештами співробітників.

Перші тенденції, які свідчили, що організацію науки, закладену Михайлом Грушевським у ВУАН, більшовицька партія хотіла змінити, взявши під свій контроль Академію, були виражені вже з кінця 1920-х років[5]. У той час, у грудні 1928 р., Наркомосвіти порушив питання, яке було підтримане Президією ВУАН, щодо реорганізації Історичної секції, яку пропонувалося перетворити на один з підрозділів Академії. Від імені Ради Історичної секції Михайло Грушевський висловив протест проти таких ідей, аргументуючи це тим, що перетворення секції в одну з академічних, державних установ призведе до втрати її громадського характеру і відсторонення від роботи значної частини членів секції, особливо позаштатних[6]. Проте проблема ця пішла у кабінети найвищих партійних чиновників України і 9 січня 1929 р. порушувалася на Політбюро ЦК КП(б)У. На цьому засіданні окремим пунктом було прийнято постанову про "...зміну нашої лінії стосовно матеріальної підтримки Грушевського"[7]. З цього часу фінансування історичних установ Грушевського почало поступово й неухильно скорочуватися до тієї критичної межі, що вже через два роки він повинен був згортати деякі свої видавничі плани, як-от із журналами "Україна", "За сто літ" та ін.

Уже після проведення Всесоюзної конференції істориків-марксистів у Москві (28 грудня 1928 – 4 січня 1929 рр.) відбувся масований наступ марксистських істориків на концепції Грушевського в "Історії України-Руси" та співробітників його наукових установ у ВУАН[8]. Розпочалися арешти істориків у справі СВУ, які працювали в комісіях Грушевського або співпрацювали з ним. Так, 26 липня 1929 р. було заарештовано керівничого Археографічної комісії Осипа Гермайзе, а 20 січня 1930 р. – щойно обраного академіка Михайла Слабченка. За судовим рішенням від 19 квітня 1930 р. їх засудили до кількох років ув'язнення і таборів[9].

Незважаючи на загрозу, що нависла над ВУАН у той час і особисто над співробітниками Академії, Михайло Грушевський не пішов на компроміси з совістю і зайняв достойну громадянську позицію. Всупереч сподіванням ҐПУ, він не виступив із осудженням Сергія Єфремова, свого непримиренного ворога в Академії, виразивши в міру дозволеного свою солідарність із ним. У той час на це зважувався далеко не кожен із ВУАН[10].

Самого ж Осипа Гермайзе, який був заарештований і перебував під слідством, Грушевський не виводив зі складу Президії Історичної секції до тих пір, поки не відбувся суд над істориком та іншими фігурантами справи СВУ[11].

Додаймо до цього вшанування пам'яті Степана Томашівського як "галицького археографа" на засіданні Археографічної комісії 11 січня 1931 р., що сталося на пропозицію Грушевського. Влада сприйняла цю подію, "...як заклик до вшанування нерадянського вченого" і жорстка реакція тут не забарилася. Уже 26 лютого, на наступному засіданні комісії, Грушевський змушений був зняти пункт з попереднього протоколу про це вшанування під час

затвердження цього документа[12]. В наступний період вищі партійні органи не забули інциденту й кілька наступних років йому закидали цей вчинок, вважаючи його "...одвертим клясово-ворожим виступом Грушевського з приводу смерті історика-фашиста Томашівського..."[13].

Таке шляхетне ставлення до своїх товаришів без огляду на складнощі відносин у минулому дає можливість краще зрозуміти громадянську позицію Грушевського під час його власного арешту й пізнішого заслання до Москви.

У грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) в СРСР було прийнято директиви зі складання першого п'ятирічного плану, який мав проникнути в усі сфери індустріального, сільськогосподарського, культурно-просвітницького та ідеологічного життя країни. Вимоги щодо планування наукових тем на п'ятирічку поступово докочувалися й до ВУАН. У 1930 р. для перевірки Науково-дослідної кафедри історії України, створеної М. Грушевським, було надіслано робітничо-селянську інспекцію з Харкова і бригаду робітничих колективів з Києва. Результатом цієї роботи стала реорганізація Кафедри у вересні 1930 р. та її перейменування на Кафедру історії України доби торговельного капіталу[14]. Відбувалося це у рамках ухвали осінньої 1929 р. сесії ВУАН щодо спеціалізації кафедр історії України, які мали отримати нові назви згідно з марксистською термінологією.

Іншим наслідком цих перевірок були зауваження влади щодо відсутності планової роботи на Кафедрі Грушевського про виконання п'ятирічки 1928–1933 рр. Одразу після перейменування Кафедри Президія II Відділу ВУАН у жовтні 1930 р. надіслала Грушевському вимогу відзвітуватися про два роки проробленої роботи від початку п'ятирічки й уточнити тематику праць наукових співробітників на наступні роки. Крайній термін цих зобов'язань визначався на 10–12 жовтня, а тематика мала бути якнайкраще пристосована до потреб "народнього господарства й соціялістичного будівництва"[15].

Грушевський намагався зберегти status quo у роботі співробітників над раніше визначеними темами й проектами, що велися вже протягом кількох років. На одному із засідань Кафедри, що відбулося 8 жовтня 1930 р. з обговорення п'ятирічки в наукових установах ВУАН, було ухвалено прийняти п'ятирічний план у цілому без змін. Незначні винятки тут робилися для тих нововведень, що випливали з необхідності коригування роботи у персональних дослідженнях науковців (наприклад, щодо праці Сергія Шамрая)[16]. Уже за кілька тижнів після цього на сесії Ради ВУАН, що відбулася 29–30 жовтня, Грушевський виступив з критикою жорсткої регламентації планової роботи кожної кафедри і академіка. Його опонентом на цій сесії став Дмитро Багалій, який засуджував індивідуалістичні принципи у плануванні роботи в Академії[17].

Пізніше, коли Грушевський був уже на засланні в Москві, а у ВУАН нищівно громили його історичні концепції та школу, відсутність п'ятирічного плану закидали як один з найбільших недоліків у роботі організованих ним історичних установ. Згідно з цими звинуваченнями, тематика історичних

установ почала розроблятися лише у 1931 р., а до того часу плани укладалися "...самопливом, виходячи з індивідуальних інтересів окремих науковців", – як писалося у звіті за 1928–1933 рр. Тематика з 1928–1930 рр. вважалася у цьому звіті відірваною від радянського життя"[18]. У червні 1931 р., коли Президія ВУАН випустила обіжник щодо укладення плану на наступний рік, то перед історичними установами ставилося завдання розробляти такі планові теми, які були б максимально пов'язані з завданнями соціалістичного народного господарства і культурної революції. Партія вимагала, щоб кожна дослідницька тема в Академії наук була "...зброєю в боротьбі за соціалізм..."[19].

Зайвим було б говорити, наскільки далекими й чужими за духом і літерою були подібні ідеї для Михайла Грушевського та його однодумців. Через це його звинувачували у скеруванні роботи – його власної та цілої Кафедри – переважно на теми політичної або культурної історії козацьких часів, у яких він, як писали у розробці п'ятирічних планів, убачав найбільший розвиток національного життя України[20]. Така постановка проблеми вважалася ворожою марксистській методології.

Тоді ж, восени 1930 р., було завдано значного удару по видавничих планах Михайла Грушевського. Головнаука припинила фінансування найважливішого його органу – збірника "Україна", а з друку було знято цілком завершене ч. 44 цього часопису[21].

Проте й після цього Грушевський не втрачав надій відновити журнал, навіть в урізаному вигляді. У листі до ленінградського літературознавця, професора Лева Перетца, який був рідним братом академіка Володимира Перетца, він висловлював сподівання, що у 1931 р. "Україна" таки виходитиме. Лев Миколайович допомагав у Ленінграді готувати новий випуск "України", присвячений Кирило-Мефодіївському товариству. Однак запланований редакцією зміст "України" на 1931 р. було зменшено до такої міри, що – за свідченням самого Грушевського – матеріал, назбираний у 1930 р., мав би заповнити числа цілого наступного року[22].

У той самий період він звірявся Дмитрові Кравцову в своїх сумнівах стосовно ухвалення до друку також і "Записок Історико-Філологічного відділу ВУАН"[23]. Видавництво зупинило друк також і інших важливих збірників, започаткованих Грушевським в Історичній секції ВУАН, а саме: "За сто літ", "Полуднева Україна", "Західна Україна", "Науковий збірник за 1930 рік", "Первісне громадянство" та ін.[24]. Отож доля основних часописів Михайла Грушевського опинилася під загрозою, а перші відчутні симптоми збою у видавничих наукових планах далися взнаки раптово й непередбачено.

Однак найбільше хвилювань у нього було, мабуть, за "Історію України-Руси", друга частина дев'ятого тому якої у 1930 р. перебувала у видавництві. Небезпека вилучення цього тому з друку нависала примарою над істориком та історичною наукою. Додаймо до цього ще шостий том "Історії української літератури", який за станом на осінь 1930 р. також було здано в ДВУ[25]. З усього цього можна побачити і зрозуміти велику тривогу Грушевського сто-

совно його наукових планів, у якій він жив кілька останніх місяців перед від'їздом до Москви у березні 1931 р.

У тональності листів Грушевського, що були написані у цей період, відчувається певна приреченість ("если буду жив"), життєва втома й песимістичні нотки його настрою ("коли не буде якихось змін на гірше")[26]. Він намагався зберегти те, що було ним створено у ВУАН, проте зазнавав невдач. Партійний наступ на науку, якому він протистояв, відбувався безоглядно, і сили тут були занадто нерівними. Збираючи часто збори своїх співробітників (чи то у ВУАН, чи більш неформально у себе вдома), Грушевський не раз порушував проблему, що робити в тих умовах і як вижити[27]. Його людські якості, громадянська позиція, сумління історика виявлялися й тут якнайкраще – у ці важкі роки він не кидав напризволяще своїх друзів та учнів, намагався їх підтримувати, заохочувати до праці. За свідченнями Катерини Грушевської, у цей період її батько шукав усіляких способів, аби зберегти вже звільнених з Академії наук співробітників і перевести їх у позаштатні робітники[28].

У січні 1931 р. відбулася сесія ВУАН, на якій було завдано нового відчутного удару по Грушевському. Згідно з рішеннями цього пленуму, в Академії намітилася нова реорганізація: Історична секція, очолювана Грушевським, ліквідовувалася, а замість неї утворювався Історичний цикл ВУАН[29]. На цьому ж пленумі нарком освіти Володимир Затонський, обраний академіком півроку тому, відкрито таврував і звинувачував Грушевського в антирадянській діяльності. З уст такого високопоставленого партійного і державного чиновника ця критика мала сприйматися сигналом до звинувачень і початку репресій проти історика.

У 1931 р. почалися переслідування органами ҐПУ безпосередньо науковців Кафедри історії України Грушевського. 26 січня було заарештовано його помічницю, архіварія і нештатного наукового співробітника Культурно-історичної комісії Марію Жуковську[30]; 8 березня – Федора Савченка, керівника Комісії з історії Західної України, який свого часу за прикладом Грушевського повернувся з еміґрації до Києва і був одним з найближчих його співробітників[31].

Не викликало сумніву, що питання арешту самого Михайла Грушевського, довкола якого кільце каральної машини ҐПУ неухильно звужувалося, було справою найближчого часу.

На початку березня 1931 р. Михайло Грушевський відбув останнє у своєму житті головування на засіданні Ради Історичної секції ВУАН[32]. 6 березня він забрав частину належного йому гонорару з редакції "України"[33] і наступного дня виїхав до Москви.

Виїзд історика із Києва не був типовим відрядженням для роботи у московських архівах, яке він іноді практикував раніше, наприклад на початку 1930 р.[34]. За свідченнями очевидців і сучасників тієї епохи історик їхав до Москви, назавжди прощаючись зі своєю Кафедрою, співробітниками й передбачаючи, що вже не повернеться до ВУАН[35]. Уже через декілька днів після

прибуття до Москви, 19 березня, він звернувся до тодішнього голови ЦК працівників освіти СРСР Олександра Шумського з проханням допомогти йому знайти роботу в столиці[36]. Як виходить із цих джерел, у Росії Грушевський намагався переховатися від неминучого ув'язнення, що насувався на нього в Україні.

Такий спосіб уникнення арешту, слід визнати, був тоді досить поширеним в Україні. Відомими були, наприклад, заходи Лева Окіншевича навесні 1933 р. виїхати з Києва до Вологди на роботу в "Северный краевой педагогический институт", де він мав завідувати кафедрою і читати курс історії народів СРСР. При цьому історик намагався залишитися у ВУАН як позаштатний співробітник. Тодішній свій психологічний стан він передавав у спогадах такими словами: "...я відчував потребу залишити ВУАН і, поки не пізно, виїхати з Києва. [...] Переїзд до Вологди давав надію, що там НКВД мене забуде..."[37].

Те саме можна сказати про інших дослідників, які були співробітниками ВУАН. Костянтин Антипович, наприклад, рятуючись від репресій, виїхав на Поволжя, Олексій Баранович – до Сімферополя[38]. У 1933 р. Павло Глядківський, покинувши науку, вибрався до Воронезької обл., де працював плановиком-економістом, після чого займався викладацькою роботою[39]. Василь Денисенко – у Ямало-Ненецький автономний округ Красноярського краю, де якийсь час був директором окружного заполярного музею[40]. Володимир Євфимовський – до Новгорода, де працював у відділенні Ленінградського обласного архіву[41]. Український сходознавець Андрій Ковалівський змушений був переїхати з Харкова до Ленінграда, хоч це не врятувало його від арешту в 1938 р.[42].

Таких прикладів можна наводити чимало. Дуже правдоподібно, що, виїжджаючи до Москви, Грушевський керувався такими самими розрахунками. У 1931 р. у московських академічних колах, наприклад, так і вважали, що він тимчасово переселився до Москви, рятуючися від гонінь, що почалися у Києві[43].

Проте надії Грушевського на порятунок від НКВД у такий спосіб не виправдалися – 23 березня 1931 р. його було заарештовано і звинувачено в керівництві сфабрикованого "Українського національного центру". Дозвіл на арешт було видано в Україні за день перед тим на найвищому партійному рівні – на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У[44].

Арешт відбувся у помешканні на вул. Погодінській 2/3 кв. 102, набутому ВУАН для своїх співробітників в Археографічній експедиції, у присутності співробітника Дмитра Кравцова, який мешкав там з родиною[45]. Допити й поневіряння Михайла Грушевського між Москвою і Харковом, що настали після цього у проміжку між 28 березня і 15 квітня, завершилися звільненням історика з-під варти. Йому дозволили поселитися в Москві без права виїзду з міста, як про це свідчили і він сам, і його донька[46].

Цікаву інформацію про підготовку органами ҐПУ переїзду Грушевського до Москви подавав у своєму спогаді російський філософ та історик Гав-

риїл Гордон – професор Московського університету, у 20-х роках заступник голови Ради у справах вищих навчальних закладів (головою був пізніший академік і приятель Грушевського В'ячеслав Волгін). Спогад цей дійшов до нас із других рук від українців-інженерів, які у період 1936–1941 рр. відбували разом з Гордоном ув'язнення в таборах на будівництві Углицької ГЕС на Поволжі (це було вже друге його ув'язнення після заслання на Соловки "за шпіонаж" у 1929–1933 рр.[47]). В одній із розмов з цими українцями Гордон якось говорив: "...я знав одного вашого земляка, який міг жити тільки в Москві і ніде інде. Уявіть собі, яке чудо: з Москви під густе сито витрушували увесь політично-ненадійний елемент, а вашого академіка-історика Михайла Грушевського, дуже небезпечного в Україні, перевезли в місто, де найбільше боялись контр-революціонерів. А як це цікаво оформили? Наше НКВД вміє все робити. Щоб не хвилювати народ в Україні й щоб за кордоном гарно виглядало, Михайла Грушевського "вибирають" в дійсні члени Всесоюзної Академії Наук, а коли так, то він повинен переїхати з Києва до Москви. Я, будучи йому близьким по праці в Москві, від нього особисто довідався, що з Москви йому без окремого дозволу не вільно виїжджати не тільки в Україну, але в любе інше місце Совітського Союзу"[48]. У документах ҐПУ за 1928 р. можна натрапити на донесення з приводу ймовірного переїзду Грушевського до Ленінграда після обрання академіком АН СРСР[49]. Проте зараз не можна сказати достеменно, чи такими далекоглядними були мотиви КП(б)У і радянських каральних органів, коли на початку 1929 р. Грушевського висували на обрання академіком АН СРСР[50]. Цей спогад Гордона, однак, свідчить, що, перебуваючи на засланні в Москві без дозволу навіть відвідати Україну, у Грушевського роїлися подібні думки.

Сам факт виїзду Грушевського до Москви створював у ВУАН певні проблеми з формальним оформленням його тривалої відсутності. Адже він і далі очолював Кафедру історії України, з якої, щоправда, потрохи виводили окремі створені ним комісії та скорочували штат. Спочатку, коли в перші дні після звільнення у квітні з-під арешту було неясно, як довго Грушевський залишиться в Москві, "відрядження" просто продовжували з місяця в місяць, а виконуючим обов'язки керівника Кафедри на час відсутності голови призначили Сергія Шамрая[51].

Катерині Грушевській, як сама вона зазначала у річних звітах та анкетах, надали "відрядження" для роботи в поміч батькові "...з огляду, що через хворобу очей він не міг обходитися без сторонньої наукової підмоги"[52]. Проте самі чиновники ВУАН іноді не знали, як бути в цій ситуації, й підписували папери на "відпустку" Михайла й Катерини[53]. Шамрай також плутався у цій справі й креслив чернетки у текстах бюрократичних документів, не знаючи достеменно, чи відсутність Грушевських начальство ВУАН кваліфікує, як "командирування" чи "профвідпустку"[54].

Від'їзд Грушевського з Києва не могли окреслити якимось точним терміном добрих чотири-п'ять місяців, починаючи з квітня 1931 р. Одне було

ясно: спершу відбувся арешт, дружина терміново виїхала до нього, потім його відпустили з в'язниці й затримали мешкати в Москві. З роками у середовищі київської інтелігенції початку 30-х років перебування Грушевського в Москві почали називати властивою для цього явища фразою – "почесним засланням" (академік Євген Тимченко, поет Максим Рильський та ін.)[55].

У Москві Грушевські жили скромно й убого в сирому, холодному помешканні. Листування історика підлягало обов'язковій перлюстрації, за ним було встановлене таємне стеження, а сам він регулярно ходив відмічатися в ҐПУ. Згодом перестав, оскільки співробітники органів почали навідуватися до нього додому з перевірками без попередження[56]. Невдовзі, у жовтні 1932 р., постійне стеження НКВД встановило й за його донькою Катериною[57].

Із плином часу у нього загострилася хвороба очей, працювати стало набагато важче. Грушевський не покидав надій повернутися в Україну, сприймаючи своє заслання, як тимчасове. Шукав підтримки в таких планах у президента ВУАН Олександра Богомольця, коли той приїжджав до Москви, у голови РНК СРСР В'ячеслава Молотова і т. д.[58]. В одному з листів він згадував, що хоче приїхати бодай коротко в Україну, щоб взяти участь в роботі сесії ВУАН і виступити з доповіддю "Об украинской историографии XVIII в. несколько соображений"[59].

Щоправда, такі думки були в нього мінливими. Володимир Вернадський, який улітку 1932 р. зустрічався з Грушевським у Москві і бував у нього вдома на вул. Погодінській, свідчив у щоденнику, що за умову повернення до Києва більшовицька влада вимагала від нього покаятися за історичні погляди й відріктися своїх переконань. І те, що Грушевський цього не зробив, мужньо зустрівши негаразди своєї долі, викликало у Вернадського щиру повагу й захоплення[60]. Про відмову Грушевського написати на вимогу Кагановича таку "декларацію" згадує й Оксана Степанишина, яка знала ці факти з його московського періоду життя від доньки і – що вірогідніше – дружини покійного історика[61].

Однак маємо й протилежні свідчення на цю тему, причому приблизно за той самий час, коли Вернадський востаннє бачився з Грушевським. Вони відомі, наприклад, з агентурних донесень Костянтина Штепи, агента НКВД з 1927–1928 рр., який на початку 30-х писав доноси на Грушевського, його родину та своїх товаришів у ВУАН (згодом, у 50-х – 60-х роках, під ореолом політв'язня, він став еміґрантським істориком науки в СРСР[62]). Приїхавши якось до Москви на початку вересня 1932 р. й не заставши там Грушевського, який у цей час був у Кисловодську, Штепа мав зустрічі з академіком Михайлом Сперанським. Останній розповів йому про настрої Грушевського, який був категорично проти свого переїзду в Україну, "...навіть якщо в Москві почнуть наполягати на цьому, оскільки тут він почуває себе спокійніше"[63]. Зважаючи на те, наскільки вульгарною була кампанія проти Грушевського у цей час у ВУАН, такі його міркування виглядають цілком зрозумілими.

Поєднати ці вкрай різні свідчення досить важко, проте пояснити їх можна мінливістю настрою Грушевського та невизначеністю його статусу у "відрядженні", що затягнулося в помешканні з холодними, чужими стінами. Отож не дивно, що над життям цієї родини, яка з усіх сил намагалася гідно триматися перед потворною системою НКВД і ВКП(б), панувало моральне пригнічення. "От вже й кінчиться сей тяжкий рік, – писала Марія Грушевська до Ганни Шамрай 29 грудня 1933 р., – думаю, що одержиш Ти сього листа вже в Новім році: не буду ні поздоровляти, ні висказувати ніяких побажань, все се була б гірка і не на місци іронія... Які там гаразди й бажання!! Краще й не згадувати..."[64]. Саме у 1933 р. Ганна Шамрай гостювала у помешканні свого брата в Москві, коли приїжджала з клопотаннями за арештованого вже на той час свого сина Сергія[65].

У науці й побуті його вірною помічницею була донька Катерина. Володимир Вернадський свідчив улітку 1932 р. про безрадісну картину їхнього життя в Москві такими словами: "Усталый, больной, окруженный трогательной заботой семьи – жены и дочери. Дочь его верный, по-видимому, друг и научный работник. [...] Он начал слепнуть, силы были сломаны. Архивной работой не мог заниматься – но все же работал..."[66].

Катерина Грушевська виїхала до Москви разом з Михайлом ще 7 березня 1931 р. і після арешту батька викликала з Києва матір. Збереглися цікаві, хоч і малопримітні документи – одразу декілька розписок для Кафедри переважно за сфальшованим підписом Грушевського (іноді оригінальним, але "заднім числом") про отримання ним гонорарів за роботу в редакції "України" у період, коли він уже перебував під арештом від 23 березня до 15 квітня 1931 р., або оселився після цього в Москві[67]. Родині явно бракувало фінансів, аби полагодити справу подорожі до Москви й свого утримання там у час, коли звістка про арешт з'явилася, мов грім серед ясного неба. Тим паче, що після арешту керівника Кафедри втрачалися будь-які надії на відродження "України", про які ми згадували вище з листа Грушевського до Лева Перетца від 20 січня 1931 р.[68], і гонорари просто могли пропасти. Секретар Кафедри Іван Щітківський, готуючи один з фінансових документів від червня 1931 р. для підпису Шамраєві, стверджував, що над журналом "Україна" робота припинилася саме в квітні 1931 р., а в редакції на той час не було вже службовців[69].

Виїхавши до Москви на тривалий термін і допомагаючи там батькові, Катерина мусила насамперед влаштувати своє формальне працевлаштування у ВУАН. 1 жовтня 1931 р. вона написала заяву про те, щоб її планову тему "Організація обміну в первіснім суспільстві" було знято, а саму її вивели з Культурно-історичної комісії, перевівши на посаду старшого наукового співробітника Кафедри історії України доби торговельного капіталу[70]. Офіційно вона й далі вважалася у московському відрядженні, наданому їй Академією для допомоги батькові в науковій роботі.

Грушевський, як згадувалося, залишався офіційним головою Кафедри. З його від'їздом із Києва учні були позбавлені великої опіки, яку вони мали,

коли він організовував наукову роботу у ВУАН. Вони й далі зверталися до Грушевського за консультаціями, він пересилав на Кафедру свої і Катрусині звіти за виконану роботу, а ускладнення зв'язку між Києвом і Москвою майже завжди затримувало загальний річний звіт Кафедри перед Історичним циклом ВУАН. Запізнення зі звітом Грушевського і його доньки за 1931 р., наприклад, створювало проблеми під час вироблення плану на наступний рік. У цьому разі було вирішено відкласти розгляд тематичного плану[71]. Така сама ситуація склалася й у майбутньому, коли з Москви не було вчасно звітів за 1932 р.[72]. Це створювали проблеми у своєчасному оформленні бюрократичних документів. І коли йшлося про укладення річних планів або ще гірше – п'ятирічного плану, то тут могли бути серйозні наслідки. Така ситуація склалася, наприклад, у січні 1932 р. У той період секретар Кафедри Іван Щітківський писав до Бюро історичного циклу про неможливість укласти план роботи на другу п'ятирічку, поки від Грушевського не надійдуть вказівки щодо проблематики наукової роботи[73]. Невчасне укладення п'ятирічного плану – це вже була політика, адже співробітників Кафедри могли звинуватити у саботажі соціалістичного планування ВУАН.

Без відома Грушевського керівництво Історичного циклу не сміло змінити назву "Кафедра доби торговельного капіталу" на "Кафедра доби феодальної формації", що краще, на думку чиновників, відповідало марксистській науково-історичній термінології та комуністичній ідеології[74]. Перейменування Кафедри, зрештою, таки відбулося у 1932 р.

Отже, принаймні у перші два роки після від'їзду Грушевського керівництво Академії мусило ще рахуватися з ним, навіть якщо він перебував десь дуже далеко. Таке парадоксальне становище зберігалося, незважаючи на гостру і волюнтаристичну критику, яка велася тоді у ВУАН проти нього та його учнів.

Однак ситуація ставала ще гіршою вже з кінця 1932 р., коли в Академії готувалися до згаданої червневої сесії 1933 р. Ця сесія мала бути етапом у "зламі" історичних установ Грушевського. І така виразна тенденція усунення Грушевського від справ в Академії була неухильною.

На сесії ВУАН 9–11 січня 1934 р. було прийнято рішення про розформування Історико-філологічного відділу, до якого входив Історичний цикл разом з Кафедрою Грушевського, у утворення двадцяти одного академічного інституту. Михайло і Катерина Грушевські формально були зараховані до Історично-археографічного інституту, проте їх не включили у штатні посади, які передбачали зарплату для співробітників. Таким чином, для Грушевських у Москві виникла реальна загроза залишитися без засобів для існування. Проте після кількох клопотань було видано наказ по ВУАН від 22 березня 1934 р. про зарахування обох Грушевських до Історично-археографічного інституту з 1 січня того року[75].

Справа працевлаштування Михайла Грушевського у реформованій ВУАН, здавалося, вирішилася. Однак після цих пригод з'явилися нові, які ініціюва-

лися вже представниками уряду. У травні 1934 р. нарком освіти Затонський офіційно звернувся з листом до партійного керівництва України, Косіора і Постишева, з пропозицією "...зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського", й вивести його з Академії[76]. Проте й на цей раз подібна думка не була схвалена на найвищих рівнях влади.

Зайвим було б згадувати, що в таких умовах Грушевському годі було й думати, аби щось друкувати в Україні. Навіть не маю тут на увазі фундаментальні видання, як-от першу частину десятого тому "Історії України-Руси" або шостий том "Історії української літератури", а бодай якісь статті в академічних часописах. Увесь час від березня 1931 р. і до самої його смерті над істориком тяжіла неформальна заборона партійних чиновників та ҐПУ для будь-яких публікацій його або Катрусиних статей в Україні. Це попри те, що він, продовжуючи керувати Кафедрою й залишаючись академіком ВУАН, з формального боку все ж мав подавати свої видавничі плани до ДВУ. У зв'язку зі зміною пріоритетних напрямів тематики ДВУ, надрукувати книжку з історії, скажімо, політики XVII ст. було вкрай важко, а для Грушевського – цілком неможливо. Ось, наприклад, маємо лист від Кафедри до видавництва ВУАН, у якому укладалися видавничі плани на 1933 р. – рік, який виявився вирішальним перед остаточною ліквідацією установ Грушевського. Як же його учням слід було укласти такий обов'язковий лист, щоб і свого керівника у ньому згадати, і врахувати водночас оту неформальну заборону на друк його праць? Розв'язати таку непереборну, на перший погляд, дилему було дуже просто: знаючи, якій тематиці видавництво надає перевагу в умовах соціалістичної "культурної революції", Грушевський просто не подавав своїх видавничих планів узагалі, хоч готового матеріалу для друку він мав аж забагато. Те саме можна сказати й про Катерину. "Видавничий план на 1933 р. керівника Катедри акад[еміка] М. С. Грушевського і наукової співробітниці К. М. Грушевської буде надіслано пізніше", – лаконічно резюмувалося у цьому документі[77].

Доводиться лише дивуватися, що в цей період неймовірного натиску комуністичної видавничої тематики на Кафедрі було допущено друк монографії Віктора Юркевича "Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького" (Київ, 1932. – XX, 192 с.). Заява на друк цієї книжки до Президії соціально-економічного відділу ВУАН була подана автором ще в жовтні 1930 р.[78]. Незважаючи на загрозливу ситуацію у ВУАН, позитивне рішення щодо друку було викликано, мабуть, самою тематикою про українсько-російські відносини.

Справу з виданнями Грушевського в Україні його критики переставляли з ніг на голову й наполягали, що він свідомо не подає праці до друку у ВУАН і тим самим саботує українську науку. Особливо сильно такі закиди звучали після згаданої червневої 1933 р. сесії ВУАН, коли, нагадаємо, в академічних коридорах намітили остаточний нібито "злам" історичних установ Академії.

При цьому йому докоряли, що він "демонстративно" друкує "свої незначні статті російською мовою" в Ленінграді[79].

Однак відомість про те, що Грушевському не давали друкуватися в Україні, підтверджується не тільки з огляду на контекст тодішнього ставлення ВУАН до нього та його історичних концепцій, а й документами тієї епохи. Про це говорила, наприклад, Ганна Шамрай у розмові з підісланим до неї агентом НКВД, завербованим із числа довірених до цієї родини людей[80]. У 1934 р. Грушевський писав про це в листі до Молотова і навіть намагався добитися дозволу на друк своїх праць за допомогою Бухаріна, котрий, як свідчила Катерина, "...обещал выяснить вопрос о изданиях, но тоже ничего не сделал..."[81]. Усе це засвідчує нам, якими відчайдушними були його намагання оприлюднити свій науковий доробок у цей період.

Сергій Плохій висловлював свого часу гіпотезу про те, що, перебуваючи в Москві, Грушевський міг думати про видання "Історії української літератури" у перекладі російською мовою. Ця гіпотеза спиралася на один із листів Катерини Грушевської до матері від червня 1941 р. із заслання, у якому вона запитувала Марію Сильвестрівну: "...не слышала ли [ты] чего-нибудь о переводе шестого тома?"[82].

Деякі відповіді на цю проблему подають матеріали про співпрацю Михайла Грушевського з ленінградським Інститутом слов'янознавства АН СРСР. Очолював цю установу академік Микола Державін, який пізніше також проходив в НКВД по справі Російської національної партії, хоч і не був заарештований. У 30-х роках Грушевський, зокрема, публікував деякі свої статті, зокрема про літопис Самовидця, у "Трудах Института славяноведения АН СССР"[83].

У наукових дослідженнях трапляються відомості, що ця стаття була перекладом фрагменту четвертого тому "Історії української літератури"[84]. Проте тут ми маємо справу зі звичайною помилкою істориків, коли римська цифра "VI" була переплутана з цифрою "IV". У примітці до своєї статті М. Грушевський зазначив, що він подає "...содержание главы, посвященной этому памятнику (Літопису Самовидця. – *Я. Ф.*) в VI томе "Истории украинской литературы", заканчиваемом мною в настоящее время"[85]. Проте, проглядаючи виданий у 1995 році шостий том "Історії української літератури", ми не знайдемо в ньому тексту цієї статті: її хронологічні межі охоплюють період середини – другої половини XVII ст., а том було присвячено літературному й культурно-національному рухові з кінця XVI ст. до епохи Петра Могили[86]. Отже, ми можемо зробити висновок, що ця стаття була одним із витягів сьомого або восьмого томів "Історії української літератури". І згадка про шостий том, на яку натрапляємо в примітці, засвідчує або про звичайну помилку друку під час складання цього випуску "Трудов Института славяноведения АН СССР", або про небажання Грушевського оприлюднити факт, що у Москві він працював над продовженням цього твору. Останнє може бути цілком вірогідним з огляду на ту безапеляційну критику, яка тоді культивувалася у ВУАН стосовно його творів.

Ця нотатка Грушевського, однак, засвідчує, що переклади "Історії української літератури" російською мовою таки здійснювалися, а перспективи видати друком переклад давно вже написаного шостого тому могли серйозно розглядатися автором. І, як свідчила Катерина у згаданому листі до матері, якісь практичні кроки для здійснення цієї ідеї було зроблено.

У кожному разі можна з певністю твердити, що після 1931 р. дослідники давньої історії, навіть не такого масштабу і значення, як Грушевський, заледве могли друкувати свої праці в Україні. Вони шукали найменших можливостей пробитися до друку в російських часописах. Добрим прикладом тут є Наталія Полонська-Василенко, яка у 1934 р. протягом кількох місяців наполегливо робила заходи, аби за допомогою московських істориків Бориса Грекова й Дмитра Петрушевського опублікувати в Росії щось із тих матеріалів, які в неї назбиралися "в шухляді" з історії Запорожжя і Криму другої половини XVIII ст. "Ясно, что в настоящее время, в ближайшие годы расчитывать на помещение подобного рода тем в изданиях Украины – нельзя. Тут в настоящее время интересует иная тематика", – писала вона до Грекова 18 лютого 1934 р.[87].

Грушевський міг думати також і про те, як передати якісь свої праці до друку за кордон, проте це було нереально і вкрай небезпечно. Улітку 1934 р. Ганна Шамрай у Києві розповідала одному з агентів НКВД, що Грушевський остерігається друкувати свої статті за межами СРСР через наслідки, які можуть з цього виникати у нього з владою[88]. Ганна Сергіївна, мабуть, знала про це безпосередньо від свого брата – вище ми згадували, що у 1933 р. вона була в нього в Москві й зупинялася в його помешканні.

Додаймо, що відбувалися ці розмови у період, коли до НКВД доходила інформація про підготовку нібито втечі Грушевського до Фінляндії під час наукового відрядження до Ленінграда[89]. Втілити такий план, звичайно, для Грушевського та його родини було нереально. Проте цікавим тут фактом, який досі залишався непоміченим у науці, є той, що у 30-х роках українська діаспора в Англії робила якісь заходи, аби витягнути Грушевського з Москви. Відомості про це знаходимо в одній львівській газеті 30-х років під час огляду новин англійської преси. Тут, зокрема, згадувалося, що "...Українське Бюро в Льондоні робило старання через англійські академічні кола, щоб проф. Грушевського спровадити з Москви до Англії"[90]. Далі в цій статті говориться, що один з англійських університетів погоджувався прийняти Грушевського на професорську посаду. І хоч ми знаємо, що у 1923 р. до нього надходили такі пропозиції з Оксфорда[91], проте у 1930-х роках навряд чи ці плани були такими далекими з практичного погляду – висмикнути з лещат каральної системи СРСР таку фігуру, як Грушевський, було не можливо.

Незважаючи на вкрай важку атмосферу, що запанувала у ВУАН після від'їзду Грушевського до Москви, він навіть у той час не хотів здаватися обставинам і думав про організацію науки. "Почти все время своего пребывания в Москве мой отец старался возобновить свои издания, если не журнал, то

хотя бы свои личные труды, но это не удавалось и приводило его в очень депресивное настроение в кот[ором] он значительно потерял интерес к своей бывшей общественной работе", – писала Катерина у своїх свідченнях під час слідства над нею у 1938 р.[92].

Величезним питання, яке одразу постало на Кафедрі у березні 1931 р., була доля матеріалів, зібраних Археографічними експедиціями в Москві, Києві, Львові, Кракові, Варшаві, Ленінграді та інших містах[93]. Адже ці документи назначалися не тільки для використання їх в "Історії України-Руси" або "Історії української літератури". Кафедра історії України розробила великий проект з видання джерел. Важливими були тут передусім документи до історії Руїни, зібрані Василем Гарасимчуком, які були загублені Археографічною комісією у 1931 р. і невдовзі зняті з плану друку в "Українському архіві"[94]. Величезний корпус московських джерел до історії 1650-х – 1670-х років планувався, поза іншим, як продовження праці Миколи Костомарова й Пантелеймона Куліша над виданням "Актов, относящихся к истории Юго-Западной России"[95]. Зі зміною пріоритетів у проблематиці Історичного циклу ВУАН, де перевагу віддавали темам, що мали бути "зброєю в боротьбі за соціалізм", цей важливий проект також було поховано.

Робота з вибіркою джерел у Москві була зупинена навесні 1931 р. Припинення цієї роботи було дуже раптовим, бо ще у грудні 1930 р. Археографічна комісія подавала до ВУАН пропозиції щодо продовження вибірки документів[96]. Сам Дмитро Кравцов, який був головним виконавцем і координатором у Москві, в той час узгоджував з Комісією історії козаччини та козацької доби дальші плани про хронологічні межі відбору матеріалу. Здавалося, ніщо не передвіщає цілковите згортання проекту. "Може б ви там [у Києві] зменшили темпи років до двох (у складанні планів для Арх[еографічної] Експ[едиції]), – писав він до голови Комісії Віктора Юркевича у дружньому листі від 7 січня 1931 р. – Ну, скажімо, з 1673–1674, а то нагрузити можна, а чи винен "сірий", хто його знає. Тяжкувато все ж таки. Коли [мене] не повісять, то нехай залишається й 1675, а коли готується верьовка, одкидай його, бо хочу ще жити, принаймні до кінця п'ятилітки"[97].

23 березня Кравцов був свідком арешту Грушевського. Після звільнення останнього з-під варти, їхні сім'ї якийсь час тулилися в одному помешканні на вул. Погодінській. За такої невизначеності життя Кравцов змушений був припинити робити копії документів з архіву й наприкінці 1931 р. переїхати до Ленінграда. В офіційному формулюванні, згідно зі звітом Кафедри за 1931 р., зазначалося, що робота з вибірки документів у московських архівах була припинена у квітні того року "...за браком коштів..."[98]. У першому кварталі 1931 р. ВУАН дійсно заборгувала великі суми перед співробітниками цих експедицій за виконану роботи з копіювання документів.

Улітку й восени 1931 р. Грушевський продовжував цю працю самостійно (помешкання на вул. Погодінській розміщувалося досить близько коло

архіву), проте темпи її просування були мінімальними[99]. Потрібно було знову братися за організацію цієї археографічної праці, хоч і в далеко менших обсягах, ніж це було раніше.

Майже одразу після звільнення з-під арешту він наполіг перед Кафедрою на продовженні копіювання джерел з київських архівів (перед його виїздом до Москви цю працю виконував секретар Кафедри Іван Щітківський)[100]. Навесні наступного року Грушевський таки домігся, що для нової вибірки документів у московському архіві було відряджено лаборанта Кафедри Людмилу Шевченко[101].

Ці справи, як здавалося Грушевському, йшли терпимо, бо вже 4 грудня 1932 р. він писав до Лева Перетца, що в найближчі дні ВУАН виділить у його розпорядження якесь додаткове фінансування на наукові витрати[102].

Важливо тут простежити малознану досі тематику про організацію Грушевським роботи археографічної експедиції у Ленінграді. Дослідники, які спеціально вивчали історію діяльності Кафедри історії України, наголошували, що план цієї постійної експедиції не встиг зреалізуватися[103]. Це не зовсім вірно, хоча у порівнянні з московською археографічною експедицією ленінградська виглядала набагато менше активною.

У Ленінграді документи вибиралися для Грушевського переважно для "Історії української літератури". Здійснювалися також пошуки і реєстри стародруків, до організації чого був залучений Володимир Перетц. У 1926–1927 рр. копії документів для шостого тому "Історії української літератури" робила Софія Щеглова, дослідниця релігійної віршованої літератури XVII–XVIII ст. Це були копії переважно з Державної публічної бібліотеки і Ленінградського центрального історичного архіву[104]. До того ж співпраця Щеглової з Грушевським не обмежувалася участю у ленінградській археографічній експедиції. У другій половині 1920-х років вона друкувала свої розвідки у виданнях ВУАН[105].

Ще одним дослідником, який робив копії у Ленінграді за дорученням Грушевського, був згаданий Лев Перетц. Листування між цими обома науковцями за 1930–1933 рр., яке зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтва у Москві, досі не використовувалося дослідниками творчої біографії Грушевського. Однак воно кидає деяке світло на вивчення цієї тематики. З цих листів Грушевського видно, що Перетц здійснював якісь роботи за його дорученням у 1930–1931 рр.[106]. Це, щоправда, не обов'язково могло бути копіювання документів. Лев Перетц був членом Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді[107]. Дослідник тісно співпрацював, наприклад, з "Україною", а Ганна Шамрай перекладала українською мовою до друку в цьому часописі його статті з російської[108]. Його матеріали готувалися також до друку у сьомому випуску часопису "За сто літ" за 1930 р., який так і не було видано[109].

Однак деякі вислови Грушевського, зокрема з його листа від 4 грудня 1932 р., наводять на думку, що у той період Перетц таки допомагав йому

збирати матеріал для "Історії української літератури". "Имели ли бы [Вы] охоту и возможность произвести по моему указанию, для моих работ некоторые справки, выписки и под[обное] в материалах Публ[ичной] библ[иотеки], б[ывшего] Пушкин[ского] дома, библ[иотеки] Академии [наук] и под[обное]?", – писав Грушевський[110]. Перетц, як виглядає, погодився на цю пропозицію і допомагав збирати матеріали для сьомого й восьмого томів "Історії української літератури"[111].

Проте згадані надії Грушевського в листі від 4 грудня 1932 р. на те, що ВУАН виділить у його розпорядження фінансування на оплату цієї пошуково-археографічної роботи, були занадто передчасними. Листування між Кафедрою і бухгалтерією ВУАН у 1933 р. засвідчує про дійсний тогочасний стан у цій ділянці. 14 грудня 1932 р. Кафедра подала до ВУАН відомість про заборгованість (200 крб.) з оплатою Перетцові "...за виборку матеріялів у Ленінграді для робот голови Катедри"[112]. За станом на січень наступного року ситуація не змінилася і Кафедра далі була в боргах перед Перетцом та ще кількома співробітниками[113]. У квітні, коли вже було ясно, що Кафедра отримала лише мінімальне фінансування від ВУАН за перший квартал 1933 р., Шамрай відправив різкого листа до вченого секретаря Історичного циклу. "Ці мізерні суми, – писав він, – в жадному разі не можуть забезпечити виконання робіт Комісій й загрожують – в першу чергу Катедрі, для робіт якої вибирається матеріял і в Києві, і в Ленінграді, – невчасним виконанням плянів"[114].

Грушевський загалом намагався підтримувати з Кафедрою настільки тісні зв'язки, наскільки це йому вдавалося, особливо в перші два роки свого заслання. Щоправда, збереглося не дуже багато його та Катрусиних листів на Кафедру (переважно з проханням про пересилку якихось видань)[115]. Проте численні квитанції про відправлення бандеролей і посилок до Москви, які збереглися у документації Кафедри, свідчать про досить активний обмін листами між Грушевським та його учнями[116].

Відсутність власної бібліотеки, яка залишилася в Києві, створювала йому великі труднощі в науковій праці. У листах із Москви він подекуди звірявся в цьому найближчим людям[117]. Треба було позичати книжки у московських знайомих, часто в академіка Михайла Сперанського[118]. Причому не всі їх можна було своєчасно повернути. Це було викликано, зокрема, арештом останнього у квітні 1934 р., після якого Грушевські втратили з ним зв'язки[119]. Катерина після смерті батька перевезла деякі позичені у Сперанського книжки до Києва і в одному з листів до Дмитра Петрушевського бідкалася, що досі не повернула їх власникові[120].

Іншим способом заповнювати прогалини у текстах, над якими працював Грушевський, були його звернення в листах до багатьох людей в Україні з проханням робити певні довідки в науковій літературі. У Києві він найчастіше звертався з такими проханнями до сестри Ганни і брата Олександра[121]. З львів'ян зв'язувався з Михайлом Возняком, поки той був академіком, який, до речі, також працював над "Історією української літератури"[122]. Однак після

його виключення з ВУАН писати безпосереднього до нього стало небезпечно. У своїх свідченнях на допитах в НКВД у 1938–1939 рр. Катерина Грушевська зазначала з цього приводу: "Из Москвы я несколько раз писала своей [двоюродной] сестре [Ольге] Мочульской с прозьбой попросить у [Михаила] Возняка несколько литературных справок. Писать ему непосредственно не решались после того, как он был исключен из Ак[адемии] наук. С такими прозьбами о литературных справках для разных людей я обращалась не раз и раньше к нему же, к В[ладимиру] Дорошенко, к Ю[ржи] Поливке в Праге"[123].

У Москві Грушевський загалом був добре обізнаний з ситуацією в Україні, причому не лише в науковій ділянці. Він мав загальну уяву про те, які трагічні події відбувалися у той час в українських селах. Так, коли у вересні 1932 р. один з агентів НКВД виїжджав з ВУАН до Москви, то учні Грушевського просили розповісти йому про те, як в Україні вимирають з голоду цілі села, особливо вражаючою була дитяча смертність. Учні пояснювали таку ситуацію, як цілеспрямовану політику, головною метою якої було "...остаточно зламати українську націю...". Адже селянство було єдиною могутньою національною силою, здатною чинити опір радянській владі[124].

Знав також Грушевський про рішення галицьких суспільних і культурних діячів Юліана Бачинського та Антона Крушельницького переїхати мешкати в УРСР. Він подивляв такий нерозважливий крок, що робився у вкрай неспокійний час[125]. І дійсно, уже в грудні 1934 р. вони та інші українські діячі були заарештовані й засуджені до заслання або розстрілу під час репресій, що настали в СРСР після вбивства Кірова[126].

Новини такого характеру доходили до Грушевського під час відвідин його помешкання родичами, друзями та іншими гостями з України. Щоправда, заходило не дуже багато людей, бо "...було небезпечно", – як писала Оксана Степанишина[127]. Проте з тих, хто все ж відвідував Грушевських на вул. Погодінській з України, були Сергій Шамрай (двічі), його мати Ганна Сергіївна, мистецтвознавець та етнограф Наталія Коцюбинська – колишня українська есерка, а потім близька співробітниця Данила Щербаківського і аспірантка ВУАН, Аркадій Степаненко – ще один есер, якого заарештували у 1931 р. у справі УНЦ, Ісидора Косач (шляхом через Москву на побачення у табір до свого чоловіка Юрія Борисова) та інші[128]. Ще одного діяча, який у 1931 р. проходив по справі УНЦ, Юрія Ярослава, Грушевський зустрічав у самій Москві[129]. Одним із тих, хто не боявся, щоправда з іншої причини, заходити до помешкання Грушевських, був Костянтин Штепа[130]. Після таких візитів, як знаємо, він писав доноси в НКВД про настрої історика. З учнів ще маємо відомості про відрядження Сильвестра Глушка і Віктора Юркевича у 1932 рр. для роботи в московському архіві над їхніми темами[131]. Однак про їхні зустрічі з Грушевським у цей час можна лише здогадуватися, оскільки документальних даних про це не вдалося знайти.

Таким було переважно те середовище історика, яке він підтримував з ВУАН та в цілому з Україною протягом часу свого заслання. Джерела, які

проливають світло на цю тему, дуже скупі. Достеменно можемо говорити про те, що це було коло його родини, учнів, близьких друзів, колишніх товаришів по УПСР та ін. Не боявся він приймати в себе родичів засланих українських діячів або тих, хто відбувши покарання, був у Москві проїздом. За такими людьми НКВД не припиняло стеження, і словом чи ділом виявляти їм якусь підтримку, співчуття було небезпечно, особливо для людей неблагонадійних, до яких належав Грушевський. Поряд з громадянською позицією, яку НКВД не могло зламати, це також свідчить про його людські якості та сумління.

Важливо окреслити також і те середовище російських академіків та професорів, з якими він підтримував відносини, проживаючи в Москві. Це дає можливість простежити, в якому колі історик намагався знайти просвіток для свого інтелектуального спілкування. До цього середовища належали насамперед ті люди, які підтримували з ним стосунки ще з часів активної праці в Україні або навіть навчання в університеті. Найтісніші, мабуть, зв'язки тут встановилися у нього зі згаданими вже академіками Михайлом Сперанський і Дмитром Петрушевським.

Сперанський, заслужений історик давньоруської літератури, не лише друкувався у часописах, які Грушевський редагував у ВУАН після свого приїзду, а й у збірнику на його пошану[132]. Результатом співпраці обох науковців було й те, що у червні 1930 р. Грушевський висунув кандидатуру Сперанського на дійсного члена Історичної секції ВУАН, що було ухвалено на одному з засідань секції[133]. Після переїзду Грушевського до Москви їхні відносини ще більше зміцнилися. Цьому сприяли т. зв. "понеділки" Сперанського – неформальні зустрічі людей зі "свого кола", які у визначену годину кожного понеділка могли прийти без запрошення до нього додому й вести бесіди на різні інтелектуальні теми. Такий звичай Сперанський завів ще до революції й не припиняв його у роки радянської влади[134]. Коли НКВД звинувачувало його в приналежності до Російської національної партії, ці "понеділки" інкримінувалися академікові, як організація конспіративних зборів. Як згодом свідчив на допитах Микола Дурново, Грушевський приходив на ці зустрічі досить часто[135]. І, зрозуміло, не лише для того, щоб скористатися бібліотекою Сперанського. Після арешту в квітні 1934 р. останній свідчив під час допитів, що в нього вдома Грушевський "...беседовал об Украине, но только о тяжелом положении науки на Украине, о тяжелом положении ВУАН; о том, что так хорошо начатая научная деятельность за последние годы значительно сократилась"[136]. Можна думати, що для самого Грушевського ці "понеділки" були ледь не єдиною можливістю поділитися спогадами й обмінятися думками в довірливому колі з приводу стану науки в Україні.

Пізніше, коли у 1933–1934 рр. відбулися арешти в Москві й Ленінграді у "справі славістів", Грушевський навряд чи знав про те, що він також проходив за картотеками НКВД, хоч міг про це здогадуватися. Окрім Сперанського, були ув'язнені, наприклад, також і його ленінградські друзі – Воло-

димир Перетц і Софія Щеглова[137]. Проте у цій справі його самого не арештовували й не допитували, хоч дамоклів меч висів над ним постійно. Сьогодні російські історики іноді пишуть, що у 1934 р. від нового арешту в Москві Грушевського вберегло тільки те, що він помер[138]. Не знати, з якою долею перебільшення можна сприймати таке твердження, але безперечним фактом виглядає те, що НКВД мало на Грушевського свої плани. Тим паче, що помер він при обставинах, які не з'ясовані до кінця[139].

Академік Дмитро Петрушевський належав до тих істориків, які найчастіше, мабуть, бували вдома у Грушевського. "Майже щодня відвідував його давній товариш доби студентства у Києві, академік Д. М. Петрушевський, що часто й докладно писав нам про нього", – писала у своїх спогадах Наталія Полонська-Василенко[140]. Разом зі своїм чоловіком Миколою Прокоповичем вона була дуже близькою приятелькою Петрушевського. Про часті візити останнього на вул. Погодінську згадувала також і Оксана Степанишина[141].

Грушевський і Петрушевський обоє закінчували історико-філологічний факультет Київського університету (Петрушевський у 1886 р. – у рік, коли Грушевський поступив на перший курс). У 1894 р. Петрушевський виїхав до Москви, де залишився працювати, а Грушевський до Львова. Важко сказати щось докладне про їхні відносини у наступний період, проте вони мали щонайменше відстежувати діяльність одне одного. У 1929 р. їх разом обрали академіками АН СРСР. Однак тісно вони зійшлися, мабуть, уже на схилку життя, чому мали сприяти й "понеділки" Сперанського. Про близькість відносин родини Грушевських і Петрушевського промовляють також і листи до останнього від Катерини та Марії після 1934 р., що зберігаються у Москві[142].

До московського середовища, з яким контактував Михайло Грушевський, належали також Володимир Вернадський і Гавриїл Гордон. Про них ми вже згадували в попередньому тексті. Вернадський заходив до нього додому, зокрема у 1932 р., аби попрощатися перед від'їздом за кордон[143].

Гордон, професор університету, був дуже колоритною фігурою своєї епохи, настільки ерудованою, що зустрічі з ним не забувалися. Борис Пастернак увів його образ до художніх творів "Охранная грамота" і "Доктор Живаго". Олександр Солженіцин і Дмитро Ліхачов залишили про нього свої враження у працях мемуарного жанру[144]. Повернення такої яскравої постаті з Соловків у 1933 р. не могло залишитися не поміченим у колі московської інтелігенції. За власним зізнанням Гордона, для Грушевського він був "близьким по праці в Москві" і знав такі деталі з його наукового життя, про які міг довідатися лише внаслідок особистого спілкування[145].

На окрему увагу заслуговують відомості про плани академіка Миколи Державіна у 1931 р. залучити Грушевського до праці в Інституті слов'янознавства, що почав свою діяльність у вересні того року. Державін, якого було призначено директором цього Інституту, розраховував, що в разі переїзду українського історика з Москви до Ленінграда, він мав би очолити один із підрозділів новозаснованої академічної установи, а саме сектор історії та економіки[146].

Окрім цього, з багатьма українськими та російськими науковцями Грушевський зустрічався також під час відпочинку у санаторії в Кисловодську у 1932 і 1933 рр.[147].

Картина середовища Грушевського в Москві була б далеко не повною, якби ми тут обійшли увагою його зв'язки з партійними діячами. Адже значною мірою через заступництво деяких фігур у партійному керівництві НКВД не чіпало історика в Москві.

Найбільший вплив на Грушевського у цьому середовищі відігравав його двоюрідний брат Георгій Ломов з родини Оппокових (його батько Іпполіт Захарович і мати Михайла Глафіра Захарівна були рідними братом і сестрою Оппоковими[148]). Ломов займав високі державні й партійні посади в СРСР як член Політбюро ЦК КП(б)У, голова Всесоюзного об'єднання нафтової промисловості, заступник голови Держплану СРСР та ін. Він був вхожий у кабінети найвищої партійної номенклатури СРСР і допомагав Грушевському полагоджувати справи, пов'язані з його арештом і пізнішим життям у Москві[149]. Грушевський апелював до його авторитету, наприклад, у своєму листі до Молотова, повідомляючи, що той може надати останньому всю інформацію при особистій зустрічі[150].

Окрім справи з самим Михайлом Грушевським, Ломов допомагав його родині також і в зв'язку з арештом у 1933 р. Сергія Шамрая. Двічі у серпні, а потім ще раз 2 грудня 1933 р. Грушевський зустрічався з прокурором СРСР Іваном Акуловим і подавав йому клопотання про звільнення свого племінника. Тривав період збирання різних довідок і бюрократичних паперів, а вже 20 грудня Георгій Ломов зустрічався у цій справі з Акуловим особисто[151]. Однак ці зусилля не привели до якихось результатів і Шамрай відбув усі три роки свого першого ув'язнення в таборах.

Стосунки Грушевських з Георгієм Ломовим у Москві були родинними, і Михайло бував у нього вдома[152]. У листопаді ж 1934 р. після смерті батька Катерина відправила з Кисловодська до нього телеграму як до одного з найдовіреніших людей[153].

У попередньому тексті ми вже згадували про контакти Грушевського з Олександром Шумським і Михайлом Бухаріним. Тривалі стосунки у нього склалися і з Федором Конаром, заступником наркома землеробства, завідувачем фінансового сектора і членом колегії наркомату землеробства СРСР, приятелем Миколи Єжова. Виходець із Галичини, у молоді роки Конар навчався у Львівському університеті, служив у легіоні УСС і належав до партії українських есерів. За свідченнями самого Грушевського, які він давав під час допитів у квітні 1931 р., вони зналися ще з тих дореволюційних львівських часів, коли Конар був студентом[154]. Самого Конара було заарештовано на початку 1933 р. і звинувачено в шпигунській, контрреволюційній "організації шкідників" на селі, через діяльність якої нібито розпочався голод у країні. Однак ще до свого арешту Конар, як згодом свідчила Катерина Грушевська, неодноразово радив її батькові звернутися в ЦК ВКП(б) з клопотанням про

своє становище, обіцяючи при цьому влаштувати зустріч з кимось із високопоставлених партійних чиновників. Однак цього не було зроблено[155].

Усе це дає нам загальну уяву про життя Грушевського в Москві та його спроби підтримувати відносини з ВУАН, інтелектуальним російським середовищем, державними, партійними чиновниками. На жаль, про цю важливу ділянку життя Грушевського можемо говорити лише пунктирно, оскільки матеріалів до цієї теми збереглося не багато. У важких умовах життя під наглядом НКВД, переживаючи хворобу очей, він доживав свого віку в Москві. Позбавлений можливості друкуватися в Україні, гнаний у рідній Академії, для якої стільки зробив, не припиняв своєї наполегливої наукової праці й клопотався про продовження роботи археографічних експедицій у Києві, Москві та Ленінграді.

ПРИМІТКИ:

1. Див., напр.: *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського: (За радянською пресою і спогадами сучасників) // *Костюк Г.* На маґістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 9 (Передрук статті з "Українського збірника" (Мюнхен, 1954. – Кн. 1: Грудень)); *Білокінь С.* Рецензія Олександра Білецького на шостий том "Історії української літератури" // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1991/1992. – Ч. 3/4, 1/4. – С. 257; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – К., 1993. – С. 124; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 102; *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах 2008 / Редкол.: Т. И. Вендина, К. В. Никифоров, М. А. Робинсон и др. – М., 2009. – [Вып. 13.] – С. 200; *Robinson Mikhail.* M. S. Hruševs'kyj, la "Questione ucraina" e l'elite accademica russa // Slavica. – 2001. – No. 4: Pagina di ucrainistica europea / Ed. Giovanna Brogi Bercoff, Giovanna Siedina. – P. 174.

2. Див.: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 108 с.

3. *Білокінь С.* Рецензія Олександра Білецького на шостий том "Історії української літератури". – С. 258.

4. Див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 146. Детальніше про працю М. Грушевського над "Історією України-Руси", "Історією української літератури" та іншими творами, написаними у цей період, а також про редакційно-видавничу діяльність Катерини Грушевської у 1934–1938 рр. див.: *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2013 (у друці; Праці Історико-Філософської секції).

5. З важливіших праць на цю тему, що вийшли після 1991 р., див.: *Заруба В*. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991/1992. – № 3–4/1–4. – С. 147–168; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – С. 73–102; *Юркова О*. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 207 і далі; *Plokhy Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – P. 213–280; *Малик Я*. Михайло Грушевський: В умовах більшовицького режиму. – Львів, 2012. – С. 93–110.

6. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. Х. – № 2537–2619. – Арк. 86 (протокол № 24 засідання загальних зборів Історичної секції від 24 грудня 1928 р.).

7. Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат-лів / Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова. – К., 1997. – Док. 83. – С. 120–121.

8. Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): У 2 т. – М., 1930; Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 82. – С. 116–120 (доповідна записка Семена Семка до ЦК КП(б)У про конференцію). У літературі про це див.: *Prymak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto; Buffalo; London, 1987. – P. 229, 232–235; *Barber John.* Soviet Historians in Crisis, 1928–1932. – New York, 1981. – P. 42–46; *Plokhy Serhii.* Unmaking Imperial Russia... – P. 382–413; *Тельвак В.* Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського: (Перша третина ХХ століття) // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 365–397.

9. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Париж; Чікаґо, 1962. – Т. 173: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 17–19; *її ж.* Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – Ч. І. – С. 67–76; Ч. ІІ. – С. 65–66; *Скляренко Є. М.* У сфабрикованій справі “СВУ”: (Й. Ю. Гермайзе) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 129; *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2002. – С. 233–236.

10. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв М. М.* М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 120–122; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 82.

11. Гермайзе вивели зі складу Президії на Загальних зборах лише 16 травня 1930 р. (НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2537–2619. – Арк. 100). Див. також документи з численними донесеннями таємних агентів ҐПУ про настрої в українських колах, у т. ч. М. Грушевського та інших академіків чи співробітників ВУАН (Ф. Савченка, М. Могилянського etc.), у зв’язку з арештами 1929 р. і витяги з перлюстрованого органами листування на цю тему: Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К., 2012. – С. 551–645. Свідчення Гермайзе на допитах у ҐПУ у серпні 1929 р. див.: Там само. – С. 556–557.

12. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 10705–10807. – Арк. 139, 141.

13. Там само. – № 1864. – Арк. 72; № 11049–11106. – Арк. 74 (звіт Археографічної комісії за 1931 р.). Див. також: *Решодько Л.* Двічі померлий // Великий Українець: Матеріали з життя та діфяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденка. – С. 441.

14. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3447–3497. – Арк. 41. *Тронько П.* Приреченість школи Грушевського // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 12; *Заруба В*. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. – С. 155–156.

15. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3084–3128. – Арк. 37.

16. Там само. – № 3447–3497. – Арк. 52 зв.

17. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 129.

18. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 1864. – Арк. 43 зв.

19. Там само. – № 11049–11106. – Арк. 57.
20. Там само. – № 1864. – Арк. 41–41 зв.
21. *Оглоблин О.* Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської академії наук у Києві // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. II. – С. 197; *Полонська-Василенко Н.* Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Вісник Академії наук України. – К., 1992. – № 10. – С. 94; *Юркова О.* "Україна" на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. – Ч. 2. – С. 328–330.
22. Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ). – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 6, 14 об. (лист до Л. М. Перетца від 20 січня 1931 р.).
23. НБУВ.ІР. – Ф. 262. – Спр. 113 (лист Грушевського до Кравцова від 15 жовтня 1930 р.).
24. *Панькова С., Шевчук Г.* "За сто літ": Покажчик змісту // УАЩ. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 247.
25. *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).
26. РГАЛИ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 5, 6.
27. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ.ВРФТ). – Ф. 122. – Спр. 19. – Арк. 7.
28. Там само.
29. *Заруба В*. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. – С. 157.
30. *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 82, 230, 337; *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського... – С. 10; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – [Б. м.,] 1986. – С. 96. – (Серія: "Бібліотека Прологу й Сучасности, ч. 169").
31. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського: (1891–1941) / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – С. 612 (останній лист Савченка від 6 березня і нотатка Студинського); *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. – С. 31; *Рубльов О. С.* Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: (Ф. Я. Савченко) // Репресоване краєзнавство. – С. 171–172; *його ж.* "Аташе" Академіка М. С. Грушевського // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 50–58.
32. НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 2537–2619. – Арк. 119 (протокол засідання від 1 березня 1931 р.).
33. Там само. – № 2642. – Арк. 59.
34. Там само. – Ф. 262. – Спр. 107 (поштівка до Дмитра Кравцова від 30 січня 1930 р.).
35. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – Ч. 1–4. – С. 174; *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 252.

36. *Shapoval Iurii.* Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–34): New Revelations // Journal of Ukrainian Studies. – Edmonton; Toronto, 1999. – Vol. 24. – No. 2. – P. 82; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 89–90.

37. *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 54–55. Документи з Академії наук, які стосуються цієї спроби історика виїхати до Вологди, див.: НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2486–2525. – Арк. 17 зв., 27, 54.

38. *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – С. 53.

39. *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Долі науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1998. – №1/2 (6/7). – С. 266.

40. *Юркова О.* Денисенко Василь Семенович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2: Г-Д. – С. 334.

41. *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського... – С. 268.

42. *Пріцак О.* Передмова // *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні: (Радянський період). – К., 2007. – С. 9.

43. З листа Григорія Ільїнського до Бориса Ляпунова від 13 червня 1931 р., див.: *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 187; *Robinson Mikhail.* M. S. Hruševs'kyj, la "Questione ucraina" e l'elite accademica russa. – P. 173.

44. Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 88. – С. 126.

45. Там само. – Док. 89. – С. 126–127. Протокол обшуку й арешту див.: НБУВ. ІР. – Ф. 357. – Од. зб. 20. Найкращі праці на цю тему див., зокрема: *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – С. 110–123. *Shapoval Iurii.* Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–34)... – P. 82–85; *Пристайко В., Шаповал Ю*. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки: (1931–1934). – С. 106. Про деталі отримання цього помешкання для ВУАН див.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 183.

46. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Спр. 19. – Арк. 7; *Лихитченко В.* Дещо зі спогадів про Михайла Грушевського // Краківські вісті: (Український щоденник). – Краків, 1944. – Ч. 23 (1056). – 3 лютого. – С. 5.

47. Про ці факти з його біографії див.: *Миронова К. Ю.* Г. О. Гордон: судьба и философское творчество // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – Саратов, 2009. – т. 9. – Вып. 4. – С. 17–21; *ее же.* Гавриил Осипович Гордон в воспоминаниях своих детей // Кантовский сборник: Научный журнал / Российский государственный университет им. Иммануила Канта. – Калининград, 2010. – Вып. 31 (1). – С. 59–65.

48. *Лихитченко В.* Дещо зі спогадів про Михайла Грушевського. – С. 5.

49. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 202. У літературі див.: *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 187.

50. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв М. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 136–143; *Plokhy Serhii*. Unmaking Imperial Russia... – P. 249–252.

51. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3027–3082. – Арк. 29.

52. Там само. – № 4063–4099. – Арк. 22; № 3027–3082. – Арк. 63.

53. Там само. – № 15156.

54. Там само. – № 3498–3516. – Арк. 2.

55. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103; *їх же*. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки: (1931–1934). – С. 113.

56. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 176; *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського... – С. 12–13; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 102–103.

57. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – С. 102; *Шаповал Ю.* Загадка смерті Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 5. – С. 89.

58. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 176–177.

59. *Матяш І.* "Зірка першої величини": Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 189–190.

60. *Вернадский В. И.* Дневники: 1926–1934 / Отв. ред. В. П. Волков. – М., 2001. – С. 355.

61. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 177.

62. Див. його книжку: *Shteppa Konstantin.* Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, NJ, 1962. – 437 p. Див. також особисті свідчення Штепи про співпрацю з НКВД (його агентурні прізвиська – "Лохвицький", "Медведєв"), що були дані на суді 16 квітня 1939 р. після його арешту в 1938 р.: "С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД. [...] Националистическую организацию, возглавляемую Грушевским М. С., я также вскрыл и разоблачил. Мне НКВД поручало особо важные задания, и я их выполнял. Я был командирован в г. Москву для (выявления) антисоветской националистической деятельности Грушевского М. С., и это задание выполнил. Мне приходилось работать в тяжелых условиях" (Цит. за: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 246 (прим. 1585)). Ця сама цитата: *Верба І. В., Самофалов М. О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. – К., 2010. – С. 104. Там само (с. 93–106) аналіз судового процесу над Штепою. Автори намагаються пояснити вимушені кроки Штепи як сексота НКВД або навіть виправдати його (с. 105), проте звучить це дуже не переконливо. На цю тему див. також: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 262.

63. *Шаповал Ю.* Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 89; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – С. 102. Див. також рапорт від 10 вересня 1932 р. до начальника Таємного політичного відділу ОГПУ при РНК–ГУДБ НКВД СРСР Георгія Молчанова про виїзд у Москву до Грушевського агента Таємного політичного відділу Київського облвідділу ҐПУ, який був водночас близьким співробітником до науковців з Кафедри, з доносом на своїх товаришів про те, що Василь Денисенко і Сильвестр Глушко просили передати через нього на словах Грушевському: Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ-НКВД / Ред. кол. Сергій Богунов, Валентина Борисенко, Василь Даниленко та ін.; упоряд. Валентина Борисенко, Василь Даниленко, Сергій Кокін та ін. – К., 2007. – Док. 7. – С. 291. Переклад цього документа англійською мовою див.: The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Femine of 1932–1933 in Ukraine / Comp. and ed. by Bohdan Klid, Alexander Motyl. – Edmonton, 2012. – P. 240–241.

64. ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1425. – Арк. 33.

65. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 176.

66. *Вернадский В. И.* Дневники: 1926–1934. – С. 355. Важливі деталі з побуту Грушевського в Москві див. також в іншому спогаді: *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 175–176.

67. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2642. – Арк. 105 (4 квітня), 113 (14 квітня), 118 (6 червня), 124 (Катерина Грушевська, 8 червня).

68. Див. прим. 22.

69. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 15161. У науці, щоправда, прийнято вважати, що часопис припинив своє існування восени 1930 р. Однак це є лише фактичний бік справи. Як ми бачили з листа до Лева Перетца, у 1931 р. Грушевський мав плани продовжувати це видання. Проте надії на це остаточно припинилися аж після його арешту. Питання тепер полягало в тому, що робити з архівом "України", за намагання зберегти який під час перевезення з ВУАН у 1933 р. Шамрай поплатився арештом і таборами.

70. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3027–3082. – Арк. 1 (звіт Катерини і Михайла Грушевських за роботу на Кафедрі у 1931 р.), 43 (протокол засідання Кафедри від 1 жовтня 1931 р.); № 3498–3516. – Арк. 18 (лист з Кафедри до Історичного циклу ІІ Відділу ВУАН від 18 листопада 1931 р.).

71. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 2, 62 (засідання Кафедри від 17 грудня 1931 р.), 65.

72. Там само. – № 3517–3535. – Арк. 2 (Іван Щітківський до Бюро Історичного циклу про затримку звіту Кафедри за 1932 р., 10 січня 1933 р.).

73. Там само. – № 3447–3497. – Арк. 4.

74. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 66; № 963.

75. *Юркова О.* Історично-Археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності. – С. 272, 279–280.

76. Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 102. – С. 151 (текст листа). Див.: *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – С. 138–139; *Shapoval Iurii.* Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–34)... – P. 91.

77. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 4063–4099. – Арк. 44–44 зв.

78. Там само. – № 3084–3128. – Арк. 53.

79. Див. звіт Історичного циклу за 1933 р. і за цілу п'ятирічку: Там само. – № 2236–2302. – Арк. 154; № 1864. – Арк. 41 зв. У літературі цитату одного з цих звітів див.: *Заруба В*. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. – С. 162.

80. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103, 285.

81. *Мельниченко Володимир.* Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М., 2005. – С. 420; ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9. Миколу Бухаріна, як і Грушевського, було обрано академіком АН СРСР у січні 1929 р., але за квотою соціально-економічних наук: Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 78. – С. 113; *Prymak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky... – P. 240.

82. *Plokhy Serhii*. Unmaking Imperial Russia... – P. 429. Лист опубліковано в додатках до праці: *Матяш І*. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 208.

83. *Грушевский М.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Ленинград, 1932. – Т. 1. – С. 157–192.

84. *Аксенова Е. П.* Институт славяноведения АН СССР // *Аксенова Е. П.* Очерки из истории отечественного славяноведения 1930-е годы. – М., 2000. – С. 79; *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 200; *Robinson Mikhail.* M. S. Hruševs'kyj, la "Questione ucraina" e l'elite accademica russa. – P. 173.

85. *Грушевский М.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения. – С. 157 (прим. 1).

86. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – 712 с.

87. Центральний державний архів літератури і мистецтв України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 1 зв.; Спр. 199. – Арк. 4.

88. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103, 285.

89. Там само. – С. 104.

90. Згадка про проф. М. Грушевського в анґл[ійській] пресі: "Таймс" про смерть Великого Вченого і Патріота // Новий час. – Львів, 1934. – Ч. 285. – 23 грудня. – С. 1.

91. *Prymak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky... – P. 203.

92. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 8.

93. Робота цих експедицій докладно описана, наприклад, у працях: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 176–190; *Plokhy Serhii*. Unmaking Imperial Russia... – P. 256–260, passim.

94. *Федорук Я.* Василь Гарасимчук та його невидані "Матеріали до історії козаччини XVII ст.". – С. 25–26. Нові джерела про це див.: *його ж.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).

95. НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 18622. – Арк. 8; *Plokhy Serhii*. Unmaking Imperial Russia... – P. 259–260.

96. НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 10705–10807. – Арк. 137.

97. Там само. – № 3547–3568. – Арк. 28.

98. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 1. Див. також звіт Комісії історії козаччини та козацької доби за виконану роботу в першій п'ятирічці: Там само. – № 4063–4099. – Арк. 3.

99. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 1.

100. Там само. – Арк. 2, 9 зв.

101. Там само. – № 3447–3497. – Арк. 27.

102. РГАЛИ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 20.

103. *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 178.

104. *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. VI. – С. 177, 223, 325, passim. Див. її розписки про отримання оплати за копіювання документів: НБУВ. ІР. – Ф. X. – № 2642. – Арк. 543, 719, 805, 880.

105. Див.: Видання Академії наук УРСР: 1919–1967: Суспільні науки. – К., 1969. – С. 20, 36, 282; *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. VI. – С. 50, 106 і далі.

106. РГАЛИ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 20 (лист від 4 грудня 1932 р.).

107. *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді // Київська старовина. – К., 1997. – № 1–2. – С. 48–57.

108. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2642. – Арк. 397. Про пересилання Перетцові авансів за його працю у середині й другій половині 1930 р. див.: РГАЛИ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 2, 5.

109. *Панькова С., Шевчук Г.* "За сто літ": Покажчик змісту. – С. 247–248, 251.

110. РГАЛИ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 20. Див. також: Там само. – Л. 33.

111. *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).

112. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3517–3535. – Арк. 13 (чернетка від 11 квітня 1833 р. рукою Івана Щітківського та Сергія Шамрая).

113. Там само. – № 4063–4099. – Арк. 14, 40.

114. Там само. – Арк. 38.

115. Див., напр.: Там само. – № 3498–3516. – Арк. 3, 4; № 18945. – Арк. 1 зв.

116. Там само. – № 2642 (passim; документи переважно за 1931–1932 рр.).

117. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – Док. 116. – С. 115; Док. 119. – С. 122.

118. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103–104; *їх же.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – С. 103.

119. Михайла Сперанського було заарештовано у справі "Російської національної партії" 12 квітня 1934 р., 16 червня засуджено до трьох років заслання в Уфу, однак 17 листопада цей вирок замінено умовним покаранням: *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* "Дело славистов": 30-е годы. – М., 1994. – С. 95–97.

120. Архив Российской Академии наук (далі – АРАН). – Ф. 493. – Оп. 3. – Д. 57. – Л. 5 об. (лист від 17 листопада 1935 р.).

121. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103.

122. *Дядюк М.* Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка: 1909–1932 рр. // Український історик. – 2006–2007. – Ч. 4 (172) / 1–2 (173–174). – С. 152–153 (лист від 26 грудня 1932 р.).

123. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 5. Листи Грушевських до Ольги та Михайла Мочульських за 1932–1933 рр. з частими проханнями про різні наукові довідки див.: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901–1933). – Док. 115–120. – С. 107–124.

124. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ-НКВД. – Док. 7. – С. 291; The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Femine of 1932–1933 in Ukraine. – P. 241.

125. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9.

126. Див. заяву українських партій проти цих та інших репресій: Проти большевицького терору на Вел[икій] Україні: Резолюції Президії УНДО і УПР // Новий час. – Львів, 1934. – Ч. 285. – 23 грудня. – С. 3; – Ч. 280. – 16 грудня. – С. 1.

127. *Степанишина О.* Останні роки Михайла Грушевського. – С. 176.

128. Там само; ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 8–9.

129. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9.

130. Там само. – Арк. 8. Про відрядження Штепі від ВУАН до Москви на липень-серпень 1934 р. див.: НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2236–2302. – Арк. 40.

131. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3747–3497. – Арк. 30; № 3498–3516. – Арк. 19.

132. Видання Академії наук УРСР: 1919–1967: Суспільні науки. – С. 19, 26, 36. Див.: *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 187, 190.

133. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2537–2619. – Арк. 103, 108.

134. *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* "Дело славистов": 30-е годы. – С. 90–91.

135. *Робинсон М. А., Петровский Д. П.* Н. Н. Дурново и Н. С. Трубецкой: проблема евразийства в контексте "дела славистов": (По материалам ОГПУ–НКВД) // Славяноведение. – М., 1992. – № 4. – С. 81.

136. Цит. за: *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* "Дело славистов": 30-е годы. – С. 95; *их же.* "Дело" М. Н. Сперанского // Известия РАН. Серия литературы и языка. – М., 1993. – Т. 52. – № 2. – С. 83.

137. *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* "Дело славистов": 30-е годы. – С. 127–131, 206.

138. *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* "Дело" М. Н. Сперанского. – С. 79.

139. На основі нового матеріалу з ЦДІАК докладну статтю на цю тему зараз готує директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світлана Панькова.

140. *Полонська-Василенко Н.* Спогади / Упоряд. Валерія Шевчука. – К., 2011. – С. 485; *Prymak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky... – P. 253. Пошуки цих листів Петрушевського до Василенків не дали поки що позитивного результату.

141. *Степанишина О.* Останні роки Михайла Грушевського. – С. 176.

142. АРАН. – Ф. 493. – Оп. 3. – Д. 56, 57. Загальний огляд цих листів див.: *Юркова О.* Катерина Грушевська: штрихи до біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934–1938) // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: (Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції). – К.; Львів; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. – С. 224–227; *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).

143. *Вернадский В. И.* Дневники: 1926–1934. – С. 355; *Nowacki Roman, Telwak Wiktoria, Telwak Witalij.* Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934) / Наук. ред. Roman Nowacki. – Opole, 2007. – С. 206–207.

144. *Миронова К. Ю.* Г. О. Гордон: судьба и философское творчество. – С. 18.

145. *Лихитченко В.* Дещо зі спогадів про Михайла Грушевського. – С. 5.

146. *Аксенова Е. П.* Институт славяноведения АН СССР. – С. 66. Згадки про це див. також: *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 200; *Robinson Mikhail.* M. S. Hruševs'kyj, la "Questione ucraina" e l'elite accademica russa. – P. 172.

147. Про ці зустрічі див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – С. 106–107.

148. *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини – Ганни Грушевської-Шамрай // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1995. – Ч. 1–4. – С. 184; *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 384–387.

149. *Степанишина О.* Останні роки Михайла Грушевського. – С. 175, 177; *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського... – С. 25–27.

150. *Мельниченко Володимир.* Михайло Грушевський... – С. 422.

151. ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1425. – Арк. 426–427.

152. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – Док. 105. – С. 267.

153. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – С. 111.

154. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – Док. 105. – С. 267.

155. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9.

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

ЯК З БІЛОГО РОБИЛИ ЧОРНЕ (ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ І ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ МАТЕРІАЛІВ ОУН(Б) І УПА РАДЯНСЬКИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ)

Останнім часом до наукового обігу вводиться багато документів з історії українських земель середини XX ст. Утім, над ступенем автентичності документів цього періоду, зокрема тих, що стосуються ОУН і УПА, дослідники практично не замислюються. Натомість історики часто ідеалізують «зручні» для себе документи, достовірність яких не доведена (як образно висловився В. В’ятрович, «натягують» їх на свої «умоглядні концепції»[1]), сліпо довіряють документам, про які чули, але яких не бачили[2], або, що ще легше зробити, теоретизують про протилежні за своєю суттю види історичної пам’яті[3] «з відривом» від джерел.

Навіть побіжне ознайомлення з документами радянських спецслужб, мемуарами і публіцистикою переконує: працівники НКВС-МВС часто фальсифікували документи ОУН і УПА. Такі залюбки використовували у своїх агентурно-оперативних комбінаціях. Мету переслідували прозаїчну: «пересварити» повстанців між собою.

Як вважає невідомий автор дослідження, що опубліковане в 9-му томі Літопису УПА, навесні 1946 року, після облав НКВС на полях у Буському та Олеському районах Львівської області, люди знаходили «силу різних листів, записок, адресованих командирам і підпільникам». У цих документах, зокрема, значилося, що «адресат має вже ніби таємний контакт з НКВД, що він уже виконав низку завдань, що йому дають нові завдання і т. д. … Треба було великого сприту підпілля й деякого часу, щоб зорієнтуватися в усьому цьому підступі», – робить висновок автор[4]. За даними іншого джерела, заява повстанця Юрія Стельмащука-«Рудого», що «допомогла» НКВС захопити командира УПА-Північ Дмитра Клячківського – «вигадка від початку до кінця», тому що «більшовицькі окупанти … самі написали від його імені потрібну їм заяву»[5].

Марія Савчин – дружина провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Василя Галаси-«Орлана» – згадувала, що в 1950 році, після загибелі головного командира УПА Романа Шухевича, радянські опергрупи під виглядом бандерівців, котрі «шукають» до нього «зв’язок», розкидали на полях навколо Львова підроблені повстанські листівки[6]. Ще один цікавий приклад навів ветеран радянських спецслужб Георгій Санніков. Одного разу МДБ пере-

хопило листа «Шувара» до провідника однієї з оунівських округ «Ігоря» і вирішило скористатися цим документом у своїх інтересах. Спецслужба вирішила виготовити інший грипс від імені «Шувара», в якому подати «своє місце зустрічі і умови»[7]. До речі, Санніков у спогадах також пише про підпільну лабораторію НКВС у Києві, де в 1950-х рр. «вироблялися» фальшиві повстанські грипси: «у Києві я вперше побачив, як працюють спеціалісти з підробки почерків, підписів … Їх було всього двоє на всю Україну. … і вся хитрість – столик з матовим склом, підсвітлений світлою лампою знизу, тонка, щільна, як тютюновий папір, калька, по якій виводилася точна копія почерку об'єкта»[8].

Звісно, радянські спецслужби з оперативною метою підробляли не лише документи українського національно-визвольного руху. За свідченням І. Сюндюкова, у роки Другої світової війни особи, які виконували вказівки НКВС, залишали підроблені документи у місцях проведення радянських протинімецьких диверсій, чим провокували німецькі репресії проти цивільного населення. Так, учасник радянського партизанського загону «Переможці» Микола Кузнєцов, котрий «виконував директиви 4-го управління НКВС», залишав «біля вбитих чи поранених гітлерівців відповідні документи», які «кидали тінь» на ОУН[9].

Низка документів, виявлених нами в українських архівах у останні роки, дозволяє істотно розширити палітру сюжетів про навмисну підробку документів українських повстанців радянськими спецслужбами.

Так, у вересні 1945 року УНКВС Рівненської області вирішило дискредитувати «матеріалами СБ» дизертира з УПА Анатолія Моня (перебував на нелегальному становищі в Мізоцькому районі). Хотіло його «підштовхнути» до ліквідації Івана Литвинчука-«Дубового» – одного з керівників оунівського підпілля на Волині[10].

Наприкінці 1945-го чекістам з Острозького райвідділу НКВС на Рівненщині вдалося з використанням сфальшованого листа дискредитувати члена місцевої боївки СБ «Бурю». Зробили це так. Виготовили «псевдо-лист» для Максима Талащука – мешканця села Мощаниця Острозького району: «Дядько Максим, вашого племінника Грицька, я сьогодні довідався, забив із СБ по псевдо «Буря». Ми його хочемо спіймати, но нам немає часу, через те, що ми переходимо далі. Через цього зрадника загинула вся боївка «Гаркавого», за що йому буде сувора розплата як я повернусь. Слава Україні. Героям слава». Друг вашого Грицька, командир УПА. 18 грудня 1945 року»[11]. Далі підкинули цього листа адресатові. Як і очікували чекісти, «Максим» повідомив про листа бандерівську СБ. 21 грудня її представники зайшли до будинку, в якому перебував «Буря» з коханкою, «на розмову». «Бурю» хтось заздалегідь попередив про цей візит, тому, як тільки зайшли непрохані гості, він утік з дому через вікно. Одразу після цього радянська спецслужба запропонувала «Бурі» через його родичів «з'явитися з повинною». Схвильований «Буря» погодився. Його завербували і доручили вбити «господарчого СБ «Чумака»,

забрати в нього зброю, а далі знищити ще двох «бандитів», які залишилися від «розгромленої боївки «Гаркавого»[12].

Дещо інакше радянські чекісти схилили до співпраці й іншого повстанця, який мав псевдонім «Буря» – господарчого з куща ОУН(б) на Львівщині: «Оперуповноважений ... мав дані, що кущовий господарчий Куліш на псевдо «Буря» переховується в себе в будинку. Впродовж неодноразових мірориємств нам не вдалося його затримати. Тоді Борозенець написав йому листа, в якому зазначив: «Друже «Буря», знаю, де ти перебуваєш, дякую за хорошу роботу, зайду сьогодні». Увечері зайшов до нього на квартиру, а на другий день вже самі бандити, підозрюючи зв'язок «Бурі» з органами МВС, убили його»[13].

Щоб скомпрометувати колишнього сотенного УПА, господарського референта Острозького району Тараса Кравчука-«Волинця», наприкінці 1945 року Острозький райвідділ НКВС скористався «послугами» його знайомого – бувшого мобілізаційного референта «Жмайла». Чекісти через «бандпосібника» М. Майду змусили останнього запропонувати «Волинцеві» з'явитися з повинною. Той відреагував швидко: «Ти мене не агітуй, я свої дії проти радвлади давно припинив, але з повинною не прийду. А якщо мене спіймають, то ти допоможи мені виправдатися, я тобі за це буду дуже вдячний». Звісно, цій відповіді ніхто «ходу не дав». Натомість 8 січня 1946 року начальник відділу боротьби з бандитизмом одного з райуправлінь НКВС на Рівненщині Томашевський разом з керівником спецгрупи «Жмайлом» підкинули до будинку «бандпосібника» на прізвище Шкребей у с. Залізове листа російською мовою такого змісту: «Тов. Кравчук-«Волынец», спасибо Вам за правильную ориентировку по банде «Деркача». Мы им немного дали духу. Вы сейчас к нам не приходите, о чем мы Вам писали в предыдущем письме, переданном Вам Майдой. Оставайтесь в своем селе и помогайте там. Связь остается старая». Цей лист «випадково» виявив «Деркач». Останній прибув до села Залізове, вдерся в оселю «Волинця», і повіз того, п'яненького, з дружиною і 14-річним сином, до річки. Сина і дружину розстріляв, а з «Волинцем» розправився «по-звірячому»[14].

Схожим чином в січні 1946-го інший «творчий колектив» радянських спецслужб дискредитував перед бандерівською СБ виконавця есбістських вироків «Вихора». У помешканні заможного селянина Павла Криловця (с. Дерть Рокитнівського району на Рівненщині) «загубили» грипс, адресований «Вихору», в якому оперпрацівник Рокитнівського райвідділу НКВС «дякував» тому за хорошу роботу, як співробітнику НКВС. Чекіст навіть закликав адресата «не ризикувати життям» в роботі й працювати з застосуванням всіх правил конспірації. Про загублений грипс швидко дізналася бандерівська СБ і повісила селянина Павла Криловця. «Вихор», дізнавшись про смерть цього селянина, перейшов на нелегальний стан, бо зрозумів: СБ знищить і його. Саме в цей момент «Вихору» надійшов лист від Рокитнівського РВ НКВС з пропозицією «з'явитися з повинною». Але чи зробив цей «Ви-

хор» так, як «Буря» з Острозького району, тобто здався радянській владі, в цитованому радянському документі не зазначається[15].

Ще один красномовний приклад: працівник НКВС підробив листи воїна Горовенка (члена підрозділу УПА «Орла») до чекістів. Як наслідок, референтура СБ у Маневицькому повстанському районі (Волинська обл.) на початку березня 1946 року розстріляла повстанця[16].

В червні 1946-го колишній оунівський есбіст, очільник радянського винищувального батальйону Ілля Боюк за завданням райуправління МДБ Здолбунівського району почав «писати» листи керівнику СБ Здолбунівського району (тобто колишньому своєму начальнику) «Микиті». Ці послання насправді продукували емдебісти Здолбунівщини, а Боюку казали їх підписувати. В останньому з послань Ілля Боюк «порекомендував» своєму адресанту «Микиті» швидше зважитися на замах проти командира одного з відділів особливого призначення «Черешні». Далі матір пана Боюка «помилково» віднесла листа «Черешні». Відтак, уже наприкінці серпня 1946-го «Черешня» «особисто задушив» «Микиту» як сексота МВС[17].

На початку осені 1946-го Рафалівський райвідділ МВС провів комбінацію з компрометації перед СБ «бандита» Івана Кравчука-«Тополі» − учасника низки «терактів» проти місцевого населення. Для цього в криївці «бандпособниці» Наталії Степанюк біля села Серхова Рафалівського району «випадково загубили» листа до І. Кравчука, в якому містилося прохання ні в якому разі не виходити з повинною, а натомість знищити «бандитських ватажків» «Явора» і «Вербу», далі очолити боївку і «здати» її в повному складі радянським спецслужбам. Як і сподівалися чекісти, зі змістом цього листа ознайомилися оунівці. Згодом «Явір» убив «Тополю» як «зрадника українського народу»[18].

Іноді радянські оперативні працівники «губили» не лише сфальшовані листи, але й блокноти. Так, у серпні 1946 року Гощанський райвідділ МВС провів комбінацію з компрометації «керівника господарської групи банди Деркача» − М. Сердечного-«Житнього». На хуторах села Сергіївка у клуні активного діяча СБ Павлюка-«Вовка» оперпрацівник «загубив» разом зі списаним блокнотом лист-«компромат», в якому було написано таке: «Тов. Сердечний, твої матеріали від 7/ІІ-46 р. запізнилися. «Деркач» пішов два дні тому назад. Прошу використати усе, щоб донесення надавалися своєчасно. Особисто зустрінемося на тому саме місці. Бажаю успіхів. Пономарьов». Від Павлюка лист потрапив до «Деркача». Той спересердя повісив «Житнього», його сестру (раніше вже затримувалася райвідділом МВС) і брата. «На груди М. Г. Сердечного була повішена дошка з написом: «Увага, зрадники і провокатори [...], хто буде робить так само, постигне кара тих ця сама»[19]. Аналогічно від співробітників СБ постраждали скомпрометовані чекістами «шляхом передачі листів» у Людвипільському районі шестеро учасників «бувшої бандгрупи ВОП «Шугая», комендант сільської боївки «Кармелюк», розвідник одного з районів і виконавець присудів «Кобзар», військовий комендант «Морозенко»[20].

Деякі оунівці, як-от комендант запілля військової округи «Богун» Ростислав Волошин і його дружина Ніна Березюк, добре знали, як їхні опоненти з радянських спецслужб використовують підроблені повстанські документи в агентурно-оперативних комбінаціях. Тому намагалися «домовитися» між собою про поведінку в таких ситуаціях. Так, на початку травня 1944 року Деражненський райвідділ НКДБ, скориставшись проблемами в житті Ніни Березюк, дізнався про специфіку її приватного листування з чоловіком – Ростиславом Волошиним. 1 травня жінка прийшла до цього райвідділу «в фізично слабкому стані, морально надламана, з 6-місячним грудним дитятком, брудним та покритим струпами». Попросила кудись прилаштувати дитину, погоджувалася навіть віддати дитя на догляд до радянського дошкільного закладу. На допиті дружина Ростислава Волошина розповіла, що має зі своїм чоловіком домовленість «щодо порядку викладення, техніки, підписів, розташування тексту» у взаємному листуванні. Це було потрібне для того, щоб Ростислав Волошин розрізняв листи «справжні», написані дружиною без примусу, від «фальшивок» – тих, які йому надсилало НКДБ «від імені» дружини або з її підробленим почерком[21].

Схожим чином Василь Охримович у 1951–1953 роках, на думку останнього (почесного) командира УПА Василя Кука, намагався «попередити» колег у підпіллі, що потрапив під уплив радянських спецслужб. На перший погляд, його «записки» були написані досить «стандартно» (почерк, стиль, використання звичних для інтелігенції на Заході фраз), проте змінилися деякі слова та фрази. Наприклад, Василь Охримович назвав відомого американського державного та військового діяча «Айзенхауером», тоді як раніше писав «Айзенгавер»[22]. А відтак, Кук дійшов висновку, що той «так пише свідомо, щоб остерігти, попередити перед провокацією»[23].

Таким чином, на конкретних прикладах доведено, що підроблені працівниками радянських спецслужб повстанські документи ставали ще одним «видом зброї». Така «паперова зброя» заподіювала величезну шкоду цілісності збройного підпілля ОУН і УПА. Вона ж «перетворювала» друзів у збройному підпіллі ОУН на лютих ворогів. До того ж, сфабриковані документи часто потрапляли до бандерівської СБ, вона влаштовувала перевірки, що дуже часто закінчувалися смертю підозрюваних або переходами їх на бік радянської влади.

ПРИМІТКИ:

1. *В'ятрович Володимир*. Про історичні дискусії в Україні /http://incognita.day.kiev.ua/pro-istorichni-diskusiyi-v-ukrayini.html?fb_action_ids=134272956744930&fb_action_types=og.

recommends&fb_source=aggregation&fb_aggregation_id=288381481237582 (25.02.2013 р.)

2. Ще 2004-го ми зробили висновок, що наказу головного командира УПА Дмитра Клячківського-«Клима Савура» про «одномоментне винищення поляків» у 1943 році, на який часто покликаються польські дослідники, не існує (див.: Володи-

мир Ковальчук. Документи ОУН(Б) і запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 92). Проте нещодавно історик Володимир В’ятрович (без жодного посилання на наші висновки) зробив дану тезу темою своєї спеціальної розвідки: Володимир В’ятрович. Історія з грифом «Секретно»: Наказ, якого не було. Продовжуємо пошук. – 2011. – 14 липня / http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-nakaz-yakogo-ne-bulo-prodovzhuyemo-poshuk.html (24.02.2013 р.).

3. *Гон Максим*. Особливості формування української історичної пам’яті в час демократичного транзиту // Філософія. Педагогіка. Суспільство: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 2 / http://archive.nbuv.

gov.ua/portal/soc_gum/fps/2012_2/gon.pdf (6.03.2013 р.).

4. Б. авт. Ганьба ХХ-го сторіччя // Літопис УПА. – Львів, 1992. – Т. 9. – С. 186.

5. Там само. – С. 170.

6. *Савчин Марія* («Марічка»). Тисяча лоріг. – Торонто-Львів, 1995. – С. 350.

7. *Санников Георгий*. Большая охота. – Москва, 2002. – С. 248.

8. Там само. – С. 249.

9. *Сюндюков Ігор*. По той бік легенди. Микола Кузнєцов: нове прочитання біографії // День. – 2006. – 13 січня. – № 1. – С. 8.

10. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 55 (1953 р.). – Спр. 10. – Т. 1. – Арк. 110–124. – Арк. 119.

11. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2962. – Арк. 13–15.

12. Там само. – Арк. 13–15.

13. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2959. – Арк. 206.

14. ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 50. – Т. 1. – Арк. 79.

15. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2962. – Арк. 22–23.

16. ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 45. – Т. 1. – Арк. 37.

17. ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 51. – Т. 2. – Арк. 106−106 зв.

18. Там само. – Т. 2. – Арк. 118−118 зв.

19. Там само. – Т. 2. – Арк. 92 зв.

20. ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 50. – Т. 1. – Арк. 135.

21. Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській обл. – Ф. С-22. – Т. 1. – Арк. 15.

22. *Мармус Володимир*. Друже зверхнику. – Чортків, 2001. – С. 29.

23. Там само. – С. 30.

Ігор ВЕРБА (Київ)

КИЇВСКИЙ УНІВЕРСИТЕТ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (кінець 1941 – початок 1942 рр.)

Про діяльність Київського університету у часи нацистського «визволення « відомо мало. Дослідники за браком джерел обходили цю тему. У перші місяці гітлерівської окупації Київський університет був закритий, однак робота з його відкриття велася. Річ у тім, що у Києві в поневоленні за різних обставин залишилося 1139 вчених, викладачів вищих учбових закладів, взагалі людей розумової праці. Це був значний інтелектуальний потенціал, який включав практично ¾ довоєнного складу Української академії наук[1]. У Києві в окупації серед інших залишилося 3 академіка, 180 професорів, 253 доцента,148 старших наукових працівників, 80 асистентів. За фахом: істориків і філологів −106, біологів − 97, геологів − 41, хіміків − 45, фізиків і математиків − 61, економістів − 25, бібліотечних працівників − 16, мистецтвознавців − 3.В основному це люди були середнього і похилого віку, які в силу багатьох обставин не змогли виїхати з міста[2]. Їх побутом і працевлаштуванням займався Відділ освіти і культури Київської міської управи (КМУ), який очолював відомий український історик – античник, колишній завідуючий кафедрою стародавньої історії Київського державного університету, німець за походженням Кость Штеппа (1896–1958)[3].

К. Штеппа мав підтримку серед членів Української національної ради (Унради) – політичного органу, який ставив за мету відродження української державності[4]. Саме його і зусиллями членів Унради вдалося провести попередні заходи з відновлення діяльності Київського університету. Натомість окупанти хотіли бачити українську молодь на своїх фабриках і заводах чи батраками у бауерів, ніж на лекціях в аудиторіях, але, задекларувавши підтримку національно-визвольного руху на початку військових дій, погодилися на відкриття Київського університету.

К. Штеппа доклав чимало зусиль задля відродження української національної святині – Київського університету. Сам навчатель з двадцятирічним стажем, він добре розумів значення цієї події, тому всіляко сприяв втіленню її в життя. Не безпідставно вважаємо, що переобтяжений громадською роботою, він мріяв поринути в учбовий процес, окунутися в атмосферу творчого життя. 19 листопада 1941 р. К. Штеппа був призначений ректором Київського університету за погодженням з Президією Унради[5].

Як ректор, К. Штеппа почав свою діяльність з підбору кадрів, призначивши проректорами відомих дослідників – професорів Д. Белінга і О. Грузинського. Відповідно, на деканів факультетів теж були призначені авторитетні вчені. Історико-філологічний факультет очолили професори І. Шаровольський і П. Горецький, юридичний Л. Окіншевич, фізико-математичний – М. Шарлемань і В. Чудінов. Деякий час архівом давніх актів, який містився в університеті, завідував його колега по відділу культури і освіти КМУ – історик І. Іванцов, а Зоологічним музеєм – проф. Артоболевський[6]. Заступниками деканів стали: історичного відділу – П. Білик, філологічного – Голубєва. Роботу інших факультетів як заступники деканів направляли: біологічного – доц. Г. Шпета, геолого-географічного – проф. М. Шматко, хімічного – доц. М. Пер'є, фізичного – доц. Л. Лихохід.

Розпорядженням К. Штеппи були створені в університеті і кафедри. Так, на історичному відділі з'явилася кафедра історії України на чолі із завідуючим проф. О. Оглоблиним (викладачі проф. Н. Полонська-Василенко, доц. М. Андрусяк, П. Білик, О. Степанишина і М. Геппенер). Кафедру загальної історії посів сам К. Штеппа (викладачі – доценти С. Гіляров, А. Сагарда, П. Шульженко, асист. В. Зайцев). Очолив він і кафедру класичної філософії на філологічному відділі[7]. До викладання історичних дисциплін його заходами залучалися відомі спеціалісти, частенько давні колеги, знайомі і друзі. Серед них варто назвати прізвища професорів О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, доцентів М. Андрусяка, П. Білика, асистентів О. Степанишиної, М. Геппенера та М. Карачківського. Почався прийом студентів. На листопад місяць набрали приблизно 300 осіб. [8]

Керувати університетом було складною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму вважалося смертельно небезпечним, тому Штеппа вимагав від підлеглих розумного коригування лекцій в бік вимог часу із значним наголосом на висвітлення культуртрегерської місії Німеччини, акцентувалася роль готів в історії України. А втім, це більше торкалося гуманітарних факультетів, які в своїй діяльності наголошували на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. Все ж в Київському університеті до певної міри і часу вдавалося проводити курс в рамках, як згадувалося вище, задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Значною мірою цьому сприяла діяльність і Унради, чимало членів якої рахувалися університетськими викладачами. Отже, цей загально-національний орган справляв опосередкований вплив і на роботу зазначеної установи. З цього приводу цікавий випадок описав в своїх спогадах колишній голова Унради проф. М. Величківський. Він пригадав, як за вимогою Штеппи, заборонив приймати на роботу проректором в Київський університет колишнього керівника Львівського університету комуніста Криленка[9].

Проте ставлення Штеппи до підлеглих було й інакшим. Документи зафіксували, що він підтримав клопотання викладача закладу професора

Н. Полонської-Василенко про призначення їй персональної академічної пенсії у важкий для неї голодний зимовий 1941–1942 рік[10]. Зберігся його позитивний відгук про цю непересічну жінку, в якому він атестував найкращим словами її 32 річну працю в ділянці української історії і просив Президію Української академії наук призначити їй заслужену винагороду[11]. Пенсію їй призначили. І це був гідний вчинок Костя Тодосьовича, бо у Києві в ті страшенні місяці, за окремими даними, від голоду померло і виїхало з міста більше, ніж половина мешканців міста[12].

Попри все розгорнути та налагодити функціонування Київського університету не вдалося. Зміцнивши свою владу, « визволителі « перейшли у наступ. Період загравання з українською інтелігенцією закінчився. Почався розгром Унради, репресії. Студентів почали прямо з лекцій вивозити на примусові роботи до Німеччини, викладачів заарештовувати.

Окупантам не потрібна була вища освіта для українців, і коли на початку 1942 р. після розпорядження гауляйтера України Е. Коха про впровадження для місцевого населення лише чотирикласної освіти, цей навчальний заклад закрили[13].

Отже, за поневолення Київський університет так і не розпочав роботу. Хоча вистачало і педагогічних кадрів і студентів, але расова політика нацистів таки далася взнаки.

ПРИМІТКИ:

1. *Верба І.* Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 45.

2. Державний архів Київської області (далі: ДАКО). − Ф.2356. − Оп.6. − Спр.166. − Арк. 2-3.

3. *Верба І. В.*, Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. − К., 2010. − С.124-125.

4. *Городиський З.* Українська національна рада. Історичний нарис. – К., 1993. – С. 42.

5. ДАКО. – Ф. 2412. − Оп. 2. − Спр. 23. − Арк. 1.

6. Там само. – Ф. 2356. − Оп. 6. − Спр. 166. – Арк. 14.

7. Там само. – Ф. 2412. − Оп. 2. − Спр. 23. − Арк. 6.

8. *Патриляк І. К., Боровик М. А., Ляпіна О. В.*, Нариси з історії Київського університету: навчальний посібник для студентів історичного факультету. − К., 2009. − С. 91.

9. *Величківський М*. Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки) // Визвольний Шлях. – 1965. – № 2 (204). – С. 158–159.

10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3806. − Оп. 1. − Спр. 44. − Арк. 15.

11. *Верба І.В*. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 175.

12. *Верба І*. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 249.

13. *Михайлюк М*. Костянтин Штепа і «Нове українське слово» в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941–1943 рр.): джерелознавчий аспект // Київська старовина. – 2004. – № 5. – С. 134; Див. також її статтю: Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Укр. іст. журн. 2006. – № 1. – С. 131–145.

Валентина ПІСКУН (Київ)

НАДІЯ НА ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ ЯК СПОСІБ СПОНУКИ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВЧЕНОГО (З ПРИВОДУ ЛИСТІВ Ф. ЕРНСТА ДО КИЇВСЬКИХ АДРЕСАТІВ У ТРАВНІ 1941 РОКУ)

Становлення Федора Ернста як вченого відбулося в Україні. Тут він здобув освіту й зробив перші кроки в науковій праці і в пам'яткоохоронній справі. У найскладніші моменти свого життя він завжди обнадіювався Україною, тими знайомими і друзями, на яких міг розраховувати. Так, наприклад, бурхливої осені 1918 року він звертався з проханням до літературознавця Миколи Калениковича Гузія про працевлаштування свого брата Миколи Людвиговича[1] на посаду бібліотекаря Таврійського університету, коли життя останнього в Петербурзі було під загрозою нової влади. Знані на той час українські музейники й мистецтвознавці також високо цінували професійність Ф. Ернста. Наприклад, М. Біляшівський у листі до П. Курінного писав про Федора Людвиговича: «Зараз у нас завідує цим відділом (художнім – *В.П.*) Ернст, і як людина культурна поводиться як слід. Меж іншим йому вдалося меж хламом в нашому «фонді» знайти портрет роботи Левіцького (майже напевно його)»[2].

Один із найретельніших дослідників життя і творчості Ф. Ернста С. І. Білокінь[3], окреслюючи громадську та політичну орієнтацію німця за походженням Федора Людвиговича, доречно цитував його листа до брата Миколи від 15 червня 1917 року, в якому наголошувалося на необхідності вибору своєї позиції й орієнтації на українців. «Взагалі думаю, що українці тепер стануть силою, і на них можна зіпертися, хоча й зі старими сваритися не варт». Політичний Ернстів прагматизм, що виявився в адресованих братові словах, з часом переріс у завзятий український патріотизм», − підкреслює С. Білокінь[4]. Оце відчуття можливості опертя на когорту друзів, на коло знайомих по роботі, однодумців супроводжувало Ф.Ернста все його життя. А практика розв'язання питань у попередньому досвіді завжди виринала в свідомості й була спонукальною до дій.

Загальновідомо, що останні роки свого життя Федір Ернст проживав у м. Уфі, де працював заступником директора з наукової роботи в Башкирському художньому музеї. Але попри високу адміністративну посаду, він не міг вповні самореалізуватися як вчений. Ернста не задовольняла експонатна бідність колекції музею і своєрідна наукова провінційність Башкирської столиці. І це не були суб'єктивні враження виключно Ф.Ернста. До Уфи наприкінці літа – початку осені 1941 доля «закинула» і Олександра Довженка,

який мав подібні враження від Уфи. У листі до заступника голови Раднаркому УРСР Ф. А. Редька в серпні 1941 року він писав: «Привіт Вам з Уфи, міста некрасивого і достатньо вонючого. Набилось сюди нашого брата багато. Робить нам нічого. І ми нудимося і мріємо про Україну»[5].

За різних обставин два українських митці опинилися далеко від рідного краю: Ф. Ернст – на засланні, як той, що «провинився» перед системою, О. Довженко – в евакуації, оскільки Друга світова війна набирала обертів і Уфа стала прихистком для прибулих з інших територій СРСР[6]. Слід зазначити, що обидва митці перебували в полоні ілюзій можливого справедливого вирішення їхніх життєвих проблем у тій системі взаємовідносин особи і влади, яка вибудувалася в СРСР.

Ф. Ернст, перебуваючи на засланні в Уфі, не переставав сподіватися на те, що буде реабілітований і повернеться в Україну. Усі його думки й сподівання були звернені до Києва як одного з потужних центрів української науки й практичного досвіду відстоювання українського культурного середовища. Про це засвідчують два його листи до київських адресатів від травня 1941 року. Листи зберігаються у Центральному державному архіві музеї літератури і мистецтва України у фонді Миколи Прокоповича Василенка. Один лист від 6 травня 1941 року адресований А.Ю. Кримському[7], написаний російською мовою. Зберігся конверт, де зазначено адресу: Київ, вул. Мало-Підвальна, №3, кв.5, заслуженому діячу науки, академіку Агафангелу Євтим'євичу Кримському і зворотня адреса: Уфа, вул. Гоголя, № 27 Башкирський державний художній музей. Ф. Л. Ернст[8]. Лист рекомендований 677/16, написаний синім чорнилом. Почерк Ф. Ернста розбірливий. Другий лист адресовано Наталі Дмитрівні Полонській-Василенко від 26 травня 1941 р. Теж написаний від руки, синім чорнилом[9]. Обидва листи об'єднані тим, що мають свідчення біографічного характеру, адже сам Ф. Ернст намагався якнайширше оповісти адресату про свої наукові досягнення, про бажання працювати в Україні й бути корисним для розвитку української науки. В кожному листі головне прохання – посприяти поверненню в Україну.

Звертаючись до А. Кримського, Ф. Ернст в першу чергу зауважив, що прохання має «особистий характер, але стосується не тільки його, а й важливе для справи». Оскільки своє повернення в Україну вважав не лише своєю приватною справою, а й державною, бо був поодиноким фахівцем в історії українського мистецтва. Справа, який він себе присвятив, стала справою усього його життя. Поштовхом до звернення стали відомості, що їх Ернст отримав від своїх друзів, і, зокрема, від В. Базилевича. «Днями я одержав звістку про те, що при Київському художньому інституті створюється кафедра українського мистецтва, проте її нема кому очолити через відсутність спеціалістів. Вважають, що моя кандидатура найбільш сприйнятна. Із Києва мені надіслали звернення Редакційної колегії збірника «Видатні місця України» з проханням до мистецтвознавців взяти в ньому участь. У мене значна кількість матеріалів, спеціальний топографічний словник з позначенням пам'ятників, маса літератури, газетних вирізок, маса особистих спостережень

по всім цим пам’ятникам»[10]. Те ж саме прохання і до Н. Полонської-Василенко. «Відроджений до нового життя Василь Митрофанович (Базилевич – *В. П.*) писав мені не так давно, після перебування в Києві, про (тоді ще проект) організації комісії з історії Києва з Вами на чолі, і начеб-то серед авторів проектованих 4 комісій наче називали моє скромне ім'я»[11]. Далі в дисті до А. Кримського Ф. Ернст подає свої наукові здобутки за 15 років роботи в Академії наук та про багаторічні пошукування в галузі історії українського мистецтва. «Ви пам’ятаєте, звісно, комісію зі створення біографічного словника діячів України. Редактором відділу мистецтва цієї комісії я працював з 1919 року над словником українських художників від XI століття до сьогодення, і зібав їх багато тисяч з детальною бібліографією. Але ці тисячі мирно спочивають в письмовому столі мого службового приміщення в уфімському музеї, і потроху до них додаються нові брати»[12].

Ф. Ернст не лише упродовж багатьох років збирав біографічні дані про українських мистців, а й доречно використовував їх у своїй професійній роботі ще у 1920-х – на поч. 1930-х років. Так, наприклад, він був офіційним опонентом при рекомендації промоційної роботи аспірантки Марії Олексіївни Новицької на тему: «Матеріали до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст.» 25 жовтня 1928 р. «Відзив д. члена Науково-Дослідної Катедри Мистецтвознавства Ф.Л. Ернста про роботу аспірантки М. О. Новицької на тему «Матеріали до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст.»» засвідчує ретельність підходу рецензента, його доброзичливість у ставленні до пошукувань молодого автора і водночас професійну вимогливість. «Українське мистецтво взагалі досліджено дуже мало. Спеціально в царині шиття, ткацтва, гаптування тощо – літератури майже немає. Кожна навіть невеличка стаття є вже внесок. Тим більше треба вітати названу роботу М. О. Новицької, яка обрала об’єктом свого досліду певний комплекс пам’яток гаптування, об’єднаних ім’ям фундаторки-ігумені Єлени, локалізованих хронологічно і топографично. Дослідниці особливо пощастило тим, що зібрані нею пам’ятки гаптування освітнені ще й матеріалами архівними. Останні мають також цілком виняткový характер – це не сухій опис чи випадкова згадка, а докладні взаємні обвинувачення – скарга майстрині на ігуменю, що експлоатує її працю й до певної міри привласнює собі її авторське право – і контробвинувачення ігумені Єлени. Цей матеріал проливає світло на багато темних місць, на повсякденний побут майстерень, обставини виникнення пам’яток гаптарства»[13]. Серед недолікав, що їх рецензент зазначає: «варто згадати про традиційне процвітання мистецтва шитва й гаптування у Флорівському монастирі, яке перейшло до нього з кол. Вознесенського печерського монастиря, що славився своїм аристократизмом (як пізніше Флорівський) й художнім вишиванням, про яке згадує ще у I половині XVII віку француз Боплан. Не завжди задовольняє мистецький аналіз описання пам’яток іноді надто сухо-інвентарні». Залишила поза увагою дослідниця й те, що Єлена є чужоземного походження, а це так само впливало стиль шитва[14]. (Пізніше архівні матеріали, зібрані М.О.Новицькою та її пра-

ці використала в своїй узагальнювальній монографії про українське літургійне шитво Т. Кара-Васильєва)[15]. Отже, поряд із значною науково-дослідницькою роботою Ф. Ернст опікувався й справою підготовки молодих наукових кадрів, що було так важливо для формування мистецькознавчої школи в Україні.

Описував у листі Ф. Ернст і про свою роботу над книжкою про Т. Шевченка як художника, над якою він працював за завданням АН УСРР і Міносвіти. Писав також про те, що загалом його перу належать 127 друкованих робіт і майже всі з українського мистецтва. Але найбільше – про свої поневіряння після арешту у 1934 році. Читаючи ці рядки, дивуєшся спокою й витримці, з якими Ф. Ернст описував свою працю, його наївності й вірі в те, що більшовики дозволять йому повернутися в Україну.

«А між тим, після свого вимушеного від'їзду з Києва в 1934 році, я безперервно працював, хоча і в суміжних галузях, проте по спеціальності. Був директором музею Біломорсько-Балтійського каналу ім. тов. Сталіна і вивчав історію Карелії; робив директором музею будівництва каналу Москва-Волга, вивчав історію і пам'ятники підмосковного району і художнє оформлення каналу; був зам.директором Казахської національної художньої галереї в Алма-Ата, вивчав мистецтво Казахстану; як заст. директора Башкирського художнього музею вивчав мистецтво Башкирії. Я не жаліюся – мене тут цінують, поважають, люблять, але все-таки ця робота не для мене; вивчати творчість двох десятків не дуже грамотних художників в країні, де 25 років тому назад взагалі ще не було жодного художника – нудно і недоцільно, коли стіл, шафи, корзини і ящики забиті матеріалами, що стосуються рідного мені українського мистецтва, яке зацікавило мене майже з дитячого віку, про яке я друкував статті з 1913 року, якому віддав всі свої сили в кращі свої роки. Моє найпалкіше бажання – повернутися до Києва і залишок своїх сил віддати справі вивчення українського мистецтва – нового і старого. Моє заповітне бажання – при АН організувати подальший збір матеріалів і створення словника українських художників, не враховуючи інші роботи, яких набереться достатньо. Я хотів би, щоб з Києва мене запросили на будь-яку із названих робіт…»[16]. Федір Людвигович побоювався, що його не відпустять через дві причини. З одного боку це – запланована у 1942 році декада башкирського мистецтва в Москві, а з іншого – його судимість. «Тому, саме суттєве – що внаслідок моєї судимості (в 1934 році ОДПУ засудило мене до 3-х років виправно-трудових таборів, які я відбув у Повенці, в Карелії, працюючи в музеї Біломорканалу, після чого був звільнений 4 березня 1936 року зі скороченням терміну перебування на 231 день) – я маю лише одне обмеження на постійне проживання в так званих режимних містах – в тому числі і в Києві, Харкові, Одесі. Це обмеження відпадає при знятті судимості. 25 липня 1939 року моя дружина подала особисто листа секретарю Верховної Ради УРСР в Києві мою заяву з проханням про зняття судимості, з додатком 13 документів – трудових довідок, почесних грамот, якими мене нагороджували і нагороджують, і т.п. 22 квітня 1940 року тутешні органи НКВС запро-

сили у мене ще додаткові матеріали, долучаються в таких випадках – я їх подав; характеристики у мене блискучі, за відгуками юристів. З 1935 по 1941 роки я надрукував ще понад 20 статей, організував понад 30 художніх виставок і музейних експозицій. Але відповіді поки що не має»[17]. Ф. Ернст прохав А. Кримського звернутися по допомогу до Президента Академії наук О. Богомольця. Наголошував – «Я прошу про це не як про подачку для себе особисто (на це я б ніколи не наважився), а прошу тому, що вважаю, що можу бути суспільно більше корисним в Києві, аніж тут в Уфі. Прохати про себе досить неприємно – але питання стоїть про сутність власного існування – коли рідним науці і мистецтву я віддав більшу частину свого життя і хоча б віддати решту – і про саму науку»[18]. Він турбувався про якість проведення екскурсій в Києві, про те, що, зібрані ним відомості по окремих будинках, залишаються нікому невідомими тощо.

Відповіді Ф.Ернст від своїх адресатів не дочекався. І в Україну вже не повернувся. Із початком війни його заарештували, а в 1942 р. розстріляли.

Проте символічне повернення Ф. Ернста в Україну все ж відбувається: і, передовсім, через повернення в науковий обіг його спадщини, через увічнення його пам’яті в Україні.

9 червня 1960 року український художник і мистецтвознавець Антон Хомич Середа написав листа до дружини Федора Людвиговича Тамари Львівни[19], в якому зазначав: «До мене звернулися із редакції Української радянської енциклопедії з проханням подати статтю про Федора Людвиговича. Оскільки я багато років був у дружніх стосунках з Федором Людвиговичем, можливо більше ніж хто інший із тих, хто залишився живим, знаю про його наукову і культурну діяльність в Києві за період 1917–1939 рр. Але мені, на жаль, не відомі окремі дані без яких не можлива стаття в енциклопедії, а саме: місце, рік, число місяць народження, а також смерті. Не відомі мені дані про роки його навчання в Глухівській гімназії. Здається він і гімназію закінчив з золотою медаллю? Про роки вступу і закінчення Київського університету, нарешті, все, що стосується останнього його нещастя в Уфі. В якому музеї і ким він працював в Уфі, мені точно не відомо. Які праці він написав і опублікував за цей період? Пам’ятаючи Федора Людвиговича як свого товариша і українського вченого, я хотів би виконати прохання енциклопедії і хоча б з великим запізненням сказати про нього декілька теплих слів, але без вашої допомоги я не зможу виконати це завдання. Прошу Вас, Тамаро Львівно, посприяти мені в цьому.

На жаль, редакція Енциклопедії звернулася до мене з великим запізненням, тоді як цей том уже закінчували, поставлено оперативний термін подання статті до 1 липня, тому я Вас дуже прошу не відкладати свою відповідь на моє прохання»[20]. Стаття в УРЕ була опублікована, хоча й з деякими помилками (рік смерті зазначений не вірно, біографічні дані подані дуже коротко). Теж саме повторено й у другому виданні УРЕ:«Ернст Федір Людвігович (11 (23) XI 1891, м. Глухів, Сумської обл. – 17.VIII.1949) – укр. рад. історик мистецтва. Навчався в Київ. ун-ті. В 1922-33 рр. працював у Всеукр. істор.

музеї. Автор наук. праць з істор. укр. архітектури й образотворчого мист.: «Стара бурса в Києві»(1921), «Український портрет XVII –XX ст. Виставка українського портрета» (1925), «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів» (1926), «Українське малярство XVII –XX ст.» (1926), «Київ. Провідник» (1930)»[21]. Поступово процес відторгнення і забуття змінився на пізнавальний, хоча ще й донині не маємо перевиданої спадщини митця, яка відіграє фундаментальну роль в історії українського мистецтва.

ПРИМІТКИ:

1. У листі до М.К. Гузія від 30.Х. 1918 р. Ф. Ернст писав про те, що дізнався про поїздку М.К. Гузія в Тавриду і набрався сміливості прохати про працевлаштування брата. І тут же подав короткий життєпис Миколи, де, зокрема зазначав: «Микола Людвигович Ернст народився в 1889 р. в Києві, закінчив 1907 року гімназію в Глухові, зі срібною медаллю; в 1911 – закінчив Берлінський університет з титулом доктора філософії, magna cum laude. У 1911–1914 служив помічником бібліотекаря університету Св. Володимира, в подальшому – бібліотекарем Київського комерційного інституту, нині – в Публічній бібліотеці в Петрограді. Спеціаліст з російської історії, докторську роботу написав про стосунки Криму з Москвою (німецькою мовою…). Вивчав татарську мову, тепер особливо багато приділяв уваги історії генуезьких колоній в Криму. Має також низку інших друкованих робіт. Тому, думаю, що і місце прикрасить його і він прикрасить місце. Дозвольте сподіватися на Вашу рекомендацію перед синклітом професорів Таврійського університету…». – ЦДАМЛМ України. – Ф. 10, оп. 1, спр. 50, арк.1-1 звор.

2. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.10 К-56. – арк.148 звор. Лист М.Ф. Біляшівського до П.П. Курінного. Київ. 1 січня 1924 р.

3. Перу С.І. Білоконя належить низка праць про різні періоди життя Ф.Л. Ернста: Щоденник Федора Ернста як пам'ятка української культури 1920–1930-х років // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття: Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста. – Суми, 1991. С. 49–52; *Федір Ернст* // Репресоване "відродження". К.: Україна, 1993. – С. 308–321; Щоденник Федора Ернста про діяльність Ґосторґу та пограбування українських музеїв // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Ч. 8-9. Част. 2. – К., 2002. – С. 35–53; Шевченкознавчі праці Федора Ернста // Слово і час. 2004. – № 7 (523). – С. 24–34; Останні роки життя Федора Ернста // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 5. – К.: Кий, 2005. – С. 173–188; Три арешти Федора Ернста // Музейний провулок. – 2005. Липень-грудень. № 2 (4). – С. 20–25; Шевченкознавчі праці видатного історика мистецтв Ф.Ернста // Пам'ять століть. – 2005. – Травень- серпень. № 3–4 (54–55). С. 42–60; Ф.Ернст про гетьмана І. Мазепу як центральну постать старої України // Батуринські читання 2007: Зб. наук. праць. Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. С. 18-33; Автобіографія Федора Ернста поч. 1930-х років // Глухів і округа. Вип. 1. – Глухів, 2008.- С. 12-31; Із останніх листів Федора Ернста (1936-1939) // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Зб. наук. праць: Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18-19 травня 2006 р.). Глухів, 2006. – С. 166-185.; Федір Ернст: невідома автобіографія початку 1930-х рр.//Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статтей) //Зб. праць. – Київ, 2007. – 400 с. // Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-book-193.html

4. *Білокінь Сергій*. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 286с. // Режим доступу: http://www.s-bilokin. name/ Personalia/Ernst.html

5. *Корогодський Р.* Довженко в полоні. Розвідки та есеї про Майстра. – К.: Гелікон, 2000. – С. 207.

6. Про приїзд евакуйованих з України та їхнє враження про Уфу свідчать також спомини В.В. Сосюри: «Їхали спроквола центральною вулицею Леніна. Ходили старомодні трамваї, дзеленчали на перехрестях. Бруківка, зогнилі тротуари, високі паркани — забруднені й не пофарбовані, жалюгідні халупи з вкрапленням одно-двоповерхових будинків з іржавими дахами та облупленою штукатуркою. Людей на вулицях небагато. Вдягнені злиденно.

Виїхали за околицю міста. Дорога в баюрах, глибока колія, болото по коліна. Сяк-так дісталися до невідгородженої території урядових дач: ті ж таки знайомі по Харкову котеджі, впорядковані алеї, квіти, велика їдальня. Чисто, охайно. Оселилися на другому поверсі разом з Рильськими у суміжних кімнатах».- Сосюра Володимир. Доле моя чорно-біла. Із книги спогадів // Дзеркало тижня. – 2002. – №21, 8 червня.

7. А. Кримський ще на початку 1930-х років був усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. На початку війни проживав у Звенигородці. 20 липня 1941 року Кримського було заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності. Хворого академіка відправили до Казахстану, де він помер в лазареті однієї із тюрем НКВС у Кустанаї 25 січня 1942 р. Вочевидь про це Ф. Ернст не міг знати.

8. Адреса музею в Уфі залишилася незмінною і донині. На наш лист від 19 жовтня 2012 р. з проханням долучитися до участі в науковій конференції, присвяченій 120-річному ювілею Ф. Ернста, адміністрація музею не відгукнулася.

9. Вперше Лист надрукував: Див.: Верба Ігор. Лист Ф.Л. Ернста до Н.Д. Полонської-Василенко від 26 травня 1941 року / Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 2. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – С.512-518.

10. ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1. спр.300, арк.1. (Тут і далі переклад з рос. мови здійснено автором – *В.П.*).

11. Там само. – Ф.542, оп. 1, спр. 143, арк. 1.

12. Там само. – Ф.542, оп. 1, спр. 300, арк.2.

13. Там само: Ф.1164, оп. 1. спр. 322, арк. 1 – 1 звор.

14. Див.: Там само. – арк. 1 звор.

15. *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 32.

16. Там само. – арк. 2 – 2 звор.

17. Там само . – арк. 3 звор.–4.

18. Там само. – арк.5.

19. Лист зберігається у ЦДАМЛМ у фонді Середи Антона Хомича. Ф.375, оп.I, спр. 267, арк.. 1- 1 звор. Його написано російською мовою, нерозбірливим почерком, багато виправлень. Можливо, що це була чернетка.

20. ЦДАМЛМ України. – Ф. 375, оп. 1, спр. 267, арк. 1-1 звор.

21. Українська радянська енциклопедія. – Т.4– Вид. 2-е. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1979. – С. 49.

Тетяна СЕБТА (Київ)

МЮНХЕНСЬКА СИСТЕМАТИЧНА КАРТОТЕКА ВЛАСНОСТІ МИСТЕЦЬКИХ ОБ'ЄКТІВ (1945–1952): ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВОЄННОЇ РЕСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Значна частина культурних цінностей, вивезених у роки Другої світової війни нацистською Німеччиною з окупованих країн Європи на свої терени, була зосереджена у 1945–1948 рр. у Мюнхенському центральному збірному пункті[1] (Central Collecting Point Munich). Це було одне із трьох сховищ[2] культурних цінностей, створених в американській зоні окупації Німеччини англо-американською "Секцією пам'ятників, образотворчого мистецтва та архівів" (Monuments, Fine Arts and Archives Section), яка діяла при Верховному командуванні союзницьких експедиційних збройних сил (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces).

Мюнхенський центральний збірний пункт (1945–1949 рр.), далі МЦЗП, було організовано для концентрації, ідентифікації, реставрації та повернення колишнім власникам культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих країн Європи і виявлених по війні у Баварії та американській зоні окупації Австрії. Він розташувався у колишньому нацистському партійному центрі у Мюнхені на Кьоніґсплац – будинку адміністрації НСДАП та резиденції керівника партії, т. зв. фюрербау. З організацією тут центрального збірного пункту ці будівлі були перейменовані відповідно у галерею I та галерею II[3]. Нині у приміщеннях колишнього МЦЗП розміщується Центральний інститут мистецтвознавства (Zentralinstitut für Kunstgeschichte, веб-сторінка: www.zikg.eu), заснований 1946 р.

За час діяльності МЦЗП через нього пройшли німецькі колекції з Гліптотеки, Старої та Нової Пінакотеки, культурні цінності з Польщі, Чехії, Угорщини, Франції[4], Бельгії, Голландії та СРСР. Радянські культурні цінності, зібрані в МЦЗП у період 1945–1948 рр., було перевезено сюди у великому обсязі з замків Кольмберг[5] біля м. Ансбах, Буксгайм[6] біля м. Меммінґена, однойменного замку м. Гьохштедта[7] та ін. Крім того, частина культурних цінностей надійшла також від приватних осіб[8].

Працівники МЦЗП проводили інвентаризацію, атрибуцію, каталогізацію, реставрацію, фотофіксацію предметів мистецтва, що надходили до збірного пункту. На кожний предмет, а "предметами" могли бути картина, ікона, ваза, папка з малюнками або документами, коробка з археологічними знахідками, нумізматична колекція і т. д., вони складали ідентифікаційну картку. Ці карт-

ки утворили згодом т. зв. Картотеку власності мистецьких об'єктів (Property Cards Art), яка стала важливим джерелом наших знань щодо повоєнної реституції культурних цінностей з Німеччини.

Картотека власності мистецьких об’єктів складається з двох однотипних картотек – реституційної та систематичної, які зберігаються нині у Федеральному архіві Німеччини у м. Кобленці, фонді В-323: Treuhandverwaltung für Kulturgut (Опікунське управління культурних цінностей). Реституційна картотека, в якій картки розміщено за порядковим вхідним номером до МЦЗП, зберігається у справах (каталожних ящиках) №№ 647–694 названого фонду і налічує 65573[9] типові картки. Вона має неофіційну назву “Головна картотека”. Реституційна картотека повністю сканована і у вигляді електронної бази даних доступна сьогодні разом з наявними фотографіями на веб-сторінці Історичного музею Німеччини у Берліні: www.dhm.de/datenbank/ccp. Систематична картотека або “картотека власників” зберігається у справах № 695–729 того ж фонду, де такі самі картки розміщено за країнами, а всередині кожної групи за населеними пунктами. Систематична картотека налічує 55024[10] картки. Обидва види карток (реституційної та систематичної картотек) за своєю структурою та інформацією однакові, проте різночитання зустрічаються внаслідок механічних помилок, внесених правок, приписок і т. д.

У 90-х роках минулого століття робоча група науково-дослідного проекту “Доля переміщених радянських культурних цінностей під час Другої світової війни” Дослідного центру Східної Європи при Бременському університеті (Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen) опрацювала розділ “СРСР” систематичної Картотеки власності мистецьких об‘єктів, переклавши його на німецьку мову і створивши на його основі електронну базу даних[11]. До цієї бази даних увійшли також ще два документальні комплекси джерел щодо реституції радянських культурних цінностей з Німеччини. Це – транспортні списки (Shipments) реститованих у 1945–1962 рр. до СРСР культурних цінностей і радянські “Вимоги” (Claims) 1946–1949 рр. Переклад Картотеки власності мистецьких об'єктів на німецьку мову, на жаль, не полегшив доступ і розуміння цієї картотеки для науковців і музейних працівників з країн пострадянського простору. Співробітники бременського проекту також підготували збірник ґрунтовних наукових праць щодо переміщення радянських культурних цінностей під час Другої світової війни[12], в якому ряд статей висвітлювали питання їхньої реституції колишньому СРСР[13].

У середині 1990-х років питанням реституції, її правовій базі були присвячені міжнародні конференції в Амстердамі (1996 р.), Мінську (1997 р.) та Нью-Йорку (1997 р.)[14]. Українською мовою міжнародні законодавчі акти щодо реституції побачили світ ще 1993 р. у збірнику документів з цієї теми, підготовленому тодішнім Інститутом української археографії[15]. Свій внесок у дослідження загальних проблем реституції, у тому числі англо-американської після Другої світової війни, внесла американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед на прикладі українських архівних матеріалів у складному

трикутнику Росія–Україна–Польща, дослідивши також долю архівної україніки протягом війни[16]. Із останніх великих праць щодо повоєнної реституції варто назвати англомовну монографію Міхаеля Курца "Америка і повернення нацистської контрабанди: шлях додому європейських культурних цінностей"[17].

У незалежній Україні історіографічна база з питань реституції українських культурних цінностей англо-американськими союзниками у др. пол. 1940-х років є досить вузькою. Вона представлена роботами О. Долинського та автора цієї статті[18], в яких висвітлюється, зокрема, діяльність МЦЗП та повернення через нього українських культурних цінностей, котрі узагальнювалися тоді як радянські. Великий доробок з цієї теми належить С. Коту[19], який у своїх публікаціях ґрунтовно і різнобічно висвітлив історію повоєнної реституції, її правові засади та акцентував увагу на невирішених нею питаннях з точки зору українських культурних цінностей. Майже в усіх названих публікаціях так чи інакше висвітлювалася діяльність МЦЗП або згадувалася його Картотека власності мистецьких об'єктів, яка на сьогодні є важливим джерелом наших знань про вид, зміст, стан, кількість та інші характерні особливості культурних цінностей, що поверталися власникам з МЦЗП у рамках англо-американської реституції по війни.

Що являє собою мюнхенська Картотека власності мистецьких об'єктів? Який інформаційний потенціал міститься у ній для виявлення втрачених українських культурних цінностей та, взагалі, дослідження їхнього переміщення під час війни? Які висновки вже можна зробити на основі її попереднього опрацювання, щоб полегшити працю іншим дослідникам, і як зробити її доступною для фахівців та експертів окремих установ, адже об'єм її досить великий? На ці питання спробуємо дати відповідь у даному дослідженні.

Картки як реституційної, так і систематичної Картотеки власності мистецьких об'єктів складено англійською мовою, хоча зустрічаються й такі, що частково або повністю написано німецькою мовою. Часто поверх англійського напису йде його переклад на німецьку. Типовий бланк картки, розмноженої типографським методом, містить 17 полів, що заповнювалися на друкарській машинці, зрідка від руки. Назва центрального верхнього поля була однаковою для кожної картки – "*Картка власності об'єкта мистецтва*" (Property Card Art). У карточці зазначалися два порядкові номери – вихідний номер з назвою сховища, де предмет було виявлено, і вхідний номер МЦЗП з позначкою "*Mun.*", а також дві дати – прибуття до МЦЗП та вибуття із вказівкою напрямку вибуття. Крім того, картка містить назву предмета (якщо це були предмети образотворчого мистецтва) або опис предмета, інформацію щодо його виду, класифікації, автора, розмірів, матеріалу, ідентифікаційних позначок, наявності фотокартки, стану на момент прибуття до збірного пункту, ймовірного власника та історії вивезення до Німеччини.

Зразок картки систематичної Картотеки власності мистецьких об'єктів

Class[redacted]on Paintings

Property Card Art

Mun. 8863 Aussee 4083

Author: Frans Francken II 1632

Subject: Fight on horseback (Amalekiterschlacht)

Presumed Owner: UdSSR Mus. Bialacerkiew

Measurements: L W 142 H 102

Weight:

Material: oil on panel, cradled

id.acc.to Linz-Cat.

Depot possessor: ERR

Arrival Condition: good, undamaged

PHOTO yes no

Identifying Marks: Linz 2426 Masch.Zettel: Aus dem Museum in Biala-cerkiew sichergestellt durch 14.A.K.Sdf.(Z) Singer, Bayerle..... 166-126 (weisse Kreide)

Description: sig. and dated: "D OUDEN f. Franck IN f.A.1632

History and Ownership: Dresd. Kat.: 1941 im besetzten sowj. Gebiet sichergestellt (aus dem Museum Bialacerkiew) u. Masch. geschr. Zettel a. d. Rückseite.

Bibliography:

Arrival Date: 11.10.45

Exit: 15.4.47 to Berlin

Переклад:

<table>
<tr><td>Класифікація: картина</td><td>Мюнхен: 8863</td><td>Аусзеє: 4083</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Автор: Франс Франкен II, 1632 р.
Предмет: Битва верхи на конях (Битва Амалії)
Розміри: w 142 h 102 Матеріал: фанера, масло, в рамці Стан: добрий, не пошкоджено
Опис: підпис і дата: «D OUDEN f. Franck IN f. A. 1632
Ідентифікаційні позначки: Linz 2426 друкована на машинці наклейка: Конфісковано у Білоцерківському музеї командуванням 14-ї армії ш[тан]д[артен]ф[юрером] (Z) Зінгером, Байєрлє 166–126 (білою крейдою)</td><td colspan="2">Ймовірний власник: СРСР, Білоцерківський музей згідно з: каталогом музею у Лінці Фотографія: є,
Власник сховища: ЕРР
Історія і власність: Дрезд[енський] кат[алог]: 1941 р. конфісковано на окупованій радянській території <(з Білоцерківського музею) згідно з надрукованою наклейкою на звороті.></td></tr>
<tr><td>Дата прибуття:
11.10.1945</td><td>Вибуття:
15.04.1947
до Берліну</td></tr>
</table>

Вхідний номер у Мюнхені отримували не предмети, а ящики, в яких вони надходили, за виключенням великих, габаритних предметів, що пакувалися окремо або по декілька разом. У такому випадку номер міг бути подвійним: ящик/предмет. *Вихідний номер* предмета із сховища, навпаки, часто був подвійний: перша цифра це номер ящика, а друга через косу риску – номер предмета у ящику. Всі предмети з кожного ящика описувалися у Мюнхені окремо за виключенням книжок та інших однорідних предметів (малюнки, гравюри або документи у папці, кераміка або нумізматична колекція в окремій упаковці), що бралися на облік лише сумарно. Наприклад, ящик з стількома-то книжками, папка з стількома-то малюнками/гравюрами і т. д. У полі "*історія та*

власність" повідомлялося про історію вивезення предмета до Німеччини, інколи з зазначенням міста або музею, з якого він був вивезений, пунктів проміжного зберігання, а також року надходження до німецького сховища.

Розділ "СРСР" систематичної Картотеки власності мистецьких об'єктів налічує 5152* картки. Вони зберігаються у справах №№ 727, 728, 729. Їх розміщено за назвами населених пунктів, звідки, як встановили у МЦЗП, було вивезено предмети мистецтва і культури. У справі 727 знаходяться картки на літери латинського алфавіту "B"–"K" (1856 карток), справі 728 – на літери "L"–"U" (1623 картки), справі 729 – "U"–"Z" (1673 картки)[20]. Картки з розділу "СРСР" стосуються музеїв та інших закладів культури сучасних України (2033 картки), Росії (1215 картки) і Білорусі (317 карток). Майже третину карток (1583 картки) цього розділу позначено як "*СРСР: Невідомий власник* ".

Українські, російські та білоруські культурні цінності у Мюнхенському центральному збірному пункті за систематичною Картотекою власності мистецьких об'єктів

	УКРАЇНА			**РОСІЯ, БІЛОРУСЬ**		**СРСР:**
п/№	**Населені пункти**	**Кіль-кість карток**	**п/№**	**Населені пункти**	**Кіль-кість карток**	**Власник невідомий**
1.	Алупка	33	1.	Гатчина	33	**1 583 картки**
2.	Біла Церква	1	2.	Новгород	386	Gosonsky
3.	Вінниця	32	3.	Орел	1	Museum (?)
4.	Керч	91	4.	Павловськ	7	**4 картки**
5.	Київ	1 655	5.	Петергоф	15	**Всього: 1587**
6.	Луцьк	6	6.	Псков	656	
7.	Львів	2	7.	Пушкіно	1	
8.	Миколаїв	24	8.	Ростов	54	
9.	Одеса	1	9.	Таганрог	29	
10.	Полтава	54	10.	Тихвін	18	
11.	Рівне	1	11.	Царське Село	15	
12.	Сімферополь	15		**Всього:**	**1215**	
13.	Тернопіль	1				
14.	Умань	42	12.	Мінськ (Білорусь)	**317**	
15.	Херсон	56				
16.	Харків	3	**Разом:**		**1532**	
17.	Феодосія	16				
	Всього:	**2033**				
	Разом: 5 152 картки					

* Підраховано за копією розділу "СРСР" картотеки, яка зберігається в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Розділ "СРСР" систематичної Картотеки власності мистецьких об'єктів у вигляді ксерокопій карток зберігається нині в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ) та є доступним для всіх зацікавлених дослідників.

З 1946 р. розпочався процес реституції культурних цінностей Радянському Союзу з МЦЗП. Це засвідчують т. зв. "Транспортні списки" (Shipments), офіційні акти передачі культурних цінностей, що у вигляді окремих транспортів або партій направлялися у розпорядження Радянської військової адміністрації Німеччини. Кожний такий транспорт отримував порядковий номер. Всього в МЦЗП на культурні цінності, передані Радянському Союзу, було складено 6 транспортних списків (I–VI)[22], але фактично звідти було відправлено п'ять транспортів (I, II, III, IV, VI), транспорт V було відправлено з Нюрнберга (фонтан "Нептун"[23] з Петергофа).

Перелік культурних цінностей кожного транспорту містив дату, номер транспорту та стандартний заголовок, наприклад: "Перелік "А": Список російського майна з Мюнхенського центрального збірного пункту" (Schedule "A": List of Russian Property from Central Collecting Point, Munich). Кожний перелік мав 9 колонок: 1) порядковий номер, окремий для кожного транспорту; 2) порядковий номер, який починався у першому транспорті з № 1 і, не перериваючись, закінчувався у переліку 6-го транспорту № 4890[24]; 3) мюнхенський вхідний номер по порядку; 4) назва сховища, з якого надійшли предмети культури; 5) вихідний номер із сховища; 6) автор або класифікація предмета та датування; 7) назва або опис предмета; 8) ймовірний власник; 9) історія вивезення.

Транспорти з МЦЗП мали такий обсяг:

- I (28.08.1946) – 1178 предметів;
- II (15.04.1947) – 903 предмети;
- III (15.04.1947) – 2683[25] предмети;
- IV (20.07.1947) – 8 предметів;
- V (13.10.1947) – 1 предмет (відправлено з Нюрнберга);
- VI (30.01.1948) – 96 предметів[26].

Всього 4868 предметів, на кожний з яких було складено окрему картку.

Транспорт I містив картини, ікони, малюнки, книги з м. Ансбах[27]; II – твори образотворчого мистецтва також з м. Ансбах, замків Буксгайм, Нойшванштайн і частково колекції з замку м. Гьохштедт; III – колекції з Гьохштедту; IV – 4 килима і 4 ящика з фотонегативами колишнього київського Центрального фотокіноархіву; VI – картини з замків Кольмберг, Нойшванштайн і Буксгайм та 3 ящика (23 предмети) з приладами, книгами і журналами Інституту хімії з Києва[28].

Однак при порівнянні з даними мюнхенської картотеки бачимо розбіжності у датах (транспорт IV) та кількості переданих предметів (транспорти I, II–III, IV).

Передача культурних цінностей СРСР з Мюнхена за систематичною Картотекою власності мистецьких об'єктів

п/№	Дата	Куди	Транспорт	Кількість предметів (зміст)
1.	28.08.1946	Берлін	I	1181 ікони, картини
2.	15.04.1947	Берлін	II, III	3695 предметів (археологічні, історико-етнографічні колекції, картини з замку Буксгайм)
3.	22.07.1947	Берлін Москва	IV	– 2 килими з "київського музею"; – 4 (2 килими, 2 ящика з негативами з Києва)
4.	30.01.1948	Москва	VI	96 предметів (картини з Нойшванштайна і Буксгайма, 3 ящика (23 предмети) з приладами, книгами і журналами Київського інституту хімії)

За мюнхенською картотекою транспорт I (28.08.1946) містив 1181 предмет, а за транспортними списками – 1178 предметів. Транспорти II і III були відправлені в один день – 15 квітня 1947 р. У цей день за картотекою було відправлено разом 3695 предметів, а за транспортними списками – 3586. У транспорті IV (20.07.1947) було відправлено 8 об'єктів (4 килими та 4 ящика з фотонегативами), за даними картотеки – лише 6 об'єктів, і то 22 липня 1947 р.: 4 килими та 2 ящики з фотонегативами. Два інші ящика з фотонегативами з Києва (мюнхенські номери: 14347 та 14692[32]) були відправлені згідно з картотекою 15 квітня 1947 р. до Берліна. Співпадають лише кількісні та якісні дані транспорту VI.

Такі розбіжності говорять про те, що мюнхенська Картотека власності мистецьких об'єктів, не дивлячись на її велику документальну цінність, все таки страждає неточностями, які є результатом, ймовірно, механічних помилок, зроблених працівниками МЦЗП, які мали справу з сотнями тисяч предметів мистецтва та культури і мусили їх опрацьовувати у досить короткі терміни. Виявлені розбіжності та механічні помилки примушують ставитися до даних картотеки інколи критично, тим більше, що процент механічних помилок встановити досить важко, майже неможливо. Єдиним, на нашу думку, засобом виявлення помилок у мюнхенській картотеці є її по-предметне, скрупульозне, номер за номером порівняння з транспортними списками предметів, повернутих СРСР.

Майже всі транспорти з радянськими культурними цінностями направлялися до Берліну (I, II, III і частково IV), де розміщувалися у приміщенні великого зерносховища колишнього німецько-російського транспортного товариства "Дерутра" (Deutsch-russische Transportgesellschaft – Derutra). У Берліні культурні цінності приймала спеціальна комісія у складі: уповноваженого Комітету у справі культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Д. Б. Марчукова, членів комітету – А. М. Кучумова та Г. Г. Антіпіна,

уповноваженого Ради міністрів УРСР В. С. Островецького, представника Академії наук УРСР Х. Г. Голімбіовського, уповноваженого Ради міністрів БРСР М. О. Кальницького та представника Академії наук БРСР В. Н. Катишева, експертами працювали співробітники російських музеїв.[33]

На складі "Дерутри" культурні цінності розбирали, ідентифікували і при необхідності перепаковували. Звідси, за попередніми результатами ідентифікації, культурні цінності впродовж жовтня–грудня 1947 р. було відправлено до центрів республік та міст, з яких у більшості своїй їх вивезли. Так, у Пушкіно було відправлено 4 вагони (275 місць), Новгород – окремий транспорт (437 місць), Київ – 8 вагонів (1127 місць), Мінськ – 2 вагони (182 місця)[34]. Найбільший транспорт з Берліну було відправлено 7 листопада 1947 р. до Москви – 11 вагонів, які містили 2500 ящиків[35]. У цих містах відбувався подальший розподіл реститованих культурних цінностей між колишніми власниками.

Вісім вагонів з українськими культурними цінностями, відправлених 10 листопада 1947 р. з Берліну до Києва, прибули на місце 4 грудня 1947 р. До Києва, щоправда, прибуло сім вагонів, оскільки на станції Брест відбулося перевантаження з німецьких вагонів у більші радянські. При розвантаженні замість заявлених у транспортній накладній 1127 місць виявили 1136 (на 9 місць більше) внаслідок того, що деякі пакунки розпалися. Саме від останньої цифри відштовхувалися фахівці, коли ідентифікували належність культурного майна тому чи іншому музею або установі культури. Увесь вантаж 6–8 грудня було перевезено до Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" (ДІКЗ КПЛ), де з 4 січня до 15 березня 1948 р. відбулася ідентифікація і розподіл, т. зв. прийомка, отриманих цінностей[36].

Для прийомки культурних цінностей, повернутих з Німеччини, була створена комісія на чолі з директором Державного республіканського історичного музею (ДРІМ) А.П. Вікторовим. Членами комісії було призначено начальника Управління музеїв А.А. Петлюка, директора Державної історичної бібліотеки (ДІБ) УРСР М.І. Закопайла і представника райфінвідділу Ленінського району Києва А.Є. Скачинського. Експертами, які розбирали та ідентифікували отримані з Німеччини культурні цінності, працювали співробітники київських музеїв, зокрема ДІКЗ КПЛ, ДРІМ, а також ДІБ. Від ДРІМ протягом січня місяця 1948 р. працювали завідувачка відділу "Київська Русь" Н.М. Лінка (урод. Геппенер) та науковий співробітник відділу фондів О.А. Шевцова[37].

У результаті роботи комісії було виявлено 49 місць з культурними цінностями, які не належали українським установам, а походили з Білоруської РСР (42 місця), Кримської АРСР (6 місць) та м. Орла РРФСР (1 місце). Серед тих, що залишилися, було виявлено 193 місця, які містили речі, котрі належали Державному музею українського мистецтва (143 місця), Інституту археології АН УРСР (47 місць) і Академії архітектури УРСР (3 місця). Інші 867 місць розподілилися за своїм складом між Державною історичною бібліотекою у Києві (64 місця) і 9-ю українськими музеями: ДРІМ (618 місць), ДІКЗ КПЛ (44 місця), Полтавський обласний краєзнавчий музей (36 місць),

Вінницький обласний краєзнавчий музей (26 місць), Херсонський краєзнавчий музей (42 місця), Миколаївський історичний музей (9 місць), Львівський історичний музей (12 місць), Чернігівський обласний історичний музей (1 місце) та Уманський міжрайонний краєзнавчий музей (15 місць)[38].

Якщо порівняти дані мюнхенської Картотеки власності мистецьких об'єктів, побачимо певні розбіжності між даними картотеки і результатами роботи комісії. Це і у кількості місць, визначених для тих чи інших музеїв, і у кількості самих установ, визначених як власників реститутованих культурних цінностей. Наприклад, Чернігівський історичний музей, який не згадується у картотеці, але експонати якого виявила комісія, або предмети мистецтва з Харкова, Одеси, Білої Церкви, які згадуються у картотеці, але які не виявила або не визначила комісія. Втім, нічого дивного у цьому не має, оскільки як у Мюнхені, так і у Києві працювали хоч і фахівці, котрі, однак, не знали цих збірок і мусили у дуже стислі терміни опрацьовувати величезну кількість предметів мистецтва і культури, орієнтуючись головним чином за ідентифікаційними шифрами, штампами або іншими позначками, яких іноді просто не було.

Більше того, не варто забувати, що культурні цінності, передані американською стороною представникам Радянської військової адміністрації у Німеччині, пройшли ще один етап ідентифікації у Берліні на складі "Дерутри", що було пов'язано з їх перепакуванням та перерозподілом. Внаслідок цього предмети з одного місця (ящик, пакунок, папка, згорток і т.д.) могли потрапити до іншого або кількох інших місць, що ще більше ускладнювало справу їхньої ідентифікації на місцях або призводило до розпорошення збірок і зменшення, таким чином, їхньої наукової вартості або повної втрати. Тут варто підкреслити суттєву різницю у роботі фахівців МЦЗП та радянських експертів зі складу "Дерутри". В МЦЗП, як видно за картотекою, речі з одного ящика/пакунка, який надійшов до мюнхенського пункту, вкладалися після опису та ідентифікації знову до свого місця, не змішуючись з предметами іншого ящика/пакунка. Тому не дивно, що внаслідок такої "ідентифікації" на складі "Дерутри" музеї або інші установи культури СРСР серед повернутих з Німеччини експонатів не знаходили "свої" або знаходили "не свої" речі.

Так, наприклад, Новгородський обласний краєзнавчий музей повідомляв у листі від 23 лютого 1949 р. Державний республіканський історичний музей у Києві про ікони, виявлені серед речей, повернутих з Німеччини: "*На Ваше отношение от 7.1.49 г. № 13 Новгородский областной краеведческий музей сообщает, что в числе полученных нами экспонатов из Германии находятся 53 иконы, принадлежащие, по[-]видимому, Вашему и Белорусскому гос[ударственному] музею. На одной из икон сохранилась этикетка с надписью "Киев, Исторический отдел" и на двух "Минск, Белорусский Государственный музей". Сколько принадлежит икон Вашему музею[,] определить не можем. Кроме икон[,] других экспонатов не имеется. Директор Константинова*"[39].

Була ще практика навмисного перерозподілу культурних цінностей, коли вартісні, рідкісні, високохудожні речі з периферійних музеїв спеціально направлялися до центральних музеїв Москви та Ленінграду або інших російських музеїв. Вже класичним прикладом цьому є історія фресок київського Михайлівського Золотоверхого собору, які при поверненні з Німеччини були направлені до Ермітажу у Ленінград та Новгородського обласного краєзнавчого музею[40]. Тому мюнхенська Картотека власності мистецьких об'єктів є не тільки джерельною базою для виявлення втрачених культурних цінностей України, а й юридичною підставою для повернення українських культурних цінностей, які після війни у рамках англо-американської реституції потрапили до установ культури інших країн, зокрема Росії.

Які перспективи виявлення слідів втрачених українських культурних цінностей містить у собі мюнхенська картотека? Найбільше шансів виявити втрачені під час війни цінності або правильно ідентифікувати невідомі речі, що опинилися після війни в установі, мають українські музеї і, головним чином, музеї історичного та краєзнавчого профілю. Найбільше предметів у складі археологічних, етнографічних колекцій або поодинці було вивезено саме з цих установ, про що свідчить як мюнхенська картотека, так і згаданий вище розподіл вантажу з культурними цінностями, які надійшли з Німеччини до Києва 1947 р., де доля музеїв, і саме цього профілю, була найбільша.

Фіксація у більшості карток наявних ідентифікаційних позначок (шифрів, штампів, сигнатур) є тим важливим "ключем", який дасть експертам можливість встановити власність того чи іншого предмету. Принагідно зазначити, що у поле "*ідентифікаційні позначки*" фахівці МЦЗП вносили часто німецькі ідентифікаційні позначки, нанесені на упаковку або предмети перед відправленням їх до Німеччини. Саме за німецькими шифрами, наприклад, було виявлено у мюнхенській картотеці 32 картини і одну акварель пересувної виставки Державного російського музею 1941 р. у Криму, вивезені Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа 1943 р. з Воронцовського палацу в Алупці (див. виноска 21). Крім того, не всі ідентифікаційні шифри в МЦЗП вірно читалися або списувалися, – на це теж треба зважати, працюючи з картотекою. Наявність у картотеці понад півтори тисячі предметів, власника яких, окрім як "СРСР", взагалі не було встановлено, є також великим полем дослідження для фахівців і перспективою для майбутніх відкриттів.

Ще раніше автор даної статті на підставі попереднього аналізу Мюнхенської картотеки власності мистецьких об'єктів та опрацювання документації Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа дійшла до висновку, що, поперше, майже всі нацистські сховища (Буксгайм, Нойшванштайн, Ансбах/Кольмберґ, Гьохштедт), крім австрійського м. Альтаусзеє, з яких до МЦЗП надходили культурні цінності, належали відомству райхсляйтера Розенберґа, зокрема двом його найактивнішим управлінням на території СРСР: образотворчого мистецтва та до і ранньої історії, інтереси яких в окупованих кра-

їнах Європи обслуговував Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа[41]. По-друге, за походженням культурних цінностей, тобто історією їхнього вивезення, пошуки українських культурних цінностей обмежуються замками Буксгайм (349 карток*) і Гьохштедт (2642 картки*).

У замку Кольмберґ біля м. Ансбах було розміщено культурні цінності з російських музеїв (царських палаців під Ленінградом, Новгорода, Пскова – див. виноску 5), у замку Буксгайм – картини радянських художників, вивезені Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з Державного музею українського мистецтва у Києві, Дніпропетровського художнього музею ім. Бродського, Харківського художнього музею, а також музеїв Таганрога і Мінська[42], у замку м. Гьохштедт – збірки історико-краєзнавчих музеїв України, а також Мінська і Вільнюса[43]. У замку Нойшванштайн біля м. Фюссен перебували твори образотворчого мистецтва в основному західноєвропейських музеїв, зібраних для майбутнього музею фюрера у м. Лінц. Туди потрапила лише одна за даними мюнхенської картотеки картина з України – картина фламандського художника XVII ст. Франца Франкена II з Білоцерківського міжрайонного краєзнавчого музею (див. вище копію картки), та три ящики з картинами з Алупки: № 145 (11 картин і 5 карт[44]), № 146 (39 картин) і № 147 (7 картин). Вони були вивезені Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з Воронцовського палацу в Алупці, частина яких походила з вище згаданої пересувної виставки Державного російського музею[45].

Можна навести ще один приклад практичного застосування Мюнхенської картотеки власності мистецьких об'єктів. Нещодавно завдяки німецьким колегам** з Культурного фонду земель (Kulturstiftung der Länder) у м. Берліні стало відомо, що у Центральному інституті мистецтвознавства в Мюнхені, який розміщується у приміщеннях колишнього МЦЗП, знаходиться фонд фотографій під назвою "Київ". У ньому зберігаються 1440 довоєнних фотографій, взяті на облік 1948 р., з зображеннями інтер'єру та екстер'єру першої половини 1930-х років Софійського та Михайлівського соборів, а також інших українських і російських церков. Кожна з фотографій наклеєна на картон, містить або оригінальний підпис українською і російською мовами під фотографією, або лише переклад цього підпису на німецьку мову. У підписі міститься як старий (оригінальний) номер, так і номер, отриманий в МЦЗП. Вдалося з'ясувати***, що ці фотографії походять з довоєнної фототеки Національного заповідника "Софія Київська". Відомо, що звідти у жовтні 1943 р. було вивезено 9 скриньок з негативами і 2 ящики з фотографіями та іншими речами[46]. Проте до музею по війні з цього майна повернулося далеко не все.

---

* Підрахунки автора.

** Дякую Ульріке Шмігельт і Коріні Кур-Корольов, які, працюючи в Центральному інституті мистецтвознавства у Мюнхені, звернули увагу на цей фонд і повідомили про нього.

*** Висловлюю подяку також завідуючій фототеки Національного заповідника "Софія Київська" Світличній Ніні Олексіївні за консультацію і допомогу в ідентифікації фотографій з мюнхенського інституту.

Скільки ящиків з фотонегативами і фотографіями було передано СРСР з МЦЗП? Скільки серед них було таких, що належали колишньому Державному архітектурно-історичному заповіднику “Софійський музей”? Чому ці фотографії не були реституовані і залишилися на зберіганні у мюнхенському Центральному інституті мистецтвознавства? Відповідь на ці питання при порівнянні з іншими джерелами може дати мюнхенська картотека.

Мюнхенський центральний збірний пункт припинив свою діяльність 30 листопада 1949 р. Майже за рік до його закриття, 31 серпня 1948 р., Американська військова адміністрація Німеччини передала управління і виконання завдань МЦЗП у компетенцію міністра-президента Баварії, однак право реституції культурних цінностей залишилося за нею. Після закриття МЦЗП частину культурних цінностей, власника яких не було визначено[47], перевезли до Візбаденського центрального збірного пункту, котрий було ліквідовано влітку 1951 р.[48] 22 лютого 1952 р. управління культурними цінностями колишніх центральних збірних пунктів було передано у відання відділу культури Міністерства закордонних справ ФРН, при якому утворився окремий сектор “Опікунське управління культурним майном при Міністерстві закордонних справ”. Після ліквідації 31 грудня 1962 р. названого сектора відання культурними цінностями з 1963 р. перейшло до компетенції міністра фінансів ФРН. Йому було передано близько 20 тис. творів мистецтва, серед них 2708 картин. Спочатку ними опікувалася Вища фінансова дирекція у Мюнхені (Oberfinanzdirektion München), нині – Федеральне управління центральних відомств та державних майнових питань (Bundesamt für zentrale Dienste und offene Vermögensfragen). Ще 1966 р. за рішенням Бундестагу Міністерство фінансів ФРН передало на довгострокове зберігання майже 2000 творів мистецтва 111-м німецьким музеям і 18-м федеральним установам[49]. У випадку віднайдення їхнього власника вони можуть бути йому повернені.

Мюнхенська Картотека власності мистецьких об’єктів, зокрема її систематичний розділ “СРСР”, без сумніву, залишається й досі важливим документальним джерелом для дослідження переміщення українських культурних цінностей під час та після Другої світової війни і виявлення слідів втрачених цінностей. Нині підійшов час її наукового комплексного видання, яке б включало всі чотири частини розділу “СРСР”, на які він умовно поділяється: культурні цінності України, Росії, Білорусі та “СРСР: невідомий власник”. Про необхідність такого видання свідчать вже як попередні аналітичні висновки щодо її складу та інформаційного потенціалу, так і перші відкриття на її основі. Майбутнє видання дозволить працювати з реституційною Картотекою власності мистецьких об’єктів, яка в електронному вигляді доступна на веб-сторінці Історичного музею Німеччини у Берліні, порівнюючи дані обох частин картотеки. Більше того, майбутнє видання може лягти в основу загальнодержавної бази даних втрачених українських культурних цінностей внаслідок Другої світової війни.

ПРИМІТКИ^

1. Про діяльність Мюнхенського центрального збірного пункту див. монографію його першого керівника Край Хью Сміта: *C. H. Smyth.* Repatriation of Art from the Collecting Point in Munich after World War II: Background and Beginnings: With Reference especially to the Netherlands. – The Hague, 1988. – 126 p.

2. Крім Мюнхенського центрального збірного пункту в американській зоні окупації Німеччини діяли Оффенбахський та Візбаденський/Марбурзький центральні збірні пункти. Попередником Візбаденського збірного пункту короткий проміжок часу був збірний пункт у м. Марбурґ, котрий, як і його наступник, мав справу з культурними цінностями німецької власності. В Оффенбахському збірному пункті концентрувалася юдаїка, вивезена Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з окупованих країн Європи до Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (*L. Poste.* I. Books go home from the wars // Library Journal. – 1948. – 1 December. – P. 1699–1704; *Herbst A.* Zur Geschichte des Wiesbadener Collekting Point // Kunst in Hessen und am Mittelrhein. – Sonderdruck. – 1992. – d.12. Dezember. – S.11-18; *G. Freitag.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 171, 182–183).

3. *C H. Smyth.* Repatriation of Art from the Collecting Point in Munich after World War II. Background and Beginnings. With Reference especially to the Netherlands – The Hague, 1988. – P. 26, 55.

4. Частина французьких культурних цінностей повернулася назад до Франції безпосередньо з нацистського сховища, розташованого у замку Нойшванштайн біля м. Фюссен, минаючи збірний пункт у Мюнхені, оскільки ящики були цілі, у кожному знаходився інвентарний опис, і процес ідентифікації проходив без труднощів (*G. Freitag.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 186).

5. Замок Кольмберґ (Colmberg) біля м. Ансбах належав Управлінню образотворчого мистецтва відомства райхсляйтера Розенберґа. У ньому зберігалися культурні цінності (ікони, картини, скульптура, порцеляна, меблі і т. д.), вивезені за розпорядженням командування групи армій "Північ" з Новгорода, Пскова, царських палаців під Ленінградом та передані у 1944 р. Оперативному штабу райхсляйтера Розенберґа. Однак із замку Кольмберґ до МЦЗП надійшов 23 жовтня 1945 р всього один ящик з 19 картинами, а з м. Ансбах за підрахунками автора у цілому – 1959 предметів (BArch, B-323, Nr. 729/11612; *U. Hartung.* Odysseen sowjetischen Kulturgutes im Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 106–107).

6. Сховище у замку Буксгайм (Buxheim) біля м. Меммінґена належало також Управлінню образотворчого мистецтва відомства райхсляйтера Розенберґа. Тут перебували поміж інших картини радянських художників, вивезені з Києва, Дніпропетровська, Харкова, Мінська і Таганрога (Там само. – S. 104–105).

7. У замку м. Гьохштедт (Höchstädt) на Дунаю біля м. Діллінґена зберігалися археологічні та етнографічні колекції численних українських історико-краєзнавчих музеїв, а також історичних музеїв Мінська та Вільнюса, вивезені однойменним зондерштабом Управління до і ранньої історії відомства райхсляйтера Розенберґа (Там само. – S. 108–109; *Reinhard H. Seitz.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – Weißenhorn, 2009. – S. 159–160).

8. Property Cards Art // BArch, B-323, Nr. 729.
9. Інтернет-ресурс: www.dhm.de/datenbank/ccp/prj_dhm_ccp/ccp_einleitung_de.pdf
10. Property Cards Art, Claims und Shipments. Amerikanische Rückführungen sowjetischer Kulturgüter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. CD-ROM mit Beiheft / Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen. – Bremen, 1996.
11. Там само.
12. "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion / W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – 264 S.
13. *G. Freitag.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // Там само. – S. 170–208; *U. Hartung.* Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung // Там само. – S. 209–223; *U. Hartung.* Sowjetische, amerikanische und deutsche Archivalien zum Verbleib kriegsbedingt verlagerten Kulturgutes aus der Sowjetunion // Там само. – S. 224–241.
14. The Return of Looted Collections (1946–1996): An Unfinished Chapter / Proceedings of an International Symposium to Mark the 50th Anniversary of the Return of Dutch Book Collections from Germany in 1946: Amsterdam, 15 and 16 April 1996. – Amsterdam, 1997. – 126 p.; Рэстытуцыя культурных каштоунасцей. Праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання: Юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася у Мінску пад эгідай UNESCO 19–20 чэрвеня 1997 г. – Мінск, 1997. – 342 с.; The Spoils of War: World War II and its Aftermath: the Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property / Ed. by Elizabeth Simpson. – New York, 1997. – 336 p.
15. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей: Зб. док. / НАН України. Ін-т укр. археографії та ін. – К., 1993. – 76 с.
16. *P.K. Grimsted.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute, State Committee on Archives of Ukraine, State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge (MA), 2001. – 798 p.
17. *Michael J. Kurtz.* America and the Return of Nazi Contraband: The Recovery of Europe's Cultural Treasures. – Cambridge, 2006. – 290 p.
18. *Долинський О. В., Себта Т. М.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 589–595; *Себта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис...канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2000. – С. 129–154.
19. *Кот С.* Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України. – 2006. – № 4. – С. 96–119; *Кот С.* Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. – 2009. – № 1. – С. 97–106; *Кот С.* З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2010. –- № 36. – С. 361–371; *Кот С.* Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та

Україна // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2010. – № 19. – С. 243–264.

20. BArch, B-323, Nr. 727, 728, 729.

21. Варто зазначити, що 32 картини і 1 акварель російських та західноєвропейських художників XVII–XX ст. пересувної виставки Державного російського музею 1941 р. у Криму, вивезені 1943 р. Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з Воронцовського палацу в Алупці, були виявлені нами у розділі "СРСР: невідомий власник" (*Долинський О. В., Себта Т. М.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. – № 1–3. – К., 2005. – С. 594, 636–641; *Кот С.И.* Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. – К., 2010. – С. 150).

22. BArch, B-323, Nr. 540.

23. Фонтан "Нептун" з Петергофа було передано представникові РВАН 13 жовтня 1947 р. Вантаж складався з 28 окремих великих частин фонтану і одного ящика з маленькими деталями (*K. Jeltsch*. Der Raub des Neptunbrunnens aus Schloß Peterhof // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 73; BArch, B-323, Nr. 540).

24. Від цієї цифри – 4890 предметів, слід відняти 21 предмет, номери яких було повторно вписано у транспортний список № 3, та фонтан "Нептун" (один предмет, 5-й транспорт), відправлений з Нюрнберга. Тому уточнена цифра становить 4868 предметів, повернутих п'ятьма транспортами з МЦЗП (BArch, B-323, Nr. 540).

25. В акті-передачі 3-го транспорту було зазначено 2704 позиції. До акта додавався листок коригувань, де в § 1 перелічено 21 номери, що було вписано до списку помилково, а в § 3 загальна кількість позицій у списку змінено на 2683 (BArch, B-323, Nr. 540).

26. BArch, B-323, Nr. 540.

27. Як зазначалося у виносці 5 поблизу міста Ансбах знаходився замок Кольмберґ, де було сховище Управління образотворчого мистецтва відомства райхсляйтера Розенберґа, але чомусь у мюнхенській картотеці ці два пункти чітко розділяються.

28. *G. Freitag.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 199.

29. BArch, B-323, Nr. 727/41587, 41588.

30. BArch, B-323, Nr. 729/42017, 42018.

31. BArch, B-323, Nr. 727/15270, 15349.

32. BArch, B-323, Nr. 727.

33. *U. Hartung.* Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 209, 211, 213; *Коренюк Ю., Кот С.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 78.

34. *U. Hartung.* Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 209, 211–213.

35. *Коренюк Ю., Кот С.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 76.

36. *Там само*. – С. 76–77; ЦДАВО України, ф. 4762 оп. 1, спр. 203, арк. 85–86 (частину цього документа опубліковано: *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVIII).

37. ДАМК, ф. Р-1260, оп. 2, спр. 17, арк. 27, 39.

38. *Коренюк Ю., Кот С.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 77; ЦДАВО України, ф. 4762 оп. 1, спр. 203, арк. 86.

39. На цей лист заступник директора ДРІМ І.В. Бондар наклав резолюцію: "*На мою думку потрібно поїхати й забрати експонати в наш музей. Це очевидно ікони XVII–XVIII ст., що були в колекції Істор. Музею та Муз. укр. мистецтва. 2.III.49 р. Бондар*" (ДАМК, ф. Р-1260, оп. 1, спр. 53, арк. 26).

40. *Коренюк Ю., Кот С.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 63–82; *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI-XXVIII.

41. *Себта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис...канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2000. – С. 140–142.

42. Там само. – С. 89.

43. *Reinhard H. Seitz.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – Weißenhorn, 2009. – S. 159.

44. У ящику № 145 з Нойшванштайну знаходилося 4 карти з однотипною назвою "Подорож Олександра Великого" (№ 145/12–145/15) та карта Європи 1700–1789 рр. за № 145/16 (BArch, B-323, Nr. 729).

45. *Долинський О. В., Себта Т. М.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 591–592.

46. *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI-XXVII.

47. У справі № 729 фонду B-323 окремо знаходиться велика група карток на ті об'єкти культури, які не були повернуті СРСР у зв'язку з недостатніми вказівками на свого колишнього власника. Більшість з них надійшли до МЦЗП від приватних осіб, які купили або придбали їх під час війни на окупованій території Радянського Союзу. Незначна кількість карток з цієї групи містить посилання на ймовірного власника або місце придбання, в усіх інших картках власник зазначений, як "невідомий". Більшість карток з цієї групи має незначні відмінності від карток з основної картотеки. Це стосується кількості полів та їх розміщення. Поля: "*дата прибуття*", "*вибуття*", "*історія і власність*", нові поля: "*запис щодо реставрації*", "*місцезнаходження: будинок, поверх, кімната*" знаходяться на обороті картки, а на лицьовій стороні – додаткове поле: "*для службових приміток*" (BArch, B-323, Nr. 729/48257).

48. *G. Freitag.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 205–206.

49. Інтернет-ресурс: www.dhm.de/datenbank/ccp/prj_dhm_ccp/ccp_einleitung_de.pdf.

Таїса СИДОРЧУК (Київ)

ОМЕЛЯН ПРІЦАК, НОБЕЛІВСЬКИЙ КОМІТЕТ З ЛІТЕРАТУРИ ШВЕДСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ТА УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ: ДО ПИТАННЯ СПІВПРАЦІ ТА ВЗАЄМИН

Визнання внеску вченого у гуманітарну скарбницю людства у XX ст. відбувається не лише через присвоєння наукових ступенів, звань, запрошень на керівні посади чи нагородження різноманітними відзнаками. Оцінка заслуг вченого перед наукою проявляється також у зверненні до нього за рецензіями, відгуками і рекомендаціями колег по науковому цеху і офіційних чинників. Коли професійний і моральний авторитет вченого у суспільстві стає загальновизнаним, його оцінок і суджень потребують найбільш престижні у світі наукові, громадські, державні і міжнародні інституції та об'єднання. Омелян Пріцак був одним із вчених, думка якого була важливою під час прийняття рішень рядом всесвітньо відомих і авторитетних наукових державних установ та неурядових організацій. Зокрема, до вченого неодноразово звертався Нобелівський комітет з літератури Шведської академії з проханням номінувати кандидатів на премію.

Оскільки матеріали діяльності Нобелівських комітетів оприлюднюються лише через 50 років після подачі кандидатур і нагородження визначених лауреатів премії, в архіві О. Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська академія»[1] на сьогодні зберігається найбільш повна добірка документів. Вона відображає обставини і процес подання вченим представників української літератури на здобуття однієї з найпрестижніших міжнародних премій. Архів містить листи Нобелівського комітету до О. Пріцака, рукописні та машинописні варіанти листів О. Пріцака до Нобелівського комітету, рукописні та машинописні підготовчі матеріали окремих подань вченого, що дають можливість зрозуміти вибір і основні пункти обґрунтування О. Пріцаком тієї чи іншої кандидатури на Нобелівську премію.

Згідно зі статутом та регламентом діяльності Нобелівського фонду і Нобелівських комітетів, одними з перших завдань і етапів визначення лауреатів Нобелівської премії є формування і постійне поповнення списків провідних вчених світу, до яких звертаються відповідні комітети з проханням подати номінації. Подавати кандидатури мають право в першу чергу члени Шведської Королівської академії, а також члени інших наукових установ і товариств, професори університетів, лауреати Нобелівської премії попередніх років[2]. Щодо премії з літератури, то право подання претендентів мають також

керівники спілок письменників та ПЕН-клубів. Університетські професори повинні представляти такі галузі науки як історія літератури та мовознавство[3]. Слід також зазначити, що право подання кандидатур мають винятково окремі особи, а не наукові установи, університети чи інші колективи, і, до того ж, особи, до яких було відповідне письмове звернення Нобелівського комітету на конкретний рік присудження премії.

Перше звернення Нобелівського комітету з літератури до О. Пріцака датується груднем 1966 р. Воно містить прохання подати свої пропозиції щодо претендента на Нобелівську премію 1967 року. До цього часу О. Пріцак вже понад два роки працював професором Гарвардського університету. Пройшовши блискучий кар'єрний шлях інтеграції в структуру німецької університетської системи від часу захисту докторської дисертації в Геттінгенському університеті у 1948 р., і до габілітації на посаду професора Гамбурзького університету у 1957 р., О. Пріцак зі студента-емігранта без громадянства став провідним вченим світу. На запрошення ряду університетів він працював гостьовим професором, зокрема Кембриджського університету (Великобританія) у 1954 р., Краківського та Варшавського університетів у 1959 р., Гарвардського університету у 1960–1961 рр. У 1961–1964 рр. вчений переїхав до США і працював професором тюркології Вашингтонського університету (Сієтл). В 1964 р. О. Пріцак знову отримав запрошення Гарвардського університету, де обійняв посаду професора тюркології та історії центральної Азії[4].

Нобелівський комітет з літератури звертався саме до О. Пріцака, який був відомий в наукових колах перш за все як тюрколог, тому, що одним з основних наукових інтересів вченого було мовознавство, зокрема алтайське порівняльне мовознавство. Отримавши науковий ступінь доктора філософії (summa cum laude) зі спеціальності «тюркологія, іраністика, ісламознавство та славістика», О. Пріцак обирає тему габілітаційної праці зі спеціальності «алтаїстика та історія Євразії», присвячену дослідженню родових імен та титулів у алтайських народів. У цій праці він використовує лінгвістичні дані для вивчення періодів історії Степу[5]. У 1951 р. вченому було присвоєно звання приват-доцента (venia legendi) Геттінгенського університету зі спеціальності «алтайська філологія»[6].

За словами О. Пріцака, його спеціально цікавила «історія і мовні проблеми носіїв степових імперій, м. ін. Гунів та їх нащадків Болгарів та Чувашів»[7]. Цій темі вчений присвятив окреме дослідження[8] та низку статей[9]. Свої філологічні студії вчений концентрував на порівняльній та історичній граматиках тюркських мов. Результати досліджень були опубліковані в тому числі у першому томі фундаментального міжнародного наукового видання, присвяченого тюркському мовознавству[10]. Авторський колектив видання представлений іменами провідних європейських сходознавців, серед них університетські професори, які викладали у О. Пріцака під час навчання у Берлінському та Геттінгенському університетах – Annemarie von Gabain (1901–1993) та Helmuth Sheel (1895-1967). До збірника увійшло сім статей О. Пріцака обсягом 173

сторінки, що є найбільшим показником серед 15 авторів і що складає понад 20 відсотків загального обсягу видання. В цілому ж, на момент першого звернення Нобелівського комітету О. Пріцак, за його словами, «…в ділянці історії філології степу написав понад 300 робіт та рецензій».[11]

Отже, О. Пріцак був включений Нобелівським комітетом з літератури до списку осіб, що мали право номінувати претендентів на Нобелівську премію, як всесвітньо визнаний вчений і спеціаліст у галузі мовознавства, професор одного з найвідоміших університетів світу – Гарвардського університету.

Окрім об'єктивних характеристик О. Пріцака як науковця, що обумовили залучення його до діяльності Нобелівського комітету з літератури, слід також вказати і на суб'єктивний момент, який ймовірно також мав значення у рішенні вченого подавати кандидатури поетів на премію. Цей суб'єктивний фактор полягає у тому, що захоплення поезією було притаманним творчій натурі О. Пріцака з юних років. Першим надрукованим твором, що вийшов з-під пера О. Пріцака, учня сьомого класу Першої Тернопільської класичної гімназії, став вірш «Horatius 7», написаний польською мовою[12]. Присвячений одному з видатних поетів «золотого» віку латинської мови Горацію (65 р. до н.е. – 8 р. н. е.) вірш був опублікований у 1935 р. у польськомовному журналі з питань античності – щомісячнику «Filomata». Редактором журналу був професор Львівського університету Р. Ґаншинець[13]. Питання, чи були ще написані О. Пріцаком вірші польською мовою, на сьогодні залишається без відповіді. Вищезгаданий вірш є першим друкованим твором в науково-творчій спадщині О. Пріцака і його єдиним опублікованим поетичним твором.

В архіві О. Пріцака зберігається рукописна збірка його віршів під назвою «Ліра. Голос серця. Поезії. Тернопіль – город князя Лева, 1935–1937». На відміну від опублікованого вірша «Horatius 7», всі вірші збірки написані українською мовою. Авторська назва збірки визначає її загальний тон, тематичну спрямованість та жанрові особливості. Шістнадцяти-вісімнадцятилітній О. Пріцак виливає на папері найрізноманітніші барви своїх емоцій і почуттів до коханої дівчини («Я на провесні життя», «Куди не звернусь», «Якби ти знала»), до безмежно загадкової Кліо («Історія (Акростих)», «Притча про палець Божий»), до природи («Осінній день», «Зима»), до батьківщини («Наш гимн», «Гей люті бурі», «Ода до Вкраїни», балада «Бісова могила»)[14].

Збірка включає 48 віршів, жодний з яких ніколи не був надрукований. Про свої юнацькі поетичні захоплення О. Пріцак не згадав ні у автобіографічній англомовній статті «Apologia pro vita sua», написаній у 1978 р.[15], ні в україномовному автобіографічному нарисі «Мій шлях історика», що побачив світ в час повернення вченого на початку 1990-х років до України[16]. Залишається також невідомим, чи були О. Пріцаком написані ще поезії окрім вищеназваних, принаймні у подальші студентські роки. Відомо зі слів вченого, що зібрану ним в роки навчання бібліотеку, яка знаходилася у помешканні матері у Тернополі, радянська влада конфіскувала у 1940 р.[17] Можливо, з бібліотекою були вилучені також творчі матеріали і рукописи молодого О. Пріцака, серед яких могли бути і поетичні твори. Слід зазначити, що в

бібліотеці вченого, яку він знову почав формувати з 1941 р. і яка сьогодні зберігається у Меморіальному кабінеті Омеляна Пріцака у НаУКМА, художня література, в тому числі і поезія, представлені багатотомними виданнями і окремими збірками письменників різних епох і країн. Крім того, поетичні твори окремих авторів у вигляді машинописних копій чи газетних вирізок зберігаються в архіві вченого. Можна стверджувати, що світова давня писемна творчість і класична художня література для О. Пріцака були не лише науковим джерелом та дослідницьким матеріалом, але й відбивали його художньо-естетичні вподобання.

У відповідь на перше звернення Нобелівського комітету з літератури О. Пріцак надіслав до Стокгольму подання на присвоєння Нобелівської премії у 1967 р. декільком українським поетам – Павлові Тичині, Іванові Драчеві та Ліні Костенко. Слід зазначити, що відповідно до правил Нобелівські комітети розглядають також декілька кандидатур (однак не більше трьох), які можуть бути номіновані разом в одному поданні. Цієї умовою і скористався О. Пріцак у своєму першому поданні до Шведської академії. Фактично, вчений у 1967 р. на розгляд Нобелівського комітету подав в одному листі дві пропозиції: перша стосувалася лише кандидатури П.Тичини; друга – разом кандидатур П. Тичини, І. Драча і Л. Костенко.

В деяких публікаціях щодо кандидатури П.Тичини помилково вказується 1966 р.[18] Ця неточність ймовірно виникла з того факту, що листи з проханням подати кандидатури лауреатів на наступний рік. Нобелівські комітети надсилають у листопаді-грудні попереднього року. Перший лист Нобелівського комітету з літератури до О. Пріцака датується саме груднем 1966 р. Письмове подання з обґрунтуванням кандидатури мало бути відправлене до 1 лютого за роком присудження премії. Своє подання О. Пріцак надіслав 27 січня 1967 р. Крім того, якщо ім’я П. Тичини поряд з іменами інших претендентів – І. Франка, І. Багряного, М. Бажана, В. Стуса, О. Гончара, досить часто згадується у публікаціях, присвячених темі нобеліатів з України, то імена Л. Костенко та І. Драча як кандидатів на високу відзнаку годі шукати.

В архіві вченого збереглися копія листа О. Пріцака до Нобелівського комітету з представленням номінантів на премію, а також чорнові рукописні та машинописні варіанти листа українською і англійською мовами. Оскільки більша частина тексту подання та рукописні підготовчі матеріали О. Пріцака пов’язані з іменем П.Тичини, можна припустити, що вчений розглядав перш за все саме його кандидатуру. Ім’я П.Тичини вчений пропонував за його твори, опубліковані у 1918–1924 роках, а саме: «Сонячні кларнети», «Замість сонетів і октав», «Плуг», «В космічному оркестрі», «Вітер з України», які, на думку О. Пріцака, відкрили нову епоху в українській і одночасно у слов’янській ліричній поезії. Новаторство і унікальність поетичної творчості П. Тичини, зокрема його стильові особливості в контексті східноєвропейського літературного процесу першої чверті XX ст., – це основні пункти обґрунтування О. Пріцаком внеску поета у світову мистецьку спадщину. В біографіч-

ній довідці О. Пріцак акцентує увагу на навчанні П.Тичини, зокрема в ділянці української і східної філології, його праці в газеті «Рада», журналах «Світло» і «Червоний шлях», участі у заснуванні Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства[19], обранні членом Української та Болгарської академій наук та керівництві Інститутом літератури. Зокрема, О. Пріцак окремим абзацом підкреслює участь П.Тичини у 1920-х роках у розвитку сходознавства в Україні та у підготовці сходознавчих словників, в тому числі вірменоукраїнського словника, друкування яких було заборонено владою.

Для подання О. Пріцаком була підготовлена бібліографія творів П. Тичини, виданих закордоном у перекладі чеською, польською, болгарською, російською, англійською, німецькою та французькою мовами. При цьому вчений зазначає, що перекладів трьома останніми мовами є замало, аби західноєвропейський читач міг бути добре ознайомленим з творчістю П. Тичини і взагалі українською літературою і культурою. О. Пріцак вважав необхідним наголосити на основній причині такої ситуації – відсутності у новий та новітній періоди самостійної української держави, внаслідок чого, на його думку, «Європа не добачує української культури та літератури, а Росія царська і червона при помочі свого потужного апарату політичної пропаганди держить опінію світу в переконанні, що Україна це тільки провінція Росії з деякими притаманними регіональними чертами у фольклорі»[20]. На думку вченого, твори П.Тичини 1918–1924 років належать до шедеврів світової літератури, хоча з 1929 р. вони повністю більше не перевидавалися в Україні і нові покоління українців знають їх препарованими ще з сталінських часів.

У другій пропозиції О. Пріцак висував кандидатуру П. Тичини за вищеназвані праці, а кандидатури І. Драча і Л.Костенко за всі їх поетичні твори, що символізують епохальну інновацію в українській літературі. Об’єднання в одному поданні поетів різних поколінь і їх творів, що були написані майже з піввіковою різницею у часі, О. Пріцак обґрунтовував відсутністю в Україні нормальних умов для повноцінного розвитку української культури, літератури і мови. Тому, за словами О. Пріцака, «…пишучи про українського поета, навіть найбільш об’єктивний вчений не може не звернути увагу на специфічні обставини, які тяжать над українським народом та його культурою, починаючи від нещасливої битви під Полтавою (1709)»[21].

Згадуючи про один з драматичних епізодів історії XVIII ст., в тому числі і шведської, О. Пріцак звертався до Нобелівського комітету не сприймати його історичні екскурси як бажання викликати поблажливість або просити милостині, що було б зневагою і до Шведської академії, і до поета П.Тичини. І далі, апелюючи до історичного факту звернення Російської академії наук до царського уряду у 1905 р. з проханням дозволити хоч на деякий час друкувати книги українською мовою, вчений закликав Шведську академію здійснити подібний крок «…для впровадження української літератури до світового пантеону»[22].

О. Пріцак доводив, що призначення Нобелівської премії П. Тичині, І. Драчу та Л. Костенко було б найдоречнішим рішенням в час, коли борoть-

ба за існування великої української літератури продовжується й далі. Це, на думку О. Пріцака, було б своєрідним нагадуванням про той факт, що шведські варяги, які перші відкрили Україну у 9–10 ст., заснували державу Київську Русь[23]. Очевидно, що О. Пріцак, дбаючи про визнання українських поетів через нагородження найавторитетнішою відзнакою світу, використовував всі свої фундаментальні знання всесвітньої і української історії, а також притаманні йому дипломатичні якості та досвід і мистецтво написання рекомендацій і подань.

Характеризуючи особливості руху шістдесятників і називаючи його найкращих діячів з письменницького середовища – Євгена Гуцала, Віталія Коротича, Василя Симоненка, Миколу Вінграновського, Миколу Сингаївського, Бориса Олійника, вчений вважає гідними Нобелівської премії саме І. Драча та Л. Костенко. Вони за одностайною думкою незалежних літературних критиків, є найкращими представниками української поезії 1960- х р. з її пристрасним бажанням філософські інтерпретувати історичні події сучасності[24].

Окрім самого листа-подання О. Пріцак надсилав до Нобелівського комітету опубліковані праці П.Тичини, І. Драча і Л.Костенко, надруковані рецензії на їх твори, а також машинописні тексти з творами у перекладі англійською мовою. В матеріалах архіву вченого збереглися машинописні тексти творів П. Тичини та І. Драча у перекладі англійською мовою Джорджа Тарнавського, Патриції Кіліної, Марти Цегельської, Марка Царинника, Марти Богачевської-Хом'як, Ростислава Хом'яка. Можливо, ці переклади як складову частину подання О. Пріцак надіслав до Нобелівського комітету. Слід зазначити, що всі подані кандидатури і надіслані щодо них матеріали ґрунтовно вивчаються великою кількістю експертів протягом всього періоду від лютого до жовтня місяця – час, коли приймаються остаточні рішення про присудження премії на підставі пропозицій Нобелівських комітетів.

Оскільки П.Тичина помер 16 серпня 1967 р., його кандидатура відповідно до правил діяльності Нобелівських комітетів була знята з подальшого розгляду. Отже, кандидатура П.Тичини була ключовою і невід'ємною в обґрунтуванні другої пропозиції О. Пріцака. До відкриття матеріалів з рішенням щодо премії з літератури на 1967 рік можливо саме в цьому слід шукати пояснення того, чому кандидатури І. Драча і Л.Костенко були відхилені Нобелівським комітетом і лауреатом Нобелівської премії з літератури у 1967 році був визнаний гватемальський прозаїк, поет, журналіст Мігель Анхель Астуріас (1899–1974) «за яскраве творче досягнення, в основі якого – інтерес до звичаїв і традицій індіанців латинської Америки»[25].

Із трьох письменників, яких О. Пріцак номінував на Нобелівську премію, вчений був особисто знайомий лише з Іваном Драчем. Це знайомство відбулося від час перебування поета разом з Дмитром Павличком у 1966 р. у складі делегації УРСР на Генеральній асамблеї ООН у Нью-Йорку. З того часу І. Драч був одним з небагатьох з України, з ким листувався О. Пріцак у 1960–1980-х роках. Ймовірно, що саме знайомство та спілкування О. Пріца-

ка з І. Драчем наприкінці 1966 р. у США і напередодні номінування вченим претендента на Нобелівську премію, спричинило його рішення подавати окрім кандидатури П.Тичини також кандидатури поетів-шістдесятників І. Драча та Л. Костенко.

Документів, що засвідчували б знайомство і листування О. Пріцака з П. Тичиною, не виявлено. З листа І. Драча до вченого від 1 лютого 1967 р. відомо, що він разом з Д.Павличком після повернення до України надіслали О. Пріцакові деякі матеріали про П.Тичину. Ставлення І. Драча до висунення О. Пріцаком трьох поетів на премію та реакцію влади і суспільства в Україні щодо цього, містить лист поета від 23 лютого 1967 р.: «…мені здається, що з висуненням на Нобелівську премію було не все до ладу – два поети молодших були там зайві з усіх мотивів. Крім всяких інших аспектів, втрачена була можливість поговорити у нас в пресі про висунутого Тичину. Не знаю, чи щось десь про це писали закордоном, чи сам факт висунення на премію набув якогось громадського розголосу, але у нас сам факт висунення трійці спричинився до абсолютного мовчання»[26].

Наступного 1968 р. О. Пріцак рекомендує на Нобелівську премію одного І. Драча, зазначаючи у листі до Нобелівського комітету, що причини подання кандидатури залишаються тими, що були викладені у попередньому поданні за 1967 р. і долучаючи декілька доповнень щодо опублікованих праць поета за минулий рік. При цьому О. Пріцак наголосив на тому, що попри жорстоку реакцію радянської влади у 1967 р. проти представників української нонконформістської літератури, І. Драч залишається відданим гуманістичним ідеалам і продовжує їх розвивати у своїй творчій поетичній індивідуальності[27]. У 1968 р. Нобелівською премією з літератури був нагороджений японський письменник Ясунарі Кавабата (1899–1972) «за письменницьку майстерність, яка передає сутність японської свідомості»[28]. І. Драч знав про подання його кандидатури на премію і на початку 1968 р. у листі до О. Пріцака він написав, «…що з усієї літературної продукції минулого року найсерйознішою і найреальнішою кандидатурою є книжка Миколи Бажана «Чотири оповідання про надію»[29]. Саме М. Бажан був наступною кандидатурою, яку О. Пріцак висунув на здобуття Нобелівської нагороди.

Листа Нобелівського комітету з літератури до О. Пріцака з проханням подати кандидатуру на премію на 1969 рік в архіві вченого не виявлено. Натомість в архіві зберігаються листи Нобелівського комітету до О. Пріцака стосовно премії на 1970, 1971, 1972 і 1973 роки. Вчений, розуміючи геополітичні фактори і міжнародні політико-дипломатичні стосунки, а також престиж Нобелівської премії та будучи наполегливим у своїх вчинках, готує подання на 1970 рік. На цей раз він представляє Нобелівському комітету кандидатуру Миколи Бажана. Тема подання О. Пріцаком М. Бажана на Нобелівську премію частково є висвітленою декількома українськими авторами. Зокрема, дослідниця життя і діяльності поета Н. Костенко ще у 1989 р. на сторінках газети «Радянська Україна» опублікувала у перекладі українською мовою лист О. Пріцака до Нобелівського комітету з пропозицією

нагородити премією у 1970 році М. Бажана та лист М. Бажана до О. Пріцака з подякою[30]. У 2003 р. дослідниця включає текст зазначеного листа О. Пріцака до Нобелівського комітету також до своєї монографії, присвяченої М. Бажану.[31] Лист О. Пріцака до Нобелівського комітету, у якому було запропоновано кандидатуру М.Бажана, та декілька листів вченого і поета в перекладі російською мовою подав Г. Кіпніс-Григор'єв – власний кореспондент «Литературной газеты» у її №48 за 1989 р.[32] За словами Н. Костенко і Г. Кіпніса-Григор'єва, листи вони отримали від дружини М. Бажана – Н. Бажан, яка після смерті чоловіка виявила ці документи, готуючи до друку його рукописи[33].

Як уже було зазначено, окрім листа з обґрунтуванням кандидатури номінант зазвичай подає ряд матеріалів щодо пропонованої особи для подальшого розгляду експертами. В архіві О. Пріцака зберігаються англомовний текст листа О. Пріцака до Нобелівського комітету від 29 січня 1970 р., а також бібліографія творів М. Бажана, життєпис поета. Крім того, в архіві є також оригінал листа М.Бажана до О. Пріцака з подякою від 2 лютого 1970 р. і копія відповіді вченого від 17 лютого 1970 р. Ці документи є важливими не лише для розуміння аргументацій вибору О. Пріцаком кандидатури М. Бажана і рекомендації її на Нобелівську премію, але й ставлення до цього самого поета.

Після отримання листа від Нобелівського комітету у грудні 1969 р. щодо номінування претендентів на премію на 1970 р., О. Пріцак надсилає листа до М. Бажана з проханням прислати для оформлення документів бібліографію перекладів творів поета західноєвропейськими мовами. Лист О. Пріцака до М. Бажана датований 8 січня 1970 р.[34] Вчений просить поета надіслати йому відповідь з необхідними матеріалами не пізніше 28 січня, оскільки О. Пріцак в свою чергу повинен був відправити подання до Стокгольма не пізніше 1 лютого 1970 р. Листи з поданнями, датовані після 1 лютого, Нобелівські комітети не розглядали. М.Бажан надіслав відповідь О. Пріцакові аж 2 лютого. Виникає питання: М.Бажан зробив це свідомо чи ні? Зміст листа М. Бажана на перший погляд видається типовим для подібної ситуації: автор дякує за увагу до себе, висловлює сумнів щодо реальності та своєчасності подання його кандидатури на таку премію і в подяку надсилає нещодавно виданий свій переклад поеми Алішера Навої «Фархад і Шірін»[35]. Щодо бібліографії своїх творів західноєвропейськими мовами, то М. Бажан відповів, що її немає і він навіть не знає, чи з'являлися переклади в країнах Європи і Америки, окрім країн соціалістичного табору. Поет ніби намагався ввічливо попросити О. Пріцака не подавати його кандидатуру, висуваючи при цьому лише один непереконливий аргумент – його літературна праця за кордоном майже не відома. Залишається лише погодитися з коментарем згадуваних вище листів Г. Кіпніса-Григор'єва, який зазначив, що на початку 1970-х років в радянській державі «…словосполучення «Нобелівська премія» не віщувала нічого доброго, викликаючи в пам'яті сумну історію з премією Б. Пастернака»[36].

О. Пріцак, не дочекавшись відповіді від поета, надіслав листа до Нобелівського комітету з рекомендацією М. Бажана на премію 29 січня 1970 р. Відповідаючи на лист М. Бажана від 2 лютого, О. Пріцак висловив жаль, що не отримав бібліографії та при цьому зазначив, що вона не є найважливішим документом. Свою позицію щодо подання кандидатури М. Бажана вчений йому пояснив так: «Шведська академія звернулася до мене про мою думку, а я зі своєї сторони серйозно обдумавши і простудіювавши справу, прийняв своє особисте рішення, яке я і переслав тим, хто мене питали»[37]. Ці слова спростовують думку Н. Костенко про те, що М. Бажан не дав згоди подавати його кандидатуру на Нобелівську премію, а О. Пріцак не був наполегливим у своїх заходах[38]. До свого листа до М. Бажана від 17 лютого 1970 р. О. Пріцак долучив копію поданого ним листа до Нобелівського комітету з рекомендацією поета на премію. А наполегливість і послідовність О. Пріцака, зокрема у справі подання українських літераторів на Нобелівську премію, проявляється і в тому, що, попри рішення Нобелівського комітету не на користь українців, він продовжував подавати кандидатури українських письменників, а І. Драча та М. Бажана подавав двічі. Другий раз вчений подав кандидатуру М. Бажана наступного 1971 року, про що повідомив поета листом від 28 січня 1971 р. На цей лист і вчинок О. Пріцак відповіді від М. Бажана не отримав. Можна припустити, що на цьому їх листовне спілкування припинилося.

У своєму обґрунтуванні кандидатури М. Бажана О. Пріцак основну увагу приділяв творам раннього періоду творчості поета, зокрема збірнику «Різьблена тінь», триптиху «Будівлі», поезіям «Гетто в Умані» і «Гофманова ніч». Вершиною літературного доробку М. Бажана вчений вважав поему «Сліпці», що після опублікування перших частин у 1930–1931 рр., далі в Україні не передруковувалася і залишилася незавершеною поетом[39]. О. Пріцак вважав, що М. Бажан є унікальним представником європейського експериментального стилю і «…його поетика, що поєднує елементи неокласицизму і барочного неоромантизму, сприяє неповторному проникненню в еволюцію літератури нашого часу»[40]. У 1970 році Нобелівською премією був нагороджений російський письменник Олександр Солженіцин (1918–2008) «за моральну силу творів, написаних за традиціями великої російської літератури»[41], а у 1971 році – чилійський письменник і дипломат Пабло Неруда (1904–1973) «за поезію, що із надприродною силою уособила долю цілого континенту»[42].

Таким чином, Нобелівський комітет з літератури звертався до О. Пріцака з проханням подати кандидатури для присудження премії на розгляд комітету шість разів, а саме у 1966, 1967, 1969, 1970, 1971 та 1972 роках.

На звернення Нобелівського комітету з літератури О. Пріцак подавав чотири рази кандидатури п'ятьох українських літераторів: П. Тичини, І. Драча та Л. Костенко разом – у 1967 р., І. Драча – у 1968 р., М. Бажана – у 1970 р. і 1971 р. Документи, які засвідчували б участь О. Пріцака у поданні інших українських літераторів та в інші роки, на сьогодні не виявлені.

Як професор Гарвардського університету, громадянин США і широко освічена людина, в тому числі й у сфері всесвітньої літератури, О. Пріцак

постійно подавав Нобелівському комітету кандидатури українських літераторів, що жили і творили в Україні. Рішення О. Пріцака подавати кандидатури українських письменників на здобуття Нобелівської премії жодним чином не можна розцінювати лише політичними мотивами і тим більше кваліфікувати як «авантюрну справу»[43]. У своїх ґрунтовно підготовлених поданнях до Нобелівського комітету він висував кандидатури письменників і ті їхні твори, що гідно презентують українську літературу у світовій культурній і мистецькій спадщині. Хронологічно співпраця О. Пріцака з Нобелівським комітетом співпала зі створенням центру українознавчих студій у Гарвардському університеті. Вони, на думку вченого, мали надзвичайно велике значення за умов відсутності вільного розвитку української науки, мови і культури в самій Україні. І кафедри української історії, літератури і мови та Український науковий інститут у Гарвардському університеті, і грандіозний багатотомний проект «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства», і Міжнародна асоціація україністів, і вся наукова праця О. Пріцака з його opus magnus «Походження Русі», і Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, і кафедра історіософії у Національному університеті імені Тараса Шевченка, і в тому числі подання українських письменників на Нобелівську премію, були для вченого життєво необхідними і доповнювали один одного складовими інтеграції і презентації України у світовому історичному, політичному і культурному просторі.

ПРИМІТКИ:

1. Бібліотека, архів та меморіальні речі О. Пріцака у 2007 р. були перевезені з США до України і розміщені у спеціально облаштованому Меморіальному кабінеті-бібліотеці Омеляна Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська бібліотека» (далі: НаУКМА). Після каталогізації книжкового фонду і створення його електронного каталогу, а також науково-технічного опрацювання архівної колекції, бібліотека і архів вченого відкриті для користування. Три описи архівного фонду розміщені також на сайті наукової бібліотеки НаУКМА: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/1724.

2. Лауреаты Нобелевской премии. Энциклопедия: А-Л. Пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1992. – С. XX;

Довгий С. О., Литвин В. М., Солоіденко В. Б. Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901–2011». Видання ювілейне. – К.: Український видавничий центр, 2001. – С. 9.

3. Див.: Листи Нобелівського комітету з літератури до О. Пріцака. – НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 983. – Арк. 1–18.

4. Див.: Curriculum Vitae О. Пріцака. – Там само. – Спр. 1066.

5. *Pritsak* O. Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker. Див.: Hajda Lubomyr A. The Bibliography of Omeljan Pritsak //Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. – 1979–1980. – Vol. III/IV. – Part 1. – P. 21.

6. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1042. – Арк. 2–3.

7. Там само. – Спр. 1066. – Арк. 20.

8. *Pritsak* O. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955. –102 S.

9. Див*.: Hajda Lubomyr A*. The Bibliography of Omeljan Pritsak. – Pp. 10–13.

10. Philologiae Turcicae Fundamenta / Ed. by Jean Deny, Kaare Grönbech, Helmuth Scheel; Zeki Velidi Togan. – Wiesbaden, 1959. – T. 1. – Pp. 74–87; 318–340; 340–368; 525–563; 568–598; 598–640.

11. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1066. – Арк. 20.

12. *Pricak E.* Horatius 7 // Filomata. – Lwów. – 1935. – L.71. – S. 471–472.

13. *Ганшинець Р*. (R. Gansiniec, 1888–1958) – польський філолог-класик, професор Львівського (1920-1946) і Краківського (з 1948) університетів.

14. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф.10. – Оп.1. – Спр. 642.

15. *Pritsak O*. Apologia pro vita sua // Journal of Turkish Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – № 2. – P. IX–XVII.

16. *Пріцак О*. Мій шлях історика // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ – Кембридж, 1991. – С. 63–78.

17. Там само. – С. 65.

18. *Шкляр Л. Є., Шпиталь А. Г.* Під знаком Нобеля. Лауреати Нобелівської премії з літератури 1901–2006. – К.: Грамота, 2006. – С.11. *Уляна Либа*. Нобелівська премія тікає від України // Українське слово. Інтернет-видання. – 11 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrslovo.org.ua/ukrayina/nauka-i-osvita/nobelivska-premiya-tikaye-vid-ukrayiny.html (дата звернення: 21.01.2013).

19. У статті «Орієнталістика» до «Енциклопедії українознавства» О. Пріцак неодноразово вказує на діяльність П.Тичини в галузі сходознавства. Див.: *Пріцак О*. Орієнталістика // Енциклопедія українознавства. – Париж – Нью-Йорк, 1965. – Серія 2. – Т. 5. – С. 1871.

20. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 983. – Арк. 41.

21. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 983. – Арк. 26, 43.

22. Там само. – Арк. 26.

23. Там само.

24. НаУКМА. Наукова бібліотека. –Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 983. – Арк. 27.

25. Довгий С. О., Литвин В. М., Солоіденко В. Б. Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901–2011». – С. 393.

26. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 703. – Арк. 5.

27. Там само. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 983. – Арк. 103.

28. *Довгий С. О., Литвин В. М., Солоіденко В. Б.* Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901–2011». – С. 399.

29. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1 – Спр. 703. – Арк. 6.

30. *Костенко Наталя.* Премія, від якої відмовився поет // Радянська Україна. – 10 жовтня 1988. – С. 4.

31. *Костенко Н.В.* Микола Бажан. Життя, Творчість. Особливості віршостилістики. Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». – 2003. – С. 243–245.

32. Кипнис-Григорьев Григорий. «Поэт, чей талант эпичен…». История одной переписки // Литературная газета. – 29 ноября 1898 г. – № 48 (5270). – С. 6.

33. Н. Бажан опублікувала лист М. Бажана до О. Пріцака від 2 лютого 1970 р. у своїх спогадах про поета. Див.:Бажан Нина. Почти полстолетия // Воспоминания о Миколе Бажане. Сборник. – Москва: Советский писатель, 1989. – С. 95–96.

34. *Кипнис-Григорьев Григорий*. «Поэт, чей талант эпичен…». История одной переписки. – С. 6.

35. У бібліотеці О. Пріцака зберігається надісланий М. Бажаном примірник цього твору з дарчим написом поета: «Вельмишановному панові Омеляну Пріцакові на спогад. Київ 4/II 70 р. Микола Бажан».

36. *Кипнис-Григорьев Григорий*. «Поэт, чей талант эпичен…». История одной переписки. – С. 6.

37. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 667. – Арк. 2.

38. *Костенко Наталя.* Премія, від якої відмовився поет. – С. 4.

39. Поема «Сліпці» у 1969 р. була видана закордоном з передмовою українського літературознавця Богдана Кравцева. Див.: *Бажан Микола*. Сліпці // Сучасність. – Мюнхен, 1969. – Ч. 10, 11; *Бажан Микола*. Сліпці. – Мюнхен.: Видавництво «Сучасність», 1969. – 63 с.

40. НаУКМА. Наукова бібліотека. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 983. – Арк. 108.

41. *Довгий С.О., Литвин В.М., Солоіденко В.Б*. Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901–2011». – С. 418.

42. Там само. – С. 424.

43. *Портнов А.* Омелян Пріцак – історик модерної України // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – Львів – Київ: Критика, 2007. – № 12 (1). – С.141; *Портнов Андрій*. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К.: Критика, 2011. – С. 190.



Частина 3

ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ



о. Юрій МИЦИК (Київ)

ДВА БІЛОРУСЬКИХ ЛІТОПИСЦЯ XVI-XVII ст.

Ще у 1978 р. під час пошуків в архівосховищах Польщі нам вдалося виявити дві цікавих літописних пам'ятки, які переховувались у складі фундаментальних збірників XVII-XVIII ст. Перший літописець міститься у кн. 63 з II-о відділу фонду АГАД «Архів Радзівілів», яка має назву "Notatki rożne. Barzo godne zacnemu do wiadomośći potrzebne tak do oekonomiej służące, jako też niektóre do historij należące" («Різні нотатки. Дуже гідні і значному (чоловіку) потрібні до відомості, які служать до економічних справ, так і до історії належні»). Звістки збірника перемішані і за своїм характером, і за хронологією, що може свідчити про тривалість його створення і принагідне внесення відомостей. По суті відкривається збірник звісткою 1409 р. про заснування якоюсь княгинею міста (якого ?), а на його дитинці - церкви на честь Пресвятої Богородиці. Цей текст писано латинськими літерами, але він первісно був писаний українською мовою. Можливо йдеться про Слуцьк? На жаль, не можна конкретизувати про яке місто і про яку княгиню йдеться, а однієї згадки про заснування церкви Богородиці замало. Щоправда у 1409 р. у центрі Слуцька на території княжого замку біля р. Случ князями Олельковичами була збудована церква в пам'ять перемоги над татарами. Але дана церква була названа на честь св. великомучениці Варвари[1] . Може шукати дані церкву і місто треба в Україні, тим більше текст написаний мовою близькою до української?

Потім йде епітафія княгині Софії Олельківни, дружини підчашого Великого князівства Литовського князя Януша Радзівіла, котра була похована в Іллінській церкві Слуцька. Тут йдеться про Софію Радзівіл (1585–1612), білоруську православну святу, дочку слуцького князя Юрія Юрійовича і Варвари Кішки, останню з князівського роду Олельковичів. Мощі святої зберігалися в церкві слуцького Троїцького монастиря, а тепер знаходяться в мінському Свято-Духівському кафедральному соборі.

Далі йдуть господарські записи (про керування маєтком, список того, чого вимагати від старост, про чинші і т. д.)., потім про князя Богуслава Радзівіла, про слуцькі справи (уряд, цехи, єврейська школа). На стор. 26–27 вміщені матеріали стосовно українських маєтностей Радзівілів, стислий опис слуцької фортеці, реляція Льва Сапіги, подана на сейм 1632 р., різні листи.

Врешті записи починають все більше нагадувати фамільну книгу Радзівілів, в ній знаходимо матеріали в основному за 1606–1686 рр. Тут і вірш про рокош 1606 р., і дані про кількість православних сенаторів і рицарів у 1599 р. (відповідно 3 і 17), також кальвіністів (відповідно 20 і 30), реєстр двору князя Радзівіла, підканцлера Великого князівства Литовського, 1698 року тощо. Цим автором чи упорядником міг бути тільки князь Кароль Станіслав Радзівіл (1669-1719), високоосвічена для свого часу людина (зокрема він вів щоденники, брав участь у посольствах в Австрію, Італію, Францію, Голландію). Потім йдуть записи про народження дітей у Радзівілів, смерть представників цієї династії, навіть подаються генеалогічні таблиці роду (с. 47–51), нарешті настає черга літописних заміток XVI-XVII ст., що подаються нижче. Відзначимо, що нами наводяться лише основні записи, зокрема пропущені дані про французького короля Людовика XIII, Генріха III, епітафія останньому. Тут слід відзначити зацікавлення невідомого авторами французькими королями, його захоплення Генріхом IV Бурбоном (цього ми як правило не знаходимо в усіх східнослов'янських літописах), що може свідчити про тривале перебування автора або ініціатора записок (принаймні їх частини) у Франції. Цією людиною міг бути як Кароль Станіслав, так і Богуслав Радзівіл (останній був кузеном Людовіка XIV, знаходився у Франції з 1638 по 1648 рр. (з перервами), був навіть полковником на французькій службі.

Трапляються також записи про віленські події, як от про страту італійця Франка, про будівництво євреями у травні 1625 р. Нового міста (с. 53, 73), про події вседержавного значення (про польських королів, зокрема Стефані Баторія), лист Криштофа Радзівіла до шляхтича Пенкальського і меморіал останнього (с. 57-60). Останні записи були зроблені 1732 р. Можливо їх було зроблено з ініціативи Мартина Кароля Радзівіла (1705-1782), який теж мандрував Західною Європою і цікавився науками. Слід відзначити, що віленські звістки літописця є оригінальними і мають особливу джерельну цінність.

Другий літописець відкриває собою збірник № 2111 з відділу рукописів бібліотеки Чарторийських під назвою («Pacta Polanowskie i Andruszowskie") 1635-1679 рр., де містилися копії документів стосовно Полянівського 1634 і Андрусівського договорів 1667 рр.Він має назву «O Smolensku informatia z różnych krojnik» («Про Смоленськ інформація з. різних хронік»). Оскільки Полянівський мир 1634 р. було укладено після польсько-російської (Смоленської) війни 1632-1634 рр., яка велася за Смоленськ, то природним було зацікавлення невідомого автора історичною долею цього міста і вміщення короткої інформації про нього. Невідомий автор склав свою «інформацію» «з різних хронік», хоча практично всі відомості є по суті скороченням відповідних звісток хроніки Мацея Стрийковського (Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Królewiec, 1582)[2], тим більше що в розповіді про Смоленськ не згадується про його долю 1611 р. (взяття міста військами Речі Посполитої). Лише деякі відомості (1502 і 1578 рр.) можуть бути запозичені з інших – хронік, насамперед з хроніки Олександра Гваньїні[3]. Отже час складання цього літописця можна визначити досить точно: початок

XVII ст. - 1635 р. Не виключено, що автор використав вже готову «інформацію», складену на початку ХУІІ ст. (до 1611 р.). І останнє. Ми відносимо літописці до білоруських, оскільки вони висвітлювали історію білоруських земель, а Смоленськ і Смоленщина являється етнічною білоруською територією. Хоча літописці є досить лаконічними, але доповнюють картину розвитку історичної думки Білорусі XVII ст. і містять деякі оригінальні звістки. Вкажемо тільки, що пропуски позначаються квадратними дужками, а нерозбірливі слова знаком (…)*.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

XVII-30-і рр. XVIII ст. – Літописець із збірника князів Радзівілів.

"Koniec praktyki.

Y zaraz kniahynia hrad około hrada założyła y nizina rownatysia y podwyzssatysia poczeła y w kotorom czasie wielikoie mnostwo ludzi sławnych, hodnych, rożnych, wiernych i życzliwych miran namnożyłosię na mieszkanie y tysnutysia poczali wzhladom pokoiu od niepryiatelow nastupiwszych. Taiaż kniahinia cerkow sobornuju Preswiatoie Bohorodycy na wysokom horode nazwanym Dytyniec zaczawszy y skonczyła roku 1409 […].

Roku 1514 Smolensk wzięty od Bazylego, kniazia moskiewskiego, był pod sprawą lithewską od tego czasu, gdy go Witult wziął. Pod Moskwą sto lat[…].

1620 (*тут вміщено звістку про замах на короля Сигізмунда III шляхтича Пекарського -Ю.М.*)

Tegoż roku d. 8 7bris wojsko króla polskiego Zygmunta I-o pod sprawą Mikołaja Radziwiłła u Borysowa ludu moskiewskiego 80 tysięcy poraziło […].

Roku 1353 w sobotę w wilią swiąteczną śnieg wielki spadł na dwa łokcia, do dnia 6 trwał, oraz (?) że byli zwątpili, ale deszcz ciepły nastąpił i wszystkiego pokrzepił, była tego roku wstego obfitość[...].

Roku 1569 unia doszła z pany litewskimi w Lublinie[...].

Roku 1608 22 febr. książe Ostrogskie Konstantin, wojewoda kijowski, umarł w Ostrogu[...].

Roku 1610 d. 1 juły Wilno pogorzało, jako ludzie rachują, że 6800 domów a kośćiołów różnej religiej 18 ten ogień pożarł, ludzi liczbę niemała[...].

Roku 1610 Maria Medicis, królowa francuska, koronowana a denis (?) d. 13 maj, a 14 maj Henryk IV francuski i nawarski król, nie jeno imieniem, ale rzeczą samą i sprawami wielki monarcha, pan waleczny, mądry, sprawiedliwy, ludzkie, który był in Europa, zabit złodziejem zdradzieckie przez Franciszka Ravallacta[...].

Roku 1611 d. 13 juni Smolensk naszy wzięli[...].

Roku 1595 Naławajko w Słucku był, a w dzień ś. Filipa ruskiego w sobotę na zapusty pułkownika Marcinka na Kopylu ks. j. m. Pan hetman Litt. kazał pogromić. Samego zabito i kozaków pobiwszy, ciała spalono z hajmą (?).

Umarł ks. j. m. Ostrogski, pan krakowskie, d. 12 8bris 1620[...].

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ ІІ. – Кн. 63. – С. 2, 52–53 – Оригінал).

Переклад:

Року 1514 Смоленськ взятий московським князем, був під литовською владою від того часу як його взяв Вітовт. Під Москвою був сто років[…].

1620 (*тут вміщено звістку про замах на короля Сигізмунда ІІІ шляхтича Пекарського - Ю.М.*)

Цього ж року (*не вказано якого саме – Ю. М.*) 8 вересня військо польського короля Зиґмунда І під приводом Миколая Радзівіла* біля Борисова розбило 80 тисяч московського війська […].

Року 1353 в суботу в святочну вігілію** великий сніг випав на два лікті, до 6 днів тривав, вже (?) були й відчай впали, але пішов теплий дощ і все розтопив, було цього року всього вдосталь[...].

Року 1569 унія сталася з литовськими панами в Любліні[...].

Року 1608 22 лютого князь Костянтин Острозький, київський воєвода, помер в Острозі[...].

Року 1610 1 липня згоріло Вільно, як люди вважають, цей вогонь спалив із 6800 будинків, а храмів різних релігій 18, (також) немалу кількість людей[...].

Року 1610 Марія Медічі, французька королева, коронована 13 травня, а 14 травня Генріх IV, французький і наварський король, не тільки іменем, а й суттю і справами великий монарх, правитель хоробрий, мудрий, справедливий, людяний, котрий був у Європі, вбитий зрадливо злочинцем Франціском Равальяком[...].

Року 1611 13 червня наші взяли Смоленськ[...].

Року 1595 Наливайко був у Слуцьку, а в день св. Філіпа руського у запустну суботу полковника Мартинка у Копилі кн. й. м. пан литовський гетьман наказав громити. Самого забито і козаків розбивши, тіла спалено з гаймою (?).

Помер князь його мость Острозький, краківський пан, 12 жовтня 1620[...].

№ 2

Початок XVII ст. – 1535 р. – Смоленський літописець.

“O Smolensku informatia z różnych krojnik.

A[nno] 1386 Smolensk miał swego kscia Swiętosława, którego Witold i Skiergajło dobyli na Mścisławiu i zabili, a syna Jurka uwięznili (?) - folio 272

A[nno] 1390. Smolenskie książe i odruńskie (?) podali się pod moc Witoldowi - folio 278

Witold do Smolenska przyjachał, ksże Hłeba wyrzucił, bo mu sprzeciwiał, tamże do niego Wasil, car jego przyjechał - tamże.

---

* Очевидно тут йдеться про Миколая Радзівіла (1470-1521)- видатного військового та державного діяча ВКЛ, який зокрема відзначився у війнах ВКЛ з Московською державою.

** Тобто перед 15 листопада за старим стилем.

A[nno] 1408. Witold Smolensk szturmem wziął i całe księstwo opanował, na województwo obrócił. Księże smolenski do Węgier, do króla Sygmunta uciekł.- folio 286

A[nno] 1441. Smolanie opanowawszy zamek, wypędzili litwę, a Jerzego Mścisławskiego wzięli za pana. Król Kazimierz dobył miasta, zamek opanował – folio 364

A[nno] 1499. Smolensk był pod Olbrachtem królem, wojewodą był Stanisław Kiszka - folio 489.

A[nno] 1500. Moskwa dobywała Smolenska i porażeni od hetmana Stanisława Pmałego (?), kasztela trockiego i Jana. -folio 490.

A[nno] 1502. Kniaź Dymitr Zylków, syn cara, a szwagier Aleksander smoleńskie włośći wojował. Stanisław Kiszka z litwą, moskwę od smoleńskiego zamka odbił, włośći jednak siła za niedbałośćią Aleksandra odeszło. - folio 494

A[nno] 1614. Car Smolenska przez 14 niedziel we 100 dział dobywał i nie wziąwszy odstąpił, włość zepsowawszy za Zygmunta I.

A[nno] 1520. Smolensk zdradą Glińskiego i pieniądzami co jest moskwie. Tamże kniaz moskiewski o pokój do króla posłał respons, żeby Smolenska wrócił, czego moskiewski nie chciał uczynić - folio 545

A[nno] 1522. Wasil posłał posły do Wilna do króla o przymierzu prosząc do lat 5 i pozwolono. - folio 550

A[nno] 1527. Pokój z moskwą przez posła prolongowany do 4 lat. -folio 553

A[nno] 1578. Za Stephana, Haraburda z Mioskiwskim przymirze do trzech lat stanowił - folio 758

Item notanda.

Nowegorod car wziął litwe - folio 473

Księstwo Siewierskie, Siewierz poddały królowi - folio 477

Granicą (?) moskiewska Wiaźma - folio 481

Szejnejsk (?) Nowygród - folio 481

Pułgrot był nasz, moskwa go odebrała r. 1499 - folio 489

Pskow wolne przed tym miasto - folio 514

Połock wziąwszy od moskwy - folio 613”.

(***Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Відділ рукописів. – № 2111. – С. 1. – Оригінал(?).***

Переклад:

Інформація про Смоленськ з різних хронік.

1386 р. Смоленськ мав свого князя Святослава, котрого Вітовт і Скіргайло взяли у Мстиславлі і забили , а сина Юрка взяли в полон. Аркуш 272.

1390 р. Смоленські і Одруцькі (?) князі піддалися під владу Вітовта. Аркуш 278. Вітовт приїхав до Смоленська, князя Гліба вигнав,бо той йому противився. Там же до нього Василь, цар, його зять приїхав. Там же.

1408 р. Вітовт штурмом взяв Смоленськ і все князівство опанував і перетворив на воєводство. Смоленський князь втік до Угорщини до короля Зиґмунта. Аркуш 286.

1441 р. Смоляни, взявши замок, вигнали литву, а Юрія Мстиславського взяли за пана. Король Казимир взяв місто, опанував замок. Аркуш 364.

1499 р. Смоленськ був під королем Ольбрахтом. Воєводою був Станіслав Кішка. Аркуш 489.

1500 р. Москва здобувала Смоленськ і були розбиті гетьманом Станіславом Білим, троцьким каштеляном, і Яном.

1502 р. Князь Димитр Жилков, син царя, і шваґер Олександр воював смоленські волості. Станіслав Кішка з литвою відбив москву від смоленського замку, однак масу волостей через недбальство Олександра відійшло. Аркуш 494.

1514 р. Цар Смоленська протягом 14 тижнів із 100 гармат добував і не взявши відступив, волость зіпсувавши за короля Зиґмунта І.

1520 р. Смоленськ зрадою Глинського і грошима (взятий) москвою. Той же московський цар послав відповідь щодо миру, щоб Смоленськ повернув, чого московський (цар) не хотів учинити. Аркуш 545.

1522 р. Василь послав послів до Вільна до короля, просячи перемир'я на 5 років і (воно) було дозволено. Аркуш 550.

1527 р. Мир з москвою через посла був продовжений на 4 роки. Аркуш 553.

1578 р. За (короля) Стефана Гарабурда з московським (царем) уклав перемир'я на три роки. Аркуш 758.

НОТАТКИ:

Новгород (- Сіверський) цар взяв у литви. Аркуш 473.

Сіверське князівство, Сівер піддали королю. Аркуш 477.

Брянськ (?) московська взяла (?). Аркуш 481.

Сіверський Новгород москва взяла (?). Аркуш 481.

Наш Путивль (Pulgrot)(?) москва відібрала 1499 р. Аркуш 489.

Псков, вільне перед цим місто, цар взяв 1509 р. Аркуш 514.

Полоцьк взявши від Москви 613 (*правильно –1563р. – Ю. М.*).

ПРИМІТКИ:

1. Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 2001. – С. 292.

2. *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів, 2011.

3. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2009.

Олександр МУЗИЧКО (Одеса)

ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЗАГОРОВСЬКИЙ (1885 – 1938): БІОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Попри поширеність у сучасній історичній науці модерністських та постмодерністських практик, завдання розширення джерельної бази про окремих представників історичного процесу, подальше «повернення» до наукового дискурсу мало відомих персонажів зберігає свою значущість, адже для історіографа діяльність окремого представника історіографічного процесу має не меншу цінність, аніж цей процес, позаяк за умови занадто загального погляду на історію є ризик втратити унікальні факти та особливості, важливі для антропологізації історичних досліджень.

Метою цієї статті є створення, на основі якомога повнішої джерельної бази, біоісторіографічного портрету історика Євгена Олександровича Загоровського, який, хоч і загалом мав локальне, південноукраїнське і навіть одеське, значення для розвитку історичної науки, взяв участь і в історіографічних явищах загальноукраїнського масштабу. З іншого боку, разом з М. Слабченком, Є. Загоровський значною мірою, уособлював у 1920-ті – 1930-ті роки південноукраїнську історичну науку та трагічну долю цього покоління науковців, отже, маємо справді «знакову» постать, що, звісно, підвищує значення завдання якомога повнішої реконструкції його біографії. Постать науковця згадувалась у загальному контексті. Є в історіографії і приклади більш-менш вдалого спеціального вивчення його життєдіяльності, зокрема, і автора цих рядків[1]. У цій статті ми наводимо цілу низку нових свідчень архівних джерел. Зокрема, вперше в історіографії використано маловідомі листи Є. Загоровського до російського та українського академіків Б. Ляпунова та Н. Полонської-Василенко й опубліковано кілька з цих документів.

Є. Загоровський народився у Харкові у 1885 р. у родині доньки мирового посередника уродженої Наталі Єгорівни Забелло та професора кафедри цивільного права юридичного факультету Харківського університету Олександра Загоровського (1849 – 1919). У 1892 році родина переїхала до Одеси, де батько посів місце ординарного професора кафедри цивільного права та судочинства Новоросійського університету (далі – НУ). В автобіографії Є. Загоровський зазначав, що "виріс у обстановці наукової праці, чим і зумовлений ранній інтерес до науки і прагнення увійти до складу наукових працівників"[2]. А. Флоровський згадував, що у родині Загоровських домашньою мовою окрім

російської була також італійська[3]. Тому не дивно, що ще до вступу в університет Євген вивчив німецьку, французьку та італійську мови, як "необхідні знаряддя в історичних заняттях". С. Боровой згадує, що Є. Загоровський знав також англійську мову. Промовисто про справді інтелектуальний дух, що панував у родині Загоровських свідчить те, що його брат Микола закінчив фізико-математичний факультет НУ, став талановитим гідробіологом та лімнологом. Завдяки контактам батька, Є. Загоровський вже в юнацькі роки мав нагоду познайомитись з видатними науковцями, наприклад, М. Василенком, про що він яскраво згадав у листі до його вдови вже в останні роки свого життя (див. публікацію листа у додатках). Ступінь батьківського впливу підсилювало те, що мати історика рано померла – у 1903 році О. Загоровський вже був вдівцем.

У 1904 р. Є. Загоровський закінчив зі срібною медаллю Другу Одеську гімназію, де історію йому викладав активний член Історико-філологічного товариства при НУ М. Хитун. Серед інших викладачів був відомий математик С. Попруженко. Він заслужив відгук про відмінну поведінку, старанність та особливий інтерес до історії та мов.

У 1904 − 1909 рр. Є. Загоровський навчається на історичному відділенні історико-філологічного факультету НУ, який закінчує з дипломом першого ступеня. Найбільшу увагу серед його записів про відвідування лекцій привертає курс «Очерк украинской истории» (саме так! В інших джерелах та тогочасній літературі превалює назва історія Південно-Західної Русі чи Малоросії), що він прослухав в осінньому семестрі 1908 р. в О. Грушевського. Це саме той, резонансний на всю імперію факультативний курс, що його О. Грушевський вперше в історії університетів Наддніпрянської України прочитав українською мовою на прохання студентів. В наявній літературі зазвичай не поміченим залишився той факт, що вже після закінчення історичного відділення Євген у 1909 – 1911 рр. навчався на юридичному факультеті[4].

Консервативний світогляд, що він зберігав впродовж всього життя, Є. Загоровський цілком успадкував від батька – одного з провідників правоконсервативної професури НУ. До того ж, на початку ХХ ст. Є. Загоровський належав до гуртка дітей здебільшого консервативно налаштованих професорів НУ[5]. Члени цього гуртка читали та розбирали серйозні твори сучасної літератури, часто цікаво та гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили у декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Гурток був противагою різноманітним підпільним організаціям радикальних студентів. Проте, у середині 1920-х рр. у некролозі батька для часопису «Україна» Є. Загоровський наголошував саме на тих рисах померлого у 1919 році професора, що інтегрували б його в українознавчу традицію. До цього погляду спонукала хоча б назва рубрики, в якій з'явився некролог: «Заслужені для української науки і України діячі, що померли в роках 1918 – 1925». Син зауважував, що батько походив з відомого в історії України роду волинських Загоровських, отримав освіту у О. Кістяківського

(одного з лідерів київської старої громади) та нагадував про його єдину статтю, опубліковану у «Киевской старине»[6].

У 1911 р. Є. Загоровського залишили на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання під керівництвом відомого історика І. Линниченка[7]. Він працював над підготовкою магістерської дисертації «Новоросія у другій половині XVIII ст.». У тому ж 1911 р. Є. Загоровський був обраний до Одеського бібліографічного товариства при НУ – основної творчої лабораторії для всіх учнів І. Линниченка, засновника та незмінного голови товариства. Наукова активність молодого історика зосередилась також в історико-філологічному товаристві при НУ та товаристві історії та старожитностей.

Наукову діяльність Є. Загоровському доводилось поєднувати з викладанням історії у жіночих гімназіях Одеси. Але, незважаючи на педагогічну роботу, у відгуку про перше півріччя занять свого учня у 1912 р. І. Линниченко згадував про великий обсяг вивчених джерел та літератури про давньоруське літописання та визнавав звіт задовільним. Аналогічний позитивний відгук професор надав і у другому півріччі, однак висловив незадоволення тим, що Є. Загоровський уникав критичного аналізу прочитаної літератури, не співставляючи протилежні погляди на літописання[8].

Перші статті Є. Загоровського здебільшого були надруковані у виданнях згаданих товариств на початку 1910-х років. За сприяння І. Линниченка, статтю молодого одеського вченого надрукувало Київське відділення Російського військово-історичного товариства, що започаткувало тривалу історію контактів Є. Загоровського зі столицею Наддніпрянщини. Втім, на петербурзький чи московський рівень, на відміну від деяких інших учнів І. Линниченка, Є. Загоровському вийти не вдалося. У звіті за 1913 р. зазанчено вже 8 праць Є. Загоровського. Щоправда остання позиція – лише у друці, у виданні «Природа и люди Новороссии». Однак саме вона привертає особливу увагу, адже йшлося про нарис «Краткая история Новороссии с древнейших времен»[9]. Хоч зазначене видання не побачило світу, але ми маємо можливість побачити ґенезу задуму найвідомішої праці історика, реалізованого вже на початку 1920-х років. У відгуку А. Флоровського 1919 р. зустрічається дещо змінена, але по-суті аналогічна назва: «Очерки по истории Новороссии с древнейших времен»[10].

Наявність зазначених праць дає можливість історикові розпочати викладацьку діяльність в НУ в якості приват-доцента, не припиняючи роботи над складанням магістерського іспиту для отримання відповідного ступеня. У 1916 р. Є. Загоровський подав до Ради факультету список опрацьованих ним праць для підготовки до магістерського іспиту, що вражає своєю насиченістю та кількістю використаної літератури та публікацій джерел – загалом 265, зокрема, з працями М. Грушевського[11].

Наприкінці 1916 р., після успішних магістерських іспитів, Є. Загоровського обрали штатним приват-доцентом кафедри руської історії НУ. 27

січня 1917 р. на історико-флологічному факультеті відбулася вступна лекція нового викладача з курсу історії Новоросії у XVIII ст. З цього приводу журналіст однієї з відомих одеських газет зауважив: «В лице З[агоровского] университет, несомненно, приобретает одаренного педагога и необычайно кропотливого исследователя. При крайне слабой разработке местной истории появление свежей научной силы нужно горячо приветствовать»[12]. Є. Загоровський також студіював зі студентами джерела з російської історії на обов'язковому семінарії. У 1917 – 1918 рр. він та Є. Тріфільєв вперше розпочали читання курсу з історії України. У 1917 р. Є. Загоровський оголосив в НУ спецкурс з історії українського козацтва. У 1918 – 1920 рр. Є. Загоровський викладав аналогічні курси і на Одеських вищих жіночих курсах[13]. У 1919 р. читав історію Східного питання в Одеському вищому міжнародному інституті. Викладацьке навантаження разом з буремними політичними подіями загальмували підготовку магістерської дисертації, хоча Є. Загоровський і продовжував консультуватись з І. Линниченком у 1918 р.[14]. Проте Є. Загоровський так і не захистив своєї наукової роботи.

У лютому 1920 р., за позитивним відгуком свого друга А. Флоровського (у 1920−1922 рр. обидва мешкали в одній квартирі), Є. Загоровський був обраний штатним доцентом кафедри російської історії НУ (6 голосів − за та 1 – проти)[15]. Хоча Є. Загоровський не помічений у якихось політичних рухах, вектор його поглядів у буремну добу вимальовується досить чітко. І. Линниченко залучив його до роботи у «Комісії з національних питань» при А. Денікіні. Наприкінці грудня 1919 р. за денікінського режиму він тимчасово виконував обов'язки редактора «Ведомостей Одесского градоначальства»[16].

На відміну від А. Флоровського, який у 1922 р. був змушений емігрувати, Є. Загоровський залишився в Одесі, потерпаючи від злиднів. Щойно прибувши на чужину, А. Флоровський звернувся листом до нещодавнього міського голови Одеси, а на той час вже лондонського емігранта М. Брайкевича, з проханням про надання матеріальної допомоги своїм одеським колегам. Зокрема, він повідомляв про те, що Є. Загоровский перебуває в «тяжелом состоянии на почве недоедания, крайне исхудалым, моральной депрессии». До того ж на його утриманні знаходився 35-літній брат-юрист, зовсім непрацездатний[17]. Можливо, цей лист врятував життя історикові, який у тому ж році отримав продукти від місії Ф. Нансена.

У 1920−1921 рр. Є. Загоровський перебував на посаді професора кафедри російської та української історії Гуманітарно-суспільного інституту, читав історію України, історію Польщі, вів практичні заняття з української історії, керував екскурсіями курсантів з підготовки викладачів трудової школи ІІ ступеню для ознайомлення з визначними пам'ятками та художніми археологічними зібраннями Одеси. У 1921–1922 рр. він викладав краєзнавство у новозаснованому Одеському археологічному інституті[18].

У 1921 р. Є. Загоровський став професором кафедри російської історії Інституту народної освіти (ІНО). Його основний курс був присвячений іс-

торії Росії (16 годин). У 1920-х роках він разом з Є. Тріфільєвим залишився одним з небагатьох спеціалістів з цього предмету в Одесі. У листах до Б. Ляпунова Є. Загоровський висловлював незадоволення та розчарування скороченням годин на викладання історії Росії. Окрім основного курсу, Є. Загоровський читав спецкурс з історії місцевого краю за переказами іноземців (3 години на тиждень) і навіть курс італійської мови (2 години на тиждень). Також він завідував історико-філологічним кабінетом імені Є. Щепкіна при ІНО.

У 1922 р. Є. Загоровський почав читати в Одеському інституті народного господарства курс економічної історії Росії на кафедрі історії господарства Росії[19]. Програми цих лекційних курсів ілюструють еволюцію Є. Загоровського у бік марксистської парадигми в інтерпретації М. Покровського. Свій курс історії Росії Є. Загоровський поділив на 16 циклів за проблемно-хронологічним принципом: від Давньої Русі (з наголосом на північно-східних землях) до «краху російської монархії у 1917 році». Згідно канону марксистського історіописання, лектор звертав найбільшу увагу на економічні явища, зокрема, феодалізацію, економічне підґрунтя політичних процесів та революційних рухів («економічні підстави революційного настрою між дворянством та буржуазією на початку XIX ст.»). Однак, поділивши історію Росії за царюваннями, лектор залишився в рамках традицій дореволюційної історіографії. Наукові праці Є. Загоровського 1920-х років значно менше забарвлені марксистською ортодоксією. У 1930-х роках історик кілька років викладав курси з історії народів СРСР у відновленому Одеському державному університеті.

Викладацька кар'єра Є. Загоровського не була безхмарною. Хоча сам вчений у листі до Б. Ляпунова заперечував свою приналежність до когорти «старої професури», але адміністрація сприймала саме таким. У 1926 р. керівництво ІНО пропонувала замінити Є. Загоровського викладача на тій підставі, що він хоча і знає предмет, але не у марксистському дусі, є далеким від студентства, часто хворіє, та не українізований[20]. Студент Є. Загоровського, згодом відомий історик, М. Рубінштейн також у досить скептичному тоні згадував про свого професора: "Людина начитана, але позбавлена будь-якої творчої наукової думки та яка не була здатна організувати навколо себе якусь наукову роботу"[21].

Основною формою наукової активності для науковців 1920-х рр,. як і до революції, була участь у роботі наукових товариств. Природно, що Є. Загоровський розвинув найбільшу активність як член Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. У 1924 р. він увійшов до соціально-історичної секції комісії з підсекцією історії революції. Згодом задля більш успішної діяльності секції були поділені за певними тематичними напрямками. Є. Загоровський та М. Мандес увійшли до секції історії колонізації краю[22]. У 1927 р. Є. Загоровський увійшов до складу секції для вивчення грецької нацменшини[23]. Як представник одеського краєзнавства Є. Загоровський у 1928 р. стає членом комісії Полудневої України ВУАН. Для двох тематичних збірників ВУАН «Степова Україна» та «Полуднева Україна» наприкінці 1920-х – на початку

1930-х рр. Є. Загоровський підготував дві статті. Однак вони так і не побачили світу, але збереглися у відбитках. На засіданнях Одеської комісії краєзнавства Є. Загоровський прочитав 7 доповідей.

У 1927 р. Є. Загоровський очолив соціально-економічну секцію (через рік її трансформували у соціально-історичну) Одеського наукового при УАН товариства. Також історик з 1925 р. брав участь у діяльності Українського бібліографічного товариства в Одесі (УБТ). Інтерес до бібліографії історик реалізовував, виконуючи у 1923–1929 рр. обов'язки консультанта Одеської державної публічної бібліотеки. На засіданнях ОНТ та УБТ Є. Загоровський прочитав по три доповіді.

З огляду на основні творчі інтереси Є. Загоровського, досить неординарним виглядає той факт, що значно активніше, аніж в ОНТ та УБТ він діяв упродовж 1926 – 1930 рр. як член Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців[24]. Науковець був членом ревізійної комісії товариства, кандидатом у члени правління. На засіданнях товариства він виголосив вісім доповідей (загалом на засіданнях згаданих товариств він виголосив у 1920-ті роки 21 доповідь), брав участь у низці культурно-просвітніх заходів як член товариства.

Є. Загоровський налагодив контакти з Російською Академією наук. У 1926 р. в Одесі було створено відділення Русько-Візантійської історико-словникової комісії РАН, до якої увійшли А. Готалов-Готліб, С. Доложевський, Є. Загоровський, П. Потапов та М. Болтенко. Члени комісії ставили за мету взяти участь у перевиданні словника Дюканжа та відновити вивчення Візантії в Одесі[25]. Про своє зацікавлення візантологією та роботою комісії він повідомляв у листах до голови комісії В Бенешевича та метра візантиністів Російської імперії та СРСР Ф. Успенського[26]. Є. Загоровському доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема, візантологів, В. Юргевича, М. Мурзакевича, П. Бруна та В. Григоровича. Ці плани були реалізовані лише частково. Деякі результати своїх студій він оприлюднив на засіданнях Одеської комісії краєзнавців[27].

Є. Загоровський залишив невелику творчу спадщину, яку склали 23 праці. Дві з них не були надруковані та не збереглися[28]. За жанром праці Є. Загоровського – це переважно невеликі журнальні статті, замітки, рецензії та некрологи, що в основному ґрунтувались на його доповідях на засіданнях одеських товариств. За тематикою праці та доповіді Є. Загоровського були присвячені: 1) історії Півдня України до середини XVIII ст. з наголосом на зовнішньоекономічні зв'язки[29]; 2) історії Півдня України наприкінці XVIII ст. (зокрема, організації владою Російської імперії державної колонізації та політиці Російської імперії щодо Нової Січі)[30]; 3) українській, російській та сходознавчій історіографії та бібліографії[31] (під українською історіографією він розумів «твори про розвиток науки української історії та про діяльність окремих українських істориків, археографів та археологів»[32]). Відзначимо й факт, що на одному з засідань соціально-економічної секції

Одеського наукового при ВУАН товариства у 1926 р. М. Слабченко та Є. Загоровський своїми доповідями пошанували пам'ять вчителя І. Линниченка, відомого своєю послідовною антисоветською позицією[33].

В архіві ВУАН зберігаються неопубліковані тези кількох виступів історика бібліографічного характеру: «Новые данные об украинско-турецких отношениях при Б. Хмельницком», «Успехи изучения истории тюрков в СССР за последние десятилетия"[34]. Інша доля спіткала некролог професору О. Шпакову, що був опублікований у 1927 році у журналі «Східний Світ»[35]. З друкованого тексту з легкої руки редактора «випав» заключний абзац, в якому Є. Загоровський згадував про закордонні відрядження свого колеги та наголошував, що він «був зрештою типом науковця – європейця у кращому розумінні цього слова»[36]. Напевно, на 1927 р. «європейськість» вже не входила до переліку чеснот справжнього радянського науковця. Лише одну працю Є. Загоровський присвятив стосункам Росії та Італії у XIX ст., яка втім може бути віднесена до четвертої групи[37].

Слід скоригувати поширену характеристику Є. Загоровського як «історика-краєзнавця». За сучасною класифікацією історик-краєзнавець працює у конкретно-оглядовій площині (вивчення окремих подій історії якогось одного міста або села, без широких узагальнень)[38]. Є. Загоровський намагався висвітлювати вузлові питання політичного та соціально-правового розвитку Південної України як своєрідного регіону. Тому творчий дискурс Є. Загоровського більш відповідає сучасному поняттю «історик-регіоналіст».

Вочевидь, найвагомішою підставою для цього визначення є його відома серед спеціалістів з історії південної України та краєзнавців книжка «Очерк истории Северного Причерноморья» 1922 р. видання. У літературі зустрічаємо твердження про написання Є. Загоровським підручника з історії місцевого краю. Однак усі спроби «розшукати» цей підручник виявилися марними, адже, на нашу думку, йдеться саме про «Очерк»[39]. Цей нарис – перероблений текст дореволюційного видання, згаданого ще у 1913 р., що безпосередньо пов'язаний також з роботою Є. Загоровського у 1919 р. у рамках роботи «Комісії з національних питань» при А. Денікіні. Тоді готували статтю, в якій доводилась необхідність надання Новоросії автономного статусу у складі Росії як особливого історико-географічного регіону[40]. У листі до Ф. Успенського Є. Загоровський згадував, що назву «нашего Новороссийского края» замінив «термином Северное Причерноморье» лише по «некоторым соображениям» [41].

В «Очерке» Є. Загоровський намагався ствердити не так ідею автохтонності українського народу чи тяглості розвитку його державності на Півдні України, як обґрунтувати образ Причорноморського краю (Новоросії) як своєрідного географічного та історичного феномену (основною специфікою регіону вважав часту зміну народностей). На початку 1920-х рр. автор не уникнув впливу нових обставин: він визнав поняття Україна (однак все ще

послідовно уникаючи понять Південна чи Степова Україна), українці, українські народні маси[42]. Однак на початку та наприкінці «Очерка» Є. Загоровський підкреслив головну роль в історії краю «українського та великоросійського відгалужень руського племені» або «руської народності в особі її українського відгалуження»[43]. Таким чином, історик декларував свою відданість концепції «триединости русского народа», яку поборювало більшість представників української історіографії кінця XIX – поч. XX ст.

У подальших працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії. Наприкінці 1920-х рр. він починає уникати поняття «Новоросія» на користь «Степової України» («колишня Новоросія, нині Степова Україна»[44]). Найяскравіше про еволюцію поглядів Є. Загоровського свідчить його остання публікація, підготовлена у 1930 р. для видання ВУАН «Степова Україна». За задумом та змістом ця робота була прямим продовженням «Очерка». Є. Загоровський послідовно застосовував поняття український народ, відзначаючи його провідну роль у минулому та сучасному Степової України (Катеринославщини, Херсонщини та Таврії без горяного Криму). Історик наголосив на вирішальному значенні народної, а не державної колонізації в історії Південної України, підкресливши, що російська політика в Україні «йшла шляхом денаціоналізації й закріпачення її народних мас», провадилась в інтересах панівної верстви. Серед цих тверджень концепції цивілізаційної місії Росії у «пустельній Новоросії» залишалось мало місця. Навіть речення про «українців та великорусів як галузі руського племені», що автор все ж таки вставив посеред протилежних за характером думок, виглядає лише як курйоз.

Є. Загоровський ані до 1917 р., ані після так і не «зрадив» позитивізму, більш того, позитивізму зразка другої половини XIX ст. Майже у всіх його працях відсутній аналіз зібраного матеріалу чи просто оціночні судження. Деяким виключенням є хіба що два нариси історії Півдня України, у яких Є. Загоровський, зокрема, запропонував виділяти у розвитку Північного Причорномор'я / Степової України два основних етапи: 1) до XVIII ст.; 2) з другої половини XVIII до останньої чверті XIX ст. На думку історика, лише у рамках другого періоду «край вперше зазнав планомірної державної колонізації, що призвела до різкої зміни темпу його культурної та соціально-економічної еволюції»[45]. Архаїзм підходу Є. Загоровського у висвітленні історії Південної України за епохами правлінь певних урядовців вже відзначила одна з класиків у дослідженні історії Південної України О. Дружиніна[46]. Історіографічні та рецензійні за тематикою статті та доповіді Є. Загоровського за стилістикою та змістом були суто бібліографічними, що не залишилось поза увагою деяких його сучасників[47]. Таким чином, Є. Загоровський не лише тематично, але й методологічно здебільшого наслідував А. Скальковського. У рецензії на працю С. Борового присвячену єврейській господарській колонізації Є. Загоровський зауважив, що «колонізаційний процес в історії Степної України далеко не вивчений в окремих своїх проявах, а також не приве-

дений у відношення з загальною історією як нашого краю, так і колишньої Російської імперії»[48]. Однак сам Є. Загоровський частково виконав лише перше завдання, навіть не підійшовши до виконання другого.

Попри настанови І. Линниченка, які сповна використали А. Флоровський та С. Аваліані, Є. Загоровський так і не звернувся до архівних джерел. Його праці були зведенням даних з праць попередників, головним чином А. Скальковського. Цю особливість зрозуміли інші спеціалісти з історії Півдня України (Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан), які посилались безпосередньо на праці А. Скальковського та інших авторів, а не на компіляції Є. Загоровського. А. Флоровський був змушений дати досить обтічну характеристику наукового доробку свого друга: «деяка сухість викладу та недостатня яскравість у характеристиці явищ, що вивчаються, частково компенсуються у його роботах надійним з точки зору повноти та ретельності **групуванням** відомостей та даних джерел»[49] (виділено нами – О. М.).

На окрему увагу заслуговують погляди Є. Загоровського на історію Запорозького козацтва. Він залишив лише дві спеціально козакознавчі роботи. У деяких працях історія козацтва вплетена у загальну фабулу тексту. Наприклад, розповідаючи про заснування та розвиток Слов’яносербії та Нової Сербії історик не оминув питання про земельні конфлікти між сербськими поселенцями та козацтвом. Підхід автора був типовим для історико-юридичних праць. Використовуючи джерела, опубліковані А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та іншими, Є. Загоровський наводив факти з джерел, що свідчили − існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії.

Показово, що Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади[50]. Проте у 1922 р. він позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на В. Антоновича, М. Грушевського та Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв «уходницьку» версію виникнення українського козацтва[51]. Подальшу еволюцію Є. Загоровського-козакознавця відображає його праця «Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі» (1927). Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалась обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі більш суб’єктивне − емоційне зауваження про «трагічний кінець» Січі[52].

Зрештою, у статті «Людність Степової України колись і тепер» (1930) україноцентричний підхід Є. Загоровського у трактуванні історії козацтва став ще більш яскравим. На відміну від «Очерка», Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на Півдні України. Він зазначив, що «на просторі «Вольностей» поступово все густіше осідає українська народна маса». Зруйнування Нової Січі він розгля-

дав як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України[53].

Уже у 1920-х рр. праці Є. Загоровського досить часто залучались колегами до історіографічного аналізу[54]. У 1923 р. на одному з засідань історичного товариства Нестора-літописця у Києві рецензію на «Очерк истории Северного Причерноморья» прочитав відомий український історик В. Пархоменко[55]. Схвально про працю відгукнувся й Ф. Успенський. Сучасні україністи теж не забувають згадувати праці свого попередника[56].

Рельєфне уявлення про особистість, побут та наукові зв'язки Є. Загоровського надають його 13 листів від 1925–1928 рр. до свого колишнього колеги, головного бібліографа бібліотеки НУ, а на той час москвича, С. Шестерикова[57] та 5 листів 1925, 1932–1933 рр. до Б. Ляпунова – свого викладача та колеги, професора філології НУ, а на той час академіка РАН[58]. Разом з листом до Н. Полонської-Василенко 1935 р., листи до Б. Ляпунова є унікальним джерелом, адже це останні відомі нам зразки епістолярного жанру представника одеської історичної науки з «розстрільного» списку кінця 1930-х рр. У своїх широко відомих спогадах С. Боровой створив колоритний образ Є. Загоровського – людини, фанатично відданої науці, аполітичної, самотньої, релігійної та навіть чудакуватої («Громадный нос, несколько скошенный в сторону, зонтик и калоши во все времена года»)[59].

Є. Загоровський докладно інформував колег про стан справ в Одеській державній науковій бібліотеці, життя бібліотекарів. В одному з листів історик прямо зазначав, що «с библиотекой я так же сжился как и Вы»[60]. Є. Загоровський висловлював своє незадоволення наростанням бюрократизму в бібліотеці, моральною нечистоплотністю її керівництва, часто повідомляв про фінансову кризу. Він скаржився на одноманітність свого життя, самотність. Під час доволі частих хвороб до нього навідувався лише брат Микола. Серед інших одеських знайомих у листах згадано про О. Де-Рібаса та Є. Е. Гольденберга. Ці відомості цілком співпадають з показаннями, що дав Є. Загоровський у 1931 р. під час допитів, в яких він повідомляв, що протягом двох років відвідував «четверги» у О. Де-Рібаса. На цих четвергах інтелігенція обговорювали різноманітні питання, зокрема, критично висловлювалася на адресу влади (це твердження теж не є лише наслідком тортур, адже корелюється з іншими відомостями з біографії Є. Загоровського)[61].

Педагогічна праця не задовольняла історика. Він писав, що без бажання приступає до лекцій в Інституті народної освіти[62]. У листі до Б. Ляпунова він скаржився, що професура ІНО перейнята складанням нескінченних планів та програм. Ситуацію з реформуванням освіти він однозначно трактував як руйнування. Наукове життя Одеси він порівнював з болотом, де перманентно сваряться між собою М. Слабченко та А. Музичка, С. Дложевський та Б. Варнеке[63]. Він зазначав, що єдиною прикрасою його життя є лише «встречи с людьми «с того берега», чаще других с итальянцами, а иногда и «немцами», из состава здешних «миссий». Дополнением к этому освежаю-

щему душу служат те иностранные книги, которые, правда, в недостаточном количестве, попадают в руки»[64]. В іншому місці він повідомляв про зустріч з французом[65]. Часте залучення Є. Загоровського до зустрічей з іноземцями було зумовлене тим, що він знав низку європейських мов.

Із книгами він не розлучався навіть під час відпочинку у племінниці у селі Соснівка біля Черкас[66]. Але невдовзі передплата іноземних книг ускладнилась через валютну кризу. Це викликало скарги Є. Загоровського на те, що «мало-мальски интересная книга является исключением среди моря никчемной брошюрочно-листовочной макулатуры. Это последнее обстоятельство не уменьшает, конечно, той суммы труда, которую приходиться затрачивать мне ежедневно на разборку и классификацию наших книжных богатств»[67].

Деяку різноманітність в життя Є. Загоровського вносили його поїздки до Києва. У листах згадано про дві поїздки у 1926 та 1928 рр., зокрема, на всеукраїнську конференцію наукових бібліотек. Київ сподобався одеському історику передусім своєю жвавістю, відсутністю застою та занепаду, якими, на його думку, відзначалась Одеса. У 1926 р. він побував в університетській бібліотеці, де передусім ознайомився з виданнями «по любезной мне Италии». Плани реалізації своїх італознавчих зацікавлень він висловлював у листах до Б. Ляпунова. Побував він вдома і у «милейшего немца», відомого картографа та бібліографа В. Кордта (1860−1934), у ВУАН, де його «любезно встретил» Олександр Грушевський[68]. Також одеський історик зустрівся з відомим істориком, академіком М. П. Василенком та вдовою В. Антоновича. У 1928 р. він знову відвідав університетську бібліотеку, В. Кордта, О. Грушевського. Тепер він встиг зустрітися також з видатним медиком М. Стражеско та побувати у Володимирському соборі[69]. Таким чином, листи засвідчують достовірність спогадів С. Борового про бібліофільство, самотність, релігійність Є. Загоровського[70]. С. Боровой створив образ дивакуватої та дещо простакуватої людини. Натомість його листи, хоча і підтверджують сумний настрій вченого, матеріальну незабезпеченість та дискомфорт від неповної наукової реалізованості, дають підстави побачити у ньому не лише людину не від світу сього, але й традиційного радянського інтелігента з «подвійним дном», тобто лише зовні лояльного до режиму.

Остання риса найбільше відбилась у ставленні Є. Загоровського до української мови. Доба «українізації» не змінила національної ідентичності Є. Загоровського. В автобіографії він назвав себе «русским»[71]. Водночас він був одним з небагатьох викладачів, який не заперечував вимогу викладати українською мовою[72]. Листи до С. Шестерикова засвідчують, що українську мову одеський професор дійсно знав, але використовував її з суто кон'юнктурних міркувань. Навряд чи можна назвати прихильним і його ставлення до політики «українізації». Так, дізнавшись про запрошення на всеукраїнську конференцію наукових бібліотек він занотував: «Смущает дорога, но надо ехать. Может быть здесь мне оказала медвежью услугу моя «украинизация»»[73]. Він з деяким здивуванням повідомляв С. Шестерикова, що розмову з Олек-

сандром Грушевським він вів «конечно же на «державній мові», которая вообще имеет в Киеве в науковом мире значительное распространение»[74].

Подібно до більшості радянських істориків Є. Загоровський пережив у 1930-х роках спочатку творчу, а потім фізичну загибель. У 1931 р. Є. Загоровського вперше арештували. У свідченнях проти нього привертає увагу, на нашу думку, справедливе зауваження Ф. Петруня про те, що його колега «всегда имел большой пиетет к имени Грушевского, хотя был учеником «малоросса» Линниченко»[75]. Невдовзі його звільнили і він на певний час повернувся на роботу до Одеської наукової бібліотеки. Однак будь-яку наукову та педагогічну діяльність Є. Загоровський припинив. Єдиною відрадою для нього було завідування музеєм книги в Об'єднаній центральній бібліотеці Одеси. У 1934 р. звів рахунки з життям його брат Микола, зацькований НКВС. За повідомленням одеської газети, вже після звільнення Одеси від комуністічного терору, він перерізав собі горло в лабораторії, аби уникнути «пропозиції» карателів доносити на свого брата[76]. Наприкінці 1937 р. Є. Загоровського знову заарештували та розстріляли як ворога народу на початку 1938 р.

Отже, Є. Загоровський, подібно до більшості своїх колег, стояв на роздоріжжі, уособлюючи традиції університетської освіти та науки російсько-імперської доби, але водночас часто змушений діяти всупереч настановам своїх вчителів. Як історик він здебільшого узагальнював та популяризував висновки своїх видатних колег. Поступове занурення вченого у сферу бібліографії не було випадковим – саме цей вид кропіткої наукової діяльності найбільше відповідав його творчому дискурсу. Є. Загоровський яскраво втілив своєрідну місію бібліографа та історіографа в історіографічному процесі – «збереження» наукових традицій. Його діяльність на початку ХХ ст. була «перехідним містком» між студіями провідних спеціалістів з історії Південної України у ХІХ та другій половині ХХ ст. «Транзитна» роль Є. Загоровського відбилась також у його діяльності щодо узагальнення основних рис розвитку Південної України, що було новаторським кроком. Заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії Півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. У концептуальному плані «Очерк» Є. Загоровського був одним з передвісників сучасних регіонознавчих досліджень. Вагомою заслугою науковця була його активна участь у науковому, у тому числі краєзнавчому русі на Півдні України у 1920-х рр. Є. Загоровський виконав роль продовжувача традицій своїх дореволюційних вчителів, але водночас був одним з тих представників «старої» інтелігенції, яка створила ґрунт (на жаль і в сенсі зловісної метафори) для нової радянської педагогіки.

ДОДАТКИ
(публікуємо документи зі збереженням всіх особливостей оригінального тексту)

№ 1

Лист Є. Загоровського до академіка Б.О. Ляпунова з Одеси до Ленінграду 10 червня 1933 року. Написаний почерком Є. Загоровського чорнилами. Публікується вперше.

Одесса
10-VI-33

Глубокоуважаемый
Борис Михайлович!

Простите великодушно, что я с таким опозданием отвечаю на Ваше милое письмо доставившее мне много удовольствия. Но может быть некоторым оправданием послужит факт моего месячного отсутствия из Одессы, вызванного предшествующим ухудшением моего здоровья. Дело в том, что эта зима, крайне у нас затянувшаяся, дала себя почувствовать мне особенно неприятно, в связи с работой в нетопленных помещениях Библиотеки, где мне, как заведующему Музеем книги приходилось проводить целые дни при температуре в 6-7^0 , конечно в пальто, калошах и шапке, а кроме того возясь в грудах старых книг в подвальном этаже бывш[ей] Университ[етской] Библиотеки. В результате этих испытаний мои легкие, и вообще неважные, стали давать себя чувствовать сильнее обычного. Вот почему, по настоятельному совету лечащего меня д[окто]ра Коровицкого (сына известного Вам профессора-медика) я выхлопотал себе пораньше отпуск на 1 мес[яц], который я провел в Крыму, в Гурзуфе, около Ялты. Однако та необычайно холодная и дождливая весна, которая и по сей день стоит у нас в Одессе, дала себя чувствовать, хотя и в меньшей мере, в обычно теплом Крыму, так что я вернулся оттуда не вполне удовлетворенным, хотя и несколько отдохнувшим. Возвратясь в Библиотеку я с некоторым смущением узнал, что Вы, не получая от меня ответа по поводу Вашего поручения о Сборнике Высш[ей] Школы, непосредственно обратились за ним в Управление Библиотеки, которое Вам сейчас уже выслало несколько экземпляров этого издания. Надеюсь, что Вы их скоро получите и не будете в претензии за промедление, в коме я был виною. Из Вашего письма я узнал, что Вы много трудитесь, но что к сожалению эти труды не всегда Вам доставляют законное удовлетворение. Увы, еще в большей мере это приходится испытывать здесь в провинции. Печатать свои работы нет почти никакой возможности по понятным для Вас причинам, а если что и было напечатано, то нередко оно лежит годами, не выходя в свет. Такова именно судьба той моей большой статьи о крымских генуэских колониях, которая и посей день лежит в подвалах киевской академии наук в составе уже отпечатанного сборника, посвященного Причерноморью.

У нас с осени реставрируется Университет, в составе которого проектируется и исторический факультет. Возможно, что мне будет предоставлен

какой-либо небольшой курс по истории народов СССР, что для меня существенно ввиду моих пенсионных прав. Вот в связи с этим курсом позволяю себе обременить Вас просьбой – не найдется ли у Вас экземпляр 3-го выпуска «Материалов по истории народов СССР (по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской СССР), издаваемых Вашей Академией Наук? Я был бы очень Вам благодарен за присылку их (кстати, «Россия и Италия» нашлись здесь у букиниста и мною приобретены).

Вам вероятно уже известно о кончине (еще в декабре) В. В. Стратена от скоротечной горловой чахотки. Очень жаль этого ученого и скромного ученого и доброго товарища. Мой усердный поклон Вашей супруге. Еще раз прошу извинить за промедление.

Искренно преданный Вам Е. Загоровский.

№ 2

Лист Є. Загоровського до Н.Д. Полонської-Василенко з Одеси до Києва 7 листопада 1935 року. Написаний почерком Є. Загоровського чорнилами. Публікується вперше.

Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 13-14.

Одесса
7 - XI - 35

Глубокоуважаемая
Наталия Дмитриевна!

С глубокой печалью узнал я лишь на днях о кончине Николая Прокофьевича. Хотя давно уже мне было известно о его тяжелой болезни но все же хотелось надеяться на продление его ценной жизни. С его смертью для меня лично ушел не только авторитетный ученый и благожелательный старший товарищ по общей нам исторической работе, но еще один из последних, если не фактически, то духовно, учеников моего покойного отца, память которого для меня священна. Сейчас как-то особенно ясно вспоминаются те отдаленные дни, когда зима 1908 года, я впервые узнал Николая Прокофьевича в той самой комнате бывшей отцовской квартиры, где я сейчас пишу Вам. Он пришел к отцу моему, не только как профессору гражданского права, но и как тогдашнему председателю государственной испытательной комиссии при Новороссийском университете, в которой Ник[олай] Прок[офьевич] имел намерение сдавать экстерном госуд[арственные] экзамены. Если не ошибаюсь, его снабдил письмом к отцу старый товарищ и приятель последнего, покойный ныне проф. Киевск[ого] юридич[еского] фак[ультета]та Николай Петрович Яснопольский. Ведь как экстерну, Ник. Прок. Предстояло в сравнительно короткий срок сдать массу экзаменов за весь 4-х годичный курс и проф. Яснопольский, горячо рекомендуя Ник[олая] Прок[офьевича], просил моего отца обделать это дело с формальной стороны. Помню, какое благоприятное впечатление вынес мой отец уже после первой, довольно продолжительной, беседы

Ник[олая] Прок[офьевича], убедившись в его солидной подготовке по юридическим дисциплинам, не говоря, конечно, о его исторической эрудиции специалиста-ученого. За этой беседой последовали и другие, так как отец, почувствовавши симпатию к Ник[олаю] Прок[офьевичу], пригласил его запросто заходить к нему во все время пребывания его в Одессе. В этих беседах (при которых и мне приходилось присутствовать) за чашкой чаю, Ник[олай] Прок[офьевич] делился с моим отцом живыми сведениями о киевской научной жизни, которая моему отцу, питомцу и приват-доценту Киевского университета, была всегда особенно близка и интересна. Конечно, отец мой, и как председатель комиссии и как профессор, постарался всячески посодействовать Ник. Прок. в деле устранения лишних формальностей, которые осложняли дело экзаменов. Последние прошли блестяще для Ник[олая] Прок[офьевича], к искреннему удовольствию и его, и отца, что отразилось не только на теплом прощании их, но и на тех постоянных знаках внимания, которые Ник. Прок. проявлял к моему отцу вплоть до смерти последнего.

Вот от чем я хотел напомнить Вам в эту горестную для Вас пору, добавив, что уже я лично в позднейшее время, правда, к сожалению, лишь в один свой киевский приезд (в 1925 году, на Рождество), мог испытать на себе доброе отношение Ник[олая] Прок[офьевича], не преминувшего вспомнить о моем отце и об их отношениях. Искренно сочувствую Вашему горю и одиночеству, тем искреннее, что и я тоже остался одинок, перенеся недавно страшную утрату в лице моего, безвременно погибшего, последнего брата.

Искренно уважающий Вас Е. Загоровский.

ПРИМІТКИ:

1. *Скляренко Є.М.* Є.О. Загоровський як історик України // Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Ч. 2. – Одеса, 1994. – С. 91 – 92; *Зленко Г.* Куди подівся історик Євген Загоровський? // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 71–72. – С. 103–108; *Мисечко А. І.* Загоровський Є. О. // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Т. 2. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 448–450; *Зленко Г.* Євген Загоровський і його бібліографічна праця з історії України // Вісник книжкової палати. – К., 2000. – № 3. – С. 20–21; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. – К., 2007. – С. 195, 193; *Барынина О. А.* Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.). – СПБ, 2010. – 323 с.; *Левченко В.* Із історії Новоросійського (Одеського) університету: Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. – № 16 (53). – Одеса, 2007. – С. 184–197; *Левченко В. В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 40, 42–44 та ін.; *Музичко О.Є.* Одеський історик Є. О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст. // Чорноморська минувшина. – Вип. 3. – Одеса, 2008. – С. 139–154.

2. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 5.

3. Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В.М. Хмарський. – Одеса, 2006. – С. 42.

4. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 4818. – Арк. 12, 56.
5. *Клитин Б.* Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. − Одесса, 1999. − С. 193 – 194.
6. *Е.З.* Загоровський О.О. // Україна. – 1925. Кн. 6. – С. 180.
7. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2555. – Арк. 120.
8. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2651. – Арк. 6; ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2663. – Арк. 23.
9. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2652. – Арк. 226.
10. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051.
11. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2702. – Арк. 191−199.
12. Одесский листок. – 1917. – 28 января.
13. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 1. – Спр. 7539. – Арк. 97, 110.
14. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4 об.
15. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 8; Арк. 36.
16. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 122. – Арк. 330.
17. Архів Російської академії наук. – Ф. 1609. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 1−2.
18. ДАОО. – Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 140. − Арк. 10−11.
19. ДААРК. – Ф. 538 – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 58.
20. ДАОО. – Ф. Р - 7. – Оп. 1. – Спр. 844. – Арк. 63.
21. *Рубинштейн Н.* О путях развития исторического исследования // История СССР. – 1962. − № 6. – С. 94.
22. Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Ч. 1. – 1924. − С. 2, 15.
23. Там само. – Ч. 4 – 5. – Вип. 1. – Секція для вивчення грецької нацменшості. – Одеса, 1930. – С. 1.
24. *Левченко В*. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 18. – Одеса, 2007. – С. 248.
25. *Бенешевич В*. Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926−1927 годах // Византийский временник. – Т. 25. – 1928. – С. 165.
26. Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (СПБФ АРАН). – Ф. 126. – Оп. 3. – Спр. 9/13. − Арк. 1−2; СПБФ АРАН – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 473. – Арк. 1−2.
27. *Загоровський Є*. Життя та діяльність В.І. Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 27−28.
28. *Загоровский Е.* Городская колонизация Новороссии при Потемкине // Записки Одесского археологического института. – 1922. – № 1; Загоровский Е. Очерк материальной и умственной культуры Новороссии при Потемкине // Записки Одесской высшей школы. – 1922. – В. ІІ.
29. *Загоровский Е.* Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – 100 с.; *Загоровский Е.* Генуезькі колонії на Північнім Причорномор'ї XIII−XV в. // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150–191 (збереглися лише унікальні примірники цього видання, що було знищено); *Загоровский Е.* Людність Степової України колись і тепер. – 1930. – С. 49−71 (окремий відбиток зі збірника «Степова Україна»).
30. *Загоровский Е.* Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке // Известия Одесского библиографического общества. – Т. 2. – Вып. 3. – Одесса, 1913. −

С. 103–118; *Загоровский Е.* Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса, 1913. – 34 с.; *Загоровский Е.* Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774–1791 годах. – Одесса, 1913. – 33 с.; *Загоровский Е.* Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913. – 23 с.; *Загоровский Е.* Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения. – Киев, 1913. – 59 с.; *Загоровский Е.* Елисаветград и сербы // Одесский листок. – 1917. – 31 января; Загоровский Е. Экономическая политика Потемкина в Новороссии // Журнал науково-дослідницьких катедр м. Одеси. – Т. 2. – № 2. – 1926. – С. 74 – 84; *Загоровский Е.* Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 806 – 810; *Загоровский Е.* Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4–5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 44–58.

31. Загоровский Е. Новая книга о Скифах и Понтийских греках. – Одесса, 1914. – 18 с; Загоровский Е. Трифильев Е.П. (некролог) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 2–3. – Секція соціально-історична. – 1925. – С. 4–6; Загоровский Е. Рец. на: «Воспоминания Лимана фон Сандерса» // Східний світ. – Т. 1. – 1927. – С. 237–240; Загоровский Е. О.Я. Шпаков (некролог) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 5–7; Загоровский Е. Профессор А.Я. Шпаков (некролог) // Записки Одеського інституту народного господарства. – Т. 1. – 1928. – С. I–VI; Загоровский Е. Рец. на книгу: Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М., 1928 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4–5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 147 – 150; Загоровский Е. Н. Рожков как русский историк // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4 – 5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 15–16; Загоровский Е. Пам'яти проф. О. О. Кочубинського // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4–5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 18; Загоровский Е. Життя та діяльність В.І. Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4–5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 27–28.

32. *Зленко Г.* Євген Загоровський і його бібліографічна праця … – С. 21.

33. Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН Товариства. – Одеса, 1927. – С. 9.

34. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 22868, 22870.

35. *Загоровський Є.* О.Я. Шпаков // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 5–7.

36. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 22857. – Арк. 9.

37. *Загоровский Е.* Отношения России и Италии в XIX веке // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 33. – 1919. – С. 41 – 58.

38. *Верменич Я.* Парадигми «оновлення» в історичній науці: новий регіоналізм // Ейдос. – Вип. 2. – 2006. – С. 216.

39. *Левченко В.* Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920–1930 рр.): становлення, напрями, традиції // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 15.

40. Одесский листок. – 1919. – 1 апреля; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52.

41. СПБФ АРАН. – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 473. – Арк. 1.

42. *Загоровский Е.* Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – С. 84 – 87.

43. Там само. – С. V, 99.
44. Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4 – 5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 147.
45. *Загоровский Е.* Очерк… – С. VII.
46. *Дружинина Е.* Северное Причерноморье в 1775 – 1800. – М., 1959. – С. 37.
47. *Слабченко М.* Щоденник // Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині / ред. В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 266.
48. Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4 – 5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 147.
49. ДАОО. - Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 8.
50. *Загоровский Е.* Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913. - 23 с.
51. *Загоровский Е.* Очерк ... – С. 84 – 87, 95.
52. *Загоровський Е.* Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 810.
53. *Загоровський Е.* Людність Степової України колись і тепер. – С. 50, 60, 62, 63.
54. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин - Скляревский. – Одесса–Киев, 2000. – С. 106, 113, 114; *Слабченко Т.* До історії аграрних криз на Україні в XIX столітті. – Одеса, 1928. – С. 21.
55. Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 4. – 1923. – С. 349.
56. *Гончарук Т.Г.* Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, Астропринт, 2002. – С. 137; Бачинська О. Українське козацтво в системі Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва. – Т. 2. – К., 2007. – С. 308.
57. Російський державний архів літератури та мистецтва (РДАЛМ). – Ф. 1633. – Оп. 2. – Спр. 17. – 29 арк.
58. СПБФ АРАН. – Ф. 752. – Оп. 2. – Спр. 96. – 15 арк.
59. Боровой С. Воспоминания. - М.: Иерусалим, 1993. – С. 149 – 150.
60. РДАЛМ. – Ф. 1633. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 1.
61. ДАОО. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 9961. – Арк. 18.
62. РДАЛМ. – Ф. 1633. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 21.
63. Там само. – Арк. 14–15.
64. Там само. – Арк. 26–27.
65. Там само. – Арк. 3.
66. Там само. – Арк. 18–19.
67. Там само. – Арк. 12–13.
68. Там само. – Арк. 7–9.
69. Там само. – Арк. 28–29.
70. Боровой С. Воспоминания. – М.: Иерусалим, 1993. – С. 149–150.
71. ДАОО. – Р – 1593. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 5.
72. ДАОО. – Р-129. – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 25.
73. РДАЛМ. – Ф. 1633. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 5–6.
74. Там само. – Арк. 7–9.
75. ДАОО. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 9961. – Арк. 157.
76. Одесская газета. – 1942. – 29 мая.

Юлія ГОРБАЧ (Київ)

ЛИСТУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ З АНДРІЄМ ЖУКОМ (1922–1928 рр.): ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Епістолярна спадщина відомих громадських та культурних діячів завжди привертала до себе увагу дослідників. Пояснити це просто, адже листування є одним із важливих джерел до відтворення біографії досліджуваних героїв, містить достовірну інформацію про коло їх оточення, громадське життя, творчу діяльність тощо. Епістолярій дозволяє також відтворити просопографічний портрет учасників минулих подій, бо ніде так відверто, як у листах, вони не ділилися один з одним своїми думками, переживаннями, проблемами, ніде так широко не відкривався їх внутрішній світ та не вимальовувався психологічний стан у той чи інший період. У свою чергу, аналіз просопографічних рис персонажів дає змогу дослідникам зрозуміти мотивацію їхніх вчинків, причини певного поводження у різних ситуаціях, відкриває завісу над їх духовним та творчим життям.

Дослідження, яке б стосувалося листування О. Олеся з А. Жуком, на сьогоднішній день не має, хоча публікацій, присвячених епістолярію О. Олеся та А. Жука окремо, існує вже чимало[1]. Більшою за розмірами та ступенем дослідження є звичайно епістолярна спадщина українського поета та драматурга О. Олеся (1878–1944) – вона становить великий інтерес насамперед для вітчизняних літературознавців та філологів, тоді як постаттю українського громадсько-політичного діяча, дипломата та публіциста А. Жука (1880–1968) більше цікавляться історики та політологи. Метою даної публікації є дослідити та проаналізувати листування О. Олеся з А. Жуком, визначити його інформаційний потенціал, розширити відомості про обох кореспондентів та особливості їхнього життя і діяльності в еміграції у 1920-х рр.

Листів, про які йтиме мова, нараховується 43, автором 7 з них є О. Олесь, решта вийшли з-під пера А. Жука. Усі вони зберігаються у відділі рукописних фондів та текстології Інституту Літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (фонд № 114) і охоплюють період з 1922 по 1928 рік. Частина листів – це листівки з різними зображеннями (портрет О. Олеся з нагоди його ювілею[2], репродукція картини А. Куїнджі «После дождя»[3]), інші – листи. І листи, і листівки написані чорним чорнилом, простим або фіолетовим олівцем, деякі надруковані на друкарській машинці. Не на всіх листах присутні дати їх написання, тому нерідко цю інформацію доводилося з'ясовувати, виходячи зі

змісту написаного або керуючись уже встановленими відомостями про адресатів. Листи О. Олеся є невеликими за своїми розмірами, тоді як листи його адресата вирізняються своєю розлогістю та інформаційною насиченістю.

Листи обох кореспондентів написані у дружньому, приятельському тоні; вони свідчать про те, що адресати були близько знайомі, а серед тем, які обговорювалися, не тільки політичні та громадські справи, але й сімейне життя, відпочинок, здоров'я, внутрішні переживання. У листах кореспонденти часто передають вітання членам родин один одного, цікавляться їхніми справами, розпитують про спільних друзів та знайомих.

Наразі важко сказати, коли саме і де познайомилися О. Олесь та А. Жук. Можна лише припустити, що це сталося після вимушеного переїзду О. Олеся за кордон. У лютому 1919 р. письменник виїхав з Києва до Вінниці, а звідти до Будапешта, де на посаді аташе приєднався до Дипломатичної місії УНР в Угорщині. У березні того ж року, після розгортання в Угорщині революційних подій, він переїхав до Відня, важливого центру української дипломатії, а також осередку значних творчих сил української літератури та журналістики на той час. А. Жук перебував в австрійській столиці ще з 1914 р. – спершу виконував обов'язки радника з особливих доручень українського посольства на чолі з В. Липинським, а після перемоги повстання проти гетьмана П. Скоропадського в Україні і скасування всіх дипломатичних призначень гетьманського періоду очолював до жовтня 1919 р. "похідну канцелярію" міністра закордонних справ УНР В. Темницького[4].

Виявлене листування О. Олеся з А. Жуком починається 1922 р. У цей час О. Олесь вже кілька років мешкав у Відні і планував перебратися до Чехословаччини, яка стала новим осередком української еміграції. Тут були і видні українські громадські та політичні діячі, і журналісти, і літератори. За час, який О. Олесь, провів в австрійській столиці, він встиг попрацювати у посольстві УНР в Австрії, виступив одним із ініціаторів відкриття Українського клубу, сприяв заснуванню Українського вільного університету, започаткував журнали "На переломі" та "Сміх", співпрацював з Комітетом допомоги голодуючим в Україні, став одним із організаторів і заступником голови Союзу українських журналістів і письменників (СУЖіП).

Переїзд до Праги відбувся на початку травня 1923 р. завдяки допомозі Українського Громадського Комітету (УГК), учасники якого виклопотали у Міністерства закордонних справ Чехословаччини дозвіл на переїзд поета до чехословацької столиці разом з дружиною та сином. У листі-проханні до міністерства від лютого 1923 р. йшлося, зокрема, про непрості життєві умови окремих українських письменників і митців-емігрантів. Зазначалося, що брак коштів стає перешкодою для подальшої праці цих діячів на благо українського письменства та мистецтва, та містилося прохання виділити УГК певні грошові суми на виплату стипендій українським письменникам і митцям. Серед тих, хто особливо потребували допомоги, називалися О. Олесь та С. Черкасенко[5].

У другому листі до Міністерства закордонних справ Чехословаччини від березня 1923 р. йшлося вже виключно про О. Олеся та містилося прохання дати дозвіл на в'їзд письменника разом з родиною на територію Чехословаччини. Остаточний дозвіл на виїзд з Австрії письменник одержав 30 квітня, а вже 4 травня прийшов у празьку поліцейську дирекцію, щоб зареєструватися й отримати офіційний персональний документ[6]. Тут варто зазначити, що справа переїзду О. Олеся до столиці Чехословаччини ускладнювалася також його традиційно великими боргами, про що він писав до А. Жука: "*В Прагу збіраюсь виїхати через днів 10. (Міністерство указало нашому консулату видати мені візу). Задержка – мої борги – до 142 міл[ьйона] н[імецьких] м[арок]. Де їх взяти не знаю; хоч вовком вий!*"[7] А. Жук не міг допомогти О. Олесю фінансово, але давав дружні поради та настанови, як отримати закордонний паспорт через знайомих з галицького уряду.

Зрештою, переїзд у Прагу відбувся і, трохи налагодивши там свої справи, О. Олесь почав клопотатися про змогу переїхати у столицю Чехословаччини і А. Жука. Останній вже давно (з лютого 1921 р.) мешкав у Відні, працюючи спершу референтом в уряді Західноукраїнської Народної Республіки, а згодом упродовж 1923–1927 рр. у Комітеті оборони західноукраїнських земель. Матеріальне становище А. Жука було подібним до становища О. Олеся та багатьох інших українських емігрантів, тобто було скрутним, про що він не раз писав: "*Фінансові справи галицького уряду також дуже й дуже кепські так що й тут не можна підбичуватись… щоб якось прожити, я також мушу кожного місяця десь позичати…*"[8]. У листах він не раз цікавився змогою і собі виїхати до Чехословаччини, скаржився на дедалі гірший фінансовий стан і неможливість дістати у борг. Проблема з відсутністю грошей була головною для здійснення переїзду, адже коштів бракувало навіть на саму дорогу до Праги. При цьому відсутність грошей не відображалася на активній громадській діяльності А. Жука – саме у цей період він засновує Комітет оборони західних українських земель, співпрацює з багатьма періодичними виданнями, де відіграє провідну роль. Серед них – "Український прапор" (періодичний орган закордонного центру ЗУНР у Відні), "Український скиталець" (місячник військової еміграції ЗУНР). Тоді ж, на початку 1920-х рр., він стає співзасновником друкованого органу УХДП "Нове слово" (Німеччина). У 1923 р. А. Жук співпрацює із журналом "Визволення" та бере активну участь у культурницькому русі, тісно співпрацюючи з Ю. Тищенком[9].

Ключовою темою у досліджуваному листуванні О. Олеся з А. Жуком є Союз українських журналістів і письменників. Обидва не просто входили до Союзу, а й були одними з його ключових постатей. О. Олесь спільно з українським журналістом В. Кушніром, ретельно вивчивши документи журналістських та літературних організацій західноєвропейських країн, і врахувавши українські національно-культурні завдання та особливості еміграційного життя, розробили Статут СУЖіП. У ньому були визначені мета, основні напрямки діяльності та структура новоствореного товариства.

СУЖіП і його статут були офіційно визнані Віденським магістратом 10 жовтня 1920 р.[10]

Після цього О. Олеся було обрано заступником голови СУЖіП. Діяльність СУЖіП проводилася різними секціями і комісіями (секції – академічних викладів, популярних викладів, літературних сходин, пропаганди, професійних справ, науково-політичних лекцій та господарства, комісії – видавнича, пам'ятників на могилах померлих у Відні українських журналістів і письменників, позичок і допомог, повороту на Україну), які готували матеріали для постанов управи. Фінансування СУЖіП здійснювалося на основі безстрокових і безпроцентних позичок. У жовтні 1922 р. на засіданні управи СУЖіП було ухвалено програму її діяльності, автором якої виступив знову таки О. Олесь. У програмі крім професійних завдань та інтересів членів СУЖіП, йшлося також про важливі культурні потреби всієї української еміграції[11].

У Відні СУЖіП проіснував чотири роки. 1923 р. у зв'язку з переїздом більшої частини його членів до Праги та інших європейських країн діяльність СУЖіП припиняється, і приймається рішення поступово перенести його до столиці Чехословаччини, про що і дізнаємося з листування: "*Центр ваги треба буде перенести в Прагу, одначе Управа повинна надати авторитету пражській групі*"[12]. Про те, як відбувалося це перенесення та про процес відновлення діяльності СУЖіП у нових умовах описано у листах О. Олеся і А. Жука. Зокрема, щодо переїзду СУЖіП до Чехословаччини у серпні 1923 р. А. Жук писав: "*Очевидна річ, що Союз можна і зреорганізувти і навіть осідок перенести до Праги, але для сього треба скликати тут загальні збори*"[13]. Прагнення перенести осередок СУЖіП до Праги А. Жук і О. Олесь намагалися реалізувати без участі Українського Громадського Комітету, сподіваючись отримати згоду на це безпосередньо від чехословацького уряду. Спеціально для цього готувалося відповідно вмотивоване подання.

Паралельно у листах обговорюється прийняття нової програми діяльності для СУЖіП, над розробкою якої працював О. Олесь, а А. Жук робив критичні зауваження щодо її змісту, вважаючи його не зовсім реалістичним та переконуючи О. Олеся, що на першому плані у програмі має бути можливість її реалізації. Серед важливих завдань СУЖіП у майбутньому розглядалася організація матеріальної підтримки безробітних і нужденних письменників і журналістів, організація продажу книжок із наступним відкриттям книгарень у Харкові та Києві (боржники союзу могли також виплачувати свої борги книжками), взаємовигідна співпраця з американськими часописами (надання їм відомостей про українське життя в еміграції). Планувалося також налагодити близькі стосунки з іншими журналістськими організаціями за кордоном та створити "бібліотеку-випозичальню". На О. Олеся, який вже мешкав у Празі, покладалися також інші справи СУЖіП, головною серед яких було отримати фінансування або хоча б позичку для СУЖіП: "*Росположити-ж до Союза пражських людей міг би тільки один Олесь, бо*

його там знають і він знає тих людей"[14]. Проте справа посувалася дуже повільно і А. Жук майже в кожному листі просив О. Олеся та інших членів СУЖіП, які перебували у Празі, активізуватися та хоча б щось робити у справі союзу, оскільки чимало його членів у Відні починали сумніватися у доцільності перенесення і подальших перспектив СУЖіП у чехословацькій столиці, де вже існувала організація українських письменників при Громадському Комітеті. А. Жук наголошував на необхідності, аби союз мав аполітичний статус, що мало б сприяти піднесенню його престижу та радив О. Олесеві, кого з місцевих українців треба обов'язково залучити до участі у СУЖіП (серед інших називав В. Винниченка, М. Грушевського, М. Шаповала) та як зробити, щоб учасники організації-конкурента при Громадському Комітеті приєдналися до до нього.

Після того, як рішення про перенесення СУЖіП у Прагу було ухвалено остаточно, та розпочалася сама процедура перенесення, А. Жук звернувся до О. Олеся як до голови СУЖіП у Чехословаччині з офіційним листом. У ньому він пропонував закласти у Празі велику українську бібліотеку (з огляду на те, що місто стало вагомим осередком слов'янства на той час), та повідомляв, що передає для базису цієї бібліотеку 2000 дуплетів книжок (серед них багато російських книг, довідники та велику енциклопедію у 20 томах) зі своєї бібліотеки. При цьому перераховувалися умови, за яких мала відбутися ця передача – наявність відповідного помешкання у Празі, матеріальні засоби для доукомплектування та утримання бібліотеки та самовивезення книжок з Відня[15].

Широко обговорюваною у листуванні є також тема святкування літературного ювілею О. Олеся. Відбулося це спочатку 1922 р. з нагоди 15-ої річниці виходу першої збірки поета "З журбою радість обнялась" та у наступному 1923 р., коли за кордоном відзначили 20-ліття його творчої діяльності. А. Жук разом з Ю. Тищенком були головними ініціаторами відзначення цих дат. За їх ініціативи був створений спеціальний ювілейний комітет на чолі з М. К. Садовським. За дорученням цього комітету А. Жук займався організацією продажу книжок поета в Америці та листувався з О. Олесем щодо особливостей влаштування свята на його честь. Зокрема, він просив поета вислати фотографії та останні твори для розміщення їх у різних закордонних часописах напередодні святкування ювілею та розповідав О. Олесеві про дискусію серед організаторів щодо того, до якої саме події приурочувати святкування – до 35-ї річниці його письменницької діяльності чи до 15-ї річниці виходу у світ "З журбою радість обнялась". Зрештою вирішили святкувати річницю виходу першої збірки О. Олеся, бо від перших літературних спроб, які припали ще на Олесеві дитячі роки, майже нічого не лишилося: "*Прошу дуже відворотно … повідоми нас, чи можна 1903 рік уважати роком початку Твоєї літературно-поетичної діяльности і чи годишся Ти, щоб ми заініціювали з Відня відсвятковування в слідуючім році Твого 20літнього ювілею, відсвяткувавши наперед, ще в цім році, 15 річницю книги «З журбою радість обнялась»*"[16].

У цей час А. Жук через погане харчування мав серйозні проблеми зі здоров'ям і організаційна робота довкола ювілею давалася йому важко: "*Цілий тягар дотеперішньої роботи і улаштування вечірки виніс на собі*"[17]. У грудні 1922 р. А. Жук у листі запросив О. Олеся до Відня на вечірку на його честь та детально розповів про її програму: "*Програма вечірки буде складатися з мого вступного слова, реферату Грицая про твою літературну творчість, нарису – твоєї характеристики пера Сірого, деклямацій п[ана] Дорошенка, сольового співу пани О. Левицької (дочки Костя Левицького) і народних пісень, які відспіває хор, під орудою п[ана] Охримовича*"[18]. О. Олесь на вечірку не приїхав, повідомивши, що їде до Берліну зустрічати сім'ю, хоча насправді дружина Віра та син Олег прибули у німецьку столицю лише у січні 1923 р. Можна лише припустити, що саме стало причиною небажання О. Олеся бути присутнім на зазначеній вечірці. Серед ймовірних причин називають обурення поета від способу життя української інтелігенції за кордоном, коли усі справи вирішувалися шляхом лобіювання інтересів певних осіб "*не на підставі якого-небудь принципу, а більше – примхи, симпатії до окремих осіб або що*"[19]. Разом з тим, О. Олесь брав активну участь в обговоренні справ навколо організації свого ювілею, про що зазначає у своєму щоденнику Ю. Тищенко: "*Для Ол[еся] ювілей надзвичайно річ бажана, і він иноді просто тероризує мене своїми порадами*"[20].

У жовтні 1923 р. у Відні відбулися збори ініціативного гуртка за участю Ю. Сірого, В. Кушніра, Д. Левицького, А. Жука, І. Коссака, П. Христюка та інших з приводу продовження відзначення літературного ювілею О. Олеся. Було вирішено, що "*святкування мусить бути загальним і провадитись у формі літературно-вокальних вечірок*"[21]. Було також вирішено зібрати кошти для О. Олеся через організацію зазначених вище концертів та шляхом продажу книжок поета серед українських емігрантських кіл. Це рішення було дуже доречним, адже родина О. Олеся переживала велику матеріальну скруту. Довгий час поет не отримував зарплати від уряду УНР, а стипендія чехословацького уряду була надто малою, щоб її вистачало на життя трьох осіб. Невеликий дохід приносив продаж книжок О. Олеся, але у Чехословаччині купували їх доволі погано. Можливо, саме через фінансові проблеми урочистості з приводу святкування цього ювілею не викликали в О. Олеся особливо великого ентузіазму. І все ж на святкуванні 1923 р. О. Олесь побував.

Крім відзначення ювілеїв О. Олеся, з листів можна дізнатися також про інші урочисті вечори українських емігрантів, присвячені вшануванню відомих українців. Так, у травні 1923 р. А. Жук запропонував О. Олесеві в рамках СУЖіП організувати у Празі свято з нагоди вшанування пам'яті українського поета Якова Щоголіва (1824–1898), оскільки того року виповнювалася 25-та річниця з дня його смерті. Він радив створити спеціальну підготовчу групу на чолі з І. Бочковським, підготувати та виголосити реферат-промову про Я. Щоголіва та його творчість, прочитати вірші поета. Цим заходом, на думку А. Жука, можна було б не лише вшанувати пам'ять поета, але й добре зарекомендувати

СУЖіП на чехословацькій публіці[22]. Листи розповідають нам також про відзначення у січні 1923 р. у Відні свята української державності. А. Жук повідомляє, як минуло саме свято, перелічує всіх присутніх та переказує їхні враження від вечора. А в лютому 1923 р. у Відні відбувся вечір на честь сорокарічної сценічної діяльності М. Заньковецької та присудження їй звання народної артистки УСРР. Перебіг самого вечора не описано, але міститься інформація, що реферат про визначну українську актрису мав підготувати і виголосити Ю. Сірий, а О. Олесь, у свою чергу, написав вірша-присвяту, який було надруковано у часописі "Визволення" за 1923 рік, число 2.[23]

Обговорення творчості О. Олеся – ще одна яскрава тема у цьому листуванні. А. Жук виступав одночасно і критиком, і шанувальником праць українського поета. У 1928 р. вийшла дитяча казка О. Олеся "Солом'яний бичок", яка дуже сподобалася А. Жуку, про що він відразу ж написав її авторові, прохаючи вислати ще щось на зразок цієї книжки. Одночасно А. Жук відмовляв О. Олеся видавати свої книжки за кордоном, вважаючи, що ніякої користі, крім моральної, поет від цього не отримає. Натомість пропонував спробувати реалізувати свої видавничі плани на Західній Україні, у Львові, де можна було б отримати якусь матеріальну винагороду за перевидання Олесевих старих творів або видання нових. При цьому у Празі під егідою Союзу журналістів і письменників він радив організувати видання неперіодичних літературно-публіцистичних збірників, де б поряд з поезією та прозою була б літературна критика, бібліографія та статті на актуальні політичні теми, історичний матеріал. Редактором цього видання мав би стати О. Олесь, що стало б запорукою його успішності серед читачів. А у майбутньому, за матеріальної підтримки з Америки, збірник можна було б трансформувати у періодичний журнал[24].

З-поміж творчих питань, обговорюваних адресатами, цікавим видається підняття О. Олесем питання про необхідність створення національного гімну українців. Листа самого О. Олеся, у якому йдеться про цю проблему, на жаль, не збереглося, але у листі-відповіді А. Жука можна прочитати наступне: "*В справі гимну щоб я тобі міг сказати? Я не знаю, хто винен, що ми не маємо доброго гимну, хоч заслугували-б його мати, – своєю минувшиною, числом народу, простором нашої території, послідною боротьбою…*"[25]. Далі А. Жук ділиться своїми міркуваннями, яким повинен бути майбутній український гімн, зазначає, що він з'явиться лише після набуття українцями своєї державності та ділиться з О. Олесем основними постулатами, які, на його думку, повинен містити гімн.

Адресати активно обговорювали також питання продажу книжок, що було для них одним із небагатьох джерел прибутку на еміграції. Зокрема, А. Жук у листі за лютий 1924 р. доручив О. Олесю та Ю. Сірому запропонувати на продаж Празькому університету та іншим чеським інституціям комплект книжок СВУ (всього 108), у якому містилися досить рідкісні екземпляри: "… сі колекції представляють *велику рідкість*"[26]. При цьому він визначив за книжки досить помірну ціну – 500 чеських корон, коли їх реальна

вартість становила на 200 корон більше. Найціннішою із запропонованих на продаж книжок А. Жук вважав "Вісник Союзу Визволення України", який містив вичерпні відомості про політичне та культурне життя в Україні за 1914–1918 рр. Серед книжок були також "Словник Грінченка" та "Історія України" М. Грушевського. Пересилку замовлених книжок і плату за неї А. Жук брав на себе.

Відносини СУЖіП з українськими організаціями в Америці теж час від часу виступають темою для обговорення між адресатами. Як правило, йшлося про матеріальну допомогу СУЖіП з боку об'єднання українських організацій в Америці, Товариства допомоги письменникам у Трентоні та Товариства журналістів і письменників у Вінніпезі.

З листів дізнаємося про бажання А. Жука повернутися з еміграції в Україну. 1925 р. він писав О. Олесеві: "*Я вже ось півтора року безуспішно прошуся на Україну*"[27]. У Відні, де впродовж 1920-х рр. він співпрацював із закордонним центром ЗУНР, весь час доводилося зводити кінці з кінцями, намагаючись прогодувати родину та розплатитися з численними боргами, а в Україні йому пропонували повернути стару посаду та призначити достойну платню. Проте повернутися вдалося аж у 1930 р., очоливши статистичний відділ Ревізійного союзу українських кооператорів у Львові.

Досліджувані листи містять чимало інших свідчень про існування дружніх та довірливих відносин між кореспондентами. Так, в одному з листів А. Жук у черговий раз описуючи О. Олесеві своє скрутне матеріальне становище, розповідаючи про закладені у ломбарді речі та численні борги, ділиться з ним своїм відчаєм та підсвідомим бажанням назавжди покінчити з проблемою, вкоротивши собі життя: "*Взагалі мої справи дуже кепські, я є повний банкрот і не є виключене, що одного прекрасного дня радикально і остаточно покінчу з усіма своїми житейськими трудностями, бо вже не маю сил боротися з ними*"[28]. Від такого радикального кроку А. Жука утримувала наявність родини, яка б не справилася, коли б з ним щось трапилося. Крім того, А. Жук, судячи з написаного, був сильною особистістю, бо вже у наступному рядку листа, ніби прийшовши до тями та усвідомивши, що проявив миттєву слабкість, просить О. Олеся, ніби засоромившись, нікому не переказувати його думок у момент розпачу. Іншим свідченням міцної дружби є, наприклад, те, що А. Жук детально розповідав О. Олесеві про свої сімейні справи, такі як хвороби його та дітей, або про те, що сина та доньку виключили зі школи за неуспішність. Він також улагоджував чимало справ О. Олеся, який поспіхом переїжджаючи з Відня до Праги, залишив у своїй квартирі в австрійській столиці багато особистих речей, серед них – одяг, важливі папери та теки з книжками. Тож, А. Жук займався переговорами з господинею квартири та пересилкою Олесевих речей в Австрію.

Про приятельські стосунки між кореспондентами свідчить їх турбота про здоров'я один одного. Так, на початку 1923 р. А. Жук радив О. Олесю вирватися з "кавав'ярно-реставраційної атмосфери" Праги, яка почала за-

смоктувати поета, та поїхати на довший час у сільську місцевість в Австрії, залишивши усіх друзів і приятелів у Чехословаччині, щоб відпочити та поправити здоров'я. При цьому він обіцяв О. Олесеві дістати на це кошти, знаючи про скрутний фінансовий стан останнього. Одночасно А. Жук делікатно радив О. Олесеві, аби його родина зачекала з приїздом у Прагу, адже знову таки матеріальної бази для проживання трьох осіб не було. В іншому листі А. Жук розповідає О. Олесеві вже про свої проблеми зі здоров'ям: "*…Я тепер хорий, не знати вже на яку з черги хоробу, – маю запалення нерву хорого віддавна зуба. А нічого прикрішого нема в світі понад біль зубів*"[29].

Отже, досліджене вище листування є цінним джерелом до вивчення та доповнення біографій О. Олеся та А. Жука еміграційного періоду 1922–1928 рр. Воно дає можливість відтворити умови життя обох кореспондентів в еміграції, персоніфікувати коло їх щоденного оточення та спілкування, визначити місце та роль у суспільному житті тогочасної української еміграції, зокрема участь у створенні та діяльності Союзу українських журналістів і письменників. Завдяки емоційній забарвленості та відвертості листів можна суттєво доповнити просопографічні портрети авторів та пояснити, які почуття рухали тими чи іншими вчинками О. Олеся та А. Жука. Листи також суттєво розширюють відомості про поетичну творчість О. Олеся. Відтак, інформаційне наповнення епістолярію є якісно та кількісно насиченим та таким, що заслуговує на увагу всіх тих, хто цікавиться постатями О. Олеся та А. Жука.

ПРИМІТКИ:

1. Наприклад: *Неврлий М.О.* Олександр Олесь: життя і творчість. – Київ, 1994. – 173 с.; Поет з душою вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах / Упор., передм. та прим. І.М. Лисенко. – К., 1999. – 222 с.; *Василенко Н.* Листи Олександра Олеся до Івана Труби // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 243–245; "*Коли б я здихав з голоду, ніхто б не позичив мені шматка хліба…*": Листи О. Олеся (Кандиби) до Івана Липи від 13 квітня 1904 р. по 23 січня 1906 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 151. – С. 132–146; *Горбач Ю.* Листи Олександра Олеся до Петра Стебницького (1906–1914 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2010. – Т. 21. – С. 184–194; *Гирич І.* Листи М. Грушевського й Д. Дорошенка до А. Жука [публікація, археографічні примітки] // Молода нація. – 2002. – № 3(24). – С. 106–110; *Гирич І.* Листування З. Книша і А. Жука з приводу книжки про М. Міхновського // Молода нація. – 2003. – № 2(27). – С. 170–172; *Магурчак А.* Листи Миколи Порша до Андрія Жука // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 130–147.
2. ІЛ. – Ф. 114. – № 885.
3. ІЛ. – Ф. 114. – № 896. – Арк. 4.
4. *Жук Ю.* Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 59–63.
5. *Зілинський Б.* Переїзд Олександра Олеся до Чехії в 1923 році // Зерна. – Львів–Цвікау–Париж, 1994. – № 1. – С. 20.

6. Там само.
7. ІЛ. – Ф. 114. – № 84.
8. ІЛ. – Ф. 114. – № 885.
9. *Мельник О.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 675.
10. *Сидорчук Т.* Союз українських журналістів і письменників. Віденський період. 1919–1923 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 579.
11. Тамо само. – С. 583.
12. ІЛ. – Ф. 114. – № 83.
13. Тамо само. – № 892. – Арк. 5.
14. Тамо само. – № 891. – Арк. 4.
15. Тамо само. – № 893. – Арк. 3.
16. Тамо само. – № 886. – Арк. 1.
17. Тамо само. – Арк. 5.
18. Тамо само. – Арк. 3.
19. *Лисенко Н.* Емігрантські ювілеї О. Олеся // Слово і час. – 2009. – № 1. – С. 17.
20. *Мельник О.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого)… – С. 635.
21. Там само. – С. 678.
22. ІЛ. – Ф. 114. – № 892. – Арк. 3.
23. Там само. – № 887. – Арк. 7.
24. Там само. – № 897. – Арк. 1.
25. Там само. – № 887. – Арк. 3.
26. Там само. – № 894. – Арк. 2.
27. Там само. – № 896. – Арк. 1.
28. Там само. – № 895. – Арк. 1.
29. Там само. – № 896. – Арк. 3.

Дмитро Бурім (Київ)

ДВА «НІМЕЦЬКІ» ПЕРІОДИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА ДМИТРА ДОРОШЕНКА У ЙОГО ЛИСТУВАННІ З ЄВГЕНОМ БАЧИНСЬКИМ

Епістолярна спадщина Д. І. Дорошенка надзвичайно багата та зберігається у вітчизняних та закордонних архівних та бібліотечних колекціях (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний архів України в м. Львові, Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Державна бібліотека Прусської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Архів Університету Гумбольдта (Німеччина, Берлін), Таємний державний архів Прусської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Федеральний архів Німеччини (Німеччина, Берлін), Бібліотека та архів Канади (Канада, Оттава), Архів Осередку української культури і освіти (Канада, Вінніпег), Архів Української вільної академії наук (США, Нью-Йорк), Архів Української вільної академії наук (Канада, Вінніпег) та ін. Щоправда, на сьогоднішній день листування опубліковано фрагментарно та потребує подальшого вивчення і повного видання[1].

Запропоноване листування українського історика, громадсько-політичного та державного діяча Дмитра Івановича Дорошенка та українського церковного, громадського-політичного діяча, дипломата Євгена Васильовича Бачинського зберігається в фондах Бібліотеки Карлтонського університету в Оттаві (Канада): *Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection – Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського*[2].

Євген Васильович Бачинський (1885–1978 рр.) народився у 1885 р. в Катеринославі в родині військового. Після навчання у військовій гімназії (Кадетському корпусі) та Артилерійській імператорській академії Св. Михаїла в Санкт-Петербурзі перебував на військовій службі в Білорусі. Під час революції 1905–1907 років – член таємних товариств «Всеросійського Офіцерського Союзу» та «Християнського братства боротьби». За революційну діяльність звільнений з військової служби та заарештований. З 1908 року перебував за кордоном в еміграції – в Швеції, Данії, Англії, згодом у Франції,

де заснував українське товариство «Громада». З початком Першої світової війни Є. Бачинський переїжджає до Швейцарії, працює як представник Союзу Визволення України. Під час Української революції Є. В. Бачинський – тимчасовий консул Української народної республіки у Швейцарії. У 1919–1922 рр. він працює на посаді генерального секретаря «Українсько-Швейцарської Торгової Палати». Є. В. Бачинський був засновником, а з 1925 року Президентом Українського товариства «Громада» у Женеві[3].

Є. В. Бачинський активно працює як український церковний діяч на еміграції. На І Соборі Української Автокефальної Православної Церкви у 1921 році його було призначено уповноваженим УАПЦ за кордоном; на ІІ Соборі УАПЦ Євгена Бачинського було визначено кандидатом на єпископа[4]. 1955 року Є. В. Бачинський висвячений на єпископа Української Автокефальної Церкви – Соборноправної. Він також видавав церковні бюлетені «Благовісник» та «Еклезія».

Євген Бачинський проводив активну громадську діяльність. Був засновником та директором Центрального допомогового комітету Українського Червоного Хреста.

В архіві Карлтонського університету в Оттаві (Канада) в фонді Євгена Бачинського зберігається листування Дмитра Дорошенка з Євгеном Бачинським[5].

За хронологією листування умовно може бути розділено на два «німецькі» періоди в житті та діяльності професора Дмитра Дорошенка: перший – *друга половина 1920-х років – початок 1930-х років* та другий «німецький» – *1945–1951 роки* – повоєнний період життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка. Протягом першого періоду професор Д. І. Дорошенко жив в Німеччині (Берліні) та працював директором Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.); після закінчення Другої світової війни Дмитро Дорошенко мешкав в Західній Німеччині та продовжував працювати в українських еміграннтських наукових, освітніх та культурних установах, займався громадськими справами.

У публікації подаємо тринадцять листів: вісім листів Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського, чотири листи Є. В. Бачинського до Д. І. Дорошенка, а також лист співробітника Українського наукового інституту в Берліні С. Володимиріва до Є. В. Бачинського, який був написаний за дорученням тогочасного директора Інституту Д. І. Дорошенка.

Листування подає цінний матеріал про життя, наукову, педагогічну й громадську діяльність Дмитра Дорошенка та Євгена Бачинського, а також особисті стосунки кореспондентів.

У вересні 1924 р. професор Дмитро Дорошенко одержав повідомлення від Українського товариства червонохресної допомоги і від Гетьмана Павла Скоропадського про план заснування Українського наукового інституту в Берліні та запрошення на посаду його директора. В цей час Д. І. Дорошенко мешкав у Празі та працював в Українському вільному університеті, Україн-

ському високому педагогічному інституті ім. М. П. Драгоманова, Українській господарській академії в Подєбрадах та Карловому університеті[6]. З цього моменту на протязі двох років – урочисте відкриття Українського наукового інституту відбулося 10 листопада 1926 р. – він бере діяльну участь у заходах з організації цієї наукової установи. Наприкінці жовтня 1924 р. ним було складено проект Основних пунктів статуту Українського наукового інституту. Щодо структури установи, то спочатку планувалося створити науковий інститут з шести дослідних кафедр – при кожній по одному професору і асистенту. Це були кафедри: старої української історії й історії західно-українських земель; історії східно-українських земель; історії українського права; економічного життя України; історії української мови й старого письменства та нової української літератури. Згодом передбачалося відкрити ще кафедри української етнографії; історії української церкви; народного господарства та фінансів України; земельного питання на Україні; історії українського мистецтва і національної культури. Таким чином, інститут був задуманий як солідна наукова установа, науково-дослідницька діяльність якої мала охопити головні галузі українознавства.

Паралельно з вирішенням структурного питання необхідно було знайти людей, які б очолили наукові кафедри. Питанням підбору кадрів займався безпосередньо сам Д.І. Дорошенко: він розшукував людей, листувався з ними, проводив зустрічі й переговори. Знайти висококваліфікованих фахівців в умовах еміграційного життя було дуже складно. «Людей, – за словами вченого, – доводилось стягати кого з Польщі, кого з Чехії, кого з Совдепії, а кого й з Америки»[7]. При запрошенні членів та співробітників інституту Д. Дорошенко враховував передусім «критерій науковості». Щоправда, треба відзначити, що він зазнавав тиску з боку Гетьмана П. Скоропадського та В. Липинського, які вимагали, щоб при підборі кандидатів чітко витримувався принцип «політичної благонадійності»[8]. Д. Дорошенко і сам був не проти того, щоб інститутський колектив був «монолітним» та щоб до його складу належали «люди одних поглядів, однієї думки». Але «надзвичайна бідність на людей» змушувала при виборі і запрошенні співробітників розширити межі, в яких спочатку планувалось зробити «набір». З цього приводу Д. Дорошенко писав до В. Липинського 21 березня 1926 року: «…ледве чи вдасться скласти персонал з людей виключно нашої віри (*йдеться про консервативно-монархічну ідеологію – Д. Б.*) ... при заміщенні кафедр треба кермуватися вимогами, щоб кандидат був фаховою людиною»[9].

2 липня 1926 р. на засіданні Кураторії Інституту було затверджено склад Наукової колегії Українського наукового інституту. Було обрано чотирьох дійсних членів: професора Д. Дорошенка, доктора І. Мірчука, доктора В. Залозецького і В. Липинського. При цьому В. Липинський очолив кафедру української державності, Д. Дорошенко – кафедру внутрішнього життя України й культури, І. Мірчук – кафедру релігійних і філософських течій, В. Залозецький – кафедру матеріальної культури й мистецтва[10].

Окрім дійсних членів, які постійно перебували у Берліні, проводили систематичні виклади, читали лекційні курси, до складу інституту наприкінці 1926 р. увійшли надзвичайні члени (які мали право виступати з епізодичними викладами в Українському науковому інституті, публікувати свої праці в інститутських виданнях): академік І. Горбачевський, академік Ст. Смаль-Стоцький, професор Д. Антонович, професор В. Щербаківський, професор Л. Білецький, професор О. Колесса та ін.[11] До співробітництва були запрошені і німецькі вчені. Д.І. Дорошенкові вдалося залучити до работи в інституті висококваліфікованих фахівців.

Розпочинаючи роботу з організації інституту, Д. Дорошенко був проти того, щоб Український науковий інститут був звичайним вищим учбовим закладом з професорами, студентами, постійними викладами тощо. Він відстоював точку зору, що інститут мав бути «Forschungsinsitut [*з нім.: науково-дослідний інститут – Д. Б.*], маленькою науковою лабораторією, маленькою академією наук», члени якої проводили б досліди, читали доповіді, друкували результати своїх досліджень, займалися науковою популяризацією в німецькій мові[12]. Це було обумовлено об'єктивними обставинами: українська еміграція в Берліні не була такою численною, як, наприклад, у Празі й не могла забезпечити необхідної для нормального функціонування науково-освітньої установи кількості студентів.

У Берліні Д. Дорошенко активно займається науковою діяльністю. Він працює у бібліотеках Берлінського університету, Слов'янського інституту, в Пруському державному архіві, де вивчає документи і матеріали, що висвітлюють німецько-українські відносини в XVII столітті[13]. В ці роки він продовжує свої історіографічні дослідження. Намагаючись скласти «повну й докладну працю» з української історіографії, Д. Дорошенко переробляє свій, багато в чому «схематичний і конспективний» (за його власною оцінкою), «Огляд української історіографії», який вийшов у 1923 р. у Празі[14]. Але через брак необхідних джерел та літератури, а також через відсутність зацікавлених видавців справу так і не було закінчено, уготовлено лише окремі частини «Огляду»[15]. Влітку 1927 р. Д. Дорошенко закінчив книгу про В.Б Антоновича, (щоправда вийшла вона, з незалежних від автора причин, набагато пізніше, у 1942 р.). Це, за словами І. Крип'якевича, була «перша обширна студія про В. Антоновича, яка охоплювала суцільно і життя, і його наукові та громадські заслуги»[16]. В 1926–1931 рр. Д. Дорошенком також було складено та опубліковано українською й німецькою мовами декілька менших історіографічних праць: це статті про М. Сумцова, В. Липинського, П. Куліша, С. Томашівського та ін. У 1927 р. в «Записках Українського наукового інституту в Берліні» було надруковано працю проф. Д. Дорошенка "Україна й українська історія в світлі західно-европейського письменства XVIII і початку XIX ст.", де було подано думки європейських істориків, економістів та дипломатів про Україну, а також біографічно-інформаційні замітки про їх життя, діяльність і праці з української тематики.

Під час роботи в інституті Д. Дорошенко продовжував працювати над «Історією України 1917–1923 років», другий том якої під назвою «Українська Гетьманська Держава 1918 року» вийшов у 1930 році в Ужгороді. Було розпочато роботу над першим томом – «Доба Центральної Ради». У цей період виходить і цілий ряд історичних нарисів та спогадів вченого, які торкалися головним чином України періоду державотворчих змагань: «Як було проголошено гетьманство в Києві 29 квітня 1918 року», «Київ в перших днях революції», «“Просвіти” на Великій Україні», «Гетманство на Украине (по личным воспоминаниям и документам)», «З минулого. Відносини з Доном», «Організація збройних сил Української Держави», «Война и революция на Украине», «Церква і революція на Україні» та ін.

Паралельно з науково-дослідницькою працею дійсні члени інституту проводили систематичні курси лекцій, семінарські заняття для українських студентів, які вчились у берлінських вищих учбових закладах. За часів роботи в Українському науковому інституті професором Д. Дорошенком було прочитано курси лекцій з української історіографії, історії України та історії української літератури[17].

Працюючи в Українському науковому інституті в Берліні, Д. І. Дорошенко не припиняв своєї діяльності в празьких вищих учбових закладах – в Карловому універсітеті та в Українському вільному університеті. Причому графік роботи був дуже напружений. В понеділок він приїжджав до Праги і в цей день мав п’ять годин лекцій (три в українському університеті й дві в чеському). У вівторок ще три лекції (одна в чеському та дві в українському), а по обіді виїзд назад до Берліна, де його чекали виклади в інституті та адміністративні справи[18]. Крім цього він приїжджав до Праги на іспити, засідання колегії професорів філософічного факультету тощо. В ці роки вчений активно працював і в Українському історично-філологічному товаристві у Празі: брав участь у засіданнях товариства, виступав з доповідями та рефератами, публікувався в його виданнях[19].

Під час роботи в науковому інституті Дмитро Іванович Дорошенко також виступав з лекціями на загальноукраїнські теми німецькою та українською мовами в аудиторіях Берлінського університету та перед представниками німецької громадськості. Ним було прочитано такі доповіді німецькою мовою: «Німецьке право на Україні», «Розвиток української історичної думки у XIX столітті», «Тарас Шевченко – великий український національний поет», «Роль України в Північній війні 1701–1721 рр.», «Церква та революція на Україні», «Назви “Русь”, “Росія”, “Україна”: їх минуле та сучасне значення» та ін.[20].

Д. Дорошенко брав діяльну участь в українських та міжнародних наукових з’їздах: у 1-ому Українському науковому з’їзді у Празі (жовтень 1926 р.)[21], у Другому з’їзді слов’янських етнографів у Польщі (червень 1927 р.)[22], у з’їзді слов’янських філологів у Празі (жовтень 1929 р.)[23], у 2-ому Українському науковому з’їзді у Празі (березень 1932 р.)[24].

Ставлячи на перший план завдання суто наукові, Дмитро Дорошенко «не відмовлявся й від пропаганди, де вона була на місці»[25]. Причому він вважав, що ця пропаганда мусить мати перед очима весь час одну велику останню мету: інтереси української справи в її цілому, себ-то відбудову Великої Української Держави[26]. Він активно працював в німецьких виданнях, які займалися вивченням проблем історії Східної Європи і історії слов'янства – *«Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», «Zeitschrift für slavische Philologie», «Zeitschrift für oseuropäische Geschichte»* та ін., – розміщуючи в них статті з української історії, історіографії, літератури тощо. Працюючи в цьому напрямку, Д. І. Дорошенко залучав до праці співробітників інституту, як досвідчених вчених так і асистентів. Українськими вченими, членами наукового інституту в Берліні, було підготовлено книгу *«Духовне життя України в минулому та сучасному»*, яка вийшла німецькою мовою у 1930 р. (*«Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart»*). Окремі розділи цієї колективної праці, а саме: *«Загальний історичний огляд» (вступна стаття), «Письменство та освіта в Україні-Русі», «Огляд історії української літератури другої половини XVII кінця XVIII століття», «Розвиток української науки та її сучасний рівень»* були написані Д. Дорошенком. Ним було також написано ряд статей (з комплексу статей про Україну) для словника Майера – загальна про Україну, про українську історію, окремі інформаційні замітки (про рід Скоропадських, біографії гетьманів Івана і Павла Скоропадських та ін.)[27]. Д. Дорошенко брав участь у роботі над енциклопедичним словником *«Lexikon für Theologie und Kirche»*, в якому було вміщено їхні статті про діячів православної церкви на Україні[28].

В 1926–1931 рр. учений здійснював керівництво видавничою справою інституту, яку справедливо вважав однією з головних галузей діяльності будь-якої наукової установи. За його редакцією виходили інститутські видання: *«Записки Українського наукового інституту в Берліні»* (*«Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin»*) та *«Вісті Українського наукового інституту в Берліні»* (*«Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin»*), в яких співробітники інституту мали можливість публікувати результати своїх наукових досліджень. *«Записок»* вийшло три томи – в 1927, 1929, 1931 рр. Це – збірки наукових статей та розвідок членів інституту. У 1927 та 1928 рр. вийшли дві збірки *«Вістей»* наукового інституту. В них містилися невеличкі статті та матеріали інформаційного характеру про загальний стан українських наукових досліджень і діяльність українських наукових установ. На сторінках інститутських наукових і інформаційних видань було надруковано й цілий ряд праць самого професора Д. І. Дорошенка, такі як: «Розвиток та досягнення української науки за останні п'ятьдесят років», «Академія наук в Київі», «Український науковий інститут в Берліні», «Розвиток історичних досліджень в Радянській Україні за останні роки», «Україна й українська історія в світлі західно-європейського

письменства XVII – першої половини XIX століття», «Назви «Русь», «Росія», «Україна» в їх історичному й сучасному значенні».

Під час організації Українського наукового інституту та пізніше, коли вже був його директором, Д. І. Дорошенко незмінно відстоював точку зору, що інститут має бути виключно науковою установою. Чітко відокремлюючи політику від науки, він був рішуче проти використання наукових та освітніх закладів в політичних цілях. Проте майже з самого початку існування Українського наукового інституту між заступником голови Кураторії О. Скорописом-Йолтуховським і професором Д. Дорошенком, як директором, виявились розходження у поглядах на характер діяльності і завдання наукової установи. О. Скоропис-Йолтуховський був впевнений, що Український науковий інститут у Берліні повинен виконувати завдання "загального національно-агітаційного характеру"[29], Д. Дорошенко ж вважав, що інститут є установою аполітичною й має переслідувати чисто наукові цілі[30].

Ці розбіжності у поглядах серйозно заважали нормальній роботі інституту. Непоодинокими були факти втручання Кураторії (передусім голови її української частини – Олександра Скорописа-Йолтуховського), яка мала перш за все вирішувати організаційні питання, до суто наукової діяльності. Один із слухачів Українського наукового інституту Михайло Антонович писав з Берліна (лист від 28 січня 1929 р.): «Маю враження, що останніми часами стараються помимо волі Дмитра Івановича впихнути політику в інститут. Дають реферати з політичними мотивами, а проф. Дорошенко дуже не хоче всякої політики»[31]. Протиріччя продовжували існувати та згодом переросли у справжній конфлікт[32]. Розв'язка настала восени 1931 р. і позначилася певною кризовою ситуацією, з якої інститут вийшов зазнавши значних змін організаційного (його було підпорядковано міністерству освіти Німеччини і він став німецькою державною установою), наукового (керівництво інституту – О. Скоропис-Йолтуховський та новий директор професор І. Мірчук – віддає перевагу не суто наукової діяльності, а справі "актуалізації українського питання в культурному аспекті на терені Середньої та Західної Європи"[33]) і персонального характеру[34] (у грудні 1931 р. Д. І. Дорошенко був змушений скласти з себе повноваження директора інституту; залишив інститут й ще один член Наукової колегії доцент доктор В. Залозецький; припинили свою науково-дослідницьку діяльність й асистенти; вийшов зі складу Кураторії її німецький член, відомий славіст професор М. Фасмер, який вважав неможливим "покривати своїм іменем підприємство, в якому люди, що з наукою не мають нічого спільного, мають не менше впливу, як визначні вчені"[35]).

Політизація Українського накового інституту, організаційні зміни, фінансові труднощі, а також порушення особистого порозуміння призвели до того, що Д. І. Дорошенко залишив інститут. В грудні 1931 р. він склав з себе повноваження директора інституту та повернувся до Праги. Український науковий інститут продовжував свою діяльність до 1945 р.[36]. Однак це вже була

інша наукова установа, ніж та, про яку мріяв і яку намагався створити Д. І. Дорошенко.

Вдруге до Німеччини професор Д. І. Дорошенко переїжджає навесні 1945 року, рятуючись від наступу Червоної армії. Дмитро Дорошенко був змушений залишити Прагу – місто, з яким були пов'язані майже 25 років життя і діяльності вченого, місто, в якому, за словами Н. Полонської-Василенко, «він з своєю дружиною створили український оазіс», покинути там архів, бібліотеку, рукописи, в тому числі майже цілком закінчену монографію про гетьмана Петра Дорошенка. Разом з іншими українськими вченими він виїжджає з Праги на захід до Німечини, де опиняється в таборі для «переміщених осіб». Починається таборове життя. В перші місяці перебування в Німеччині Д. Дорошенко був у надзвичайно пригніченому стані. «Основним настроєм його, – як зазначав Борис Крупницький, який мешкав в той час з ним в одному таборі, – був тихий смуток». Причиною цього, на думку Б.Крупницького, було те, що Дмитро Іванович «мусив залишити в Празі весь свій науковий «запас», а без нього вчений почував себе як без рук»[37]. Справа була ще й в тому, що не збулися надії українських емігрантів, які вони покладали на новий розподіл світу після Другої світової війни, в результаті якого на карті Європи мала б з'явитися незалежна Україна, що врешті-решт уможливило б їх повернення на Батьківщину. Більш того, українці, що залишили рідний край у 1917–1921 рр., змушені були покинути збудовані ними упродовж 1920-х – першої половини 1940-х років українські громадські, наукові та культурні осередки в Берліні, Варшаві, Відні, Празі – і вимандрувати на захід на дальшу еміграцію, позбавлені можливості у найближчому майбутньому повернутися на Україну.

У таборах для «переміщених осіб» («displaced persons»), розпорошених по всій Західній Німеччині, опинилися сотні науковців, професорів вищих учбових закладів, викладачів, багато студіюючої молоді. За таких обставин нагальною потребою було збереження інтелектуального потенціалу та використання його для майбутньої праці.

“Українські науковці, перебуваючи у жахливих умовах таборового життя, – кілька років по тому, згадуючи ті часи, писав Дмитро Дорошенко, – рішили, що вони не повинні марнувати часу, а мають і надалі, поки можуть, працювати над розвитком національної культури”[38]. Розуміючи, що на них лежить обов'язок зберегти українську культуру, щоб передати її наступним поколінням, українські вчені на еміграції розпочинають заходи з відновлення та організації українського наукового й культурно-освітнього життя.

Починається копітка праця з розбудови українських науково-дослідних установ та учбових закладів[39]. І не випадково, що в складних умовах повоєнного життя на посаду голови Відділу освіти й культури Центрального представництва української еміграції в Німеччині –координаційного центру, який керував і спрямовував українську культурну працю на всій території Західної Німеччини, – було обрано саме Дмитра Івановича Дорошенка. І він з притаманною йому енергією та самовідданістю береться за важливу справу.

Д. І. Дорошенко взяв активну участь в організації українського наукового й освітнього життя. У лютому 1946 року з ініціативи професорів «Празького УВУ» в Мюнхені відновлено діяльність Українського вільного університету. А професор Дмитро Дорошенко поновлює науково-педагогічну діяльність: в 1946–1947 роках він викладає на філософському факультеті університету історію України й українську історіографію. В 1949 році його обирають «почесним доктором» УВУ[40]. Упродовж 1946–1947 років професор Д. І. Дорошенко читав також лекції з історії України та історії церкви у Богословсько-Педагогічній Академії УАПЦ в Мюнхені[41].

Умови для проведення науково-педагогічної діяльності були надто складні. Під час підготовки до лекцій та семінарів в університеті й академії Дмитро Іванович стикався з великими труднощами. Не було необхідної літератури, – і йому доводилося «читати з пам'яті»[42]. Незважаючи на це, виклади професора Д. Дорошенка зберігали надзвичайно високу якість. Слухачів, як і раніше, вражали феноменальна пам'ять лектора, його глибокі, досконалі знання та ерудиція, його вміння барвисто, цікаво і в той же час так зрозуміло і просто подавати матеріал, багатство цитат й неперевершене володіння мовою – все це робило лекції Дмитра Івановича глибоко захоплюючими[43].

У повоєнний період дослідницька діяльність Д. Дорошенка в сфері його наукових інтересів – історія України, історія Східної Європи, українська історіографія – була досить обмеженою. Змушений залишити у Празі весь свій «науковий запас», вчений не мав широкого поля для діяльності: всі бібліотеки й архіви, вартісні для східноєвропейської історії, перебували в сфері впливу Радянського Союзу. Навіть відомі, легко приступні книжки стали рідкістю[44]. І все ж таки у повоєнні роки з-під пера історика вийшло кілька десятків одиниць наукової продукції – монографії, статті, рецензії, науково-популярні праці, навчальні посібники, курси лекцій тощо – з історії України, української історіографії, історії церкви, літератури[45].

Організація окремих учбових закладів й науково-дослідних установ: Українського вільного університету, Української богословсько-педагогічної академії, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського історично-філологічного товариства та ін. здійснювалася паралельно із заходами з утворення всеукраїнського еміграційного наукового центру, який би об'єднав усіх українських вчених в еміграції та в майбутньому сприяв подальшому розвиткові українознавчих досліджень й української культури.

16 листопада 1945 року у справі заснування всеукраїнського наукового центру за кордоном в Центральному представництві української еміграції під керівництвом голови культурно-освітнього відділу професора доктора Д. Дорошенка відбулась «нарада 12-ох». Серед її учасників, крім Дмитра Дорошенка, були ще: Л. Білецький, В. Державин, П. Курінний, В. Міяковський, В. Петров, О. Повстенко, В. Чапленко, Л. Чикаленко, В. Шаян, М. Шершевицький та В. Щербаківський. На цій нараді було засновано Українську

Вільну Академію Наук й ухвалено «Тимчасове положення про Українську Вільну Академію Наук», що було основним документом УВАН до прийняття Статута у 1947 році[46].

Першою зорганізувалась «Група передісторії та ранньої історії з допоміжними науками» (керівник групи – професор П. Курінний, заступник – доктор Л. Чикаленко). На нараді 5 грудня 1945 року намітили кандидатури 15 археологів, істориків та палеографів, зокрема, професорів В. Щербаківського, Д. Дорошенка, Л. Білецького, Я. Пастернака, В. Січинського та ін. 25–28 січня 1946 року «Група передісторії» провела першу наукову конференцію в таборі «Сомме Казерне», що під Аугсбургом, на якій було прочитано цілий ряд доповідей. На конференції з програмною доповіддю «Справи організації української науки» виступив професор Д. Дорошенко[47].

6 липня 1946 року в Аугсбурзі відбулася перша організаційна та наукова конференція Історичної групи. Головою групи було обрано професора Дмитра Дорошенка, який відкрив конференцію доповіддю «Праця українських істориків на еміграції»[48]. З доповідями на конференції виступили також: професор Б. Крупницький (заступник голови), професор О. Оглоблин, професор Н. Полонська-Василенко, професор В. Мацяк (секретар), професор О. Пріцак, доктор Д. Олянчин, професор С. Жук.

До кінця 1946 року діяло 12 наукових груп, які мали разом 86 членів, а у 1948 році УВАН вже складалася з 18 наукових груп-секцій: перед- і ранньої історії, історії, історії та теорії літератури, мовознавства, мистецтвознавства, орієнталістики, педагогіки, психології, зоології, біології, математики, книгознавства, етнографії, геології, економіки, медицини, ботаніки, географії і філології[49].

Групи влаштовували наукові конференції. Їх учасники робили доповіді за результатами своїх досліджень, обговорювали наукові та організаційні питання. Тематика конференцій концентрувалася або навколо якогось одного питання, або складалася з чергових праць членів групи. Професор Д. Дорошенко брав активну участь у цих конференціях, виголосив доповіді на 1-й (24–25 квітня 1946 р.) і 2-й (27–28 березня 1947р.) Шевченківських конференціях; на конференціях історичної групи – «Гетьман Іван Мазепа та його доба», «Україна і Захід» та на конференціях літературознавчої групи – «Леся Українка», «Іван Франко»[50].

Від початку, окрім конференцій окремих наукових груп, щороку відбувалася спільна для всіх Шевченківська конференція, що підводила підсумок річній роботі УВАН, обговорювала й вирішувала важливі організаційні справи. На першій Шевченківській конференції Української Вільної Академії Наук – 24–25 квітня 1946 року в Аугсбурзі – нарадою керівних членів 7 груп, з яких на той час складалася Академія, президентом УВАН офіційно було обрано професора Д.І. Дорошенка[51]. Неофіційно він виконував обов’язки президента ще з 27 січня 1946 року та залишався на цій посаді до кінця свого життя (19.03.1951 р.)[52].

Події кінця Другої світової війни й перші повоєнні роки призвели до кардинальних змін в житті української еміграції. Європейський континент, що був найбільшим політичним, науковим та культурно-освітнім осередком емігрантів-українців в міжвоєнний період, після 1945 року поступово втрачає своє домінуюче становище. Все більше ваги і значення як українські емігрантські центри набувають Північна і Південна Америка та Австралія. Саме сюди, до Австралії, Канади та США – до країн з міцною економікою та розвинутою соціальною і культурною структурою – із зруйнованої та знову розділеної Європи починають активно переїжджати не тільки українські робітники і селяни (заробітчанська еміграція), а й політики, науковці, діячі культури тощо.

У пошуках «нового поля діяльності» спрямовує свої погляди до Канади й Д. Дорошенко[53]. Він близько познайомився з цією країною та з українським емігрантським життям в ній ще наприкінці 1930-х років під час своїх поїздок у 1937 і 1938 рр. Йому здавалося, що після втрати «традиційних» українських центрів Європи їх місце має посісти Канада. Саме з Канадою Д. Дорошенко пов'язував й майбутнє української науки та своє особисте: там, за свідченням Наталії Полонської-Василенко, думав він знайти «міцні коріння української культури, перенести туди УВАН, наукову працю»[54].

На початку 1947 року професор Д. Дорошенко отримав лист з Канади від о. С. Савчука з пропозицією викладати в Колегії св. Андрія у Вінніпезі[55]. Дмитро Іванович дав позитивну відповідь.

У зв'язку з можливим від'їздом президента Української Вільної Академії Наук проф. Д. Дорошенка до Канади на 2-ій Шевченківській конференції (27–28 березня 1947 року) було прийнято рішення призначити Президіальне бюро УВАН, до якого мали б увійти: Л. Білецький (голова), Д. Чижевський, Я. Рудницький, П. Герасименко, М. Ветухів, Л. Чикаленко, П. Курінний та В. Міяковський[56]. Конференція також ухвалила переобрання президента Д. І. Дорошенка ще на один термін.

Наприкінці 1947 року Д.І. Дорошенко переїжджає до Канади, де впродовж 1948–1949 років викладає історію церкви на теологічному факультеті Колегії св. Андрія у Вінніпезі[57]. Паралельно з викладацькою роботою професор Д. Дорошенко проводив наукову й видавничу діяльність. Ним укладено: «Короткий нарис Історії Християнської Церкви» (Вінніпег, 1949); «Історію української літератури»; «Пропам'ятну Книгу Українського Народного Дому у Вінніпегу» (Вінніпег, 1949) та ін. Вчений продовжує свої дослідження в галузі української історіографії – у 1951 році англійською мовою вийшла розвідка Д.І. Дорошенка «Українські літописи 17–18 століть»[58]. У 1949 році з'являються науково-популярні статті й спогади вченого, які містять дуже цінний матеріал з історії українського національного руху й українських визвольних змагань[59].

Під час перебування в Канаді Д. Дорошенко виступає з науковими доповідями й публічними лекціями перед громадськістю, бере активну участь у культурно-освітніх заходах української громади США й Канади. Так, 31

жовтня 1948 року у Детройті (США) він виступає з програмною промовою на конференції, присвяченій 300-літтю Хмельниччини[60]. Взимку 1948 року подібна конференція за його участі відбулася у Вінніпезі[61].

Як президент Української Вільної Академії Дмитро Дорошенко координував діяльність її центрів у Австралії, Канаді, США, європейських країнах, брав участь у конференціях та організаційних нарадах. З кінця 1940-х рр. у діяльності центрів-осередків УВАН стали помітними певні автономістські тенденції. В зв'язку з цим президія Української Вільної Академії Наук ухвалює рішення, що УВАН залишається спільною для всіх країн установою. Однак зазначені процеси зупинити не вдалося. Лише завдяки високому авторитету й організаторським здібностям її президента УВАН залишалася спільною установою для США, Канади, Австралії та європейських країн ще до початку 1950-х рр. Як зазначав Марко Антонович: «За життя Д. Дорошенка центріпетальна сила його особи ще була надто сильною і єдність УВАН була безспірна»[62].

У середині 1948 року Дмитро Іванович тяжко захворів на хворобу горла. Недуга не дозволяла йому повноцінно займатися викладацькою діяльністю, бо і при незначному навантаженні він втрачав голос. 27 вересня 1949 р. він писав у листі до свого приятеля С. Нагая: «Я винен перед Вами, так довго не писавши Вам. На мене найшла якийсь час така прострація, не хочеться нічого бачити й нікому писати... У мене одна лише біда: стратив зовсім голос, став наче каліка. Не можу виступати прилюдно»[63]. Очевидно, це й було головною причиною його пригніченого стану.

Восени 1949 року Д. Дорошенко зазнав нового удару долі. Коли у вересні розпочалися лекції в Колегії св. Андрія, його не було на них запрошено[64]. Дмитро Іванович дуже боляче це переживав – «він, – як пригадувала пізніше його дружина Наталя Михайлівна, – буквально не пам'ятаючи себе ходив по хаті й казав: «Та хіба ж так роблять, я ж не злочинець якийсь: вони ж мене самі запросили ... Я ж 50 років працював для України. Чого ж не попередили мене, як це скрізь роблять?»[65]. Однак, він все ще плекав надію на можливість поновленя викладів у Колегії св. Андрія. Восени 1949 р. та на початку 1950 р. вчений продовжував працювати над «Історією української літератури», замовленою керівництвом Колегії. Однак очікування були марними. Весною 1950 року, закінчивши книгу, Д. Дорошенко залишає Канаду. Перед від'їздом родини Дорошенків з Вінніпегу українська громада організувала проводи. Представник організації, що запросила Д. Дорошенка на виклади в Колегію св. Андрія, адвокат Соломон, виголосив промову, в якій акцентував заслуги науковця: «Професор Д. Дорошенко зробив для нас велике діло, англійський світ перестав називати нас «русинами» тільки після того, як прочитав історію України на англійській мові[66], яку написав проф. Д. Дорошенко»[67].

У 1950 році Д. І. Дорошенко повертається до Європи. Йому так і не вдалося створити у Канаді (зокрема у Вінніпезі) осередок українського громадського, наукового й культурного життя, подібний до того, який існував у 1920–1930-ті роки в Празі, чи в повоєнні роки в Аугсбурзі. Гетьманич Данило Скоропадський у своїх спогадах дав вичерпну характеристику канадсько-

му періоду життя й діяльності Дмитра Івановича: «...останні роки його життя за океаном були для нього дуже тяжкі, якщо просто не трагічні. Тут відограла ролю не тільки його хвороба, а також і те, що за океаном, де весь уклад українського життя сприяє спрощуванню цілої української проблематики..., він не знайшов потрібної атмосфери для продовжування своєї духової творчості, до якої він так звик в Європі, де, навіть і поза межами України, він відчував подих рідної землі»[68]. Все ж роки перебування у Канаді були плідними для наукових пошукувань Д. Дорошенка. Як слушно зазначав професор Макс Фасмер, вченому все ж таки вдалося створити на канадському грунті «новий розсадник української освіти на еміграції»[69].

Невдовзі по повороті до Європи Дмитро Дорошенко захворів на запалення легенів і помер 19 березня 1951 року. Поховано його на цвинтарі «Waldfriedhof" у Мюнхені.

На смерть видатного вченого і громадського діяча відгукнувся "цілий український світ" – часописи різних напрямків вмістили некрологи, Українська Вільна Академія Наук і університети влаштували урочисті академії на його честь[70].

Визначивши ще на початку громадського життя за свій обов'язок служіння інтересам українського народу, Дмитро Дорошенко й на еміграції продовжував працювати заради цього в науково-організаційній, педагогічній та дослідницькій галузях. З його ім'ям тісно пов'язано заснування і діяльність Українського вільного університету (у Відні, Празі, Мюнхені), Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі, Українського історично-філологічного товариства у Празі, Українського наукового інституту в Берліні, Українського наукового інституту у Варшаві, Української вільної академії наук та інших українських вищих учбових закладів й науково-дослідних установ за кордоном, де він виявив себе не тільки як прекрасний педагог, серйозний історик-дослідник, але й як талановитий організатор українського наукового й культурно-освітнього життя в еміграції.

Впродовж 30-літньої науково-педагогічної діяльності професора Д. Дорошенка на еміграції його "школу" пройшли кілька сотень студентів, він виховав велику когорту українських вчених-істориків. Укладені ним лекційні курси й наукові підручники з історії України та української історіографії істотно примножили здобутки української вищої історичної освіти. У цей час Д. Дорошенко плідно працював як науковець-дослідник. Саме в еміграційний період наукової біографії вченого з-під його пера вийшли найголовніші праці, які значно збагатили українську історіографію.

Виступаючи як популяризатор історії України у науковій літературі країн Європи та Америки (наукові праці вченого друкувалися майже всіма європейськими мовами), вміщуючи в часописах свої статті й розвідки з української історії, історіографії, історії церкви, літератури тощо, професор Д. Дорошенко здобув успіхів в справі ознайомлення європейських і світових наукових кіл та широкої громадськості з минулим й сучасним життям українського народу.

На 2-ому Українському науковому з'їзді професор Дмитро Дорошенко підсумовував організацію наукової праці поза межами України такими словами: «Ми не змарнували часу на нашому вигнанні, ми сповнили, як могли, наш обов'язок перед рідним краєм»[71]. І в тій праці значна заслуга самого Дмитра Івановича Дорошенка.

Документи передаються без змін у правописі зі збереженням пунктуації оригінального тексту. Місця у тексті листів, у яких не вдалося відчитати окремі слова, спеціально відзначено. Скорочення в тексті листів розшифровані в квадратних дужках. Переклади іншомовних слів подаються під рядком. Авторські підкреслення, наголоси та інші позначки у тексті збережено.

ДОКУМЕНТИ

1. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Berlin W 50
Nachodstrasse 26
31. 3. 1930.

Високоповажний Євгене Васильовичу!

В маю місяці сього року я хочу прочитати публічний виклад німецькою мовою в тутешньому університеті про церковні відносини на Україні. Очевидно, що найбільше доведеться говорити про Укр[аїнську] Автокефальну Церкву. На жаль, у мене дуже мало матеріалу; найбільш докладно малює образ повстання і розвитку Укр[аїнської] Авт[окефальної] Ц[еркви] стаття Hans'a Koch'a *Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraine* в ч. 12 місячника «Ost-Europa» (1928); поза тим маю лиш кілька брошурок проф. Біднова, кілька статей з ріжних газет, одне число американського «Сіяча» і т. п. Правда, у мене є матеріали, які ще майже нікому невідомі – про автономію Укр[аїнської] Церкви в 1918 р. і початки заходів до досягнення автокефалії, але цього мало, треба мати відносини про сучасний чи ближчий до нас по часу стан справи.

Між ін[шим], Hans Koch цитує видання «Церква і Життя» (Харків, 1927 і дальші). Чи нема часом у Вас цього видання і чи не могли б Ви його мені на деякий час позичити?

Як що у видаванім Вами «Благовіснику» є матеріали про сучасний стан Укр[аїнської] Авт[окефальної] Ц[еркви], то чи не були б Ви ласкаві вислати відповідні числа до Б[ібліоте]ки нашого Інституту й написати, скільки вони коштують, а Ін[ститу]т зараз же Вам ці кошти поверне. Ми купуємо для Бібліотеки всі цікаві видання, які стосуються українського життя, одже треба придбати і «Благовісник». Тому що тепер час ферій і канцелярія Інституту не щодня урядує, то я би просив вислати на мою приватну адресу, туди ж напишіть, б[удь]-л[аска], скільки Ін[ститу]т Вам за це винен.

Нарешті одне зацікавлення: чи вже відомо Вам напевно, що Укр[аїнська] Авт[окефальна] Церква себе розпустила, чи це тільки чутки? Чи існує й досі єпархія арх[ієпископа] І. Теодоровича в Америці і чи виходить «Сіяч» і досі? Я маю одне число з 1927 р.

Вибачте за турботу!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко *(підпис)*

P. S. Прошу Вашій Пані передати від мене привіт.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

2. Лист Є. В. Бачинського до Д. І. Дорошенка.

13 квітня 1930

ВШ Пан Проф. Д. І. Дорошенко «Український Науковий Інститут» в Берліні 26, Находштрассе

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Відповідаю на Ваш ласкавий лист з дня 31 березня 1930, котрий був радий одержати.

Смію Вас запевнити, що я з великою охотою йду Вам на зустріч в Вашій праці про УАПЦ і чим зможу допоможу. Власне я, як може собі пригадаєте, при нашій зустрічі в Женеві вже пропонував Вам допомогти тими матеріалами, котрими розпоряджаю про нашу Церкву. Лише, на жаль, я не можу в жаднім разі вислати Вам до Берліну усі свої джерела, як наприклад, оригінальні протоколи Зборів і Соборів, а навіть випозичити Вам для використання навіть той друкований матеріал, який посідаю, бо він мені завше потрібний і тепер з останніми подіями в Києві його в жадний спосіб не можна одержати. Ось так я не можу вислати Вам і перші 4 книжки «Церква і Життя», натомість з охотою посилаю для Інституту останні три книжки, котрих маю дублікати. До речі, це я постачив матеріали і для п. Коха, з котрим весь час листуюся.

Деякі інформації знайдете також в моїх пресових бюлетенях ЕКЛЕЗІЯ, про котрі певно чули, як не бачили. Зрештою премного вдячний Вам за поміч від Наукового Інституту зглядно передплату на Бюлетені і належне за книжки. Це для мене велика поміч, бо видання своє веду виключно на свої власні засоби, а вони дуже обмежені, як Ви знаєте. Шкода, що не маєте усього річника шікагського СІЯЧА, бо хоч він видавався лише один рік, та мимо того має досить матеріалу. Так само в тижневику ДНІПРО, котрий є органом Американської діоцезії УАПЦ до і після СІЯЧА, також можна знайти цікаві інформації, хоч видання загалом дуже недостаточне під зглядом редакторським, впрочім відповідаючи цілковито інтелігентському рівеню наших земляків за океаном взагалі! У мене є комплекти за всі роки, та вислати їх Вам тяжко було б. Ще як маєте комплект РЕЛІГІЙНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА зі Щіпіорно 1922–23 рр. 15 чисел знайшли б там цікаві матеріали, котрими власне і проф[есор] В. Біднов розпоряджав. Мого БЛАГОВІСТНИКА кілько років тому вийшло лише два числа, котрі пере-

силаю одночасно в дарунок. На жаль, це не … (*одне слово нерозбірливо – Д. Б.*) видання, особливо головна стаття на англійській мові повна помилок коректурних.

Питаєте про становище на Україні з УАПЦ? Дещо довідаєтеся з моїх бюлетенів, але взагалі з останніми арештами і процесом у мене трохи порвалися зносини: по правді, боюся писати, щоб бувай не навести неприємності людям. Тепер там це легко! Церква наша ані зліквідована, ані знищена. Закрита, розпущена лише ВУЦРада в Києві, але єпархіальні установи існують і зараз парафії провадять більше самостійне життя як колись. Фактично надійшло об'єднання з Церквою Синодальною, з котрою вже давно провадилися переговори про поєднання. Загалом живе Церква під терором і переслідуваннями, головно зле духівництву, яке матеріально цілком не забезпечене, особливо в околицях, де є колхози. Загалом несе наша Церква великий хрест страждання і що буде далі тяжко сказати. Церкви будуть закрити, бо їх неможливо утримувати, але парафії існуватимуть. Як що одержую з України, даватиму в своїх бюлетенях.

Ще раджу Вам, пане професор, перечитати мій лист до п. Кочубея, де знайдете дещо цікавого: це відповідь моя на його лист тепер надрукований в БЮЛЕТЕНІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УПРАВИ і, на мою думку, передчасно, навіть непотрібно, бо примушує мене на нього зреагувати також печатно.

Здається все. Пакунок з виданнями висилаю окремо. Рахунок долучаю тут і ще раз дякую за згоду вирівняти належність. Бюлетені свої дальше буду висилати для Інституту.

Гаразд! Усього найкращого. Ваш *Євген Бачинський (підпис)*

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Машинопис. Копія.

3. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Поштова картка

Високоповажний Євгене Васильовичу!

Вибачте, Бога ради, що так довго не висилав Вам грошей за «Церкву і Життя»: я залишився без управителя канцелярії і все пішло до гори ногами. Я вже вислав на ім'я Ганни Євгеновни 30 фр. для Вас, – у мене з нею є інші розрахунки – а 5 фр. дошлю поштовими шв. марками, бо ніде не міг добути тут 5 франкової бумажної купюри, така напасть. А вже купивши 30 фр., не міг посилати переводом. Простіть великодушно.

Ваші матеріали дуже мені придалися, і я за них Вам дуже дякую. 23. с. мая я читаю в Берлінському Університеті виклад про українську православну церкву, ще точно назву не сформулював.

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко *(підпис)*

8/V 1930.

На звороті картки:.

Штемпель: Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin. Berlin W 56, Französischestr. 28.

Поштовий штемпель: Berlin. 8. 5. 30.

Адреса: Mr E. Batchinsky, 10, Rue des Pitons, Genève. Schweiz.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

4. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Поштова картка.

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin

Freitag, den 23. Mai 1930. 8h abends

findet im Hörsaal 51 der Universität (Parterre links) ein Vortrag in deutscher Sprache statt: "Kirche und Revolution in der Ukraine"

Vortragender: Univ. Prof. D. Doroschenko

На звороті картки:

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin

Berlin W. 56, Französischestr. 28. Fernruf: A 6 Merkur 4216

Поштовий штемпель: Berlin. 19. 5. 30.

Адреса: Mr E. Batchynsky. 3, rue de la Confédération. Genève. Schweiz.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Поштова картка.

5. Лист Є. В. Бачинського до Д. І. Дорошенка.

Женева 18 Серпня 1930

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Ганна Євгенівна передала мені 5 фр[анків], котрі Ви були ще мені винні за книжки, отже тепер ми із Вами в порахунку!

Дозвольте мені звернутися «тепер» до Вашої компетенції як історика і бібліографа. Я готую свою дисертацію про переклади Св. Письма на українську мову, вже зібрав трохи матеріалу, але бракує мені ще більше, головно в плутанині деяких дат і в покажчику найновіших окремих перекладів Св. Писанія, котрі виходили головно в Галичині, тай на Придніпрянській Україні за часи найновіші. Старі видання я переглянув на підставі Вашого покажчика, надрукованого в Наук[овому] Збірнику, що вийшов у Празі. Позвольте мені висловитися по порядку із окремими запитаннями, на котрі Ви може зможете подати мені відповідь бодай почасти.

1. Коли вмер П. Морачевський.

2. Коли вмер Ів. Нечуй-Левицький. (*«в Києві року 1917 і йому держава справила похорон» – дописано олівцем – Д. Б.*)

3. Чи знав Костомаров грецьку мову? Він перекладав Євангелію з ц[ерковно]-слов'янської і російської мови, але чи відомо де чи не користався він також грецьким оригіналом і латинськими перекладами, бо латинську він знав добре?

4. Чому Костомаров почав перекладати Євангелію в 1860 році, коли два роки перед тим в 1860 Морачевський вже її переклав? Може Костомаров не знав про його переклад? Долю перекладу Морачевського я знаю, але де подівся переклад Костомарова? Чи його колись видали? Чи використовували інші перекладники і редактори пізніше?

5. Франко свідчить, що Куліш не знав жадної іншої мови, окрім російської і слов'янської, з яких і перекладав Біблію, натомість А. Барвінський пише, що Куліш в 1875 повиписував собі найкращі європ[ейські] видання Св. Письма з коментарями в ріжних языках і працював невсипуще і що навіть у Відні р. 1869 працював над перекладом «навчившись для сього єврейського языка»? Це все дуже підозріло і може Ви поможете в тім розібратися, бо перевіряючи переклад Кулішів треба скорше сказати, що він перекладав Біблію як аматор, без знання не тільки оригінала, але навіть інших закордонних перекладів. Зрештою, Куліш був мало освіченою людиною, бо навіть не скінчив університету. Може, про це Ви писали в своїй книзі про Куліша, яку видали в 1918 році і інше видання 1923 в Лейпцигу, але я на превеликий жаль цієї книжки не маю, хоч п. Кузеля обіцяв мені її надіслати разом з іншими як мій гонорар кореспондента в «У. Г.». Може і Ви собі це пригадуєте? Так само я хотів би дуже мати Кулішів переклад Псалмів, яке видало «Українське Слово» в Берліні в 1923 році.

6. Чи не маєте Ви того числа «Книгаря» 1919 року, де надрукована стаття Н. Смарагди про переклади Св. Письма на укр[аїнську] мову?

7. Чи не маєте також брошури В. Крижанівського, видані в Києві 1917 про Біблію на українськом языке? Ніяк не можу їх знайти!

8. Хто це о. Лобода чи ніякий Лободовський, який мав вплив на Котляревського? Про це згадує Огієнко в своїй книзі про Укр[аїнську] Культуру як на «гарного перекладника Св. Письма на щиронародню мову»? /с. 116/

9. Може знаєте, хто ще перекладав чи окремі книжки Біблії, чи Н[овий] З[аповіт] на українську мову окрім: Квітки, Шашкевича, Александрова, Шевченка, Морачевського, Куліша, Пулюя, Костомарова, Нечуй-Левицького, Огієнка, Наумовича, Ярослава Левицького, архієпископа Парфентія, Олександра Бачинського, Олекси Слюсарчука, Антона Кобилянського, М. Максимовича, єпископа Боцяна. Напевно ще інші працювали над перекладами і мені треба конечно в усіх деталях про це згадати. Будьте добрі, напишіть мені все, що Ви знаєте або порадьте, де я можу довідатися? Тут в Женеві мало маємо джерел і, наприклад, я не можу переглянути комплект «Нива» львівської, де напевно є численні згадки про це.

10. Не маю я також «Галицько-Рус[ької] Бібліографії» Ів[ана] Левицького, а ще з більшою шкодою три томи Матеріалів до Укр[аїнської] Бібліографії, виданих Наук[овим] Тов[ариством] ім[ені] Шевченка. Може, Ви маєте? Може, з ласки своєї схотіли б позичити мені на розгляд? Мені ненадовго треба і в цілості я б повернув. Певно бібліотека Наук[ового] Інституту має? В противнім разі я впрост не маю мужності прохати Вас або п. Дорошенка зі Львова переглянути і виписати мені усі видання, що там позначені з перекладів Св. Письма… Гроші за пересилку я повернув би.

11. Будьте добрі подати мені адресу д[окто]ра Модеста Левицького. Я маю у нього прохати для кліше один листочок його коректури Біблії видання Біблійного Лондонського Тов[арист]а, яку ту коректу він перевів разом з п. Кратом у Празі в надії, що Товариство схоче видати поправне нове видання Біблії. Але показалося це неможливим технічно, бо було треба робити поправок більше, ніж самих слів у тексті!

Є ще і інші питання у мене а певно з тягом праці буде і більше, але я на цім спиняюся і прошу Вас як знайдете часу відповісти мені як найдокладніше. За це буду Вам безмежно вдячний.

Прошу вибачити з ласки своєї за оці турботи, але моя розвідка на фр[анцузькій] мові буде свого роду певним джерелом на заході для історії релігійного руху на Україні і безперечно зможе причинитися на користь нашого визвольного руху. Я навіть маю на думці прохати Вас по викінченню своєї праці зволити її переглянути і поробити свої зауваження, бо зрештою це історична праця цілком Вашої ерудиції і компетенції. Але це ще не так скоро, бо я хотів би використати максимально усі джерела. Тимчасом вона написана у мене лише в брульоні[72].

У нас в Женеві все по старому, руху немає й новин жодних!

З правдивою пошаною і ще раз з вибаченням за турботи залишаюся з поважанням

Євген Бачинський

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Машинопис. Копія.

6. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

21. VIII. 1930.
Berlin – Friedenau
Peter Fischer Str. 19.

Високоповажний Євгене Васильовичу!

Я не маю під рукою потрібних книжок для справок, тому відповідаю лиш про те, що знаю.

1. Коли вмер П. Морачевський – не пам’ятаю, треба подивитись до іст[орії] укр[аїнської] літ[ератури] Єфремова, якої під рукою у мене нема.

2. І. Нечуй-Левицький помер в квітні 1918 року.

3. Костомаров знав грецьку мову, очевидно – теоретично.

4. Про переклад Костомаровим Євангелія мені не відомо.

5. Куліш знав кілька європ[ейських] мов, в тім числі й англійську. Він вчився на засланні в Тулі, а франц[узьку] мову вивчив ще в Луцьку, де була велика бібліотека з франц[узьких] книжок. Німецьку мову вивчив ще в гімназії, бо читав уже тоді Гете в оригіналі. За-для перекладу Біблії студіював старожидівську мову. Шекспіра перекладав з оригіналу. Недавно в Записках Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка], т. 148, була стаття Гординського про Кулішеві переклади Шекспіра, де доведено, що перекладав він з оригіналу. Про Куліша не можна сказати, що він був «малоосвіченою людиною», навпаки це був європейські освічений чоловік з дуже широким кругом інтересів. У мене є тільки один примірник моєї книги про Куліша, якого, на жаль, вислати не можу.

6. Те число «Книгаря», де є стаття Сагарди, я бачив у Празі в Б[бібліотеці] Педагог[ічного] Ін[ститу]ту, в Берліні його ніде нема.

7. Брошури Крижановського я не пам'ятаю.

8. Що це за Лобода, що його згадує Огієнко, також не знаю, і книги Огієнка не маю під рукою. Був такий Лобода (Лободовський М.), Харків'янин, який перекладав на укр[аїнську] мову, здається, дещо св. Письма.

9. Про переклади св. Письма найбільш знають проф[есор] Огієнко (Warszawa, ul. Stalowa 25, 11) і проф[есор] Біднов (до 20. вересня адреса: Praha – Vršovice, Ruská tř., 16). Я інших перекладників окрім Вами названих не пригадую.

10. На жаль, нема у мене, ні в Наук[овому] Ін[ститу]ті Бібліографії Левицького. Може вона є в Пруській Держ[авній] Б[ібліоте]ці. Тож саме може там є і 3 томи його бібліографії Наук[овим] Тов[ариством] ім[ені] Ш[евченка].

11. Я знаю тільки одне, що д[окто]р Мод[ест] Левицький в Луцьку, але адреси його не маю. Може пр[офесор] Біднов знає.

Готовий служити Вам справками, але самі бачите, що не на всі питання можу дати відповідь…

З правдивою до Вас повагою

Д. Дорошенко *(підпис)*

P. S.

Адреса В. М. Леонтовича така:
Praha – Dejvice, Podbabská tř., č. 1088,
byt p. Čirikova.

Як побачу д[окто]ра Кузелю, то перекажу йому про Ваше бажання мати Кулішів переклад псалмів.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

7. Лист співробітника Українського Наукового інституту в Берліні доктора С. Володимиріва за дорученням Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Високоповажний Пане!

З доручення Пана Директора Українського Наукового Інституту в Берліні, професора Д. Дорошенка, я маю зробити статистичне зіставлення українського населення в усіх країнах світу, яке зіставлення має бути в найскорішому часі видане окремою брошурою. Приймаючи під увагу, по-перше, важливість цієї праці для нашої загальної національної справи, а по-друге, – великі труднощі при зібранню відомостей з цілого світу, – я маю шану звернутися до Вас в імені Пана Директора Інституту з уклінним проханням, не відмовити мені, коли Ви маєте змогу, у Вашій ласкавій допомозі в цій справі.

Зокрема, я просив би:

1. Надіслати мені ласкаво у вимітках ті відомості, які Ви маєте про українське населення в країні, де Ви живете: а) з джерел офіційних (останній перепис даної країни) та б) з джерел неофіційних, бо як відомо, бо як відомо, офіційні джерела часто не відповідають дійсності.

2. Надіслати відомості про українське населення інших країн – офіційні та неофіційні, як що Ви їх мажте.

3. При надісланню виміток прошу Вас дуже, вказати точно джерело. Звідкіля Ви взяли Ваші відомості (автор або інституція, назва без скорочення, рік видання тощо).

4. Коли Ви не маєте самі статистичних відомостей під руками, то прошу Вас дуже подати точну назву тих джерел, де можна ті відомості знайти.

5. Вказати адресу тих інституцій або осіб, що могли б подати потрібні відомості.

6. При надісланню відомостей уклінно прошу подавати такі дані: а) загальну скількість всього населення даної країни по останньому офіційному перепису; б) загальну скількість українського населення; в) процент українського населення; г) українське населення по окремим головним частинам країни (земля, воєводство, штат, департамент, тощо); д) дата, з якої походять відомості (рік перепису).

Маю надію на те, що Ви ласкаво згодитесь мені допомогти в цій національній справі, за що заздалегідь приношу Вам щиру подяку в імені Пана Директора та в своїм імені.

З високою пошаною

(підпис) Др. С. Володимирів, в. р.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Машинопис. Оригінал. Штемпель: «Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin. Berlin W. 56, Französischestr, 28». Написано Євгеном Бачинським від руки: «Не відповів! Для цього треба б було перевести цілі досліди!».

8. Лист Є. В. Бачинського до Д. І. Дорошенка.

28 жовтня 1946

До ВШ Пана Проф. Д. І. Дорошенка
в Гаунштеттен б / Аугсбургу

Вельмишановний і Дорогий Дмитро Іванович!

Може Ви мене й забули? Принаймні ніколи не написали ані рядка, хоч ворогам У[країнського] Ч[червоного] Х[реста] писали… Що до мене, так я про Вас не раз згадував, але не маючи точної Вашої адреси, не писав. Доказом, що про Вас не забув, буде хіба наш У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] маленький пакуночок для Вас під № 121 з 6 ріжними речами, котрий Вас давно вже чекає в Інсбруці в домівці б. У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста]! Зверніться до п. Варяниці, голови, або до п. Вол. Нечая, нашого У[країнського] Ч[червоного] Х[реста] Уповноваженого на Форальберг, котрий при нагоді Вам того пакунка передасть. Вибачте, що не могли переслати нічого з поживи.

Рік тому, як зорганізований був еміграційний Центр у Франкфурті У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста], я тішився, що можу із Вами співпрацювати на цім ґрунті допомоговим, де ми з Женеви працюємо вже 8 літ, відновивши з початку війни закордонне представництво У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] на підставі мандату уряду В. К. Прокоповича – А. Я. Шульгина з рамени УНР, але, на жаль, справа ця була зруйнована нашими недоброжелателями, котрі тут в Швейцарії за всяку ціну нам – У[країнському] Ч[ервоному] Х[ресту] – перешкоджали працювати. І з цих панів першим був власне Ваш кореспондент п. Мих. Єреміїв! Скільки він нам і мені особисто наробив пакості і скільки брехні розповсюдив, тяжко і пригадати все!... Замість спільно співпрацювати він і його приятелі, з котрих найбільш йому допомагали згадаю хіба ще п. Миколу Троцького, а тепер пані Мілену Рудницьку, старалися всякими нечесними заходами зліквідувати на Зак[ордонний] Ц[ентральний] Ком[ітет] У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста], але на щастя це їм не удалося і надіюся не вдасться та наш У[країнський] Ч[ервоний] Х[рест] далі провадитиме свою діяльність!

Дуже радий буду одержати від Вас листа і тим налагодити наше давно вже перерване листування, евентуально співробітництво.

Долученого тут листа прошу передати п. проф. М. Овчиннику, котрого розшук я переводив для нашого члена У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] п. інж. Андрія Близнюка, котрий зрештою йому напевно вже написав.

Бажаючи Вам усього доброго, здоровля і довгого віку, залишаюся з правдивою пошаною

Євген Васильович Бачинський, Директор З[акордонного] К[омітету] У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста]

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Машинопис. Копія.

9. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Г[осподи]ну Директору Комитета Укр[аинского] Красного Креста
в Женеве
Евгению Васильевичу Бачинскому

Haunstetten b[ei] Augsburg
Drosselstr[asse] 8
18. XI. 1946.

Многоуважаемый и Дорогой
Евгений Васильевич!

Прежде всего – не удивляйтесь, что пишу Вам не на родном языке; как Вам известно, украинский язык не допущен для писем отсюда за границу, а так как из допущенных для корреспонденции отсюда языков я не могу вполне грамотно написать ни по французски, ни по немецки, то я и пишу по русски. Думаю, что форма, т. е. язык письма не играет роли в таких условиях.

Мне было чрезвычайно приятно получить сегодня 18. XI. Ваше письмо, датированное 28. X. Искренне Вам благодарен за память обо мне, так же точно и за пакуночек, который попробую извлечь из Инсбрука, как только узнаю, как туда писать. До недавнего времени почтового сообщения у нас с Австрией не было. Особенно ценно для меня, что Вы выслали не продукты, а вещи, вероятно, белье или из одежды, – так как я очень обносился, а достать что-нибудь здесь невозможно.

Напрасно Вы меня упрекаете за корреспонденцию с Вашими недоброжелателями, и прежде всего с п. Еремиевым. Во-первых, нам отсюда не видно, кто с кем у Вас в каких отношениях. И даже причины Ваших взаимных несогласий мне, по крайней мере, неясны и не всегда понятны. Я могу только в высокой степени сожалеть, что эти несогласия имеют место и наверное не способствуют ни интересам Красно-крестной работы, ни нашей доброй славе среди чужих людей. Во-вторых – п. Еремиев сам первый ко мне обращался и притом в моих личных интересах. Он брался помочь мне в исхлопотании визы для выезда в Швейцарию. Из этого ничего не вышло, и я думаю – не по его вине. Наша переписка с ним относится еще к 1945 г., и он целый год мне не писал.

Я до сих пор еще имею отношения к Красно-крестной работе, состоял представителем Санитарно-Харитативной Службы (СХС) для Аугсбурга от Централи СХС при Апостольской Визитатуре (в Мюнхене), но моя работа здесь в сущности носит номинальный характер, т. к. мое время и мои силы поглощены работой в Центральном Представительстве Украинской Эмиграции, где я заведую отделом Освіти і Культури. Я даже думаю в ближайшем времени совсем отказаться от СХС, тем более, что мои помыслы направлены целиком на выезд в Канаду, откуда я получил приглашение занять кафедру истории церкви в Коллегии Св. Андрея в Виннипеге, мне давно уже прислали оттуда и афидивит[73]; но я не могу еще получить визу, т. к. Канада еще

не провела закон о допущении к себе иммиграции. Бог знает, когда этот закон будет издан, а пока я сижу у моря и жду погоды…

О своем положении здесь не буду много писать: и в материальном и в особенности в моральном отношении оно очень не завидно. Я очень постарел, «подался», часто болею, а моя жена и сейчас лежит в больнице. Живу я около б. лагеря Гаунштеттен на приватной квартире, покровительством UNRR'ы[74] не пользуюсь. Это дает мне нравственное удовлетворение. Спасибо еще раз за высылку пакета: Вы первый земляк из «за-границы», который подумал обо мне и выслал пакет, м. б. удастся его получить.

Искренне Вас уважающий Д. Дорошенко *(підпис)*

P. S. проф. Овчинник переехал со своим лагерем из Гаунштеттен в Dillingen, куда я завтра и перешлю ему Ваше извещение.

Вашего пакета еще не удалось получить, т. к. нет связи с Инсбруком. Просил одного земляка, который имеет там знакомых, помочь добыть пакет, но кто его знает, удастся ли.

Преданный Вам
Ваш Д. Дорошенко *(підпис)*

Адрес Петриченко:
Frau Nina Petritschenko
Regensburg, Bayern,
Ganghofersiedlung, UNRRA 1046,
Klaus v[on] Pappe – Str[asse] 2/160.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

10. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Haunstetten b[ei] Augsburg
Drosselstr[asse] 8.
19. XII. 1946.

Дорогой Евгений Васильевич!

Надеюсь, Вы получили мой ответ на Ваше письмо от 28. X. Теперь пишу Вам по просьбе нашей хорошей знакомой и землячки Нины Константиновны Петриченко, находящейся со своим мужем доцентом Гр. Петриченком в лагере UNRR'ы в Регенсбурге. Дело идет об устройстве их 13-летней девочки Оли на 2 месяца в Швейцарии для восстановления здоровья. Г[оспо]жа Петриченко была на днях в Мюнхене в управлении UNRR'ы у некой Miss Meylan, которая очень симпатично относится к украинцам и котрорая переслала Вам письмо по поводу Оли Петриченко. Однако она заявила, что Швейцария не пускает к себе бездержавников (stateless), боясь, чтобы они там не застряли. Но Петриченки не думают разлучиться со своей дочкой и

дают подписку, что возьмут ее обратно. Оля Петриченко была больна плевритом, но никакого туберкулеза у нее не установлено. Я думаю, родители точно написали Вам о положении ее здоровья. Она страдает главным образом от недостатка питания, и ей нужен здоровый воздух. Если можете, помогите, очень Вас прошу. Сделаете хорошее дело, поможете …. (*далі одне слово нерозбірливо – Д. Б.*) достойным землякам!

Сегодня получил я письмо для проф[ессора] Овчинника, моего земляка из Глухова. Отправитель поставил как Absender'a[75] Вас. Завтра я передам письмо адресату. Я уже две недели не выхожу из дома – бронхит, а тут еще жена лежит в постели уже 2-ой месяц. Ударили морозы, и мы очень страдаем от холода, от отсутствия теплого белья и зимней одежды. А хуже всего – кажется, придется в январе менять квартиру – без запаса топлива. Не знаю, как мы и переживем эту зиму.

Вашего пакета еще не удалось получить, т. к. нет связи с Инсбруком. Просил одного земляка, который имеет там знакомых, помочь добыть пакет, но кто его знает, удастся ли.

Преданный Вам

Ваш Д.Дорошенко.

Адрес Петриченок:
Frau Nina Petritschenko
Regensburg, Bayern,
Ganghofersiedlung, UNRRA 1046,
Klaus v[on] Pappe – Str[asse] 2/160.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

11. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Haunstetten b[ei] Augsburg
Drosselstr[asse] 8.
21. січня 1947.

Дорогий Євгене Васильовичу!

Я знову до Вас: допоможіть улаштувати Олю Петриченко хоч на пару місяців до дитячої санаторії! Становище пані Петриченкової: мати лежить розбита паралічем, дочка хвора, а в додатку – всій родині загрожує, що її позбавлять «прав» D[isplaced] P[ersons][76], себто викинуть з-під опіки UNRRA'u, і вона опиниться на бруку. Рятуйте! Вживіть усіх Ваших зв'язків та впливів. Пані Петриченкова вже писала до Вас і з'ясувала, як стоїть справа, я вже не повторюю, тільки ще раз прохаю. Це дуже достойна й симпатична українська родина.

Не пам'ятаю, чи я писав Вам, що вже дістав візу до Франції, але тепер ще треба добути дозвіл від американських властей на виїзд. Це доволі склад-

на справа, але обіцяли, що за 4 тижні полагодять, як що не виникнуть якісь нові перешкоди. В Парижі буду добиватись візи до Канади на основі присланого мені звідти афідевіту. Може за 1 ½ – 2 місяці вже вдасться звідси вибратись.

Ще раз дякую Вам за пакунок, з якого особливо придалася мені тепла сорочка, як вдарили морози (– 28 C^{o}). Ношу її й Вас згадую!

Щиро Вас поважаючий

Д. Дорошенко *(підпис)*

Від 15 с. м. вже можна звідси писати на всіх мовах, користуюся з цього дозволу й пишу до Вас уже рідною мовою.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

12. Лист Є. В. Бачинського до Д. І. Дорошенка.

6 лютого 1947

До ВШ п. Проф. Д. Дорошенка
Аугсбург

Вельмишановний і Дорогий Дмитро Іванович!

Відповідаю на Ваші останні три листи від: 18 листопада, 19 грудня і 21 січня. Прошу вибачити, що із запізненням. Я хтів щось більш позитивного зробити в справі дочки п. Петриченка. На жаль, нічого не можна зробити, окрім висилки пакунків /і то лише через 4 місяці/, бо на приїзд до санаторії треба мати гроші готівкою і досить великі, але ані він, ані ми їх не маємо! Зрештою, я йому відповів позавчора деталево. Хай на нас не гнівається, бо направду наші можливості тепер дуже обмежені. Наша каса цілковито порожня, маємо довги, а прибутку нізвідки не передбачається! В таке положення поставив наш УЧХ п. Галан, для котрого ми наддніпрянці і православні є небажаним елементом!... Хоч власне вся допомогова акція без нашого брата не обходиться, тільки Галичани не такі загуменкові як він нам «не довіряють», а воліють мати діло хоч і з мошенниками аби тільки з свого кодла!...

Ваш лист мене дуже засмутив, бо положення Ваше тяжке і дружина хора! Я надіюся на слід. м. вислати Вам при помочі одного нашого приятеля, що має добрий заробіток, таку саму посилку з Данії, як до проф. Овчинника, але мусите почекати поки одержите. Висилати через Австрію, як з тою пачкою, що нарешті одержали, дуже занадто довго! А з Данії одержите за 34 фр. і кільо масла, і кільо сала, і кільо ковбаси, і хунт сиру, і крупи на зупу. Однак я вам, здається, лише оскомину набив… Вибачте! Я самий зараз теж без праці і перебиваюся з п’ятого на десяте. Старших людей на посади тепер не ангажують! Такий світ настав…

Дуже мені приємно було, що одержали наш надто скромний пакунок, але все ж це … [*вірогідно, пропущено слово «краще» – Д. Б.*], ніж нічого: як то кажуть. Не дорог подарунок, а дорога любов! А Ви у мене і взагалі в на-

шім Комітеті в великій пошані! На слідуючих Заг[альних] Зб[орах] ми Вас обираємо нашим почесним членом за заслуги в діяльності У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] за кордоном. Смію надіятися, що не відмовитися від цієї щирої пошани і пам'яті.

Радий, що добули візу до Франції. Переїздіть туди чим скорше, бо незабаром буде на скитальщині впрост горяче… А звідти і до Канади. Будете хоч на старість мати забезпечене і людське життя. Може наш У[країнський] Ч[ервоний] Х[рест] міг би допомогти одержати американську візу на виїзд, як би написав куди слід? Прошу подати адресу куди само треба адресувати і ми напишемо на англійській мові цідулку.

Прошу не забувати подавати мені свою останню адресу точну. Якщо виїдете з Авсбургу, так пакунок пришлемо до Франції, бо і там ще й як потребуватимите.

А як буде з пакунком, котрий на Вашу адресу прийде з Данії для проф[есора] Овчинника? Чи Ви зможете безпечно його йому переслати? А як виїдете, то подбайте, щоби це хтось замість Вас зробив, бо дійсно шкода, як пропаде або повернуть, або вкрадуть!...

Із тим бувайте здорові Ви і Ваша ВШ Дружина та не забувайте як і ми про Вас завше думаємо. Я гадаю, що за першої війни стільки горя не було! Іноді у мене руки опускаються з несили!...

Ваш щиро поважаючий земляк і приятель

Євген Бачинський, Директор У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста] на чужині.

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Машинопис. Копія.

13. Лист Д. І. Дорошенка до Є. В. Бачинського.

Haunstetten b[ei] Augsburk
Drosselstr[asse] 8
17. II. 1947.

Високоповажний і Дорогий
Євгене Васильовичу!

Сьогодні 17. II. одержав я Вашого листа з дня 6. II. і був дуже приємно здивований, що лист так скоро дійшов. Може тепер взагалі листи швидче доходитимуть… Дай, Боже! А то так довго ішли досі.

Жаль дуже, що для бідної Петриченківни нічого не можна зробити. Це буде важкий удар для бідної матері, на рідкість симпатичної людини. Але нічого не вдієш. Досадно тільки, що наші заокеанські земляки, що стільки пишуть про поміч «скитальцям», в такій конкретній справі нічого помогти не здолають. Я бачив тут п. Галана і знахожу, що Ваша характеристика його відношення до нашого брата-наддніпрянця зовсім справедлива. Та про це

мені писав і Юрко Русов з Америки; це саме видно і з усього його поступування. Видно, що ми справді є елементом для нього небажаним…

Мене надзвичайно зворушило Ваше відношення до мене, Ваша готовність помогти мені в моїй біді. Не знаю, чим Вам і віддячусь, я тепер такий бідний як турецький святий, ніякої навіть памятки якоїсь, книжки або що, прислати не можу. Живу в таких обставинах (як зрештою і всі ми «скитальці»), що і паперу путнього та конвертів важко добути.

З моїм переїздом до Франції і далі до Канади справа така, що візу на в'їзд до Франції маю, а дозволу на виїзд ще ні, і наші папери переслано до Берліну, звідки рішення прийде за 4–6 тижнів. Не знаю, до якої саме інстанції вислано, і боюсь, що це рішення буде негативне. Дякую Вам сердечно за готовність інтервеніювати, але не знаю, – перед ким це слід робити. Гадаю, що треба просто здатись на волю Божу і ждати, що з цих моїх заходів вийде.

За обіцяний пакуночок теж як найщиріше дякую. У нас з жінкою, читаючи про зміст того пакунка, справді аж слинки потекли! Деж пак – такі річи як ковбаса або сало! Аби тільки встигли одержати, хоч ми тут пробудемо в найкращому для нас випадку не менше як місяць. Моя адреса в Парижі буде: Mr. I. Rudicev, 3, rue de la Grande Chaumière, Paris 6. Можна писати чи посилати на його ім'я для мене. Розуміється, як би довелося мені виїздити, то заявлю на пошті, куди переслати для проф[есора] Овчинника. Живе він в Dillingen a/Donau, UNRRA Camp, Leopold-Kaserne, Block II, Zim. 83. Не знаю, чому він не подає цієї своєї адреси, я вже йому казав, щоб він написав п. Близнюку цю свою адресу, бо я сам передаю йому листи через оказію, і часом лист лежить по кілька день у мене, поки така оказія трапиться.

Дуже дякую за намір обрати мене в члени У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста], хоч кажу Вам по чистій совісті, що я дуже мало що робив для У[країнського] Ч[ервоного] Х[реста], бо був абсорбований іншими справами. Але найбільше дякую за Ваше до мене тепле відношення, за Вашу увагу. З того пакунка. Що Вимені переслали, мене тепер просто рятує підчас морозів тепла сорочка, я не знаю, щоб я без неї тепер і робив. Взагалі справджується приказка, що дійсний приятель пізнається в біді, це тепер я добре бачу по людях.

Здоровля моєї жінки вже поправилося, хоч вона ще дуже стомлена і знесилена. Їй доводиться нести на собі всю «чорну» домашню роботу: добувати продукти, варити, прати, шити і т. д., а вже літа її не так то й молоді! Вже не кажу про тяжкий психічний стан, в якому всі ми, як і вона, перебуваємо. Подумайте лишень: весь час висів над нами дамоклів меч примусового повороту, а тепер, коли вже маємо візу, афідевіт, обіцяну посаду, – тепер нависла халепа з дозволом на виїзд! Звісна річ, як би вдалось вирватись до Канади, то ще попрацював би кілька літ, які мені судилося ще прожити (мені в марті стукне 65 років), а тут – пропаду як пес в ярмарку.

Розумію дуже добре й Ваше становище під старість на чужині і тому ще більше ціню, що Ви так дбаєте за земляків і за мене в тім числі.

Жінка моя сердечно Вас вітає й дякує.

Щиро Вас поважаючий
і відданий Вам

Д. Дорошенко *(підпис)*

Special Collections and Archives Carleton University Library (Ottawa, Canada). The Batchinsky Collection. Спеціальні колекції та архів Бібліотеки Карлтонського університету (Оттава, Канада). Колекція Бачинського. Рукопис. Оригінал.

ПРИМІТКИ:

1. *Борщак І.* Листи Д. Дорошенка до С. Мельгунова // Україна (Париж). – 1951. – Ч. 6. – С. 485–486; *Бурім Д. В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ–Б) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; *Бурім Д. В.* Еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його участь в українському гетьманському русі // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XIV–XV. – С. 95–113; *Бурім Д. В.* Епістолярні джерела української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925–1928 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 438–530; *Бурім Д. В.* Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухина // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 98–113; Вячеслав Липинський Архів Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с.; *Вячеслав Липинський.* З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина. – 1996. – 200 с.; Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського (Невідомий лист Д. Дорошенка. Підготовка до друку, передмова і примітки Григорія Кураса) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52–54; *Ісаїв П.* Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6.VII. 7.IX.1918 р. // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 146–150; З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка. Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923–1926 рр. // *Д. І. Дорошенко*. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 223–255; *Оглоблин О.* З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 84–88; 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 102–106; *Заруба В. М.* Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 45–50; *Пиріг Р. Я., Бурім Д. В.* З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Том 1. – С. 141–152; Соловйова В. В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7–8 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 2003. – С. 108–119; окремі листи Д. Дорошенка до К. Студинського опубліковані ковані у виданні: У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. – 768 с.; *Ярослав Федорук*. Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В'ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 271–298 та ін.

2. Детально про колекцію Євгена Бачинського див.: *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст [Текст] / Ірина Матяш; Держкомархів України; Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; Нац. академія наук Украї-

ни; І-нт укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канад. ін-т укр. студій при Альберт. ун-ті. – К.: Горобець, 2008. – 152 с.: іл.; Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник, Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – 882 с.; Листування Євгена Деслава / Упорядкування, вступна стаття й коментар о. Юрія Мицика. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 360 с.

3. Листування Євгена Деслава / Упорядкування, вступна стаття й коментар о. Юрія Мицика. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – С. 10.

4. Там само. – С. 10–11.

5. Детально див.: The Batshinsky Collection Carleton University Library. – Edmonton, 1995; *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст [Текст] / Ірина Матяш; Держкомархів України; Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; Нац. академія наук України; І-нт укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канад. ін-т укр. студій при Альберт. ун-ті. – К.: Горобець, 2008. – 152 с.: іл. та ін.

6. Детально див.: *Бурім Д. В*. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Том 2. – С. 491–511; *Бурім Д. В.* Педагогічна та науково-дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в українських вищих учбових закладах та наукових установах у Празі // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Дослідження молодих вчених. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип. 1. Ч. 1. Збірник наукових праць кафедри історії України / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 1997. – С. 121–145.

7. *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Філадельфія, 1973. – С. 110.

8. *Kutke, Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Bd. 43. – Heft 2. – S. 234.

9. *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Філадельфія, 1973. – С. 209–210.

10. ЦДАВО України. – Ф. 3876: Л. Білецький.– Оп. 1.– Спр. 47. – Арк. 80.

11. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 211; див. також: *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 254; *Бурім Д.В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511.

12. *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 233, 238.

13. *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 230.

14. ЦДАВО України. – Ф. 3876 (Л. Білецький). – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 91.

15. Доповнений і перероблений розділ праці Д.І. Дорошенка: "Польська історіографія України" зберігається зараз у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4186: Д. Дорошенко. – Оп. 1. – Спр. 6 (*Рукопис*).

16. Рецензія І. Крип'якевича на працю Дмитра Дорошенка: Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942 // Нові дні.– 1941.– ч. 10. – С. 14. Тут цитуємо за: *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982–1983. – № 3–4, 1. – С. 62.

17. ЦДАВО України. – Ф. 3876: Л. Білецький. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 92.; див. також: *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. Ч. І. – С. 11.

18. ЦДАВО України. – Ф. 4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських еміграντських установ, організацій та осіб). – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 111–112.

19. В 1926–1931 рр. ним були проголошені такі доповіді: "Дмитро Бантиш-Каменський як історик України", "Франтішек Палацький як історик і славянин", "Україна й українська історія в світлі західно-європейської науки та письменства з пол. XVII до кінця XVIII ст.", "Україна й українська історія в світлі західно-європейської науки та письменства в першій половині XIX ст.", "Історичні праці В.Б. Антоновича", "До історії німецкого права на старій Україні", "Пам'яті О. Петрова", "Із науково-видавничої діяльності В. Рубана" та ін. (Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства у Празі (1923–1938). – Прага, 1940. – С. 11; див. також: Річні справоздання Українського історично–філологічного товариства у Празі).

20. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. – Signatur 1A: 40 Aa 2157/98.– Jahresberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin (1926–1931) (Річні звіти Українського наукового інституту в Берліні); див також: *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 297, 327, 333.

21. 1–й Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1928.

22. ЦДАВО України. – Ф. 3859: Український вільний університет у Празі. – Оп. 1. – Спр. 412. – Арк. 457., а також: Ф. 4465: Колекція окремих документальних матеріалів українських еміграντських установ, організацій та осіб. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 96.

23. *Вячеслав Липинський*. Архів. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 348.

24. 2-й Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934.

25. *Крупницький Б.* Д.І. Дорошенко (Спомини учня) .// Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. І. – С. 17.

26. *Дорошенко Д.І.* Дещо про нашу закордонну пропаганду // Бюлетень гетьманської управи. – Берлін, 1931. – Ч. 14. – С. 10.

27. *Вячеслав Липинський*. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 317.

28. ЦДАВО України. – Ф.4465: Колекція окремих документальних матеріалів українських еміграντських установ, організацій та осіб. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 7. (*Лист Дмитра Дорошенка до Василя Біднова від 19.09.1928 року*).

29. З листів до редакції (Лист професора Д. Дорошенка. Прага. 3 серпня 1932 року) // Діло. – 1932. – 9 серпня.

30. ЦДАВО України. – Ф. 4465: Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 66.

31. ЦДАВО України. – Ф. 3956: Д. Антонович. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 218.

32. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 309: Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 1–13; Спр. 394. – Арк. 8–12; Ф. 348: Товариство «Просвіта» у місті Львові. – Оп. 1. – Спр. 641. – Арк. 1–4; див. також: *Бурім Д.В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490.

33. *Мірчук І.* Український науковий інститут в Берліні // Сьогочасне й минуле. – Мюнхен, 1949. – Ч. 1–2. – С. 88.

34. Події 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті викликали жваве обговорення як в українських емігрантських колах, так і серед німецької громадськості, що знайшло відображення на сторінках тогочасних українських та чужомовних видань. Редакція львівського щоденника "Діло", для з'ясування суті цієї справи, спеціально надала місце на сторінках своєї газети, де безпосередні учасники подій (причому були представлені обидві сторони конфлікту) висловлювали свої думки стосовно ситуації в науковому інституті. О. Скоропис-Йолтуховський стверджував, що ніколи ніхто не ставив Д. Дорошенкові як директору інституту ніяких перешкод у розвитку наукової діяльності, що головною причиною кризи в Українському науковому інституті було скрутне матеріальне становище, пов'язуючи залишення інституту Д. Дорошенком і В. Залозецьким передусім з грошовим питанням; щодо діяльності інституту після 1931 р., то голова української частини Кураторії зазначав, що вона "не тільки не стратила на своїй науковості та інтенсивності, але навпаки виявила в порівнянні з попередніми роками більшу активність в напрямку скріплення зв'язків з закордонними чинниками". Д. Дорошенко не погоджувався з тезою О. Скорописа-Йолтуховського про невтручання Кураторії та його особисто в наукові справи; він виступав проти політизації інституту, аргументовано доводячи, що зловживання політикою згубне для наукової установи; діяльність наукового інституту, на його думку, мала перш за все виявлятися не так у зміцненні зв'язків, як у власній продуктивній праці на полі науки; щодо фінансового питання та його ролі в конфлікті, то професор Д. Дорошенко, хоч і не відкидав його зовсім, але відсував з першого місця. Детально див.: Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції О. Скорописа-Йолтуховського) // Діло. – 1932. – 23 липня; Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року) // Діло. – 1932.– 4 серпня; З листів до редакції (Лист професора Д. Дорошенка. Прага, 3 серпня 1932 року) // Діло. – 1932. – 9 серпня; З листів до редакції. Ще про Український науковий інститут в Берліні. (Лист д-ра В. Залозецького. 21 серпня 1932 року) // Діло. – 1932. – 27 серпня.

35. Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року) // Діло. – 1932. – 4 серпня; див. також: З листів до редакції. Заява професора д-ра М. Фасмера (Берлін, 4 липня 1932 року) // Новий час (Львів). – 1932. – 13 липня.

36. Про діяльність Українського наукового інституту в Берліні детально див.: *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Heft 1. – S. 37–48; *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (Die wissenschaftliche Tätigkeit des Institutes in den akademischen Jahren 1926/27 – 1927/28 // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1928. – Heft 2. – S. 63–68; *Kumke, Carsten* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Bd. 43. – Heft 2. – S. 218–253; *Voigt, Gerd* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156; *Golczewski, Frank* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 210–219; *Яріш В., Сулима М. та ін.* Українці в Берліні. 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Редактор: Верига В. – Торонто, 1996. – 256 с.; *Бурім Д. В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Том 2. – С. 491–511; *Бурім Д. В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; *Бурім Д. В.* Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух в еміграції // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Том 3. – С. 445–462; *Бурім Д. В.* До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка та Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови НТШ у Львові Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. / Упорядники: В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 268–279 та ін.

37. *Крупницький Б.* Д.І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збіртик УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 21.

38. *Дорошенко Д.І.* Розвиток української науки під прапором Шевченка. – Вінніпег, 1949. – С. 8.

39. Про організацію українського наукового й освітнього життя після другої світової війни детально див.: *Lubomyr R. Wynar.* Ukrainian Scholarship in Exile: The D. P. Period, 1945 – 1952. – Kent State University. Center for the Study of Ethnic Pulications, 1989; *Lubomyr R. Wynar.* Ukrainian Scholarship in Postwar Germany. The Refugee Experience, Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edited by Wsevolod Isajiw and others. – Canadian Institut of Ukrainian Studies Press. University of Alberta, 1992. – P. 311–337; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – 429 с.

40. *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 46. Див. також: *Наталія*

Полянська-Василенко. Спогади. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.; *Маруняк В.*Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – С. 169. Крім Д. Дорошенка "почесними докторами" Українського вільного університету у 1947–1950 роках було іменовано: В. Щербаківського, Д. Сімпсона, А. Марголіна, К. Меннінга, архиєп.І. Бучка, М. Чубатого, П. Рорбаха, І. Борщака, В. Кірконела, К. Швендта.

41. *Богословсько-Педагогічна Академія УАПЦ в Мюнхені* була заснована у листопаді 1946 року й мала на меті підготовку православного духовенства. Навчання відбувалося на двох факультетах: богословському та педагогічному. Крім Д. Дорошенка у 1946–49 рр. в Академії викладали: Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, Д. Чижевський, Л. Окіншевич, В. Петров, О. Повстенко, Г. Ващенко, Я. Кравчук та ін. (разом біля 40 професорів). Академія існувала до 1950 р.

42. *Крупницький Б.* Д.І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збіртик УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 21.

43. *Нагай С.* Спогади про Д.І.Дорошенка // Український літопис (Аусбург). – 1951. – Ч. 1. – С. 126.

44. *Крупницький Б.* Д.І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збіртик УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 21.

45. Велика історія України. До 1948 року доповнив проф. др. Дмитро Дорошенко. – Львів, 1948. – 967+XXIII с.; Історія України з малюнками. – Аугсбург, 1947. – 349+(2) с.; Історія українського козацтва. – Аусбург, 1945. – 47 с.; Історіографія України. Університетські виклади. – Аугсбург-Мюнхен, 1946, – 54 с.; Український військовий рух // Український літопис (Аугсбург). – 1947. – № 3. – С. 7–11; Повстання Української Гетьманської держави // Там же. – № 4. – С. 4–15; Ukrainian chronicles of the 17th and 18th Centuries. Offprint from the Annals of the Annals of the Ukrainian Academy of Art and Sciences in the USA, 1951. – Vol. I. – Nr. 2. – P. 79–97; A Survey of Ukrainian Historiogaphy. The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Sciences in the USA, 1957. – 304 p.; Taras Shevchenko. The national poet of Ukraine. – Augsburg, 1946. – 55 p.

46. Статут Української Вільної Академії Наук // Літопис УВАН. – Аугсбург, 1947. – Ч. 7. – С. 3–11. «Тимчасове положення» передбачало такі основні засади діяльності Академії: 1) Українська Вільна Академія Наук об'єднувала всі творчі наукові сили, що визначилися своєю працею або чинною науково-організаційною діяльністю і що працюють на еміграції , незалежно від місця осідку, фаху і наукового ступеня; 2) члени УВАН об'єднувалися по групах, які відповідають ширшим та вузчим ділянкам знання; 3) групи УВАН закладаються в міру наявності бодай трьох членів деякої ширшої чи вузчої групи; 4) в основу при створенні груп УВАН кладеться ініціативна група з колишніх окремих наукових інституцій, їх частин, чи навіть з окремих її членів (Академія Наук, університети, інші високі школи, наукові товариства, інститути, музеї тощо); 5) створена група УВАН сама переводить шляхом обрання дальше групування наукових сил навколо себе"(Українська Вільна Академія Наук // Український літопис (Аугсбург). – 1946. – Ч. 3. – С. XII)

47. В ній доповідач дав короткий огляд наукової праці трьох послідовних груп української еміграції: перша група – це М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський та ще кілька науковців, що опинились на емігрції в 1875–1876 рр. і які багато зробили для розвитку науки українознавства та її популяризації перед чужим науковим світом; друга – це масова українська еміграція 1919–1920 рр., коли було створено

українські наукові осередки в Берліні, Варшаві, Празі, коли повстали на чужині українські вищі учбові заклади, наукові інститути, наукові товариства, музеї, видавництва; праця цієї еміграції стала поважним фактором у виборення нашому народові місця серед культурних народів світу; нарешті – найновіша – сучасна еміграція; хоч її становище без порівняння тяжче, ніж становище другої еміграції, але це не звільняє її від обов'язку працювати над розвитком української науки та поширенням відомостей про її здобутки перед чужинцями. І це зрозуміли українські науковці, які серед дуже несприятливих обставин беруться за працю одушевлені думкою про велике значення цієї праці для добра української культури (Українська Вільна Академія Наук // Український літопис (Аугсбург). – 1946. – Ч. 3. – С. XIII.).

48. З життя Української Вільної Академії Наук (Хроніка) // Український літопис (Аугсбург). – 1946. – Ч. 9. – С. II.

49. *Маруняк В.*Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – С. 179.

50. *Міяковський В.* Українська Вільна Академія Наук (1945–1947) // Сьогочасне й минуле (Мюнхен).–1948. – № 1. – С. 96–99.

51. Президенти Української Вільної Академії Наук на протязі п'ятидесятилітньої діяльності на еміграції (1945–1995) // Новини з Академії. – 1995. – Ч. 19. – С. 2–5.

52. *Антонович М.* У 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик. – 1995. – № 1. – С. 77.

53. *Крупницький Б.* Д.І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збіртик УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 21.

54. *Полонська-Василенко Н.* Д.І. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність // Український літопис (Аугсург). – 1953. – Ч. 1. – С. 42.

55. *Колегія св. Андрія у Вінніпезі*, заснована у листопаді 1946 року як приватна школа Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Утримувалася з пожертв вірних. Колегія складалася з відділу теології – Православна Духовна Академія – та середньої школи. Ректором Колегії в перші роки її існування був о. протоієрей С. Савчук, деканом теологічного відділу – митрополит Іларіон (Іван Огієнко).

56. *Антонович М.*У 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик. – 1995. – С. 78.

57. *Thomas M. Prytak*. Dmytro Doroshenko and Canada // Journal of Ukrainian Studies; Winter 2005; 30, no 2.

58. Ukrainian chronicles of the 17th and 18th Centuries. Offprint from the Annals of the Annals of the Ukrainian Academy of Art and Sciences in the USA, 1951. – Vol. I. – Nr. 2. – P. 79–97.

59. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949; «Севрюкіада» // Український робітник (Торонто). – 1949. – 2 вересня; Ще кілька слів про Севрюкіаду // Український робітник (Торонто). – 1949. – 14 жовтня.

60. *Нагай С.* Спогади про Д.І. Дорошенка // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1. – С. 128.

61. *Дорошенко Н.* Уривки споминів // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1. – С. 148.

62. *Антонович М.*У 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик. – 1995. – С. 79.

63. *Нагай С.* Спогади про Д.І. Дорошенка // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1. – С. 128.

64. Ми, на жаль, не володіємо даними, за допомогою яких можна було б з певністю говорити про причини цієї відмови.

65. *Дорошенко Н*. Уривки споминів // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1. – С. 147–148.

66. Йдеться про: History of the Ukraine by D. Doroshenko, Professor of Prague and Warsaw Universities, translated from the Ukrainian and Abridged by Hanna Chikalenko-Keller, M. A. (Edinburgh). Edited and Introduction by G. W. Simpson, Professor of History, University of Saskatchewan (Canada). – Edmonton, Alberta (Canada), 1939. – 686+IV p.

67. *Дорошенко Н.* Уривки споминів // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1. – С. 151.

68. *Гетьманич Данило*. Дмитро Іванович Дорошенко // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1.– С. 11.

69. *Vasmer M.* Dmytro Doroschenko zum Gedächtnis // Український літопис (Аугсбург). – 1953. – Ч. 1.– С. 33.

70. Від редакції // Український літопис (Аусбург). – 1953. – Ч. 1. – С. 2. Данило Скоропадський, між іншим, зазначав: «...не стало людини, яка від наймолодших років брала активну участь в українському національному відродженні, яка в українській новітній історії була одним з найголовніших рушіїв нашого розвитку, яка була співтворцем Української Держави, яка в ділянці українознавства та науки загалом дала величезний вклад до нашої духової скарбниці та понесла знання про Україну далеко поза її межі» (Український літопис, 1953, Ч. 1, С. 9).

71. 2. Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 31.(*З доповіді Д. Дорошенка*).

72. *Брульон [фр. Brouillon] чернетка, перший варіант креслення, малюнка.*

73. *Афідевіт* (рос. аффидевит, англ. affidavit) – письмове показання або заява, що дається під присягою і посвідчується нотаріусом або іншою уповноваженою на це посадовою особою у разі неможливості особистої присутності свідка в арбітражному суді (трибуналі) чи іншій примирній інстанції при розгляді спору.

74. *УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови)* – міжнародна організація, створена 1943 року у Вашингтоні державами антигітлерівської коаліції для допомоги потерпілим у війні країнам.

75. *Absender з нім. відправник.*

76. *Displaced persons з англ. переміщені особи*. Переміщені, силоміць виселені або за розпорядженням властей переселені люди, яким загрожують військові дії або стихійні лиха.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ)

ЛИСТУВАННЯ ОСТАПА ГРИЦАЯ З ЧІЛЬНИМИ ДІЯЧАМИ ОУН

Із історією Організації українських націоналістів пов'язані імена багатьох діячів української культури – Уласа Самчука, Євгена Маланюка, Олени Теліги, Олега Ольжича, Івана Багряного, Анатоля Демо-Довгопільського, Ніла Хасевича та інших. До цього переліку можна додати і відомого українського поета, історика літератури та літературного критика, журналіста, педагога Остапа Грицая. ОУН, як і переважна більшість інших політичних організацій, велику увагу приділяла пропаганді своєї ідеології, а саме українського націоналізму, популяризації його ідей серед молоді. Певну роль в цьому мала відігравати й художня література. Тому й не дивно, що серед членів ОУН було багато молоді, яка пробувала себе в літературі, а дехто навіть досяг значних успіхів на цій ниві.

Слід зазначити, що до літературної діяльності, особливо поезії, мали хист і деякі провідні члени ОУН. Вірші писав Богдан Кравців – один з керівників львівського Союзу української націоналістичної молоді (СУНМ), а згодом крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ). За свого життя він опублікував 11 збірок поезій, робив переклади (наприклад віршів Рільке), редагував літературні журнали. Писав поезії і редагував націоналістичні видання ще один знаний діяч СУНМ Володимир Янів[1]. Водночас він очолював політичну референтуру Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ (КЕ ОУН на ЗУЗ). Володимир Янів, як і Богдан Кравців та Степан Ленкавський, були учасниками літературної групи націоналістичного напрямку «Листопад». Зажив слави українського поета і прозаїка й учасник І-го конгресу ОУН Олесь Бабій. Вірш О. Бабія «Зродились ми великої години» став словами гімну ОУН.

Також писав вірші і Остап Грицай. Утім, значно відомішими стали його літературні переклади віршів Тараса Шевченка, уривків «Енеїди» Котляревського, «Слова о полку Ігоревим» та інших творів німецькою мовою. Остап Грицай народився на Львівщині (1881 р.), у Відні в університеті вивчав германістику, 1910-го став доктором філології. До 1914 р. викладав у львівській гімназії. З 1914 р. до 1945 р. жив у Відні. Після того як до Австрії увійшла Червона Армія, він переїхав на південь Німеччини. Там, у Баварії, і помер 1954-го.

Співпрацювати з ОУН Остап Грицай почав у другій половині 1930-х рр. Це був період підготовки другого конгресу ОУН. Взагалі в Устрої ОУН, який

було прийнято в 1929 р. на І-му конгресі ОУН, було записано, що Великі Збори організації (або конгреси) мусіли скликатися що два роки. Відповідно до цього Голова проводу ОУН (ПУН) Євген Коновалець збирався скликати другий Великий Збір ОУН в 1931 р. Але об′єктивні обставини весь час перешкоджали цьому. Внаслідок тривалих репресій з боку польської влади в середині 1930-х рр. практично все керівництво КЕ ОУН на ЗУЗ знаходилося у в′язницях або концтаборі у Березі Картузькій. На вимогу польського міністерства закордонних справ в країнах Європи (зокрема Чехо-Словаччині, Німеччині, Швейцарії) переслідували провідних членів ОУН. Так, Євгену Коновальцю у вересні 1936 р. за рішенням швейцарської поліції довелося з родиною переїхати з Швейцарії до Італії.

До теми підготовки II конгресу ОУН Голова ПУН звернувся вже перебуваючи в Італії. Вочевидь, це було наприкінці 1937 р. Згадки про підготовку конгресу знаходимо в листуванні Євгена Коновальця з Миколою Сціборським за січень 1938-го. В листі до Євгена Коновальця від 17 січня 1938 р. Микола Сціборський зазначав: «Чекаю вказівок відносно проєктованого Конгресу»[2]. Євген Коновалець в листі до Миколи Сціборського від 18 січня 1938-го писав: «В прилозі пересилаю Вам через т[овариша] Д.[3] цілий ряд матеріялів, зокрема два мої комунікати про реорганізацію ПУН і про призначення мною уповноваженого по підготовці Збору[4]. Крім цього, три обіжні листи уповноваженого з додатками та ще до того другий матеріял. Прошу все це уважно простудіювати і поробити Ваші зауваження на маргінесі цих матеріялів, зокрема конгресового. Справа скликання збору мусить бути висунена на перший плян. Речинець осіні невідкличний. Мусите тому Вашим авторітетом і Вашою активною допомогою бути помічним Уповноваженому при підготовці. Прошу там для цеї справи мобілізувати всі сили…Апелюю до Вас до цього нашого почину поставитися якнайбільше уважливо і зразу мобілізувати теж других. Від удачного проведення Збору багато буде дечого залежати…На Уповноваженого назначив я людину, що дає гарантії, що справа буде вести солідно. Треба одначе їй допомогти.»[5]

Як бачимо, Євген Коновалець планував проведення збору на кінець 1938 р. Однак, в травні 1938 р. його вбили. Це не дало здійснитися планам.

Із метою підготовки до другого Великого Збору ОУН було організовано випуск неперіодичних збірників статей – альманахів. В альманахах (а їх вийшло як мінімум три випуски) друкувалися статті з актуальних питань розвитку українського національно-визвольного руху. Вони призначалися для обговорення серед членства напередодні другого конгресу ОУН. Головним редактором цих альманахів був Микола Сціборський. Євген Коновалець також читав всі статті, що подавалися для публікації. Уповноваженим з підготовки II-го конгресу Голова ПУН, як відомо, призначив Ярослава Стецька. В листі до Ярослава Стецька Микола Сціборський так пояснював концепцію видання альманахів: «Концепцію альманахів я прийняв власне тому, що ця видавнича форма найкраще забезпечуватиме нам поширення на землях[6], без тих труднощей, які вже з другого-третього числа стрінув би періодичний журнал (за-

мкнення дебіту і т[ак] д[алі]). Вся справа тепер в тому, щоб редаґувати альманахи в такий спосіб, щоб досягаючи своєї мети й містячи в собі все, що нам потрібне, вони характером своїх публікацій самі не провокували репресій. Це я й маю на увазі»[7].

Для написання статей в альманахах Микола Сціборський залучив як фахівців-членів організації, так і фахівців, близьких за своїми світоглядними засадами до українських націоналістів. Серед останніх був і Остап Грицай. У другому випуску альманаху було опубліковано статтю про ідеї українського націоналізму в художній літературі на східноукраїнських землях (СУЗ).[8] Остапу Грицаю запропоновано було написати статтю про націоналістичну тематику в західноукраїнській літературі. Він на це погодився і запропонував регулярну співпрацю з націоналістичними виданнями. В першу чергу йшлося про газету «Українське слово», яка виходила в Парижі і редактором якої теж був Микола Сціборський.

Питання про співпрацю Остапа Грицая з друкованими виданнями ОУН безпосередньо вирішував Голова ПУН Євген Коновалець, якому Микола Сціборський пересилав своє листування з Остапом Грицаєм. Про це свідчить лист полковника Є. Коновальця до М. Сціборського від 12 січня 1938 р. У цьому листі полковник пише: «В прилозі пересилаю назад листи Грицая…»[9] Заразом автор наголошує: «Ми вже в найблищому часі приступаємо до підготовки Конґресу і то так щоби найдальше до літа бути з ним готовим»[10].

Намічаючи напрямки роботи Остапа Грицая у виданнях ОУН, Голова ПУН планував передати організаційний зв′язок з ним керівникові культурної референтури ПУН Олегу Ольжичу, мотивуючи це тим, що, мовляв, Микола Сціборський «перевантажений» організаційною роботою з підготовки ІІ-го конгресу ОУН. У тому ж таки листі до Сціборського Коновалець пише: «Дальше довожу до Вашого відома, що Грицай отримувати буде від мене місячну підтримку у висоті 25 дол[арів]. При цій нагоді піддаю Вам думку, чи не було би краще його підпорядкувати Свєнціцькому[11], бо він й так працювати буде в культурній ділянці. Коли я взагалі це питання підношу, то не тому, щоби, мовляв, вкорочувати Ваші компетенції, а якнайбільше відтяжити Вас від непотрібного балясту… На мою думку, Ваше діло не писати журналістичні статті, а підготовляти більше капітальні, програмово ідеолоґічні праці, та мати нагляд і провід над цілою нашою пропаґандивною діяльністю[12]»[13].

Додатком до нашої статті є зібране довоєнне листування Остапа Грицая з Євгеном Коновальцем та Миколою Сціборським, а також післявоєнні листи Остапа Грицая до Голови ПУН Андрія Мельника. Всі листи публікуються без скорочень у повній відповідності з текстами оригіналів. Збережені всі особливості написання слів за виключенням нечисленних орфографічних помилок. Листи зберігаються в Архіві ОУН у Києві при Бібліотеці ім. О. Ольжича.

ДОКУМЕНТИ

1

Лист Остапа Грицая до Миколи Сціборського від 29 листопада 1937 р.

У Відні, д[ня] 29.XI.1937

В[ельми]поважаний пане!

Вашого цінного листа з д[ня] 19.XI я одержав і бачу з нього, що наші листи, на жаль, розминулися у дорозі, бо зміст Вашого ласкавого письма з д[ня] 19 показує мені, що Ви мого листа, висланого Вам мною на день раніш, значить в пятницю 18. XI – per avion![14] – або ще, або взагалі не одержали. В тім моїм листі я, відгукуючись на Ваше перше письмо до мене, зазначив, що я дістав його щойно 10.XI, та що тому не можна мені ніяк виготовити бажаної Вам статті на тему: «Націоналізм в зах[ідно]-укр[аїнській] літературі до д[ня] 1.XII, бо це на таку тему рішуче закороткий час. І я прохав Вас у тім моїм листі зволити ласкаво продовжити мені реченець виготовлення тієї статті до д[ня] 25.I.1938 р[оку], з тим, що поки що я обмежую завдану мені Вами тему до характеристики «Вістниковської квадриги» (Маланюк, Ольжич, Мосендз і О. Теліга).

Отож тепер тому, що Ви того мого листа не одержали до часу, коли писали до мене Вашого другого листа (з д[ня] 19.XI), я дозволюю собі запитатись Вас, чи Ви ще рефлектуєте на статтю «Вістниківська квадрига» (як першу частину праці на тему: «Націоналізм в зах[ідно]-укр[аїнській] літературі») і то з реченцем до 25.I. Я вже ось узявся до підготовки тієї праці, і до того часу і зобовязуюся Вам її прислати. А колиб уже Ваш ідеольоґічний збірник мав появитися у грудні-січні, так, що реченець 25.I був би неможливий, так тоді я розробив би може таки всю тему «Націоналізм в зах[ідно]-укр[аїнській] літ[ературі] – значить крім вістниківців і всіх інших поетів нац[іоналістичного] напряму (та оповідачів), і ту повну працю виготовив би до найближчого – отже другого з ряду – ідеольоґічного збірника, чи гаразд? Ота друга розвязка була б мені і – здається мені – і Вам більш побажана, бо це тема така широка, і що на швидку руку в короткім реченці її не тільки, що нелегко, але й не вказано розроблювати.

Так прохаю Вас дуже Вашої ласкавої відповіді на те. А тепер дещо відносно поданих мені Вами умовин щодо мойого постійного співробітництва у Вас.

Я дякую Вам передусім за Вашу таку дуже ласкаву і цінну мені увагу відносно до моїх праць, і заявляю, що особливо у Вас я буду намагатися зберігати в моїх статтях той рівень, який підходив би до престіжу нашої пропагандивної роботи взагалі. Але саме тому, що я і над найдрібнішою статтею мойого пера звик основно і багато працювати, тому прохаю Вас дуже зволити ласкаво відносно числа статтей, що його я мусів би придержуватися як місячної норми, взяти під увагу ще й те, що 4 статті місячно я маю обов’язково

давати у «Свободі»[15], отже, щоб я не був занадто обтяжений, бо це і для самих праць не добре. Зробимо ось так, що я буду намагатися іти назустріч усім Вашим побажанням по змозі моїх сил, а Ви зі своєї сторони зволите брати під увагу моє положення як дописувача «Свободи» і Вашого співробітника, за яку то увагу я Вам буду вдячний, бо є людина перепрацьована, а до того дуже хиткого здоровля. Позатим я прохаю, щоб у число моїх обов'язкових праць для Вас Ви дозволили вичислювати і ті мої праці, що їх я – за Вашим дозволом і в порозумінню з Вами – пішлю принагідно до нашої преси в Америці («Новий…»[16], «Український хлібороб»[17] і ін[ші]) і до краю – преса ред[актора] Кравцева – від яких то органів я не дістаю ніколи ні сотика, а пишу туди виключно ради ідеольоґічного зв'язку з нами.

Так само, приймаючи як основний розмір моєї статті звичайної – 4 сторінки мого письма, Ви зволите всі більші мої праці розчислювати відповідно до цього основного розміру.

Щодо попередного подавання тем, то я признаюся, що в тих редакціях, в яких я працював і працюю досі, я мав з правила повну свободу в доборі тем, які я підбирав завжди відповідно до ідейного околу[18], в якім я в даний час працював, і відповідно до актуального зацікавлення темами в публики. Отак побіч літер[атурних] критичних тем я звик писати роковинно-святкові статті, а крім того популярні історичні статті (з минулого всіх родів, з правила як приклади національного геройства). Але якщо вже це необхідне, то я подаю от список тем, які я задумую розробити для Вас в найближчім часі, а саме:

1. Вістник за рік 1937.
2. Націоналізм у Бельґії (Квартальник Вістника, 1937, 3).
3. Юрко Тютюнник – Революційна акція (ibid,1937, 4).
4. У 20-ті роковини нашої державности (до 15.I).
5. Гарт (про мадярського ватажка Юрія Дошу, що переможений 1514 Іваном Ґаполією страшливі тортури без одного зойку. При тім я згадаю про таких же героїв у нас з епохи козаччини, все оте як приклад незломного гарту тіла і духа.

З чужо-культурних (з приводу припадаючих роковин):

Про Шопенгауера (– геройське як рушій людського істнування).

Ґергарт Ґавптман (революціонер: «Ткачі» і «Фльоріан Ґаєр»).

З наших культурних (роковин):

Про Марка Вовчка (– мій підхід до нього, що налічує у Вовчка акцію геройського) і про Івана Нечуя-Левицького (– досі не писав про нього ніде).

От Вам зразець[19] моїх тем. Прошу ласкаво написати, чи зволите апробувати їх? І котру воліли б раніше?

А тепер я поки що працюю над статтею про нашу державність, якої Ви попрохали в мене, ну і над статтею про «Вістниківську квадригу». Покищо стільки. Так прохаю написати мені Вашу думку і прохаю вибачити мені, що

дотеперішнє наше листування припинювалося, але як я це вже зазначив, це так тому, що Ваші листи доходили до мене запізно. Та коли будете писати мені просто, на мою адресу, тоді таких опізнень не буде.

А на кінець ще одне прохання:

Чи не зміг би мені хто – за Вашою ласкавою інтервенцією – розшукати в Парижі статті Сент-Бева (Saint Beuve) про Гоголевого «Тарас Бульба», що була в «Revue de deux Mondes» за рік 1845? Я прохав би тільки відписати мені точно текст тієї статті, яку я собі переложу сам. І якщо б Ви мені такого чоловіка змогли піднайти – евентуально за якийсь гонорар! – то я буду Вам дуже зобовязаний. Так дожидаючи Вашої ласкавої відповіди, пересилаю Вам мій сердечний привіт. З глибокою до Вас пошаною [підпис]

D O.H. Wien V. Siebenbrunnenfeld g[asse] 4/29

Архів ОУН у Києві, фонд Євгена Коновальця. Оригінал, автограф.

2

Лист Миколи Сціборського до Остапа Грицая від 9 грудня 1937 р.

9 грудня 1937 р.

Вельмиповажаний пане докторе!

Радий був дістати Вашого листа з дня 29 листопада. Комунікую насамперед, що Вашого першого листа я взагалі не одержав. Прошу ласкаво сповістити, на яку саме адресу Ви його вислали. Коли на редакцію, то я вже ствердив, що цей лист туди не дійшов. Власне я був здивований Вашою мовчанкою й навіть просив певних людей виявити, що з Вами.

Відповідаю тут на Ваші пропозиції й побажання:

1./ Безперечно, в процесі нашої співпраці я узгляднятиму Ваші спроможности й йтиму Вам назустріч. При сталому звязку й порозумінні намічати та реалізувати чергові завдання, звязані з Вашим співробітництвом, гадаю, не буде нам тяжко.

2./ Матеріяли, які висилаєте Ви до наших пресових орґанів на еміґрації й в краю, самозрозуміло будуть вчислятися в норму Ваших писань для РП.[20] Як вже вказував Вам в попередньому листі, Ваша співучасть в наших пресових органах є не менше побажана, як і Ваші окремі розвідки, що видаватимуться книжками. Надалі я просив би Вас навіть статті, призначені для преси, висилати не безпосередньо до редакцій, а просто до мене. Так буде далеко зручніше. Пишучи пером, Ви виготовляєте тільки один примірник, або мусите додаткову працю вкладати на переписування копій. Тут же я даватиму Ваші статті переписувати на машині в потрібній кількости екземплярів і висилатиму їх до редакцій. Буде також і для Вас економія коштів висилки. Щодо краю (видання п[ана] Кравціва) то прошу й надалі висилати безпосередньо. Так з різних зглядів буде зручніше.

3./ Статті більшого розміру будуть також вчислятися в норму.

4./ Нажаль, для першого альманаху Ваш матеріял був би спізнений, бо він вже друкується. Радо бажав би мати отже Вашу розвідку «Націоналізм у зах[ідно-] укр[аїнській] літературі». Бажав би знати, чи змогли Ви її виготовити до 15 лютого, як теж який саме розмір був би Вам потрібний для неї (обчисляти прошу, очевидно приблизно, на Ваші сторінки письма). Це необхідно мені знати для певних технічних розрахунків (друкованих аркушів). Ваша розвідка пішла б або до другого альманаху, або окремою брошурою, що залежатиме від її обсягу.

При опрацюванні згаданої частини цієї розвідки («Вістниківська квадрига») прошу мати на увазі доволі делікатні моменти, які ми не можемо іґнорувати. Маю тут на увазі п[ана] Маланюка й п[ані] О.Телігу. Не заперечую, що в нашій літературі вони (особливо Маланюк) є видатними постатями, що заслуговують на увагу й відповідну оцінку. Так справа представляється, коли розглядати її з літературного боку. Натомісць затьмарюється вона дещо, коли узглядити певні політичні моменти, зв'язані з Маланюком і Телігою. Обєктивно, творчисть Маланюка є безперечно націоналістичною; субєктивно ж він з націоналізмом (по своїм прикметам, наставленні і т[ак] д[алі]) нічого спільного не має. Про Маланюка конфіденціяльно подаю до Вашого відома наступне: він вже був орґанізованим націоналістом[21], але здезертував з Руху саме тоді, коли він зачав оформлюватися під проводом нашого Вожда. Причина цієї дезерції лежала не в засадничих яких будь розходженнях (це можна було б вибачити, але в шкурницьких і, коли хочете, виразно неморальних мотивах; йому обіцяли добре платну посаду в Польщі, перешкодою до чого був звязок з Вождом… Переїхавши до Варшави, Маланюк поглинув в уенерівському оточенні, одружився на польці[22], старається про польське громадянство (чи може вже його дістав, купив «дімок» і грає при А.Лівицькому приблизно ту ролю що її грають «Демяни Бєдниє» при Сталіні… Все це не шкодить (дивним дивом!) писати йому наскрізь націоналістичні річі й (стверджую знов таки обєктивно) робити в нашу літературу цінний вклад. В уенерівському оточенні поглинена й О.Теліга. Щобільше, вона є засадничим противником нашого Руху, і не так давно, запрошена уенерівцями до Парижу на виклад, робила супроти нас публічні випади. На прикладі Маланюка й Теліги бачимо, як часами люди можуть писати не те, що роблять, і робити не те, що пишуть…

Повторюю, з чисто літературного становища ці моменти можна іґнорувати, але не можемо цього робити ми, що зобовязані враховувати в кожному свому потягнені засадничі, ідеольоґічні, політичні й тактичні моменти. Все це пишу не для того, щоб обезцінити згаданих осіб, як поетів та їх творчість, але для того, щоб пишучи свою розвідку Ви мали на увазі й вказані моменти політичної натури… Я переконаний, що Ваше досвідчене перо розвяже ці ускладнення в такій мірі, щоб певну гармонію знайшли як обєктивні так і субєктивні обставини, звязані з Маланюком і Телігою.

5./ На повищому прикладі Вам, вельмиповажаний пане докторе, стане вже цілком зрозумілим моє прохання в попередньому листі інформувати мене заздалегідь про теми Ваших писань, які друкуватимуться в наших орґанах.

Ви очевидно повірите в мою щирість, коли скажу, що, пишучи це прохання, робив це не для того, щоб брати Вас під «контролю» чи вязати Вашу творчу ініціативу. Моя (і всіх нас) пошана й повне довірря до Вас абсолютно виключає таке припущення. Про це згадував я Вам з причин раціоналізації нашої співпраці й вложення її в певну цілеву систему. Для Вас не буде очевидно несподіванкою, коли скажу, що ділаючи, як орґанізація, ми всю свою акцію виводимо з бази орґанізованости й пляновости. Цей самий критерій хотів би я застосувати й до моєї з Вами, вельмиповажаний пане докторе, співпраці, в переконанні, що Ви вповні розумієте мої інтенції.

Порозуміння в справі матеріялів доцільне тому, що Ви ізольовані й не знаєте потреб окремих теренів (щодо пропаґанди), інтересів читачів, що міняються, зрештою й певних політичних обставин, які іноді необхідно узгляднювати. Перша така ілюстрація з п[аном] Маланюком і п[ані] Телігою. Отже власне для того, щоб тримати Вас в курсі завдань нашої пропаґандивної акції, я й згадував про доцільність попереднього порозуміння відносно Ваших писань. Це, знов таки підкреслюю, в ніякій мірі не вязатиму Вашу творчість та ініціятиву, як автора. Гадаю, вельмиповажаний пане докторе, що ця справа є тепер для Вас цілком ясною.

6./ Запрошуючи Вас до співробітництва, я власне мав на увазі ту тематику, яку Ви наводили в свому листі. Подані Вами теми мене цілком задовольняють. На Ваш запит, яку саме з поданих тем треба було б опрацювати в першу чергу, подаю, що бажана була б до 15 січня стаття «У 20-ті роковини нашої державности». Безперечно, може бути, що виникатиме потреба опрацьовання якоїсь спеціальної статті, тоді я з Вами порозуміватимусь, дотичні статті входитимуть в норму й відповідно до цього пересуватиметься речінець писання тих, які Ви намітили.

7./ Статті Сент-Бева постараюся Вам розшукати. Гадаю, що в Національній Бібліотеці потрібний річник «Ревю де Монд» мається.

На цьому наразі кінчаю листа й прошу прийняти Вас, вельмиповажаний пане докторе, вислови моєї найглибшої до Вас пошани. Слава Україні!

Архів ОУН у Києві, фонд Євгена Коновальця. Оригінал, машинопис. (На першому аркуші вгорі над датою чорнилом написано: «Копія листа до О.Грицая. П[анові] Мудрому[23] до відома»).

3

Лист Остапа Грицая до Євгена Коновальця від 12 лютого 1938 р.

У Відні, д[ня] 12. II. 1938.

Найвищий Вожде,

високодостойний пане полковнику!

Я прохаю Вас оцим зволити прийняти від мене з приводу смерти Вашої добродійки матері, пок[ійної] Марії, вислови мойого найглибшого і найсер-

дечнішого співчуття. Але в ту горесну хвилю, коли над могилою невіджачуваної[24] покійниці станув весь український нарід в жалобі, є і буде надовго нам усім розвагою світлосяйний спомин про незабутні заслуги і труди Вашої дорогої матери, пане полковнику, як великої громадянки і вчительки народу, яка упродовж довгих десятиліть посвятила йому весь вік, весь труд свій у незломному завзяттю. І отим то память її житиме в народі назавжди, проображена ореолом того героїзму, питомого українським матерям, що велів їм віками стояти твердо проти чужинецьких навал і по геройськи берегти святого вогнища хати і рідні, і проти всіх ворожих погроз виховувати українській землі синів-соколів, синів-местників за обиди народу. І будьте переконані, пане полковнику, про те, що глибінь Вашої втрати зо смертю покійниці ми всі, що маємо честь гуртуватися під прапором Вашого найвищого проводу у визвольному змаганню, відчули з Вами, тим живіше, бо отак, як і Ви, не мали змоги віддати їй останньої прислуги. Але я думаю, що не має ні одного між нами, хто хоч би лиш духом не станув біля домовини Вашої матери і не діткнув останнім цілунком її доброї, струдженої руки, ласкавого, материнського благословення від неї для нас усіх у нашій боротьбі вимолюючи. І благодатним подихом її благословення овіяні, підемо за Вами в боротьбу знову. Д[окто]р Остап Грицай.

Архів ОУН у Києві, фонд Євгена Коновальця. Оригінал, автограф.

4

Лист Остапа Грицая до Андрія Мельника від 8 вересня 1949 р.

Берхтесґаден-Штруб, 8/IX. 1949

Високодостойний пане полковнику, найвищий вожде!

Оцим дозволяю собі звернутися до Вас, пане полковнику вожде, ось у яких справах:

З того часу, як перестав виходити журнал «Орлик», в якім я брав чітко активну участь як його провідний літературний критик в дусі і розумінні платформи і традиції нашої організації, почали виходити вже – в між часі теж зліквідовані! – два нові журнали, а саме «Промінь» та «Український голос» як органи нашого світогляду. На жаль, ні один ні другий з цих наших журналів не вважав за потрібне запросити мене до співпраці в ньому, а редакція «Проміня» не присилала мені навіть журналу. На таку непам'ять про мене я, пане полковнику вожде, вже давно хотів пожалітися перед Вами, бо маючи за собою вже 35 літ важливої письменницької та громадської праці, яка ввесь той час була присвячена несхитно та з усією послідовністю ідеалам УВО та ОУН, як за проводу сл[авної] п[ам'яті] полк[овника] Коновальця, так і впродовж усіх дотеперішніх років Вашого володіння, найвищий вожде, я хіба заслужив на те, щоб саме з боку нашої організації користувався якоюсь кращою увагою до моєї, зрештою аж занадто скромної особи. Я ж уже сьогодні, після стільки

років ідейної та жертвенної праці пропаґандивної для української справи взагалі, а для орґанізації УВО–ОУН зокрема, міг би мати право на якесь, нехай тільки мінімальне, але постійне забезпечення чи якусь так само мінімальну, але постійну допомогу матеріяльну з боку нашої орґанізації, щоб я не був місяцями без грошей отак, як тепер, від упадку журналу «Орлик» починаючи. В мене ж уже і не так то кріпке здоровля, щоб допомагати собі виключно заробітками, хоч я саме нині праці не кидаю, і де тільки можу, до неї беруся хоч, на жаль, змога таких письменницьких заробітків є в нас сьогодні обмежена до мінімума, особливо для того, хто – отак як я – має свою гостро і послідовно зазначену лінію і в будь якому органі працювати не може.

Пане полковнику, найвищий вожде! Я певно не бажав би непокоїти Вас моїми матеріяльними турботами, якщо б не одна, дуже актуальна потреба, заспокоєння якої є тепер необхідне. Іде ось про те, що я мушу подбати для себе про зубну протезу, якої не маю, а без якої і на здоровля мені, не є добре і не можу числити ніяк на те, щоб лікарська комісія ІРО дозволила мені виїхати до Америки (в якій то справі я вже поробив і роблю відповідні заходи). Отак тому, що той виїзд може наступити в наблищих місяцях, а зладження такої протези вимагає відповідного часу, я, не маючи ніякої іншої змоги здобути коштів на оплачення її ж, звертаюся оцим до Вас, найвищий вожде, з проханням, зволити уділити на ту ціль з фондів орґанізації квоту 150 (сто пятьдесять) н[імецьких] марок мені як одноразову, беззворотну допомогу. А я з моєї сторони буду намагатися дальшою працею для і в дусі орґанізації вирівняти той довг вдяки для Вас, найвищий вожде, що його я – уділенням мені такої допомоги – затягаю.

З висловами найглибшої пошани і всецілої відданости д[окто]р Остап Грицай.

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Оригінал, автограф.

5

Лист Остапа Грицая до Андрія Мельника від 8 лютого 1951 р.

Берхтесґаден-Штруб, дня 8.ІІ.1951

Високодостойний пане полковнику, найвищий вожде!

Радіючи черговою нагодою передачі мого листа через довірену людину у Ваші руки, пане полковнику, я прохаю Вас зволити ласкаво прийняти від мене мої щонайщиріші і щонайсердечніші побажання всього блага для Вас з приводу 60-ліття Вашого життя! Як усі Ваші рядові, як усе вірне і віддане Вам повнотою українське громадянство, і як увесь народ, свідомий невмирущих заслуг Ваших як одного з праперших творців і провідників полків УВО та ОУН, а сьогодні як одиноко гідного і законного наслідника сл[авної] пам[ʼяті] вождя полковника Євгена Коновальця, я знову раз поновлюю мою добровільну та проте тим не менш щиру і тверду присягу моєї вірности як рядовик духо-

вого сектору Вашого війська. І саме дивлячися вже сьогодні на 40-ліття моєї несхитної, ціложиттєвої служби під прапором збройної і суверенної України, я з тим більшою радістю і готовістю хочу присвятити з Божою допомогою і моє все майбутнє моїй дотеперішній праці у Ваших рядах і під Вашими наказами, пане полковнику, і з глибин душі молю господа всіх благ і щонайкращих сил для Ваших дальших подвигів, найвищий і дорогий вожде.

Ваш д[окто]р Остап Грицай

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Оригінал, автограф.

ПОСИЛАННЯ ТА КОМЕНТАРІ:

1. Окремі документи Богдана Кравціва і Володимира Янева зберігаються в Архіві ОУН у Києві.
2. Лист М. Сціборського до Є. Коновальця від 17 січня 1938 р. / Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.
3. Йдеться про Степана (Стефана) Давидовича.
4. Уповноваженим по підготовці II Великого Збору ОУН було, як відомо, призначено Ярослава Стецька.
5. Лист Є. Коновальця до М. Сціборського від 18 січня 1938 р. / Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.
6. Йдеться про західноукраїнські землі.
7. Лист М. Сціборського до Я. Стецька від 15 березня 1938 р. / Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.
8. Йдеться про статтю: *Николишин С.* Націоналізм у літературі СУЗ // На службі нації. – Альманах. – Париж, 1938. – С. 107–140.
9. Лист Є. Коновальця до М. Сціборського від 14 січня 1938 р. / Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.
10. Там само.
11. Свєнціцький – організаційний псевдонім Олега Ольжича. Взагалі в другій половині 1930-х років провідні члени ОУН часто брали собі для псевдонімів прізвища відомих галицьких політиків та культурних діячів. Так, у Євгена Коновальця був псевдонім «Мудрий», у Миколи Сціборського – «Луцький», у Володимира Мартинця – «Кедрин», «Тиктор», у Романа Сушка – «Дашкевич».
12. Формально керівником референтури преси і пропаганди був Володимир Мартинець, але Микола Сціборський опікувався всією видавничою діяльністю ОУН: як по лінії референтури пропаганди, так і по лінії культурної референтури.
13. Лист Є. Коновальця до М. Сціборського від 14 січня 1938 р./ Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.
14. Тобто авіапоштою.
15. Йдеться про українську газету «Свобода», що виходила в США.
16. Друге слово написано нерозбірливо і прочитати його не вдалося. Можливо йдеться про газету «Новий шлях», яку видавало з 1930 р. Українське національне об′єднання в Канаді.
17. «Український хлібороб» – тижневик, що виходив в бразильському місті Курітіба.
18. Так у тексті.
19. Так у тексті.

20. РП – референтура преси й пропаганди Проводу українських націоналістів.

21. Тобто членом ОУН. Очевидно йдеться про те, що Євген Маланюк був членом створеної в 1925 р. у Празі Легії українських націоналістів (ЛУН). Фактичним керівником Легії був Микола Сціборський, а серед її членів ще один талановитий літератор – Леонід Мосендз. Згодом ЛУН стала однією із засновниць ОУН.

22. Дружиною Євгена Маланюка стала не полька, а чешка Богуміла Савицька, співробітниця чеського посольства у Варшаві.

23. «Мудрий» – організаційний псевдонім Євгена Коновальця.

24. Так у тексті.

Інна ТАРАСЕНКО (Київ)

ІЗ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА (ЛИСТИ ЮРІЯ МИЦИКА)

Серед колег д. і. н., проф. Надії Іванівни Миронець, зокрема і по спецраді Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, був і видатний український історик Ярослав Романович Дашкевич (1926–2010). Ще за життя історика, а особливо після його смерті дослідники активно почали вивчати і видавати його творчу спадщину[1], упорядковувати і видавати його епістолії[2], але обсяг роботи без перебільшення величезний. До виконання цього завдання долучився й відомий український історик д. і. н., проф., завідувач відділом пам'яток княжої та козацької доби ІУАД НАНУ, Юрій Андрійович Мицик (нар. 1949 р.), теж колега по роботі Надії Іванівни. Він підготував до друку листи Я. Р. Дашкевича, адресовані йому, і поділився споминами про Я. Р. Дашкевича[3]. Ці листи охоплюють 80-ті рр. ХХ ст. На початку 80-х рр. відбулося безпосереднє знайомство обох істориків, а в кінці 80-х рр. листування припинилося з огляду, насамперед, на їхні часті особисті контакти (Ю. А. Мицик у серпні 1996 р. переїхав до Києва) і тому писати листи, коли можна було обговорити проблеми при зустрічі, не випадало. Ю. А. Мицик часом пригадує зустрічі з Я. Р. Дашкевичем, які він не включив у спомини (пам'ять, на жаль, не все утримує), наприклад, про те, як на прохання акад. Я. Д. Ісаєвича він передав йому через Я. Р. Дашкевича перший том серії «Бібліотека української літератури» (БУЛ) (у Львові на відміну від Дніпропетровська це був тоді дефіцит), який відкривався творами… Галана! Я. Р. Дашкевич, побачивши цей том, іронічно посміхнувся: «Цікаво, що це саме Галан!». Або коли у 1993 р. Ю. А. Мицик поцікавився думкою Я. Р. Дашкевича про майбутнє України, той похитав головою, сказавши «Перспективи з такою владою дуже сумні…». Я. Р. Дашкевич і Ю. А. Мицик обмінювалися книжковими новинками під час зустрічей у Києві на засіданнях вченої ради. Зокрема Я. Р. Дашкевич регулярно передавав йому часопис з геральдики і прапорознавства «Знак». Пригадав Ю. А. Мицик і гумористичний епізод, коли на конференції «Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть» (Львів, 15-17.10. 2009 р.) після засідань у приміщенні на вул. Драгоманова, 24 о. Юрій виявив нестачу свого картуза (виявилось, що Ярослав Романович, який прийшов без головного убору, а через раптовий дощ помилково взяв його, думаючи, що це його, бо картузи були однакові).

В бібліотеці Ю.А. Мицика міститься підготовлена свого часу Я. Р. Дашкевичем книга «Документы на половецком языке XVI в.» (М., 1967) з дарчим написом:: «Дорогому Юрієві Андрійовичу Мицику від Яр. Дашкевича з пошаною. Листопад 1983.»; і книга Я. Р. Дашкевича «Україна вчора і нині» (К., 1993) з написом: «Дорогому Геннадієві Володимировичу в знак довголітньої дружби від автора. 11. ІІІ. [19]94» (автор переплутав примірники призначені Ю. А. Мицику та Г. В. Боряку).

о. Юрій Мицик подав до друку листи до себе Я. Р. Дашкевича з особистого архіву, однак копій своїх листів, як правило, він не зберігав і тому його публікація при всій повазі до неї матиме дещо однобічний характер. Щоб заповнити дану прогалину я, скориставшись своїм перебуванням у Львові у жовтні 2012 р., через Ярослава Федорука звернулася до упорядників архіву Я. Р. Дашкевича Галини Сварник та Андрія Фелонюка з проханням зробити фотокопії листів Ю. А. Мицика, що й було зроблено. До того ж були надані і фотокопії чернеток деяких листів Я. Р. Дашкевича до Ю. А. Мицика. За це я висловлюю щиру подяку вищезгаданим особам. Листи являють собою цінність як джерела, що проливають світло на взаємовідносини двох вчених, їхні біографії, їхні стосунки з іншими істориками (в першу чергу з д. і. н., проф. Миколою Павловичем Ковальським), тощо. Всі листи Ю. А. Мицика були написані з Дніпропетровська, тому місце написання листа в публікації пропускається. При публікації окремі нерозбірливо написані слова позначені знаком (…)*, підкреслені слова означають власноруч написані в машинописному оригіналі. Сподіваюсь, ця публікація прискорить уведення до наукового обігу матеріали цінного особистого архіву Я. Р. Дашкевича.

ЛИСТИ Ю. А. МИЦИКА

№ 1

1982, травня 20.

«Вельмишановний Ярослав Іванович[*]!

Надіслав вам свої «Записки…»(3 екз.) та 1 примірник «Укр[аинских] летописей». (М. П. Ковальський сказав мені, що Ви зацікавилися моїми роботами). Був би дуже вдячний, якби Ви написали мені кілька рядків про мою продукцію. Давно знаю Ваші роботи, але якось не випадало поговорити з Вами. У липні цього року маю везти студентів на архівну практику до Львова (і сам планую по-справжньому попрацювати у львівських архівах). Можливо у липні вдасться нарешті побачити Вас і поговорити з Вами. (У мене до Вас багато питань і сподіваюсь, Ви не відмовите мені у консультації).

20/V- 1982 р. Мицик

До побачення!

P. S. Моя домашня адреса вказана на звороті».

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Адреса відправника: «320047, м. Дніпропетровськ, вул. Павлова 6 кв. 2 Мицик (Мыцык) Юрій Андрійович». На листі рукою Я. Р. Дашкевича: "в[ідписав]24.V. [19]82").

[*]) Помилка. Має бути «Романович»

№ 2

№ 2

1982, листопада 21.

«Шановний Ярославе Івановичу*!

Отримав Вашого листа. Щиро вдячний за високу оцінку моєї скромної праці. У цьому році у мене вийшло з друку ще кілька робіт, та на жаль, не завжди маю зайвий примірник, як от «Історичні дослідження в Укр[аїнській] РСР. Вітчизняна історія, вип. 8 К., 1982, де вміщено мою статтю про Ботеро. Одночасно з цим листом надсилаю Вам і Вашим львівським друзям три примірники свіжого збірнику «Вопросы германской истории», де вміщено і мою статтю про «Театр Європи» та публікацію нового листа Б.Хмельницького.

Щодо питання відносно Софоновича, то на жаль, його біографія, попри всі мої старання має ще чимало «білих плям», в тому числі і щодо його контактів з Тетерею.

Дійсно, Ви вгадали, що я знаю про лист до С[офонови]ча від 23/IV 1666 р. (Акт ЮЗР, т. 8. СПб, 1875, №105, с. 264), а про другий факт я довідався від Вас. Останній документ не публікувався. Що ще можна додати? Варто подивитися у тому ж 8 томі «Актов ЮЗР» документ № 8, с. 15 (чолобитна монаха Анатолія), котрий звинувачував С[офонови]ча та ще деяких ігуменів у контактах з Виговським (1658 чи 1659 рр.), Тетерею та ін. Інший варіант чолобитної (або той самий, але більш точно надрукований) цитує у своїй книзі Г. Карпов. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссі с Великою Россией 1654-1661, ч. 2 М. 1874. С. 141. Тут же, а також у відомій праці С.М. Соловьев История России [с древнейших времен] кн. VI, т. II, М.1961, с. 91-92 говориться про допомогу С[офонови]ча польському шляхтичу Чаплинському, який, по моєму мав контакти з Тетерею, (щось згадую ці прізвища стояли поруч Тетеря і Чаплинський, (у якомусь документі). У «Кройніці о землі Полской» С[офонови]ч кілька разів згадує про Тетерю (обрання на гетьманство, похід під Глухів з Яном-Казиміром, розстріл Виговського у 1664 р. з наказу Тетері і Маховського (слід сказати, що взагалі С[офонови]ч дуже обережний у оцінках, ухиляється від чітких і недвозначних характеристик, хоч вони інколи і є. Щодо Тетері, то у своїй канд[идатській] дис[ертації] я писав на с. 132: «В некоторых случаях отношение С[офонови]ча к тому или иному гетману нельзя охарактеризовать даже в самом общем виде. Так, хронист не дает никакой оценки деятельности П. Тетери, М. Ханенко, С. Опары».

Можливо Вам буде цікаво дізнатися, що 14.XI. 1669 р. Софонович разом з іншими представниками київського духовенства надіслав холодну відповідь польським дипломатам у Андрусові; [вони] навіть відмовилися вказати, чому козаки схиляються на бік Турції.

Варто думаю вам ще раз переглянути книгу В. Эйнгорн. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899, де детально розглядається позиція укр[аїнського] духовенства по відношен-

ню до Польщі у др. пол. XVII ст., представники духовенства поділяються на три групи (Софонович входив до 2-ї – поміркованої) і т. д. Від позиції до Польщі залежало становище С[офонови]ча до Тетері та оцінка діяльності останнього. Але повторюю у цій справі дуже багато темних місць, які не висвітлюються у відомих мені документах.

Список моїх наукових робіт (тільки про Софоновича та його працю)

1. Влияние «Кройники» Феодосия Софоновича на киевский «Синопсис» – Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской СССР». Днепропетровск, 1972

2. «Кройника о початку и назвиську Литвы» Феодосия Софоновича и ее источники. «Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. Днепропетровск, 1973.

3. «Кройника» Феодосия Софоновича в історичній літературі – «Історіографічні дослідження в Українській РСР» К., 1973, вип. 6.

4. *«Кройника о земли Полской» Ф.Софоновича как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе – «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения, вып. 1, Днепропетровск, 1974.

5. «Вопросы изучения «Кройники» Ф. Софоновича в историографии – «Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения». Днепропетровск, 1975

6. *«Кройника» Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. – (Автореферат канд. дисс.) Днепропетровск, 1975.

7. *Феодосий Софонович – видатний представник історичної думки ХУІІ ст.» «УІЖ», 1977, № 12.

8. *Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

9. История Литвы в освещении украинского хрониста XVII века. – «Материалы межреспубликанской конференции научной по источниковедению и историографии прибалтийских республік Союза СССР», Вильнюс, 1978.

10. Вопросы публикации текста «Кройники» Феодосия Софоновича – Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск, 1978

11. К вопросу о достоверности «Историии Российской» В.Н.Татищева «Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения», Днепропетровск, 1976.

12. *«Кройника о землі Полской» Ф.Софоновича про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією» – «УІЖ», 1979, № 6.

13. До питання про авторство «Книги о побоїщі Мамая» – «УІЖ», 1980, № 9.

14. Історія Київської Русі у висвітленні українського хроніста XVII ст. Ф. Софоновича» – «Київська Русь. Культура, традиції» К., 1982.

З цих робіт я позначив ті, які найбільше придадуться по темі вашої роботи.

На цьому закінчую. З повагою Мицик

21.XI. 1982 р.»

(Машинописний оригінал. Рукою Я. Р. Дашкевича позначено дату отримання: «в[ідписав] 5. XII»)

№ 3

1982, грудня 20.

«Шановний Ярославе Івановичу*!

Щиро вітаю Вас із Новим роком!

Бажаю вам щастя, здоров'я, нових творчих успіхів!

20.XII.1982. Мицик

P. S. У мене є чимало (з польських архівів) матеріалу з історії України 60-х рр. XVII ст. Є дещо і про Тетерю, зокрема, маю цікаву згадку, що він був кумом Маховського та ін. Можливо, у Вас будуть якісь питання до мене, то прошу писати до мене.»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Адреса відправника: «320047, м. Дніпропетровськ, вул. Павлова 6 кв. 2 Мицик (Мыцык) Юрій Андрійович».)

№ 4

1983, лютого 16 (?).

«Шановний Ярослав Іванович*!

На жаль, післягетьманський період Тетері погано відбито у джерелах. Мені трапилося поки що лише 2 звістки про нього:

1. Новини «з Язловця, 15 лютого 1671 р.»

«… Тетеря, котрого пан обозний коронний скривдив, віднявши певні волості, перебуваючи коло турецького султана, (sug. pessimo consilio in format) своїми злими порадами є справжній неприятель нам».

2. Новини «зі Львова 27 лютого 1671 р.» звістка від п. Висоцького з Адріанополя, котрий за згодою візиря, знову їде до короля, «як теж йде слуга пана Тетері і сам пан Тетеря швидко за ним з Адріанополя до Волох рушив. Наказав він (Тетеря) своєму слузі, аби від короля експедитований до Волох, до нього повернувся». (Щоправда, кома може стояти і перед словами: «до Волох» – *Ю. М.*)

(Воєводський держархів у Кракові, ф. зібрання Піноцці, I. t. 372, с. 18. Переклад з польської).

Шановний Ярославе Івановичу! Якщо Ви будете посилатися на ці звістки і на мене, то дуже Вас прошу зробити це у приблизно такій формі: «у знайдених Ю.А. Мициком повідомленнях (звістках тощо) говориться …», а потім зробити посилання на зібрання Піноцці і т.д.

У мене все по-старому. До Львова можливо і не приїду влітку як планував спочатку, бо мушу везти студентів на практику до Москви. М. П.Ковальський видав нову книжку «Источники по социально-экономической истории

Украины (XVI – первая пол. XVII века Днепропетровск, 1982. У нас йде підготовка до IV Всесоюзної конференції з джерелознавства (1983), а також республіканської: з проблем історіографії (1984 р.)

З повагою Мицик»

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Вгорі рукою Дашкевича «пошт[ове] пов[ідомлення](?) 16.ІІ.[19]83», «в[ідписав] 28.2»)

№ 5

1983, листопада 16.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Щиро Вам вдячний за книги! Це для мене дуже важливий матеріал.

Невдовзі постараюсь і Вам дещо надіслати. Вийшла нова книжка Ковальського: «Источниковедение социально-экономической истории Украины XVI –XVII вв. Днепропетровск, 1983 (Акты о городах). Разом з цією книгою пришлю Вам книгу Швидько, яку я у неї обов'язково візьму.

Постараюся роздобути також книгу Ковальової. Пришлю бандероль очевидно наприкінці листопада. Історіографічну конференцію наші місцеві начальники поки що не визнають. Москва та Київ дали «добро». Тепер очевидно наступає етап новий, після якого можливо і Дніпропетровськ дасть «добро». Якщо справа буде владнана, то ми Вас сповістимо.

Дуже вдячний Вам за назви праць з інтересуючої мене проблеми Виз[ольної] війни. Сподіваюсь їх роздобути і використати при написанні своєї докт[орської] дис[ертації]

М.П. Ковальський все ще в Острозі. Його мати зараз між життям та смертю. Їй виявляється не 86, а 88 років. Вона при свідомості, але не рухається і т.д. Не щастить йому дуже й дуже.

Моя дочка вже одужала (майже) після операції апендициту. Тепер вже вона вдома.

Я зараз посилено займаюсь А.І. Лизловим («Скіфська історія»), планую дати статтю до «Жовтня» (з І.К. Свєшніковим) про «Театр Європи» та Берестецьку битву. Є й інші задумки, але як скоро їх можна буде реалізувати, не знаю напевно.

От поки що все.

До побачення!

16.XI. 1983 Мицик».

(Машинописний оригінал, завірений особистим підписом. На листі є позначка Я.Р. Дашкевича: «в[ідписав] 26. XI.»).

№ 6

1983, листопада 20.

«Дорогий Ярослав Романович!

Щиро Вам вдячний за книжки! Вони мені дуже придадуться. Надсилаю Вам книгу Швидько, яку Вам хотілося мати, а також збірник 1973 р. який

можливо Ви не маєте. Вийшла з друку нова книга Ковальського «Источниковедение социально-экономической истории Украины XVI–XVII Акты о городах) Днепропетровск, 1983. На жаль, ще не маю на руках цих книжок, бо Ковальський все ще в Острозі і мабуть буде там до грудня. Дочка моя вже майже одужала і скоро піде до школи. Мені вирвали два зуба і через цю дірку вже третій день не можу нормально жувати. Але думаю, що все наладиться. Оце і всі новини. Бажаю Вам усього найкращого.

20.XI. 1983. Мицик»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича: «в[ідписав]26.XI.»)

№ 7

1983, грудня 11.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Сердечно вітаю Вас з святом Нового Року! Бажаю вам щастя, здоров'я, нових творчих успіхів!

11/XII. 1983 р. *підпис*

P.S. Чи отримали Ви книжку Ковальського, яку я до вас направив, а також методичку. Прийшов план видань ДДУ на 1984 рік. Маємо знов гуманістичну, кафедра Ковальського - збірник з історіографії. Маємо також спільний з Ковальським посібник про матеріали польських архівів як джерело до історії України. Ковальський вже повернувся. Його мати померла. Він дуже тяжко переніс все це. На цьому закінчую.

Щиро Вам вдячний за поздоровлення! Мицик.»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича: «в[ідписав]31.XII.[19]83»)

№ 8

1984, січня 8.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Щиро Вам дякую за привітання! Зараз робота у мене в розпалі, часу обмаль і тому прошу пробачити, що друкую з помилками і з стилістичними огріхами.

Ми обговорили план майбутньої конференції. За нашими пропозиціями має бути 5 секцій: 1.Теоретико-методологічні проблеми (я даю назви приблизно). 2. Історична думка середньовіччя. 3. Революційні рухи нового часу в історіографії. 4. Актуальні проблеми новітньої історії в історіографії. 5. Викладання історіографії.

Назви дуже приблизні, але суть я передав досить точно. Поєднали ми, як то вимагалося вітчизняну і загальну історію. Але наш проект пішов у Київ і там його будуть перероблювати. Як воно там буде, дізнаємося очевидно навесні, коли до нас приїдуть В.Г. Сарбей та В.А. Дунаєвський (вони являються найбільш зацікавленими істориками з-за меж нашого міста).

Конференція буде менша, ніж джерелознавча, планується запросити 50 гостей. Поки що ніхто нічого не збирає, але як тільки щось проясниться, я дам знати.

Щодо тез на минулу конференцію, то вже почався збір і комплектування книги на 1985 р. Власне це почалося вчора, та от я забув спитати який має бути обсяг. Я про це дізнаюся на днях і сповіщу Вас. А взагалі, чим менше, тим краще – це золоте правило всіх редколегій діє і у нас. Можете надіслати мені тези зразу, якщо вони вже у Вас готові. Якщо не все впорядковане, то трохи зачекайте, я пізніше вкажу орієнтовний обсяг. Ковальченко обіцяв нам помогти пробити у Москві 20 друк. аркушів, бо нам більше 10 не дають.

Щиро Вам вдячний за повідомлення про Подільську конференцію. У мене дуже багато матеріалу про Поділля, та один раз мене вже не включили. Тепер буду робити другий захід, сподіваючись, що мої знайомі з Кам'янця-Подільського допоможуть мені у цьому.

М. П. Ковальський вже оправився після втрати матері. Щоправда він зараз хворіє, у нього радикуліт. Та вже він має розпочати роботу і сподіваюся, що його наукові справи увійдуть у нормальне русло.

Ще раз вітаю Вас і Ваших близьких з Новим Роком! До побачення! Мицик.

8/I. 1984»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича: «післав тези в[ідписав] 22.I.[19]84»)

№ 9

1984, січня 11.

«11/I-1984.

Шановний Ярославе Романовичу!

Перш за все сповіщаю, що обсяг тез повинен бути 3 стор. машинопису. Надсилайте їх на мою адресу, я далі доведу їх куди треба.

Отримав листа від Н.С. Рашби. Він пропонує зробити зб[ірник] статей чи документів про боротьбу проти Осман[ської] імперії у XVI–XVII ст. (XV – XVII ст.) і сподівався на Вашу підтримку у Єревані і т. д. Чи реальна ця справа? Чи можливе видання нашою (я, Ви, Рашба та ін. – місця поставив без належного порядку, так що Ви сподіваюся не будете на мене сердитися). Чи можна взагалі видати в Єревані скажімо окрему мою статтю, наприклад: «Нові матеріали польських архівів про участь вірмен у визв[ольній] боротьбі укр[аїнського] народу в XVI–XVII ст.»

З нетерпінням чекаю на відповідь. До побачення. Мицик.»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича: «в[ідписав] 22.I.[19]84.»

№ 10

1984, січня 31.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Ваші тези отримав і передав Миколі Павловичу! Спішу Вам повідомити, що нам можливо вдасться добитися більшого обсягу для друкування тез конференції. Отже надсилайте також розширений варіант тез (9–10 стор. машинопису) і тоді постараємося пустити до друку саме цей варіант тез. На протязі лютого я думаю Ви зможете це зробити. Надсилайте тези (2 варіант) також на мою адресу.

31.I.1984. Мицик.

P. S. Дякую за новини. Сподіваюся прийняти участь у Подільській конференції

P. P. S.S. Прошу пробачення за поганий почерк та стиль. Дуже поспішаю.»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича: «Пошт[овий] шт[емпель] 3.II. [19]84. В[ідписав] 24.II.[1984], вислав провієрені (?) тези»

№ 11

1984, березня 2.

«2.III.1984р.

Дорогий Ярославе Романовичу!

Отримав сьогодні Вашу бандероль і листа. Завтра передам Ковальському. Між іншим, виходжу на роботу після місячної відпустки. Сидів у лютому вдома і писав. Конференція у нас буде точно (у жовтні). Були у нас Дунаєвський В. А. та Сарбей В. Г. Було повністю перероблено план роботи і вирішили в один день прослухати доповіді, які будуть торкатися тієї ж методології та теоретичних проблем, про які ми з Вами говорили. Щоправда, ми хочемо зробити хоч пару секцій, (а які вони будуть – буде залежати від заявок). Надсилайте тези: 3 стор[інки] машинопису, до 15 квітня на мою адресу. З повагою. Мицик.

У нас вийшла книга: А. К. Швидько. Борьба народов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая пловина XVII – середина XVIII в.) Днепропетровск, ДГУ 1983, 5 п[ечатных] л[истов])»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича: «в[ідписав] 2.IV.[1984]»)

№ 12

1984, березень (?).

«Дорогий Ярославе Романовичу!

На роботі я побачив уже папери щодо конференції і там на обговорення виносять доповідь по 6 напрямках (для Вас цікавими по-моєму будуть такі:

1) «Історіографія історичних зв'язків та дружби народів СРСР» (я думаю тут у Вас є що сказати про вірменські та половецькі справи)

2) «Питання історії та методології історіографічних досліджень»

3) «Актуальні проблеми сучасної бурж[уазної] історіографії»

4) «Історіографія у вузах, питання викладання та наукової розробки.

Треба до 15 квітня надіслати тези:

1)об'єм до 3 стор[інок] машинопису (з апаратом довідниковим)

2)мова (тез) російська

Офіційна адреса: 320625, м. Дніпропетровськ пр.. Гагаріна, 72, Дніпропетровський університет істфак, Оргкомітет Всесоюзної конференції по історіографії. Відп[овідальний] секретар оргкомітету доц. Швидько Г.К.

(конференція буде в жовтні 1984) До побачення! Мицик»

(Автограф. Вгорі листа позначка зроблена рукою Я.Р. Дашкевича «В[ідписав] 2.IV. [19]84»)

№ 13

1984, березня 19.

«19/III. 1984 р.

Дорогий Ярославе Романовичу!

Після того, як я надіслав Вам листа з повідомленням про тематику конференції, я отримав Вашого листа. Не виключаю того, що мого листа Ви ще не отримали, тому вирішив продублювати його текст:

До 15 квітня треба надіслати тези (3 стор. машинопису через 2 інтервали (разом із апаратом) на адресу: 320625, Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, ДГУ, истфак оргкомитет Всесоюзной конференции по историографии. Можна надіслати і на мою адресу, хоч я і не секретар. На обговорення винесено наступні доповіді (далі йде перелік 6 тем). Для Вас підійдуть: 2. Вопросы истории и методологии историографических объединений. 3. Историография исторических связей и дружбы народов СССР. 5. Актуальные проблемы критики современной бурж[уазной] историографии. 6. Историография в вузах: вопросы преподавания и научной разработки.

З повагою Мицик.

P. S. Ковальський повіз докт[орську] дис[ертацію] у Москву на друге обговорення. У Швидько вийшла нова книга.»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича «в[ідписав]2.IV. [1984]»

№ 14

1984, квітня 10.

«Шановний Ярославе Романовичу!

Надіслав Вам листа відносно конференції, але й досі не отримав Ваших тез. Сьогодні вже 10 квітня, а строк подання тез кінчається 15-го. Щоправда можна зробити деякий виняток і якийсь там тиждень справи не змінить.

Черкніть, прошу Вас хоч пару рядків. Чи плануєте Ви приїхати на конференцію чи надсилаєте тези і т.д.?

З повагою Мицик

10/IV.1984»

(Автограф. Листа написано на листівці з портретом І.Гонти невідомого художника. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича «в[ідписав] 15.IV»)

№ 15

1984, червня 12.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Сьогодні отримав Вашого листа і одразу ж даю відповідь. Перш за все про конференцію. Я питався у Швидько, бо вона член оргкомітету, про долю Вашої доповіді. Вона відповіла, що тези Вашої доповіді не було включено до програми після обговорення (проекту програми) у Москві. Справа в тому, що історіографічна конференція буде значно меншою, ніж джерелознавча (нам дають максимум 50 місць для іногородніх). Тому вирішили не запрошувати тих, хто вже виступав на джерелознавчій конференції, а вважаючи на велику кількість заявок, надати слово іншим історикам. На жаль, у цій ситуації я навряд чи зможу помогти, тим більше, що навіть не входжу до складу оргкомітету.

Щодо В.Т. Пашуто, то у мене теж пов'язані з ним найкращі спогади. Він колись сказав мені, що рецензував мою кандидатську дисертацію у ВАК СРСР і дав позитивний висновок. Це у свій час для мене дуже багато важило. У тому, що я маю вчену ступінь, є вклад таким чином і Володимира Терентійовича.

Я планую виїхати до Чернігова на конференцію краєзнавців (разом із Г. К. Швидько). Начебто нас запросили. Степанков написав, що у травні була якась конференція у Кам'янець-Подільському, але я б і не зміг поїхати, та й пізно дізнався.

Зараз маю роботу по горло. Сподіваюсь, що порадую Вас новими публікаціями. Готуємо збірник на 1985 р. з тезами доповідей джерелознавчої конференції. Ваша стаття у портфелі. Як Москва дасть добро, то надрукуємо тези.

У відпустку йду з 5 липня. Думаю поїхати з сім'єю на Азовське море, а потім до моєї бабусі на Полтавщину. Серпень планую провести у Москві, керуючи практикою студентів. Не знаю правда, чи вийде, як планую (у серпні). У Львові буде М.П.Ковальський).

Зараз я вставляю пару зубів (на жаль, сталевих). Сьогодні вже вставили, щоб приміряв на протязі тижня, пробував. Ця тяганина із парою сталевих зубів триває з різних причин уже кілька місяців, а враження таке, наче у роті повно каміння, як у Демосфена. Може воно й на користь. Буду краще вимовляти слова, бо як поспішаю, то мене не завжди й розбирають, якщо чують вперше або знають мене недавно. Взагалі учбовий рік був для мене дуже тяжкий, як і минулий. Майже півроку виконував обов'язки зав. кафедрою. У

цьому ж році головую і досі у факультетській профспілці, являюся членом партбюро, куратором. Читав аж три лекційні курси: своїх слов'ян, новітню історію країн Азії та Африки, а на додачу, ще й давній Схід. Вчора нарешті прийняв екзамен з історії давнього світу (не тільки з історії Сходу, але й Риму (імператорського). Сьогодні вже почав гнати лекції заочникам, а як скінчу, то приїде ще одна партія бажаючих заочно отримати дипломи, тож буду начитувати їм середньовічну та нову історію країн Азії та Африки. У п'ятницю їдемо полоти у підшефний радгосп (до речі у те село, звідки родом мої предки по материнській лінії – село Волоське, там і досі моя тітка живе, так що у такому селі не гріх і пополоти). Брат мій (*Ігор – І. Т.*), котрий оженився у вересні 1983 р. у квітні вже розвівся, довівши тим самим ще раз, що ми з ним дуже різні люди. (У мене 7 червня була 15 річниця весілля).

Словом чекаю відпустки. Думаю, що у вільний час встигну дещо зробити. От власне і все. Щиро шкодую, що так вийшло з Вашими тезами, та мабуть уже так воно судилося. Якщо може щось нове проблисне, то я Вас повідомлю.

До побачення! Мицик.

12/VI. 1984 р.»

(Машинописний оригінал завірений особистим підписом Ю. А. Мицика. Угорі листа позначка Я.Р. Дашкевича «в[ідписав]21.VI. [1984]»).

№ 16

1984, грудня 27.

«Вельмишановний Ярославе Романовичу!

Щиро вітаю Вас із Новим Роком! Бажаю щастя, здоров'я, нових творчих успіхів!

27/XII 1984 р. Мицик

P.S. У мене все по-старому. Вийшла з друку методичка (у співавторстві) «Методические указания к семинарским занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII века» Днепропетровск, 1984, 3 друк[ованих] арк[уша], там я вмістив ряд фрагментів з укр[аїнських] літописів (Софонович за 1654-7 рр. та ін.)

Ваші тези здані до друку, щоправда прийшлось скоротити історіографію, бо вирішили, щоб усі тези не перевищували 7-8 стор. Дуже прошу Вас, від імені редколегії, зробити коротеньку рецензію (хоч на 1 стор. машинопису) з якої-небудь установити (музей, інститут, архів тощо, хоч і з Вірм[енської] РСР) єдине треба, що рецензія була на статтю, а не на тези доповіді.

У нас є деякі новини М.П.Ковальський захистився, Г.К. Швидько у Москві на ФПК чи щось таке. Дещо друкуємо, та про це я напишу інколи воно вийде з друку. От поки що й усе.

До побачення.

Мицик.»

Автограф. Листа написано на новорічній листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича «в[ідписав] 7.I.»

№ 17

1985, березня 23

«Вельмишановний Ярославе Романовичу!

Отримав Вашого листа і у відповідь надсилаю свою нову працю у співавторстві з Миколою Павловичем (він уже отримав повідомлення про затвердження ВАК СРСР його докт[орської] дис[ертації]), а також свіжий примірник германістики. Сподіваюсь, вони Вам придадуться. Цікаво було б знати Вашу думку про «Анализ архівних источников…»

Щодо мето дичок, то тут справа така. У методичці «методические указания к практическим занятиям…» мені належить текст, починаючи з стор. 33 до кінця (без «Синопсису», котрий підготував Микола Павлович) у «Методических указаниях к изучению курса «Источниковедение истории СССР» – мій весь текст, починаючи з стор. 20. (деякі дрібні мої вставки можуть не братися до уваги).

Щодо того, чого я друкую такі тексти у нікому чи майже нікому не відомих методичках, то можна поставити зустрічне питання: а де друкувати? По-моєму проблема стоїть просто, як Колумбове яйце: або друкувати ці діла у методичках, або зовсім ніде. У такій ситуації я вибрав перше. Щоправда я намагаюсь надрукувати тексти джерел і у інших виданнях. Так, у 1984 р. у «Летописях и хрониках 1984»/ М., Наука, 1984, я вмістив публікацію дуже важливого «літописця» Дворецьких 1340-1673 рр.), але ця публікація чекала на свою чергу 6 років. У літописі указ[аному] (?) була і своєрідна концепція і зовсім нікому невідомий текст. А як бути з Густинським літописом, хронографом, котрі колись видавались фрагментарно, як у випадку з хронографом. Тут важче довести редколегіям необхідність публікації.

Зараз я у докторантурі (з 15 лютого 1984 р.), обробляю «записки іноземців» до історії Визвольної війни. Квартирна проблема як була, так і без зрушень. Щоправда, міністерство шляхів сполучення СРСР приділило трохи не 0,5 млн. крб. на знос частини нашої вулиці. У цьому році знесуть сусідній будинок № 4 (останній вже з краю), а як залишаться гроші, той частину сімей з нашого будинку № 6 (ветхого) теж переселять у нові квартири. Цікаво, чи потраплю я з своєю сім'єю у цю когорту щасливчиків, чи знов прийдеться довгенько почекати.

От поки що усі мої новини. Звісно, можна було б дуже довго розповідати про моє життя-буття, насичене всілякими проблемами, інколи такими. Що краще б їх і не було, але тут не стане часу, паперу і Вашої охоти все це перечитувати. Так що на цьому свого коротенького листа закінчу. Не знаю чи буду у Львові у цьому році, хоч мені дуже потрібно поритися в архівах та бібліотеках. Можливо зумію Вас побачити на подільській конференції, куди можливо запросять мене. Після літа таки думаю кудись поїхати хоч на 10 днів (Москва, Ленінград, Київ, Львів, можливо Мінськ). Між іншим, львівське МБА перестало висилати книжки XIX ст.. на польській мові до нашого університету (Темберський, Грондський Медекша, Освенцім та інші мемуарис-

ти та хроністи XVII ст. у польських перекладах XIX ст.). Це ставить мене у скрутнувате становище, бо тепер замість того, щоб дома читати книжки, у інших містах сидіти в архівах, буду змушений змінити свої плани і багацько часу вгатити на вивчення публікацій, котрі покрилися пилом за межами Дніпропетровська. Не думаю, щоб аж такий значний був попит на польськомовні видання XIX ст., як і те що у Львові ці видання дуже великий раритет).

На цьому закінчую. До побачення!

23/III 1985 р.»

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Вгорі рукою Я.Р. Дашкевича позначено «в[ідписав] 9. IV. [1985]»)

№ 18

1985, травня 18.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Дуже вдячний Вам за листа. На жаль, навряд чи зможу скористатися Вашою пропозицією прийняти участь у конференції. Я хоч і перебуваю у докторантурі, але часу обмаль. То те, то се…. Зробив рукопис книжки про записки іноземців як джерело до історії Визвольної війни, кілька статей. Основний час ішов на інші справи. Наприклад, багато клопоту доставляє мені мій молодший брат, котрого, на жаль, я прописав до себе ще у 1979 р. Він не дурень, але вчитися практично перестав з 3-о курсу. Дівчата, п'янки і т. д. Тепер він вчителює, збирається вдруге розводитися… На днях, будучи п'яним, вистрибнув з 5-о поверху гуртожитку, де був у друзів і лише тому, що потрапив на дерево «отделался легкими ушибами». Через це мене знає вже весь університет, інколи мене плутають з братом (думають, що це я вчинив такий «подвиг»). Мав я через це і неприємну розмову з ректором. Лобуреві вже 24 роки, а поведінка – як у 12-річного. Не знаю, що він ще може вітчебучити. Всі ці неприємності виводять мене з рівноваги. Замість того, щоб думати про докторську дисертацію, я мушу займатися "różnymi bzdurami". Вигнати його не можна (без його згоди) з моєї халупи. Хоч і живе в основному на приватних квартирах, але пальцем не ворухне, щоб вирішити цю проблему, наприклад, зайняти (і здобути юридично) квартиру, яка звільнилася у сусідньому будинку.

Отже, замість інтенсивної праці у травні, я втрачаю темп і наберу його хіба що у червні. Де буду літом, ще не вирішив. Хотілося б на Чорне море або в Карпати. Мицик

P.S. Відносно наших видань у бібліотеках СРСР я зроблю все, що можна.

PP. SS. 19 травня отримав листа від Степанкова, що з 21-о у Кам[янці]-Под[ільському] починається конференція. Але офіційного запрошення не маю. Через це ніяк не можу приїхати.

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа рукою Я. Дашкевича позначено:"Відписав 27. V. [1985]")

№ 19

1985, травня 26.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Дякую за теплий відгук. Сподіваюся, що в цьому році чимсь Вас ще порадую. Поки що у мене вийшла з друку коротенька замітка про нову Роксолану (Жовтень, 1985, № 3). Щодо Вашої статті, то вона, як і весь збірник, зараз у типографії. Можливо, що вийде з друку до літа, але швидше справа затягнеться до листопада. М.П.Ковальський вже отримав диплом докт[ора] іст[оричних] наук. Я поки що тільки починаю входити в ритм праці, бо були інші невідкладні справи. Вітаю Вас з 1 Травня.

Мицик.

P.S. Пробачте, що пишу нерозбірливо. Зараз машинки нема під рукою, приходиться дряпати «рукою власною».

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа позначка Я. Р. Дашкевича «в[ідписав] 7.V.[19]85»

№ 20

1985, серпня 15.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Перш за все про справи. Нарешті вийшов у світ збірник «Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории», Днепропетровск, ДГУ, 1985, де надрукована й Ваша стаття. Як і всім авторам Вам буде надіслано 10 примірників збірника. Надіслано буде через канцелярію, бо так швидше. Але канцелярія не бере накладну плату. Тому прошу Вас надіслати 12 крб. за 10 примірників на мою адресу (1 книга коштує 1 крб. 20 коп.). Вийшов у світ свіжий випуск германистики «Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени» Днепропетровск, ДГУ, 1985. Є там кілька цікавих для вас статей, в тому числі і моя, де подано публікацію німецької брошури про Хотинську війну. Вийшла свіжа книга М. П. Ковальського «Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI - первая половина XVII в.) Днепропетровск, ДГУ, 1985, 64 с. Один примірник передав я Вам через Я. Д. Ісаєвича. Ковальський повернувся з Криму і їде у Острог, дав він мені лише 10 примірників своєї роботи і тому надсилаю лише 1 примірник. Вийшла моя з І. К. Свєшніковим стаття у «Жовтні» № 7. Цікаво, яка Ваша думка пор весь цей матеріал, чи читають львів'яни цей номер журналу?Ось поки що все з наукових новинок.

Г. К.Швидько зараз у відпустці, С. М. Плохій повернувся з фестивалю у Москві, де був делегатом. Збираємо матеріали для нових збірників з германістики та джерелознавства.

Я був, отримавши перший раз в житті путівку (але не на місці роботи) на Кавказі (теж перший раз у житті) був разом з дружиною. Спочатку прибули в Краснодар, де я трохи оглянув місто за 2 години. Потім прибули у Армавір, де відпочивали10 днів. Були на екскурсії у Ставрополі, 4 дні лазили по горах.

Потім 10 днів були в Туапсе, де накупалися у Чорному морі по саму зав'язку. Після цього приїхав до Києва, де була в санаторії дочка (у неї по суті розпочався туберкульоз легенів і якщо не пригасити зразу цей процес, то буде погано). Дочка хворіє з минулої осені. У санаторії в Ірпені була 2 місяці. Тепер буде ходити у 8-й клас в інтернаті під Дніпропетровськом для дітей з таким и захворюваннями. Але начебто дочка поправляється і сподіваємося на краще. (До речі, в Києві я був у липні понад 2 тижні, де працював над фотокопіями з польських архівів, переданих до 300-річчя возз'єднання. Знайшов там багато цікавого). У середині вересня знов планую прибути до Києва.

От поки що все. До побачення! Бажаю Вам всього найкращого!

15/VIII. 1985 р. Мицик.»

(Машинописний оригінал, особисто підписаний автором. Зверху листа рукою Я. Р. Дашкевича позначено: в[ідписав] 9. IX.[1985]")

№ 21

1985, вересня 16.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Отримав Вашого листа і вирішив одразу ж відписати. Перш за все, повідомляю, що ваші 12 крб. за збірники отримав і передав на кафедру людині, яка відповідає за тираж. Сподіваюсь, Ви вже отримали 10 екз. збірника, бо розсилку вже зробили для всіх авторів. На Ваше прохання з готовністю вишлемо ще германістику та уч[бовий] посібник посібник Ковальського, тільки дещо пізніше.

У нас зараз новин небагато. Микола Павлович вже професор. Я більше займаюсь хатніми клопотами, ніж докт[орською] дис[ертацією]. Справа в тому, що я нарешті отримав нову квартиру у новому будинку 2 кімнати (27, 25 кв. м.), кухня, клозет, ванна, 2 лоджії і звичайно коридорець (загальна площа більше 49 в. м.). Хотів я був скористатися тим правом, вірніше «правом» на додаткову жилплощу як канд. Та до., але тільки марно втратив час. Мені дали 9х3=27, тобто мінімальну для нашого міста площу на одну особу. Мої слова про «право», про дійсну потребу в окремому закутку для науки, нарешті для того, щоб кудись запхати свою не таку вже й маленьку бібліотеку (її нема куди дівати на моїй старій квартирі), не кажучи вже про неприємне захворювання легенів у дочки, було «гласом вопиющего в пустыне». Щоправда, ДДУ дало мені відповідного листа і т. д., але директор заводу, котрий зносить частину нашої вулиці, бо йде реконструкція, майже не глянув на того листа. Але все-таки, дуже важливу проблему я вирішив. (Між іншим, у нашому дворі живе стара баба (83 роки), яка нікуди не хотіла виїжджати, родоначальниця цілого клану п'яниць, уркаганів тощо, мати двох рецидивістів та бабуся ще двох, власне один з онучків не стільки рецидивіст, скільки дрібний злодюжка і просто подонок. Так от їй дали з синком, котрий у свої 60 років може й попрацював років 7 максимум та ще й не живе фактично з нею, двокімнатну квартиру та ще й на 5-у поверсі, тобто кожному по окремій

кімнаті. Моя квартира у тому ж будинку на 8-му поверсі (а всього 9 поверхів). Отже тепер ми будемо жити на Лівобічній, а не Правобічній Україні, у районі, який давно колись прозвали «Амур – пески, где нет тоски», натякаючи на його сумнівне минуле. Тут уже добре, чисте повітря, тобто чисте для нашого міста. Під нами на 1-му поверсі овочевий магазин, поруч універсам, пошта і всі необхідні служби побуту, навіть старе кладовище, котре планують переробити на парк. Дуже тихо, не такий гамір і шум, як на старому місці. Правда, якщо р. Дніпро була від мене за 500 метрів, то тепер пересунулася на 3 км. Зате поруч канал, озеро. Від центру набагато далі, ніж було на старому місці, зате транспорт ходить набагато краще і я втрачаю на шлях до ДДУ ту саму годину, що й раніше. Моя нова адреса така: 320125, м. Дніпропетровськ, Героїв громадянської війни, 5, кв.28. Правда, не спішіть писати поки що на цю адресу, бо ми туди переберемося лише у жовтні (там ще немає газу і маса «недоделок», слабі двері, поганенькі вікна і т.д.) Зараз приходиться ґрунтовно це переробляти) Цікаво, що поруч з нами вулиця Червоного козацтва. Ех, якби були дали нашій вулицю таку назву, все ж таки було б ближче до моєї проблематики.

Отже в цілому я задоволений своєю першою в житті отриманою хатою (добре, що не вліз пару років тому в кооператив, як мені пропонували). Вирішилася до певної міри і моя болюча проблема з братом. У жовтні він заїде, у мою стару халупу і буде жити там один як пан, чекаючи на свою однокімнатну квартиру. З 2-ю жінкою його шлюб теж виявився «скоропалительным» і хоч у неї мала дитина від нього (9 місяців). Живе жінка його у Миколаєві і навіть прописатися не хоче разом з ним, знаючи, що він у такому випадку отримав би 2-кімнатну квартиру.

От бачите, новин і немає, а як згадав про свою нову хату, то вже й листа добрячого намахав. (Міг би й більше написати, та це більш годиться для мемуарів.).

Зараз до речі, працюю над мемуарами Єрлича, вже обробив їх. Переходжу до А. С. Радзивілла та його спогадів. Так крок за кроком роблю такий собі путівник для кожного, хто хотів би зайнятися Визв[ольною] війною. Хочу дати розгляд джерел, наскільки вистачає духу і здібностей, щоб люди не втрачали силу праці, вишукуючи та бредучи навпомацки по хащах.

Дочка моя почуває себе краще. Діагноз у неї такий – віраж туберкулінових проб, популярно кажучи майже туберкульоз на 1-й стадії. Але діло начебто пішло на поправку. Вона ходить в інтернат під містом у Придніпровську. Там дуже добрі природні умови, але колектив не дуже добрий. Справа в тому, що там, як виявилося знаходяться не тільки хворі діти, але з «неблагополучних» сімей (сім'ї без батька, або такі, де батько, а то й мати п'є і т. д.) Якщо вона поправиться зовсім, то зразу заберемо з інтернату і буде тоді ходити до школи, яка знаходиться буквально за 100 м від нашої нової квартири.

Про Вашу статтю обов'язково поговорю з Миколою Павловичем. У нас у далекій перспективі планується чергова краєзнавча конференція, подібна

тій, що була минулого року у Чернігові. Так що, готуйте про всяк випадок матеріалець про далеке минуле нашої області. Якщо зважити, що у нас було 5 січей з 7 і центр справжньої Січі був на території нашої області, а не тієї захолустної Запорізької, то думаю, що Вам буде про що написати. Але це ще поки що скоріше «прожект», ніж реальність. І все-таки сподіваємося, що Київ дасть добро на проведення цієї конференції. Я планую в грудні, як все буде гаразд, знов поїхати до Чернігова, де будуть проводити чергову краєзнавчу конференцію, щоправда локальну. Гостей буде мало, але тези повинні зробити. Влітку думаю їхати до Москви. Потрібно мені буде попрацювати у Львові. Якщо буду туди їхати, то обов'зково дам Вам знати. На жаль, до Львова я можу поїхати або з студентами або на якусь конференцію, бо якусь так випадає, що зупинятись ніде. До Гербільських, у котрих я зупиняюсь, як дуже велика буває потреба, незручно, бо все-таки людям клопіт. Тай взагалі до знайомих через це не люблю звертатися. Колись, ще у 1974 р. В. В. Грабовецький поміг мені поселитися на якійсь порожній і холодній турбазі в центрі Львова. То була розкіш!

От поки що всі мої новини. Звичайно, новин більше, але особливо важливих немає. От поки що все. Щиро дякую за листа і цінні бібліографічні вказівки! Бажаю Вам всього найкращого!

До побачення! Мицик

16/IX -1985 р.»

(Машинописний оригінал, особисто підписаний автором).

№ 22

1985, вересня 30

«Дорогий Ярославе Романовичу1

У великому поспіху (все ніяк не переїдемо на нову квартиру) надсилаю Вам 2 екз[empляри] свіжої германістики та 5 книжок М. П. Ковальського. Більше у мене під рукою не було. Пізніше вишлю, як треба, (напишіть мені будь-ласка) ще кілька книжок германістики.

Оскільки це не мої особисті видання, то прошу Вас вкинути у конверт 3 крб. за германістику. Мицик.

30/IX 1985 р.

P. S. Надішлю Вам також скоро свіжу книжку «Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа1648–1654 гг.» (ДГУ, 1985)»

(Автограф)

№ 23

1985, листопада 10.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Чи отримали Ви мою нову книжку «Записки иностранцев…»? Напишіть мені будь-ласка про це. Зараз я вивчаю рад[янські] публікації про Визв[ольну]

війну, якраз дійшов до Вашої книги «Укр[аинско]-арм[янские] связи в XVII веке». Чи не могли б Ви дати кілька «ciekawostek» з приводу документів № 28-31, або того як збірник і ці документи готувалися до друку, коли і як було прийнято рішення про його підготовку. Що чути про збірник вірмен «Украина в арм[янских] средневековых источниках», про який Ви згадуєте (с.4). Чи вийшов він, хоч по-вірменськи, чи десь покривається курявою в шафах? Черкніть, будь-ласка і про це.

Я вже живу на новій квартирі постійно, так що пишіть на нову адресу. Відомості не дуже важливі, хіба що викреслили з темплану германістику, джерелознавчій збірник. Щоправда є реальні шанси їх поновити, але в обсязі 7 друкован[их]. арк[ушів]. Як щось проясниться, напишу. Вийшла нова книга Швидько про вплив возз'єднання Укр[аїни] з Рос[ією] на розвиток міст Лівобережної України. Дочку я забираю з інтернату, буде ходити в нормальну школу біля нашого будинку.

До побачення. Мицик.

10/XI. 1985 г.

P. S. На якій посаді Ви були в 1969 р., де працювали тоді?»

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Вгорі листа рукою Я. Р. Дашкевича написано: «в[ідписав] 24.XI. [19]85")

№ 24

1985, грудня 7.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Виконую частину Вашого доручення: надсилаю Вам пару посібників Ковальової та пару збірників. На жаль, один примірник посібника виявився підписаним, але думаю, що для Вас це не буде мати особливого значення.

Щиро Вам дякую за список рецензій та ін. щодо Вашої книги. Між іншим рецензію Закжевської-Дубасової я маю, бо виписував цей ж[урна]л, ще коли був студентом. Тепер вивчаючи цю рецензію уважно, бачу,що вона просто огидна, оскільки маскує під сучасною термінологією старі «теорії» Равіти-Гавронського і К°.

Новин у мене особливих немає. Сиджу дома й пишу помалу. Швидше не виходить, бо на жаль я трохи не той, що був 10 років тому. Але вже написав огляд публікацій по історії Визв[ольної] війни (радянських), тепер пишу про дорадянські публікації та іноземні. МБА працює паскудно, якщо говорити про польську літературу. Тепер ще новина: зачиняються на ремонт ГПИБ РСФСР, та ще дві всесоюзні бібліотеки, що звузить мої можливості користування старими книжками.

Вийшла моя стаття і Миколи Павловича у «Вопросах істории» № 10 за 1985 р. про укр[аинские] літописи. За збірники на 1986 р. питання ще не вирішене, але вже ясно, що джерелознавчий не буде перевищувати 7 друк[ованих] арк[ушів] у кращому випадку. Посібник Швидько я надішлю Вам дещо пізніше. Між іншим вона потрапила у план і на 1986 р.

Купив 2 шафи для білизни, у хаті стало трохи вільніше, але ніяк не може жінка вибрати стіл та «стінку» і тому житло виглядає трохи як ломбард.

От поки що все. Як буду надсилати посібник Швидько, то додам ще кілька слів про своє життя-буття.

До побачення! Мицик.

7/XII – 1985 р.»

(Машинописний оригінал. Вгорі рукою Я.Р. Дашкевича записано: «в[ідписав] 12.XII-1985")

№ 25

1985, грудня 10.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Дякую Вам за листа, деякі місця з якого мені особливо придадуться. Надіслав Вам бандероль, тепер склав і другу. На жаль, не знаю, який Ви маєте на увазі путівник по історичному музею. Щоправда в 1985 р. випустили маленький (з мізинець лише у висоту) сувенірний екземплярчик, дуже гарно зроблений. Там є кілька цікавих фотографій, але наукової цінності він не має ніякої. Через гарне поліграфічне оформлення він блискавично зник з магазинів, та й тираж був не дуже великий. Я маю лише один екземпляр. Якщо Вам дуже потрібно, то я пізніше відішлю його Вам. Але може Ви маєте на увазі щось інше, то напишіть будь-ласка.

Годину тому я отримав виклик на конференцію краєзнавців в Чернігів. (24-25 грудня). Постараюсь туди поїхати, бо треба попрацювати в Києві хоч пару днів. До того ж обіцяють видати тези. Я взяв тему приблизно таку ж, як і рік тому. Тоді я виступав про польські джерела про Виз[вольну] війну на території Чернігівщини, а тепер взяв ширше – за весь XVII вік. У мене вже мішається зараз в голові, бо з братом і з дочкою розмовляю по-українськи, з жінкою - по-російськи, сьогодні опрацьовував польські публікації, а на додачу придбав «Уніту» я спробував почитати по-італійськи). Отже, через це вилазить «вік» замість «століття» тощо.

Зараз я майже скінчив опрацьовувати радянські публікації з історії Визв[ольної] війни, з дореволюційних залишилося три кити: Акти ЮЗР, АЮЗР та Жерела. Щоправда, я вже проскочив до польських і займаюсь і ними, коли набридають всі ті «Археографические комиссии». Поки не скінчу цю марудну роботу, не зможу по справжньому перейти до конкретних джерелознавчих питань. Зате набагато краще стало уявлення джерельної бази, перспективи пошуку, помітив у себе вже ряд помилок (у старих своїх роботах).

Перечитав Ваші два листа і згадавши про половецьких баб сповіщаю вам, що наші археологи притягли з експедиції три баби і поклали їх у Бот[анічному] саду поруч з ДДУ. Складають наші свою колекцію, на відміну від музейної (облмузею). На жаль, я не зміг прийняти участь у двох подільських конференціях, хоч мене і запрошували. Тут склалася така ситуація, що я вирішив не писати туди, хоч був шанс проскочити. По-перше, я зараз маю дуже швидко писати текст докт[орської] дис[ертації], бо з мене через якийсь

час суворо спитають, чим я займався у докторантурі і тези на 1–2 друкованих машинописних аркуша будуть лише погіршувати моє становище, бо скажуть, що я «распылялся». По-друге, «овчинка не стоит выделки», бо подільські теми не зовсім збігаються з моїми інтересами. По-третє, редколегії так скорочують тези, щоб помістити багацько свого мотлоху, що залишається тільки назва теми, пара слів про необхідність її вивчення…і все. По-четверте, мені бухгалтерія не оплатила б ці відрядження, тим більше, що я вже був у цьому році у Києві і тепер вибивати буду відряджен[ня] до Чернігова.

Дуже вдячний Вам за запрошення до Львова! Сподіваюсь, що у наступному році, у дру[гій] половині його, зможу скористатися з Вашої пропозиції. (Влітку планую заїзд на місяць до ЦДАДА). До речі, зараз йдуть широкі плани видання Литовської Метрики, так я через Г. Боряка замовив для себе на свій страх і ризик 4 книги ЛМ (I – до 1990 р. планую підготувати, інші – до 2000 р.).

З нетерпінням чекаю на Вашого листа!

Пишіть побільше критичних зауважень, щоб я не повторив своїх помилок у докт[орській] дис[ертації]. Буду Вам дуже вдячний.

На цьому закінчую. Хоч думаю, що ще напишу Вам у цьому році, але хочу привітати Вас з Новим роком і побажати Вам здоров'я, щастя, успіхів у науці та в усіх Ваших справах!

10/XII-1985 р. До побачення!

Мицик

(Машинописний оригінал. Вгорі листа рукою Я. Р. Дашкевич написано: "в[ідписав] 31. XII. [19]85")

№ 26

1985, грудня 19.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Щиро вітаю Вас із Новим Роком! Бажаю Вам щастя, здоров'я та нових творчих успіхів! Мицик

19/IX. 1985 р.

P. S. Надсилаю Вам свій список наукових робіт. Оскільки я друкувався майже в усіх виданнях істфаку ДДУ 70-80-х рр.., то Ви зможете встановити, яких збірників у Вас бракує. Напишіть про це, а я вишлю, що треба. Планую на днях вирушити до Чернігова, де буде краєзнавча конференція і де навіть тези обіцяють видати. Микола Павлович зараз у Москві, де обстоює вчену раду по захисту канд[идатських] дис[ертацій] у ДДУ. Г.К. Швидько теж збирається у Чернігів. Я пишу про ті ж публікації, які (…)* до дореволюційних, але ця робота (?) з ряду причин.

30 грудня мені вже буде 36 років. Було б добре захиститися до 40 років, щоб потім вільно займатися історією і щоб ніхто в шию не гнав і вимагав швидкого закінчення роботи. Маю на увазі цей тягар у вигляді докт[орської] дис[ертації], і як бачу, довгої тяганини по вчених радах.

(Автограф. Листа написано на поштовій картці. На листі є позначка рукою Я. Р. Дашкевич: «в[ідписав] 31.XII.[1985]")

№ 27

1986, січня 16.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Щиро дякую Вам за надісланого листа і за добрі зауваження, які я обов'язково врахую при написанні своєї докт[орської] дис[ертації]. Зараз я зайнятий дуже публікаціями джерел до історії Визв[ольної] війни, вже перейшов до зарубіжних. Але якщо все буде гаразд і 15 лютого я дістану добро на наступний рік докторантури, то зразу ж сяду за повстанські джерела та записки іноземців і тут уже постійно буду мати все, що Ви написали під руками. Крім Миколи Павловича та О.М.Апанович, мені настільки ґрунтовних та кваліфікованих зауважень не робив ніхто за останні 10 років.

Тепер щодо Ваших питань. Адреса Миколи Павловича така: 320050, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 1-а, кв. 32. Коли пишуть до нього то додають інколи: абонементна скринька № 230, тобто вказують на його ящик поштовий на пошті (у нього у під'їзді немає поштового ящика). Це можна вказувати, а можна не вказувати.

У Чернігові обласні краєзнавчі конференції будуть проходити за планом що 2 роки, 2- конф[еренції] повинна бути у 1987 р. Крім того, чернігівці хочуть відзначити 1300-річчя міста, яке припаде десь на 1987-1990 рр. Мене сповістять про ці конференції я тоді обов'язково дам Вам знати.

«Дискурс» публікувався у F. E. Sysyn A Contemporary's Account of the Causes of the Khmelnyts'kyi Uprising//Harvard Ukrain Stadies, 1981, V(2), с. 246-257.

Щодо черемисів, то мені траплялися деякі згадки про них у 70-х рр. XVII ст.

Я скоро буду уважно перечитувати всі свої записи з польських архівів, то неодмінно вишукаю все, що дотичить і черемисів. Може буде щось і про 60- рр. XVII ст. До речі, чи ці черемиси, то ті ж самі що і зараз? Де вони на Україні взялися? Я чомусь думав, що вони являють собою якусь невелику татарську орду, щось типу «липок».

Більше новин особливих немає. Не виключено, що я перейду працювати на кафедру Миколи Павловича. Брат розводиться уже вдруге. А так все по – старому.

До побачення Мицик

16/I 1986 р.»

(Машинописний оригінал, особисто підписаний автором. Вгорі рукою Я.Р. Дашкевича позначено «в[ідписав] 14.2 [1986]»)

№ 28

1986, лютого 14.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Нарешті виконую свою обіцянку. Покопирсавшися в своїх папках знайшов на жаль лише пару відомостей про чемерисів, та й то до часів Дорошен-

ка. Можливо, колись ще що-небудь знайду, то в такому разі дам вам знати неодмінно.

У рукописі № 1070 з відділу рукописів бібліотеки Польської АН у Кракові знаходяться копії др. пол. XVII ст. численних «новин» та листів. Серед них знаходимо лист з Кам'янця-Подільського від 30.VII.1672 р. (анонімний) тут говориться про те, що вчора (тобто 29 –о) була тривога, п. Мислішевський поїхав до свого села Малинівки, а там волохи з чемерисами «бігали» по полям, шукаючи бидла. Виникла сутичка. Поляки (кілька хоругов) гналися за волохами, ті змушені були покинути бидло і переправлятися через Дністер. Частина їх загинула, а частина потрапила у полон. Один з полонених був допитаний і далі вміщена його

Конфесата волошина

подає дані про себе, але імені чомусь не називає. Каже, що служив у Хінкула… їх було 180 волохів і 20 чемерисів. Я від себе додам, що були очевидно й українці, бо замісник командуючого загону мав ім'я та прізвище: Мирон Хизденко – Ю.М.) У візира турецького 200 тисяч душ війська, а у господаря (очевидно волоського - Ю.М.) 3000, з них 2 тис. волохів, 500 семенів і 400 чемерисів… (куди потрапила ще одна сотня, автор конфесати не каже – *Ю.М.*).

(аркуш 527)

далі на аркуші 534 подані: «Новини про Кам'янець» тут говориться про події, починаючи з 17 серпня 1672 р. під 20-м серпня говориться:

султан пішов під Китайгород, відступив, «чемерисів і трохи орди послав під Скалу», далі говориться про страту султаном волоського господаря Дуки… чемерисів наших 2 000 передалося до них (тобто від поляків до турків. Це вони зробили точно так, як татари-липки. Речення у дужках, це вже мій додаток – Ю.М.)

Раджу Вам ще уважно подивитися публікації А.Грабовського. так я натрапив у книзі: «Oyczyste spominki. t.2- Kraków, 1845, с.287 на лист брацлавського воєводи до коронного маршалка від 12. XII. 1673 р. з Новоселка дано знати, «Осман-паша в 10 хоругов турок і 7 (хоругов) чемерисів в Поділлю грасує, убогим людям великі чинить оппресії, утрудняє шляхи й тракти облокованя й стиснення Кам'янця. Далі говориться, що автор листа перейшов з військом Дністро у Городку… розташувався у 5 милях від Кам'янця. Поляки погналися за пашею, але не застали його в Поділлі.

Оце й усі мої знахідки. Можливо все ж таки розшукаю ще що-небудь, то дам Вам знати.

У мене все по-старому. Пишеться чогось тяжко, багато часу тратиться даремно. Закінчую огляд публікацій, хоч залишилися ще «Жерела», котрих не висилають по МБА, а також Гурмузакі та інші молдавські та угорські рідкісні публікації. Чув, що уже збирають тези на чергову подільську конференцію. Буде начебто у Вінниці. У Ростові-на-Дону формують уже другий збірник про торгівлю й мореплавання у середні віки у басейні Чорного та Азовського морів. Начебто планують щось і кубанці, але про це ще докладно не знаю.

28 лютого я буду виступати офіційним опонентом по канд[датській] дис[ертації] Щербака, який написав по темі «Народні рухи на Україні у др. чв. XVII ст.» Робота непогана, але є там луки. Так, там обходиться питання про шляхту, про духовенство, про боротьбу козаків на сеймах тощо. Але все ж таки те що зроблено ним, то непогане. Я ж риючися у своїх паперах, коли писав відгук, знайшов, як сказав Щербак, невідомий текст присяги козаків-повстанців 1630 р. із підписами кількох сподвижників Трясила. Так що свої ж власні виписки варто час від часу переглядати.

У хаті все ще непорядок, бо жінка вперлася, що треба купити саме таку «стінку», яку вона хоче і якої немає в магазинах. Так що мотлох і досі лежить посеред хати. Хворіла знов дочка. Застудилася, два тижні прохворіла, а тепер кашляє. Боюся, щоб не вилізли старі її болячки з легенями.

Бачив вже книжку І. Галятовський «Ключ розуміння» Вийшла у «Науковій думці» на жаль, ще не маю її. Буду писати листа до киян, щоб придбали.

На цьому закінчую. До побачення.

14.II. 1986 р. Мицик.»

(Машинописний оригінал, особисто підписаний автором. Вгорі рукою Я.Р. Дашкевича позначено «в[ідписав]16.II.[19]86»

№ 29

1986, березня 25.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Перш за все, щиро дякую вам за книгу Хинчевської. Тема дуже цікава і нерозроблена. Я поки що прочитав її нашвидкуруч, багато цікавого, але справді є там чимало непродуманого. Щодо транскрипції, то вона жахлива (пише «і» замість «и», а чого варта «Петесторога» замість «Пересторога»-!). Але ця книга придасться нам дуже.

Зараз дуже багато часу у мене йде на писання своєї докт[орської] дис[ертації], тому ніяк не міг зібратися, щоб написати Вам листа. Якби був своєчасно написав вам, то Вам не прийшлося б клопотатися про повернення мені путівника по музею та збірника тез, я власне надсилав Вам їх назовсім. Оскільки Ви повернули їх, то путівника я віддав назад у музей, а тези лежать у мене вдома і коли-небудь при оказії я вам їх поверну. Звичайно, каталог Полт[авської] виставки теж Ваш. Якщо у майбутньому я Вам надішлю яку-небудь книжку без спеціального листа, то знайте, що ця книга Ваша.

Зараз я передав Вам з оказією збірник чернігівських тез (III республіканська краєзнавча конференція) про який Ви мені писали. Ось тут уже я буду просити вас його повернути, бо цей примірник у мене єдиний, а крім того, там є і мої тези.

Я був у Києві як офіційний опонент по канд[идатській] дис[ертації] Щербака «Антифеод[альні] рухи на Україні у др[угій] чверті XVII ст.» Захист пройшов успішно. У нас все по-старому, хоч погіршилися перспективи видання нових збірників і учб[ових] пос[ібників], бо вийшла ціла купа дурну-

ватих інструкцій про те, що в посібниках не повинно бути науки тощо. Риючися у «АЮЗР» , ч. III, т. 4, К., 1914 на стор. 784, я наштовхнувся на документ, якому Каманін дав наступний заголовок:

10. Письмо Богуслава Радзивилла к Черемисам и прочим жителям города Бара о том, что они должны приготовить надлежащую встречу королю, который направляється на Украйну с войском из лагеря под Жванцем. 22 октября 1653 г.» Далі йде текст документа, в якому правда черемиси не згадуються. (Можливо вони згадувалися у ненаведеній адресі листа (?). Цей документ як і інші, було перехоплено козаками під Жванцем, а потім вони потрапили до Москви. Публікація була здійснена за оригіналом чи копією з МГАМИД, дела польские за 1653 год, св. 98, № 9). Можливо, для Вас ця згадка про черемисів буде цікавою.

О поки що все. Брат розвівся вже вдруге. Нову хату йому поки що не дали, але думаю, що отримає за якийсь час

На цьому закінчую. До побачення! Мицик.

25/III 1986 р.

P.S. Чи не можна вказати книгу (точну назву), з якої Ви дізналися про знахідку листа Б. Хмельницького до тур[ецького] візира?

PP. SS. Пробачте, що пишу так кепсько з боку літературного. Все ж таки зараз XX ст., а не XVII і дбати про літ[ературні] красоти та стиль ніколи.»

(Машинописний оригінал, з дopискою від руки. Вгорі рукою Я. Р. Дашкевича позначено «в[ідписав]14.VI.»

№ 30

1986, травня 2.

«Дорогий Ярославе Романовичу1

Надибав на звістку про чемерисів. У невеликому щоденнику за 15-23. VII. 1649 р. польського шляхтича, який був у війську Речі Посполитої, яке йшло на Красностав (сподіваючись потім рушити на Збараж). «20 july... Czemerys, wyprawiony z obozu naszego 12 july, przekradl się mimo nieprzyjaciela, wieczorem dogonił p. Chwalibowskiego przed Lublinem....”, потім йде переказ відомостей, які чемерис приніс з обложеного у Збаражі війська (АЮЗР, ч. III, т.4, № 131, с. 287).

У мене все по-старому. На днях закінчую III розділ. Чи не знаєте Ви кілька робіт з дипломатики Речі Посполитої, де розбирався б формуляр документів (універсалів в першу чергу) Владислава IV і Яна Казимира? Дуже прошу, якщо є змога, дати про це відомості.

2.V. 1986 р. Мицик.»

(Автограф. Листа писано на поштовій листівці. Адреса отримувача: »290014, м. Львів, вул. Козацька, 1-а, Дашкевичу Ярославу Романовичу», адреса відправника: «Мицик». Вгорі листа рукою Я. Р. Дашкевича позначено «в[ідписав]14.VI.[1986]»

№ 31

1986, червня 20.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Вчора отримав 16 крб. На жаль, зараз не знаю, що Вам і послати, бо нічого зовсім не вийшло, бо ще нема темплану на 1986 р.(!). Правда, вийшла книжка Г.К.Швидько про архівалії до історії України (Лівобережної) XVIII ст., вона знає від мене, що Ви цікавитеся її продукцією, та не знаю чи послала Вам свою книжку чи ні.

Досить довго від Вас не було звісток і я вже навіть трохи стурбувався. Тепер бачу, що Ви живі-здорові і я цьому дуже радий. Чи отримали Ви мого листа, де йдеться про звістки з «АЮЗР» про події 1653 р., де згадується й чемериси, принаймні в заголовку документа? Переглядаючи «Віршовану хроніку» про яку я написав у «Жовтні» № 4 за 1986 р. (стаття про Сірка), натрапив на невідому згадку про чемерисів, які Вас так цікавлять . При описі подій 1658 р. говориться про те, що загони Сірка й Ханенка взяли Меджибіж. У ході вуличних боїв поляки з останніх сил зуміли витіснити козаків за стіни міста. Далі йде такий рядок:

«Скільки Кречинський з чемерисами, наш вовчик chowany рвав, кусав, бив, сік з своїми татарами, липками (?)(lytwkami) без пригани

Там то люд охочий з сторони ляхів став виводити з льохів, підвалів в домах, в горах (очевидно за містом – Ю.М.) засівших голяків-козаків по кільку, кількунасту, котрих доставали з боєм (?)…»

(Бібл[іотека] ПАН у Кракові. – Відділ рукописів. –№ 1275. –Арк. 85)

Сподіваюсь і цей фрагменти Вам придасться. У мене новин особливих немає. Вийшла на мою книжку (1983 р.) рецензія у Вроцлаві (вже третя польська). Вийшла рецензія у «Советских архивах» № 2 за 1986 р. Автократова на наш з Миколою Павловичем «Анализ…» Вийшла рецензія Федора Павловича Шевченко на мої 4 книжки (без «Укр[аинских] летописей…»). Всі рецензії позитивні і самі розумієте, як вони мені потрібні зараз, коли лише півроку залишилося до кінця докторантури. Зараз я скінчую чорновий варіант роботи, а далі почну ґрунтовно переробляти. Зараз сиджу вдома, пишу. Дружина й дочка, а також теща поїхали відпочивати на Поділля, на береги Збручу. Там до речі, батьківщина тестя і живе там його брат. Микола Павлович – головою ДЕК'у в Запорізькому університеті. Я хочу влітку попрацювати в ЦДАДА, навіть маю дозвіл на працю в фондах «Сношения России» с Польшей, Турцией, Крымом, але не знаю чи пустять, бо відношення датоване минулим роком (червнем 1985 р.), а я на жаль не зміг його своєчасно використати. Дуже багато часу втрачаю на копітку роботу по співставленню текстів, пошуки потрібної літератури тощо. Взагалі, «удручает» той «теоретический» анализ, котрий зараз так у моді. Про конкретне джерело приємно писати, про групу джерел – важче. Але коли йде величезний масив, то загальна характеристика їх часом стає трафаретною, а говорити про кожне джерело не маю можливості, бо обсяг докт[орської] дис[ертації] обмеже-

ний. До того ж матеріал йде дуже нерівномірно. Наприклад, багацько «ляудум» сеймикових тощо, а важливих відомостей в них обмаль. Зате документи повстанського табору дійшли з жахливими провалами й втратами. Словом, роботи чимало… Тут же й чемпіонат світу йде з футболу і я не можу не подивитись усі матчі. З самого початку поставив на Бразилію і поки що мій прогноз не став неправильним. От поки що все. Напишіть пару рядків про ваше життя-буття, будь-ласка!

20/VI 1986 р. На все добре! Мицик.»

*(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Вгорі рукою Я.Р. Дашкевича позначено «в[ідписав]6 VII(...)**

№ 32

1986, липня 2.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Отримав ваш перевод, а потім і листа. Одразу ж пишу про збірку тез III респ[убліканської] краєзнавчої конф[еренції]. Моя «оказія», тобто студент, передав цей збірник Я.Д.Ісаєвичу, очевидно не сказавши, що це для Вас. Я напишу Ярославу Дмитровичу, щоб він передав збірку Вам. Вийшов у Москві каталог більшовицьких листівок 1898–1923 рр., які зберігаються в нашому іст[оричному] музеї (я там виступаю як автор передмови). Каталог невеликий, та й тираж теж незначний. Маю поки що лише один примірник, але на наступному тижні мені обіцяють дати ще кілька штук. Отже пришлю те, що маю. Темплану на 1986 р. ще нема, хоч і обіцяють кожного дня, що «вот-вот придет». Ковальський повернувся з Запоріжжя, де був головою ДЕК. На жаль, зір у нього хоч і поліпшився, але від читання шеф швидко втомлюється. Дуже шкода, що такі неприємності падають на голови саме тих, людей, які дуже багато працюють, а нашим «старим п…» ні чорта не робиться, хоч вони давненько розміняли 8-й десяток.

У мене забрав багато часу чемпіонат світу з футболу. Хоч я й не дуже переживаю, коли дивлюся, а все-таки цілий місяць вкладався спати о першій годині ночі і після певних хвилювань і тому погано спав і весь червень був не в формі. Сподіваюся прибути у Львів на конгрес франкознавців, де думаю виступити з повідомленням «І.Франко як історик Визв[ольної] війни…»

От поки що й усі новини. Що нового у Вас? Пишіть! До побачення!

2/VII 1986 р. Мицик

P.S Чи можна віднести царські накази (воєнні чи адміністративні) до грамот? Хоч вони так називаються, але за Каштановим грамота – щось інше (СИЭ, т.4) Прошу Вас написати кілька рядків з цього приводу. Мицик.»

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Вгорі рукою Я.Р. Дашкевича позначено «в[ідписав]22.X.[19]86»

№ 33

1986, липня 8.

«8/VII 1986 р.

Дорогий Ярославе Романовичу!

Надсилаю Вам листа, а тексту пишу нового, бо знайшов ще звістку про черемисів.

1) У збірнику «документи об Осв[ободительной] войне укр[аинского] народа 1648-1654 гг. (К., 1965) № 36, с. 37-39. Тут вміщено листа подільського земського судді А.М'ясковського львівському підкоморію (М'ясковському Лукашу чи Войцеху) про взяття козаками міста Бара (від 17/VIII 1648 р.)

4 серпня козаки увірвалися до барського передмістя. В оригіналі «miasto czermierskie", а переклали як «чемериское містечко». Додали й примітку «Чемериси Барские». Якщо цей топонім справді існував, то значить чемериси бували тут задовго до Визв[ольної] війни.

2) Надсилаю замітку з місцевої газети про письменника В. Чемериса. Може згодиться десь для прикладу щодо сучасних черемисів та їх нащадків.

Микола Павлович має виїхати до Острога у відпустку. Шви на оці вже знято, але швидко око втомлюється, як читає. Ганна Кирилівна поїхала до археологічної експедиції нашого фак[ульте]ту. Моя жінка й дочка на (?) 2-у Трускавці – тобто Сатслободці Городиського р[айо]ну Хмельницької області (над Збручем). Я сиджу вдома. Нарешті прийшов план на 1986 р. Викреслили всі історичні збірники, залишили археологію.

Щоправда, пропустили посібники, в т. ч. й мій. (про вітч[изняні] публікації джерел з історії Визв[ольної] війни. Мій рукопис перевищує у 2 рази 5 арк[ушів]. Правда, вийде він під 2-а прізвищами: М. П. Ковальський хоч буде вказано, що основну частину написав я. Через (…)* хворе око Микола Павлович на жаль не зміг підключитися до написання книги, хоч «нет худа без добра», бо мені залишається більше місця. Вийшов у Москві каталог листівок (більшовицьких), які є у нашому музеї (1898-1923 гг.), до якого і я причетний. Надішлю Вам скоро кілька примірників. Оце поки що все.

Сподіваюсь бути у Львові у вересні. Більше новин особливих немає. Пойда йде у відставку з зав[ідувача] каф[едрою], але залишається як професор. Борщевський ледве дихає, але вперто не хоче втрачати половину з 400 з гаком руб., котрі по суті краде в держави. Не йде навіть консультантом. От поки що всі новини.

До побачення! Мицик

(Автограф. Вгорі листа рукою Я. Р. Дашкевича написано: «в[ідписав] 22.X. [19]86)".

№ 34

1986, листопада 19.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Пробачте, що не відповів на Вашого листа одразу. Було багато різних справ. Зокрема, кінчається термін моєї докторантури, часу все менше. Мені

ще залишається чимало роботи, хоч зовні воно виглядає непогано. Формально мені треба написати й надрукувати заключення, надрукувати список джерел та літератури (до речі, дуже важка й дріб'язкова робота) та різні додатки. Вже набігло друк[ованого] тексту понад 400 стор., так що прийдеться без сумніву все це переробляти й скорочувати. Треба роботу здати на кафедру до Нового року, а тут ще конче треба їхати в ЦДАДА, бо як не поїду у 1986 р., то пропаде не тільки письмова, але й усна домовленість (про продовження дозволу працювати над фондами Посольського приказу). Тут я ще й захворів грипом, найтяжчим з усіх моїх грипів, починаючи з 60-х рр. Вже тиждень я хворію і лише сьогодні стан поліпшився. Ще вчора я лежав і безперервно чхав, плакав та кашляв, не можна було читати, не те, щоб друкувати щонебудь. Взагалі, в такий час проклинаєш все на світі, особливо якщо зважити, що докторантура тане на очах. Мене не забули на факультеті, наліпили мені шмат роботи по охороні пам'яток. Я взагалі пам'ятки люблю і охоче б їх охороняв, але зараз воно мені (товариство охорони пам'яток) не потрібне і сильно вибиває з колії.

Новин у нас особливих немає. Плохій знаходиться вже давненько в Нью-Йорці, встиг побувати на екскурсії в Білому домі. Я йому ще влітку радив оволодівати ЕОМ, щоб застосувати на належному рівні оті математичні методи, про які так люблять зараз розводитися. Думаю, що з того він зможе колись зробити докторську. Буде він там у США до липня. Микола Павлович керує парторганізацією на факультеті. Часу у нього зараз нема вільного абсолютно. Якось останнім часом ми з ним дуже рідко бачимося, а як бачимося, то по-людськи поговорити не виходить, у нього цілий гурт паломників, то якісь пильні справи вибивають шефа з доброго настрою. Збірки зарізали безоглядно…Правда, чернігівці спробували заступитися за германістику. То їм відповіли в такому дусі, що в принципі ми «за», але збірники, які складені з порушеннями Положення, будуть викреслюватися. Формально, нам поставили в провину невідповідність (певну) назви із змістом тощо, але це було й раніше і друкували раніше й гірше. Ідеальна назва була до 1976 р. «Вопросы германской истории». Потім нас стали змушувати її звужувати, а до того ж не всяке звуження, запропоноване нами, приймалося. У нас теж руки зв'язані сильно. Як відомо, на кожній кафедрі і факультеті є свій науковий баласт. Ці люди незугарні вийти за межі своєї вузенької темки, через що не можна нам було або сильно змінювати назву, бо цих людей ми автоматично залишали б за бортом, або не можна було відповідно добирати коло авторів. До того ж зав. кафедрою – «новейшист» і не полюбляє до того ж статті, побудовані на слов'яно-німецькому пограниччі (подавай тільки «чисту» германістику). Все ж таки сподіваємося, що збірники вдасться відновити, але 1987 р. нічого мені особисто не дає в цьому відношенні, бо моя проблематика мало в'яжеться з тією проблематикою збірників, котру вже виробляють на кафедрах для подачі у Мінвуз. Відносно конференцій поки що у нас немає нічого. Знаю, що Чернігів до Нового року буде збирати заявки на II-у краєзнавчу. Вона планується у жовтні 1987 р. у Ніжині.

Ось поки що всі новини. Брат збирається одружуватися втретє. На цей раз на мою думку діло буде, про що начебто вказують ряд прикмет і (в) першу чергу те. Що наречена, на мою думку, нормальна дівчина з добрим характером, чого не можна було сказати про двох попередніх моїх «родственниц». Та й брат посерйознішав. Отже, думаю, що хоч тут у нього буде гаразд.

До побачення!

19/XI-1987 р. Мицик.

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором)

№ 35

1986, грудня 22.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Вітаю Вас з Новим Роком! Бажаю Вам щастя, здоров'я, нових творчих успіхів!

22/XII- 1986 р. Мицик.

P. S. Я надрукував і здав на кафедру текст докт[орської] дис[ертації]. Вийшов з друку цікавий збірник «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века» (Ростов-на-Дону, пединститут, 1986). Там половина статей присвячена історії зап[орозького] і дон[ського] козацтва, в т. ч. і моя стаття (дані польських архівів про чорномор[ські] походи запорожців у к. XVI – п[ершій] п[оловині] XVII ст.»). Як тільки отримаю тираж, то надішлю Вам 2-3 екз[empляри]. Якщо у Вас є знайомі, котрі цікавляться цією проблематикою, то можна замовити у Ростовському пединституті (ред[акційно] – вид[авничій] раді) потрібну кількість (ціна 1 збірника – 1 крб 50 коп.) Я планував вже давно побувати знов у ПНР. Нарешті діло стало прояснятися. Є досить вагомі шанси поїхати в ПНР на 3 тижні у середині січня 1987 р. З повагою Мицик.

(Автограф. Листа написано на поштовій листівці. Угорі листа рукою Я. Р. Дашкевича зазначено: «відписав 5. I. [19]87").

№ 36

1987, вересня 10.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Пробачте, що довго мовчав. Червень мій був геть забитий ДЕК'ом, екзаменами, приймальною комісією. Липень (з 6-го) я був у відпустці і в цей же час сидів у Москві у ЦДАДА, де нарешті вліз у Посольський приказ. Його «розсекретили», а зважаючи на мій дозвіл з МІД'у ще й дали автоматичну згоду на публікації. Отже, я почну з унікату – першого і єдиного листа посольського звіту М. Богаченко та ін. послів до Криму у середині 1654 р. до Б.Хмельницького, знайшов ще ряд цікавих речей. Кінець липня я був на Азовському морі, а з 6 серпня виснажлива робота у приймальній комісії. У вересні – колгосп, у жовтні планую піти у відпустку. На жаль, вже рік хво-

роби йдуть non stop: пародонтоз, парадонтіт, грип, тощо, в основному щелепи (запалення ясен, коренів зуба), катари. А на Азовському морі заробив я лімфаденіт – запалення лімфатичних вузлів на шиї і голові. Всі ці милості природи сиплються на мене починаючи з чорнобильського літа. Зниження імунітету таке сильне не може бути випадковим. Але сподіваюсь, що все буде гаразд, хоч і зараз у мене на голові ще не розсмокталася гулька – лімфатичний вузол, а на яснах пухлина не дає спокійно ні жувати ні спати.

Накопичилися деякі новини. У нас нарешті занеслося на обласну краєзнавчу конференцію у 1989 р. на зразок чернігівців. Я буду добиватися, щоб у числі гостей були і львів'яни: Ви і Ярослав Дмитрович, якщо буде на те Ваша і його згода. У мене вийшла стаття в УІЖі № 5, кажуть що вийшла «Поезія 87», вип.1, де В.Шевчук переклав з мною знайденої римованої хроніки поему про Сірка. Чекаю на статті в «АУ» та «Жовтні» (на жаль, «Жовтень» переніс статтю з 1987 на 1988 р.)

Микола Павлович має багато клопотів як секретар п[арт]бюро і як дід онучки (Тетяни). С.М. Плохій повернувся з США, готує роботу по релігійних справах XVI–XVIII ст. Я отримав з Києва неприємну звістку, що ГАУ СРСР хоче ліквідувати відділ давніх актів у ЦДІА УРСР у Києві (скоротити штати 9 душ, тобто весь відділ!).

У нас у зв'язку з перебудовою пожвавилися суспільні дії факультету. Зокрема, я запропонував читати принаймні ряд курсів на укр[аїнській] мові і сам виявив готовність перевести на українську мову курс історії південних та західних слов'ян. Побачимо, що з цього вийде.

На жаль, не маю під рукою ростовського збірника і тому не можу сказати, де я взяв дані про національний склад козаків. Пригадую, що це начебто з листування урядів Речі Посполитої та Туреччини. Як повернусь з села (а я зараз знаходжуся у спортивному таборі (тут наш університетський табір) – база для студентів, які працюють у сусідніх колгоспах. (села – Булахівка, Кочережки на Павлоградщині, біля рік Самари, Самарчука і Вовчої).

От поки що все. Болить щелепа, а тепер на додачу залоза біля щелепи зліва.

На цьому закінчую. Пробачте, що пишу нерозбірливо. До побачення! Мицик.

10.IX.[19]87 р.

P.S. Чи не знаєте ближче Б.С. Ватулю? Засипає мене дивними листами, на які не встигаю відповідати.

(Автограф. Вгорі листа рукою Я.Р. Дашкевича позначено «відписав 17.9.1987»).

№ 37

1987, грудня 19.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Щиро вітаю Вас із Новим роком! Бажаю Вам щастя, здоров'я, нових творчих успіхів.

19 XII. 1987 р. Мицик.

P.S. Дякую за рецензію. Я якраз отримав збірник на рецензування. У нас заноситься на адм[іністративну] реформу. Є план створити кафедру історії України на чолі з М.П. Ковальським. Туди включать і Г.К.Швидько, мене, С.М. Плохія, а також 2-х доц[ентів] з рад[янського] періоду (П.Проценко, який займається довоєнним періодом і Л.Шумрикова, яка займається діяльністю О. Коллонтай). Ось такі наші справи.»

(Автограф листа написано на новорічній листівці. Угорі листа рукою Я.Р. Дашкевича позначено «відписав 29.XII.[1987]»)

№ 38

1988, березня 21.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Чекаю на Ваші тези (3 стор. маш[инопису], укр[аїнською] мовою), бо до першого квітня вже не довго. Не надсилає чомусь тез і О.Я. Мацюк. Дуже Вас прошу поспішити і передати також моє аналогічне прохання О.Я. Мацюку. Я зараз маю роботи по горло. Друкується текст моєї докторської дисертації, я пишу заключення, думаю у квітні-травні везти роботу.

Я виступив ініціатором створення лабораторії історії Придніпров'я. На жаль, в повній мірі цей задум не вдалося реалізувати через протидію певних сил. Вийшло щось дуже куце – якісь там рев[олюційні] тощо рухи, в т.ч. сектор, який цим буде займатися на матеріалах нашої області. Раз такі справи, то я буду там писати про Скрипника. Захистився Ю.В. Назаренко. Я хворію – катар, нежить тощо. Вперше в цьому році з поч[атком] січня.

До побачення! Мицик.

P.S. Паралельно готую до друку текст «Кройніки» Софоновича.

(Автограф. Листа писано на листівці, яка містить репродукцію з картини Д. Вінкбокса «Веселе товариство» (1603 р.) Вгорі листа рукою Я.Р. Дашкевича позначено «відписав 31.III.1988 вислав тези»)

№ 39

1988, квітня 17. – Дніпропетровськ.

«Дорогий Ярославе Романовичу!

Повернувся я додому з конференції у Вільнюсі з «Литовської метрики» (Тези додаю, які я написав з своїм студентом IV курсу П.М. Кулаковським). Були з наших М.П.Ковальський та С.Абросимова.

До Львова вирватися не зможу, бо це буде вже 3-я на півріччя конференція і мене вже не пустять без скандалу. Так що ДДУ буде представляти лише Плохій.

У кн[изі] 220 я найшов кілька документів про Тетерю. До речі в одному з привілеїв Яна Казимира від 15V.1671 р. про Тетерю говориться як про померлого і його два містечка передаються якомусь шляхтичу Ладзі.

Матеріали про черкесів у мене є, хоч і небагато, але їх треба довести до ума. Я роботою зараз перевантажений. Мушу довести до кінця докт[орську]

дис[ертацію], бо у травні маю скінчити передрукування набіло і везти у люди. Паралельно готую Софоновича. Крім того, ніяк не відчеплюсь від збірки док[ументів] до ювілею Чернігова, бо з черн[гівського] архіву прислали нову порцію архівних документів, написаних дрібною та поганою рукою, щоб я їх передрукував і прислав їм. Є й інші справи та справки. На жаль, переніс операцію мій тесть (аденома залози) і тепер через діабет у нього погіршення досить значне. 2 тижні стан був важкий і лише недавно справи трохи покращали. Дружина, теща та ін.. щоденно чергують у лікарні, що звичайно створює відповідну атмосферу у сім'ї тощо. Так що життя плине помалу і часу немає вільного зовсім.

Ось поки що все. Тези я Ваші, Мацюка і Сварника отримав, передаю завтра Плохію. (Отримав вже їх, як вирушав до Вільнюса і тому своєчасно не зміг це зробити). Але що ще не пізно, тим більше, що Плохія я попередив про це.

На все добре. Мицик.

17.IV. 1988 р.»

(Машинописний оригінал особисто підписаний автором. Внизу листа рукою Я.Р. Дашкевича напис: «в[ідписав] 13.VIII[1988](...))*

ДОДАТКИ:

№ 1

1983, листопада 9. – Чернетка листа Я. Р. Дашкевича до Ю. А. Мицика

«Мицикові – (…)*

9.XI. [19]83

Хай вишле книги Анни Кирилівни [Швидько].

Фомин (?).

Відписав (?) участь в історіограф[ічній] конф[еренції]

(….)* (Микола Павлович Ковальський)

Юрій Андрійов[ич] Мицик

И. Ф. Ковалева, Очерки древнейшей истории (…)* степной Украины. Учебн. пособие, Днепропетровск, 1980.

А.К. Швидько, Анализ источников по эк(ономической) истории Левобережной Украины (2 пол. XVII – 1 пол. XVIII вв.)»

КОМЕНТАР:

№ 1

«Записки…». Мається на увазі книга Ю. А. Мицика. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.).Ч. I. Немецкие и австрийские источники. – Днепропетровск, 1981.

«Украинских летописей». Мається на увазі книга Ю. А. Мицика «Украинские летописи XVII века» (Днепропетровск, 1978).

«маю везти студентів на архівну практику до Львова». У липні-серпні 1982 р. Ю. А. Мицик дійсно привіз групу студентів істфаку ДДУ на архівно-

музейну практику до Львова, але тоді вони розминулися з Я. Р. Дашкевичем.

№ 2

«Є дещо і про Тетерю». Я. Д. Дашкевич тоді задумав писати велику статтю про гетьмана Павла Тетерю і звернувся до Ю. А. Мицика з проханням поділитись інформацією про цього гетьмана з польських архівів. Ю. А. Мицик у цьому листі і в ряді подальших вказує на деякі факти з життя Тетері, які вдалося знайти в польських архівосховищах. Потім великий біографічний нарис Я. Р. Дашкевича про Тетерю з'явився у збірнику «Володарі гетьманської булави» (К., 1994).

№ 3

«мою статтю про «Театр Європи». Мається на увазі стаття: Мыцык Ю. А. История Освободительной войні украинского народа 1648-1654 годов в освещениии немецкой хроники «Театр Европы» // Вопросы германской истории. Руссско-германские отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1982. –С. 145–158.

“мою статтю про Ботеро”. Йдеться про статтю: Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста ХУІ ст.. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1982. – Вип. 8. – С. 29–33.

«публікацію нового листа Б.Хмельницького». Йдеться про статтю: Мыцык Ю. А. Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю1649 г. // Советские архивы. – 1982. – № 4. – С. 45.-47.

№ 4

«До Львова можливо і не приїду влітку». Влітку 1883 року Ю. А. Мицик проводив практику у Києві.

№ 5

«Швидько». Ганна Кирилівна Швидько (нар. 1944 р.)д. і. н., проф., відома український історик, займається переважно історією Лівобережної України XVII. – XVIII ст.

«Його мати зараз між життям та смертю». Мати М. П. Ковальського – Лідія Олександрівна Ковальська (1895–1983) доживала тоді останні дні свого життя. Похована в Острозі.

«А. І. Лизловим («Скіфська історія»)». Ю. А. Мицик брав участь у підготовці до друку цієї пам'ятки історіографії XVII ст. Див.: Лызлов А. И Скифская история. – М., 1990.

«планую дати статтю до «Жовтня» (з І.К. Свєшніковим) про «Театр Європи» та Берестецьку битву». Ця стаття підготовлена у співавторстві І. К. Свєшніковим вийшла з друку у 1985 р.: У світлі німецької хроніки //Жовтень. – 1985. – № 7.

№ 6

“збірник 1973 р.” Йдеться про збірник: Некоторые вопросы социально-

экономической и политической истории украинской ССР. – Днепропетровск, ДГУ, 1973.

№ 7

«методичку». Мається на увазі методичний посібник: «Методические указания к изучению хронологии стран Азии и Африки». – Днепропетровск, 1983 написаний Ю.А. Мициком в співавторстві з Л. Тутик та І. Дороховою.

«Маємо також спільний з Ковальським посібник». Йдеться про книгу: Мыцык Ю.А., Ковальский Н.П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

№ 8

«Н. С. Рашби». Ной Самойлович Рашба -– харківський історик, канд. іст. наук, зокрема займався проблемами україно-турецьких взаємовідносин XVI–XVII ст.

№ 9

«В. Г. Сарбей». Віталій Григорович Сарбей (1928-1991)- відомий український історик, д. і. н., проф. завідував відділом історії України XIX - поч. XX ст. Інституту історії України НАНУ.

«В.А. Дунаєвський». Володимир Аронович Дунаєвський (1919-1998)- д. і. н., проф., відомий російський історик, зокрема займався проблемами історіографії XIX-XX ст.

«Ковальченко». Іван Дмитрович Ковальченко (1923–1995) – д. і. н., проф., відомий російський історик, займався насамперед проблемами джерелознавства.

№ 14

«Серпень планую провести у Москві». Дійсно, Ю. А. Мицик у серпні 1984 р. проводив архівно-музейну практику студентів ДДУ у Москві.

№ 16

«Вийшла з друку методичка». Мається на увазі методичний посібник «Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII века. – Днепропетровск, 1984.

«М.П.Ковальський захистився». Захист докторської дисертації М. П. Ковальського на тему «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.» відбувся у Московському університеті.

№ 17

“замітка про нову Роксолану”. Мається на увазі стаття: Мицик Ю. А. Ще одна Роксолана // Жовтень, 1985, № 3.

№ 18

«Степанков». Валерій Степанович Степанков (нар. 1947 р.), д. і. н., проф., відомий український історик, займається головним чином історією козацтва.

№ 19

«Гербільських». Мається на увазі подружжя Гербільських: Григорій Юлійович, д. і. н., проф., який був офіційним опонентом по кандидатській дисертації Ю. А. Мицика, і Зінаїда Андріївна.

№ 20

«мою нову книжку». Мається на увазі книга: Мицик Ю. А. «Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны 1648–1654 гг.». – Днепропетровск, 1985».

№ 21

«Ковальової». Ірина Федорівна Ковальова (нар. 1930 р.), д. і. н., проф., відомий археолог, працює в ДНУ.

«Равіти-Гавронського». Франтішек Равіта-Гавронський (1845-1930)-реакційний польський історик, який займався переважно проблемами українсько-польських відносин ХУІІ-ХУІІІ ст. Для нього характерними були великодержавно-шовіністичні погляди.

«моя стаття і Миколи Павловича». Мається на увазі стаття: Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // «Вопросы истории». – 1985. – № 10 .

№ 24

«свіжу книжку». Мається на увазі книга: Мицик Ю. А. «Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.» (ДГУ, 1985)».

№ 25

«де надрукована й Ваша стаття». Йдеться про статтю: Дашкевич Я. Р. Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема //Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. - Днепропетровск, ДГУ, 1985. – С. 133-139.

«в тому числі і моя». Мається на увазі стаття: Мыцык Ю. А. Записки немецкого офицера о Хотинской войне //Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. Днепропетровск, ДГУ, 1985. – С. 122-135.

«Вийшла моя з І.К. Свєшніковим стаття». Мається на увазі стаття: Мицик Ю. А., Свєшніков І. К. У світлі німецької хроніки // «Жовтень» . – 1985. – № 7.

№ 26

«я вмістив публікацію». Мається на увазі стаття: Мыцык Ю. А. «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания ХУІІ в. // «Летописи и хроники. 1984». – М., Наука, 1984.

№ 28

«А.Грабовського». Йдеться про Амброджія Грабовського (1792–1868) – відомого польського археографа і одну з його археографічних публікацій: Ojczyste spominki w pismach do dziejów Polski. – Kraków, 1845.

«Гурмузакі». Е. Гурмузакі – відомий румунський археограф XIX ст.

«я буду виступати офіційним опонентом». Ю. А. Мицик виступав офіційним опонентом Віталія Олексійовича Щербака на захисті його кандидатської дисертації («Антифеодальні рухи на Україні у другій чверті XVII ст.) в Інституті історії НАНУ, 28.02.1986 р. Це був дебют Ю. А. Мицика в якості офіційного опонента.

«І. Галятовський «Ключ розуміння». Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1983.

№ 29

«книгу Хинчевської». Йдеться про книгу відомої польської дослідниці Терези Хинчевської – Геннель: T. Chynczewska-Hennel. Swiadomość narodowa szlacty ukraińskiej i Kozaczyny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985.

№ 31

"стаття про Сірка». Йдеться про статтю: Мицик Ю. Польська віршована хроніка про Івана Сірка // Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 88–90.

«рецензія у Вроцлаві». Очевидно йдеться про рецензію Генрика Сушко (Suszko H.)//Slavica wratislaviesia. – Wrocław. – 1986. – 3 2. – С. 84–86.

«рецензія…Автократова». Йдеться про рецензію В. І. Автократова на книгу Н. П. Ковальский, Ю.А. Мыцык. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв.: Советские архивы». – 1986. – № 2. – С. 84-86.

«рецензія… Шевченко». Йдеться про на мої 4 книжки (без «Укр[аинских] летописей…»).

«батьківщина тестя і живе там його брат». Тесть Ю. А. Мицика – Микола Іванович Олійник (1921–1991) був родом з подільського містечка Ярмолинці. Там же проживав тоді його молодший брат Михайло (помер у 1990 р.).

№ 31

«каталог більшовицьких листівок». Мається на увазі видання: Большевистские листовки в Днепропетровском историческом музее 1898–1923: Каталог. – М., 1985.

«Сподіваюся прибути у Львів». Ю. А. Мицик брав участь у роботі міжнародного симпозіум, присвяченого Івану Франку (Львів, 11–15.09.1986 р.). Тези виступу були опубліковані: Мыцык Ю. А. Иван Франко как историк Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.// Иван Франко и мировая культура. - К., 1986. – С. 113-114.

«Каштановим». Сергій Михайлович Каштанов (нар. 1932 р.) д. і. н., проф., відомий російський історик, зокрема займається проблемами дипломатики. Тут йдеться про його статтю у виданні «Советская историческая энциклопедия».

№ 32

«Пойда». Дмитро Павлович Пойда (1908–1992), д. і. н., проф., відомий український історик, займався насамперед аграрною реформою 1861 р. на Правобережній Україні.

«Борщевський». В. Я. Борщевський (1910–1989), д. і. н., проф., завідувач кафедри джерелознавства та історіографії ДДУ у 1972–1978 рр., потім (1978–1988) був професором цієї кафедри.

№ 35

«моя стаття». Йдеться про статтю: Мыцык Ю. А. Новые данные о черноморских походах против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI – первой половине XVII в. (на материалах архивов ПНР) //Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1986.

№ 36

«стаття в УІЖі № 5». Йдеться про статтю: Мицик Ю. А. Невідомий лист Яна Соколовського – сподвижника Б. Хмельницького // УІЖ. – 1987. – № 5. – С. 118–121.

«вийшла «Поезія 87». Йдеться про вип. 1 видання «Поезія 87» – (К., 1987), де був вміщений фрагмент «Віршованої хроніки» (передмова, підрядковий переклад Ю. Мицика, віршований переклад Валерія Шевчука).

«Чекаю на статті в «АУ» – Йдеться про статтю: Мицик Ю. А. Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр./ Архіви Українри. – 1987. – № 4. – С. 62–63.

«Б. С. Ватулю». Борис Ватуля – український радянський історик, займався питаннями історії радянської археографії.

№ 39

«Ю.В.Назаренко». Юрій Васильович Назаренко (нар.1928 р.) – к. і. н., доц., запорізький історик, був аспірантом М. П. Ковальського.

№ 40

«які я написав з своїм студентом IV курсу П. М. Кулаковським». Йдеться про статтю: Мыцык Ю. А., Кулаковский П. М. ЛМ кн.220 как исторический источник // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции (Апрель, 1988). – Вильнюс: Институт истории Литовской ССР, 1988. – С. 45-46. Петро Михайлович Кулаковський, нині д. і. н., проф., завідувач кафедри у Національному університеті «Острозька Академія».

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Наприклад: *Ярослав Дашкевич*. Бібліографічний покажчик. – Львів, 2006; Лицар духу. – Львів, 2011.

2. Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960-1986). – Львів, 2012.

3. *Мицик Ю. о*. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.16/17. – Український археографічний збірник. Т.19/20. – С.581 – 602.

НАШІ АВТОРИ

БУРІМ Дмитро, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, учений секретар

ВЕРБА Ігор, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГИРИЧ Ігор, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, зав. відділу

ГОРБАЧ Юлія, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

КАЛАКУРА Ярослав, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОВАЛЬЧУК Володимир, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

КОВАЛЬЧУК Михайло, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

КОТЕНКО Тетяна, провідний археограф, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

МАВРІН Олександр, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, заступник директора

МИЦИК Юрій, отець, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, зав. відділу

МУЗИЧКО Олександр, кандидат історичних наук, доцент, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, кафедра історії України історичного факультету

ПІСКУН Валентина, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, зав. відділу

ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ Володимир, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ПРЕЛОВСЬКА Ірина, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

САХНО Ірина, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, науковий співробітник

СЕБТА Тетяна, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

СИДОРЧУК Таїса, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія»

СОХАНЬ Павло, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

СТАРКОВ Валерій, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

СТАРОВОЙТЕНКО Інна, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

ТАРАСЕНКО Інна, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, науковий співробітник

УЛЬЯНОВСЬКИЙ Василь, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ФЕДОРУК Ярослав, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

ЧЕРЧЕНКО Юрій, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник

Наукове видання

ЗАГАРТОВАНА ІСТОРІЄЮ

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА

Надії Іванівни МИРОНЕЦЬ

З НАГОДИ 80-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Упорядник: *Валентина Піскун*

Художнє оформлення та редакція *Георгія Сергєєва*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 25.04.2013. Формат 70x100 $^{1}/_{16}$
Папір офс. № 1. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 30,55. Обл.-вид. арк. 32,68.
Наклад 300 прим. Замовлення

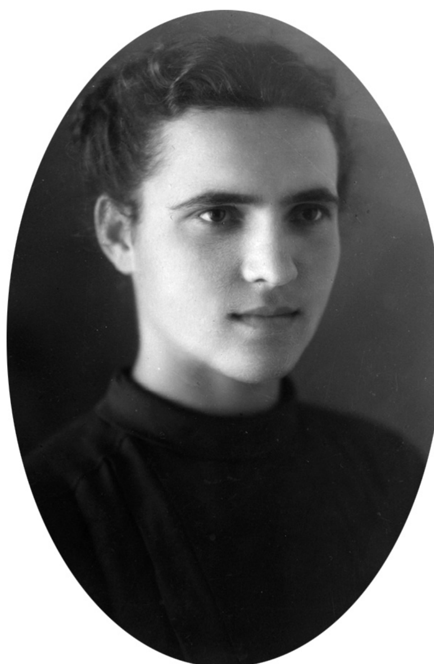
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ



З мамою і татом. 1936 р.



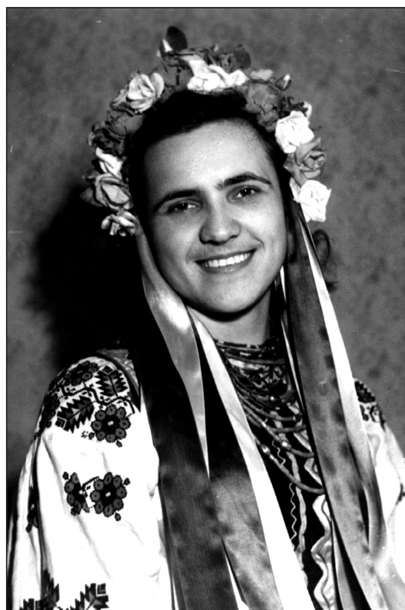
З бабунею Оленою Василівною,
братом Льонею та сестрою Людою.
10 липня 1946 р., Лубни



Слухачка Золотоніського
педагогічного училища.
1952 р. м. Золотоноша



У студентські канікули – на освоєнні цілинних земель в Актюбинській області.
Літо 1956 р.



Студентка Київського державного університету ім.. Т. Г. Шевченка.
1955 р.



В Alma-mater серед студентів і колег



З чоловіком – інженером Колосом Миколайовичем Миронцем у Народній Республіці Анголі. 1981 р.



З онуком Михайликом на дачі. 1995 р.



З Наталею Левицькою-Холодною. Торонто. 1999 р.

Відкриття меморіальної дошки О. Телізі
в Подебрадах на приміщенні, де знаходилась
Українська господарська академія,
а тепер – санаторій. 13.12.2008 р.



Нагородження літературно-митецькою
Премією імені Олени Теліги
Голова Фундації ім. О. Ольжича М. Плав'юк,
професор Надія Миронець, лауреатки Премії
ім. Олени Теліги Михайлина Коцюбинська
і Ніна Марченко. 24 серпня 2006 р.



ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК